ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA BEHAR GODINA XXIII • 2014. • BROJ 122 • CIJENA 40 KN

BEHAR

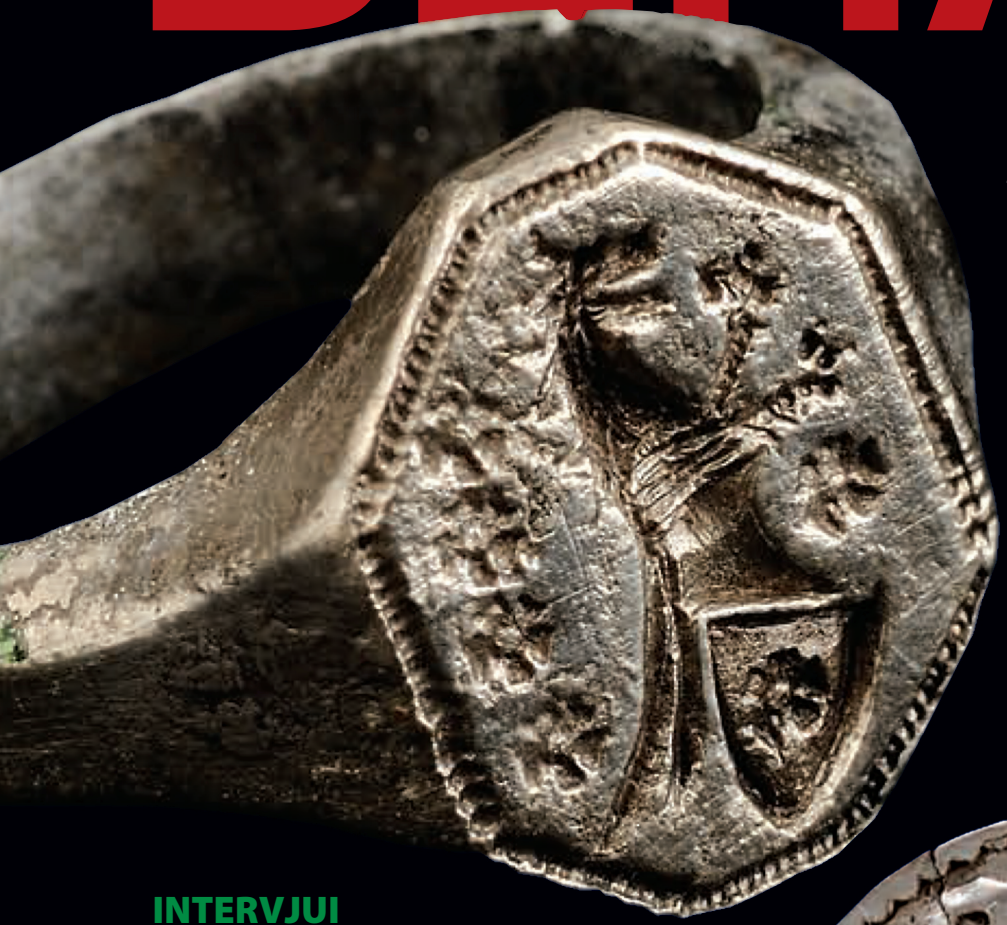

SANJIN KODRIĆ:
240 godina HASANAGINICE

FARIS NANIĆ:
Bošnjački prvaci u zemlji čudesa

DŽEMAL SOKOLOVIĆ:
Izazovi slobode – Evropa na raskršću

TARIK KULENOVIĆ:
A što kada partizani počine genocid?

INTERVJUI
Ivo Josipović
Stjepan Mesić

SARJEČJA:
Otkud Haris Silajdžić u svijetu poezije?

Afro blues i sufijski jazz protiv predrasuda

DŽAMIJA U OSIJEKU:
Simbioza modernog grada i otiska duha i vjere

EKONOMSKI PODLISTAK: **Malen dio mozaika promjena**

BEHAR, dvomjesečni bošnjački časopis za kulturu i društvena pitanja

Nakladnik:
Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske PREPOROD

Glavni i odgovorni urednik:
Sead BEGOVIĆ

Izvršni urednik:
Filip Mursel BEGOVIĆ

Urednik Ekonomskog podlistka:
Faris NANIĆ

Grafički urednik: **Selma Kukavica**

Uredništvo: **Remzija HADŽIEFENDIĆ PARIĆ, Rusmir AGAČEVIĆ, Edin Urjan KUKAVICA, Senad NANIĆ, Sena KULENOVIĆ, Azra ABADŽIĆ NAVAEY, Edib AHMETAŠEVIĆ**

Rukopisi i fotografije se ne vraćaju

Adresa:
BEHAR
KDBH "Preporod"
Ulica Grada Vukovara 235,
10000 Zagreb, Hrvatska
Telefon i fax: 00385 (0)1 483-3635
e-mail: casopisbehar@gmail.com
kdbhpreporod@kdbhpreporod.hr
web: www.behar.hr

Cijena po primjerku 40 kn, godišnja pretplata 200 kn
Cijena u BiH: 10 KM, godišnja pretplata 60 KM.

Kunski žiro-račun:
ZABA **2360000-1101441490**

Devizni žiro-račun: SWIFT ZABA HR 2X:
703000-280-3755185
(S naznakom: Preporod, za Behar)

Tisak: **Grafomark d.o.o.**

Tiskano uz financijsku potporu iz Državnog proračuna Republike Hrvatske putem Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske

ISSN 1330-5182

Mišljenja i stavovi koje zastupaju autori, nisu nužno i stavovi uredništva.

Behar je prvi slavni bošnjački list tiskan latinicom u Sarajevu godine 1900., a izlazio je sve do 1911. godine. Prvim mu je urednikom bio Safvet-beg Bašagić, a vlasnik Ademaga Mešić. Objavljivao je tekstove "za zabavu i pouku", izvorne i prijevodne književne priloge bosanske i islamske obojenosti. Beharov se sjaj nije dao integracijom pretopiti u bliske susjedne kulture, a niti preimenovati. Od 1992. godine izlazi zagrebački Behar ocijenjen "najboljim što su Bošnjaci dosad imali". On je najbolji izraz povezanosti nacionalne manjine sa životnom sredinom, dijasporom u svijetu i matičnim narodom u Bosni i Hercegovini. U desetogodišnjem razdoblju (1992.-2002.) glavni i odgovorni urednik zagrebačkog izdanja bio je književnik dr. Ibrahim Kajan, a potom ga je zamijenio dr. Muhamed Ždralović koji je tu službu obnašao do ljeta 2006. godine.

BEHAR | **SADRŽAJ**

Na naslovnici: *Replike nakita i kovanog novca iz Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*

3 **RIJEČ UREDNIKA**
Filip Mursel Begović:
Konvertirati u bošnjačkog intelektualca

OBLJETNICE
4 Sanjin Kodrić: **240 godina *Hasanaginice*: Od prvog objavljivanja do interliterarne i interkulturalne bosnistike**

ZOON POLITKON
11 Faris Nanić:
Bošnjački prvaci u zemlji čudesa

ZNANOST O KNJIŽEVNOSTI
14 Irma Marić: **Književnost kao intimološki demon Irfana Horozovića i Kjazima Mehanije u romanu Kalfa**
21 Selma Raljević: **Poetika prostora u odabranim djelima Williama Faulknera i Meše Selimovića**

SJEĆANJA
30 Amir Talić: **Arif Hiljadarka**

ESEJ: TOKOVI MISLI
32 Džemal Sokolović: **Izazovi slobode – Evropa na raskršću: od kosmopolitizma do mega-nacionalizma**
44 Zlatan Burzić: **Može li moderna nauka riješiti jednu od najstarijih teoloških dilema?**

INTERVJU
48 Ivo Josipović, predsjednik Republike Hrvatske: **Državnik je poput dirigenta – više linija stapa u skladnu skladbu** (Razgovarao Faris Nanić)

ZVUKOMJER
51 Amir Telibećirović: **Afro blues i sufijski jazz protiv predrasuda**

ZAŠTITA KULTURNOG NASLIJEĐA
54 Amra Hadžihasanović**: Pristup zaštiti nematerijalnog kulturnog naslijeđa – princip autentičnosti kao polazište i temelj očuvanja tradicionalnih umjetnosti**

ISLAM U HRVATSKOJ
60 Džamija u Osijeku: **Simbioza modernog grada i otiska duha i vjere**

STAV
63 Muljaim Kačka: **Manjine u "Kosovskom vilajetu"**

OBRAZOVANJE
65 Enes Ratkušić: **Održivi razvoj najpodesniji je model produciranja obrazovanih ljudi za novo vrijeme**

EKONOMSKI PODLISTAK
67 UVODNIK / Faris Nanić:
Malen dio mozaika promjena
68 TERMOSTAT: Izdvojena tema/
BiH među zemljama s najmanje zlata
70 INTERVJU / Stjepan Mesić:
Moramo mijenjati naše stavove
(Razgovarao: Faris Nanić)
74 ISLAM I EKONOMIJA / Kasim Bukvić:
Kamata izaziva vapaj
75 BRIFING
79 TEORIJSKI KUTAK / Kenan Spaho:
Komuniciranje u poslovnom svijetu
82 PRIKAZI I KRITIKE/ Fahrudin Novalić:
Alternativni model razvoja
87 SVJETSKI TOKOVI

PRIJEPORI HISTORIOGRAFIJE
91 Tarik Kulenović:
A što kada partizani počine genocid?

MULTIMONOLOG
100 Senad Nanić:
Identitet grada ili klajnburgeraj

BEHAROVE PREMIJERE
101 Esad Duraković:
Otkud Haris Silajdžić u svijetu poezije?
102 Haris Silajdžić: **Sarječja**

ISLAMSKA DUHOVNOST
108 Hadži hafiz Halid ef. Hadžimulić:
Treći ders u tekiji Nadmlini (18.12.1988.)

PRIKAZI I KRITIKE
112 Sead Begović: **Virtuozni jezični maksum i mudroslovni svjedok prozreta života** (O Tahiru Mujičiću)
114 Boris Nazansky: **Slovo je stil** (O Enesu Kiševiću)
115 Karin Šerman: **Selman Selmanagić – bosanskohercegovački arhitekt s Bauhausa** (O Aidi Abadžić Hodžić)
118 Irma Marić: **Kako zaustaviti nostalgiju za onim što je otišlo u nepovrat?** (O Adnanu Repeši)
120 Filip Mursel Begović: **Spiralno uspinjanje na planinu spoznaje** (O Esmi Bandić)
122 Sead Begović: **Kako ljudskom emanetu udahnuti život?** (O Kemalu Naniću)
125 Alen Zečević: **Diwan je postao jedan od najznačajnijih bošnjačkih časopisa** (O časopisu Diwan)

NAGRADE
127 Nagrada HHO-a **muftiji Azizu ef. Hasanoviću**

Konvertirati u bošnjačkog intelektualca

Filip Mursel Begović,
izvršni urednik

Nedavno sam bio učesnik jednog sijela koje je imalo dobronamjernu želju da koordinira i poveže bošnjačke intelektualce. Taj pokušaj, još jednog bošnjačkog okrupnjavanja, umah mi se pričinio, ni više ni manje, nego kao skup penzionera ljubitelja šaha ili salon ribičke opreme, u svakom slučaju nešto što asocira na beskrajnu dosadu, gerijatrijsku ustanovu, na invaliditet. "Šta nam je, pobogu, činiti" - reče jedan, "ovako više ne može" - dobaci drugi, "na mladima svijet ostaje" - zaključi treći, a zatim nastaje mislena stanka i sijelo bošnjačke intelektualne gerijatrije moglo je završiti.

"Moramo se više ovako okupljati", upozorio me jedan sudionik dok smo srkali kahvu. "Recite mi, mladi gospodine, kada ste vi prešli...", nastavi uz ciničan osmijeh. "Ne razumijem", zaista zbunjeno odgovorih. "Ma kada ste prešli na...", i tada shvatim da aludira na moje prvo ime (Filip) te da ga zlurado zanima kada sam ja to prešao na islam. Nije to bilo prvi put da me neki Damir, Zlatko, Goran, Nenad, Elvis... sve redom nosioci bošnjačko-muslimanske imenoslovne spomenice na vremena nacionalne mimikrije, prozivaju zbog prvog imena. Međutim, nisam dugo čekao te mu iz lakta uzvratih: "Prije nekoliko godina, a Vi?" Gospodin se uzvrtio na mjestu: "Kako to Vi mislite, ja sam iz familije..." No, prije nego je uspio upozoriti na svoje begovsko porijeklo, dao sam mu do znanja da ga pitam "kada je to on konvertirao u intelektualca".

Budući da se tzv. bošnjački intelektualac povukao na interna sijela, u javnom prostoru zavladao je tzv. nezavisni intelektualac. Njegov autošovinizam, defetizam, nihilizam i jalovo kritizerstvo preplavilo je bosanske medije! Šta je to uopće nezavisni intelektualac? Ima li za to škola? Ima li za to diploma? Tko nas, dakle, ovjeri tom laskavom titulom? Je li to tzv. glas naroda koji će danas zdušno klicati, a sutra bezdušno linčovati?

Nejse, nakon susreta s takvim bošnjačkim intelektualcima bilo mi je jasnije zašto većina tzv. građanštine prezire sve što može asocirati na bošnjaštvo, koje se, više nego ikada, percipira kao nazadno, anakrono, retrogradno, folklorno, ruralno, zaostalo, po nekima *a priori* nacionalističko, radikalno i na koncu fašističko. Nije li to na sceni biološko-vegetacijski opstanak jednog naroda, koji ponovo mora revidirati i reafirmirati vlastite identitarne polazišne tačke? Da ne duljimo, za opis bošnjačke intelektualne gerijatrije, koja je proizvođač tog pejorativnog asocijativnog niza, treba se poslužiti latinskim cinizmom – *de mortuis nil nisi bene* (o mrtvima sve najbolje). Ili, kako to voli reći jedan povjesničar književnosti – najviše se volim baviti *zaokruženim opusima*, sa njima nemam nikakvih problema. U svakom slučaju, svaka vrst budućeg bošnjačkog okrupnjavanja, tog famoznog bošnjačkog jedinstva o kojem se neprestano sanja, mora se bazirati na, prije svega, tek jedinstvu načela, a ne jedinstvu ovaca koje već desetljećima složno ponavljaju jedno te isto meeee...

Budući da se tzv. bošnjački intelektualac povukao na interna sijela, u javnom prostoru zavladao je tzv. nezavisni intelektualac. Njegov autošovinizam, defetizam, nihilizam i jalovo kritizerstvo preplavilo je bosanske medije! Šta je to uopće nezavisni intelektualac? Ima li za to škola? Ima li za to diploma? Tko nas, dakle, ovjeri tom laskavom titulom? Je li to tzv. glas naroda koji će danas zdušno klicati, a sutra bezdušno linčovati? U bosanskim februarskim prosvjedima, kada su paljeni i skrnavljeni simboli krhke bosanskohercegovačke državotvornosti, upravo su tzv. nezavisni intelektualci pokazali da su podložni geopolitičkom identitarnom inženjeringu koji traje od kraja 19. stoljeća. Štaviše, nisu stali, te pod krinkom demokratskih načela, antifašizma i svebosanstva, i dalje šamanski zazivaju aktivaciju općih nereda. Što je najgore, to se bez ikakvih sankcija čini na javnim medijskim servisima.

Ne bi li se nezavisnost intelektualca trebala podrazumijevati sama po sebi? Danas taj pleonazam, nezavisnog intelektualca naime, slavi masa, ili još bolje – neki plenum! Kakve li podvale, kakvog li sunovrata, kakve li kompromitacije u društvu vazda izdvojene intelektualne pozicije! Ako sliku vratimo tridesetak godina ranije, ne dobivamo li identičnu sliku intelektualnih komesara radničke klase koji su zazivali bratstvo i jedinstvo, dok su neki oštrili noževe. Kada se u nekoj od bezbrojnih TV dijaloških emisija pojavi nezavisni intelektualac, pa nas suoči sa svojim političkim analizama, istom nam je nužna mješavina gastala i apaurina ne bi li izdržali kraj emisije. Svakodnevno možemo konzumirati taj "nezavisni stav" na "nezavisnim televizijama" i "nezavisnim novinama" od "nezavisnih intelektualaca", a u biti programiranih sljedbenika neke političke ideologije. Nismo li primijetili da se iza nezavisnih intelektualaca kriju upravo udvorice, sljedbenici varalica, dvorske (političke) lude, hulje svake fele...

Šta je to nezavisni intelektualac danas? Sprdnja, eto što je. Klaun, to je.

Što je to bošnjački intelektualac danas? Mrtvorođenče one časne ideje o identitetu u koju se još uvijek zdušno zaklinje, prepuštajući svijet mlađima od sebe, to je.

Međutim, da se pojavi netko i da kaže "ja sam zavisni intelektualac!" – trebalo bi mu povjerovati! Uvijek od nečega i od Nekoga zavisimo. Nije li ta zavisnost povezana i s moralom – kakvim god, vjerskim, građanskim, nadalje, odgojem, obrazovanjem, nije li povezana s istinoljubivošću? Zakleli bismo se da upravo takav zavisni intelektualac može odgovoriti na pitanje: "Šta nam je, pobogu, činiti?" ■

240 godina *Hasanaginice*: Od prvog objavljivanja do interliterarne i interkulturalne bosnistike

Piše: **Sanjin Kodrić**

Obilježavajući 240. obljetnicu prvog objavljivanja glasovite bošnjačke balade *Hasanaginica* (1774-2014), *Behar* ekskluzivno objavljuje dijelove *Historije novije bošnjačke književnosti* prof. dr. Sanjina Kodrića posvećene ovoj baladi.

Ususret prvoj *Historiji novije bošnjačke književnosti*

Historija novije bošnjačke književnosti prva je povijest bošnjačke književnosti i još uvijek je u procesu pisanja, a bit će sukcesivno objavljivana u pet knjiga. Dok naredne četiri knjige kronološki prate povijesni razvoj novije bošnjačke književne prakse, tj. bošnjačkog književnog stvaranja od 1878. godine pa nadalje, sve do recentnog književnog trenutka, prva knjiga *Historije* predstavlja svojevrstan teorijsko-metodološki uvod u uglavnom nedovoljno poznatu bošnjačku književnu povijest i probleme njezina izučavanja, a sastoji se iz tri uža dijela. Prvi uži dio prve knjige *Historije*, iz kojeg je preuzeto poglavlje o *Hasanaginici*, bavi se pitanjima ideje, statusa i identiteta bošnjačke književnosti uopće, razumijevajući prije svega to kako se razvijala i afirmirala, ali i marginalizirala te negirala ideja bošnjačke književnosti te kako se pritom mijenjao njezin status i identitet, sve ovo i u vezi s bliskom idejom bosanskohercegovačke književnosti. Ovaj problem prati se od početaka pismenosti i književnog stvaranja u srednjovjekovnoj Bosni kao zajedničke bosanskohercegovačke književne baštine, preko usmene književnosti Bošnjaka i bošnjačke književne prakse osmanskog doba, pa sve do shvaćanja pojave bošnjačke književnosti tokom 19. i 20. st., uključujući i suvremeni trenutak.

Objavljena prvi put u knjizi *Put po Dalmaciji* (*Viaggio in Dalmazia*) talijanskog prirodoslovca opata Alberta Fortisa 1774. godine, *Hasanaginica* se u ovom kontekstu posmatra prvenstveno s obzirom na njezin položaj i ulogu u povijesti ideje, statusa i identiteta bošnjačke književnosti – kao poseban trenutak u historijatu bilježenja bošnjačke usmene književnosti, odnosno kao početak međunarodne afirmacije bošnjačkog književnog stvaranja uopće, ali i kao početak relativiziranja bošnjačke književnosti kao takve i osporavanja njezine književne vlastitosti, što će svoj vrhunac imati u vremenu nacionalnog romantizma na Slavenskom jugu, mada će biti prisutno i kasnije. Ideja bošnjačke književnosti, pa tako i mjesto balade *Hasanaginica* u bošnjačkoj književnoj povijesti, tek će u drugoj polovici 20. st. doživjeti svoje šire priznanje, dok je danas – ističe prof. dr. Sanjin Kodrić – u proučavanju povijesti bošnjačke književnosti posebno važna i produktivna koncepcija njezina interliterarnog i interkulturalnog razumijevanja, na temelju čega moguće je zasnovati i suvremenu interliterarnu i interkulturalnu bosnistiku.

Upravo ovakav, interliterarni i interkulturalni pristup u bosnistici zagovara i razvija drugi uži dio prve knjige *Historije novije bošnjačke književnosti* prof. dr. Sanjina Kodrića, pri čemu i u ovoj koncepciji povijesti bošnjačke književnosti baladi *Hasanaginica* također pripada jedno od najistaknutijih mjesta. U svojem trećem užem dijelu prva knjiga *Historije* predstavlja ključna književnopovijesna obilježja novije bošnjačke književnosti, opet i sa značajnom ulogom *Hasanaginice*, no ovaj put u smislu važne tradicijske prethodnice novije bošnjačke književne prakse.

***

[...] Kako to uz *Erlangenski rukopis* i *Ljetopis* Mula-Musafe Bašeskije pokazuju i nekolike druge, manje važne vijesti iz 18. st., poput npr. sakupljačkog rada Marca Renéa Breuèrea Desrivauxa, sina francuskog konzula u Dubrovniku koji je poznatiji kao Marko Bruerović,[1] bošnjačko usmeno književno stvaranje u 18. st. doživjelo je i svoje prve cjelovite zapise, ali i početak svoje šire izvanbosanske, međunarodne recepcije te vanjskog priznanja i u aksiološkom smislu. No, to se posebno odnosi na jedan drugi i otud često spominjani osamnaestostoljetni izvor – putopisnu knjigu *Put po Dalmaciji* (*Viaggio in Dalmazia*, 1774) talijanskog prirodoslovca opata Alberta Fortisa. Tu je, naime, prvi put objavljen bez sumnje najpoznatiji tekst bošnjačke usmene književnosti uopće – glasovita balada *Hasanaginica*, odnosno, kako ju je izvorno naslovio Fortis, *Xalostna pjesanza plemenite Asan-Aghinize*.[2]

Fortisovo putovanje u Dalmaciju i njegovo zapisivanje te objavljivanje *Hasanaginice* karakteristična je slika nekih od važnih pojava u Evropi posljednje trećine 18. st. Na tragu ideja evropskog racionalizma i prosvjetiteljstva, a u praskozorje predromantičarskih književnih i kulturalnih gibanja, posebno tragom ideje "povratka prirodi" Jean-Jacquesa Rousseaua i tzv. "osijanizma", odnosno uopće ranog interesa za izvornu, narodnu kulturu koji će se na ovoj osnovi razviti i kulminirati u evropskom romantizmu, Fortis 1771. godine stiže u tad mletačku Dalmaciju, pri čemu naročitu pažnju posvećuje jednoj od evropskih drugosti ovog vremena – Dalmatinskoj zagori. Fortisa, naime, posebno zanimaju evropski "plemeniti divljaci", "ljudi iz prirode", netaknuti i neizmijenjeni tad savremenom kulturom i civilizacijom, koje pronalazi u žiteljima dalmatinskog zaleđa, a koje imenuje kao "Morlake".[3] To, pritom, nije više isključivo davnašnja zajednica vlaškog porijekla koja se u međuvremenu slavenizirala i asimilirala u širem etničkom okruženju, već, bez obzira na njihovo porijeklo, Fortisovi "Morlaci" zapravo su uopće žitelji ruralne, planinske dalmatinske unutrašnjosti, odnosno specifičnog prostora dinamične granice i tromeđe između Mletačke republike, Habsburške monarhije i Osmanskog carstva, a koje Fortis jasno razlikuje od stanovništva dalmatinskog priobalja, koje je cjelovito bilo uključeno u ondašnju savremenu kulturu i civilizaciju, a posebno u mletačko-talijanski kontekst. U slučaju Fortisovih "Morlaka" u pitanju je, dakle, naročiti egzonim, naziv izvana pripisan žiteljima dalmatinskog zaleđa u skladu s mletačko-talijanskom praksom imenovanja Fortisova vremena, pri čemu je ovaj naziv uključivao i žitelje nekadašnjeg Bosanskog ejaleta, odnosno onih teritorija Osmanskog carstva koji nakon mletačko-osmanskih sukoba s kraja 17. st., a posebno Kandijskog rata (1645-1699) i Morejskog rata (1684-1699), prelaze u mletački posjed. Naziv "Morlaci" odnosi se stoga i na stanovništvo kraja odakle po svemu sudeći dolazi *Hasanaginica* – žitelje Imotskog i njegove okoline, dotadašnjeg bosansko-osmanskog teritorija koji Mlečani zauzimaju 1717. godine, nakon čega se muslimanski dio stanovništva ovog prostora ili povlači u još dublju unutrašnjost, na preostali bosanski teritorij pod vlašću Osmanskog carstva, ili, pak, ostaje pod mletačkom vlašću, najčešće uz konvertiranje na kršćanstvo.[4]

Ovakvo što jeste, dakle, "Morlakija"[5] – svijet u koji je 1771. godine prispio Alberto Fortis i koji je predočio njegov *Put po Dalmaciji*, odnosno to je onaj svijet u kojem se našla i balada *Hasanaginica*. Predstavljajući evropskom racionalističko-prosvjetiteljskom čitateljstvu njegovu "morlačku" drugost, odnosno njegov "morlački" alteritetski antipod, Fortis se, u skladu s novim, predromantičarskim impulsima svojeg vremena, istovremeno poveo i za "osijanizmom" kao još jednim važnim trendom u Evropi tokom posljednje trećine 18. st., pa je, slično tobožnjem predstavljanju zaboravljenih i u vremenu izgubljenih Ossianovih keltsko-gaelskih pjesama kod škotskog pjesnika Jamesa MacPhersona tokom šezdesetih godina 18. st. u Velikoj Britaniji, evropskoj čitalačkoj publici predočio i iskonsku, savremenošću neiskvarenu duhovnu kulturu "Morlaka" te njihovu "divlju" a "plemenitu" književnost. Upravo u ovom kontekstu Fortisov *Put po Dalmaciji* donosi i tekst koji je Evropa njegova vremena upoznala pod naslovom *Xalostna pjesanza plemenite Asan-Aghinize*, pri čemu je *Hasanaginica* u knjizi Alberta Fortisa trebala predstavljati izuzetan primjer istovremeno i "divljeg", ali i "plemenitog" duhovnog života "Morlaka", njegovu, naime, osobenu egzotiku, koja je bila utoliko veća zbog očitog, još egzotičnijeg muslimanskog udjela u ovoj "pjesmi-tužaljki". To je nesumnjivo i jedan od razloga zbog kojih Fortis u knjizi donosi i cjeloviti tekst pjesme, a potom i njezin talijanski prijevod, kao i uvodnu bilješku u kojoj ukratko predstavlja ovu pjesmu, uključujući i njezin egzotični aspekt glasovitog Hasanagi-

---

1 Usp.: Munib Maglajlić, "Bošnjačka usmena lirika", *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Preporod, Sarajevo, 2006, str. 11.

2 Usp.: Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia*, mit Einführung und Bibliographie herausgegeben von Jovan Vuković und Peter Rehder, Otto Sagner – Veselin Masleša, München – Sarajevo, 1974.

3 Usp. npr.: Larry Wolf, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, 2003; odnosno: Inoslav Bešker, "Morlaci i morlakizam u književnosti", *Književna smotra*, god. 34, br. 123, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2002, str. 113-124.

4 Usp. npr.: Tea Mayhew, *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule:* Contado di Zara *1645-1718*, Viella, Rim, 2008.

5 Usp.: Borna Fürst-Bjeliš, "Toponimija i percepcija u prostoru Triplex Confiniuma: Morlakija", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 32-22, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1999/2000, str. 349-354.

ničina stida, za koji Fortis u perspektivi osamnaestostoljetne racionalističko-prosvjetiteljske Evrope kaže da bi se "među nama činio čudnim".[6] A tako je bošnjačka usmena književnost dobila i svoj prvi poznati prijevod na neki strani jezik (*Canzone dolente della nobile sposa d'Asan-Aga*), pa na neki način i svoje prvo koliko-toliko cjelovito moguće tumačenje.

Međutim, Fortis ne navodi otkud mu *Hasanaginica*, pa je uprkos brojnim kasnijim pokušajima odgonetanja ovog pitanja, vjerovatno zauvijek ostalo nepoznato između ostalog i to je li Fortis čuo *Hasanaginicu* u narodu, ko mu ju je eventualno kazivao ili pjevao i u kakvoj prilici i sl., ili je, pak, riječ o Fortisovu prijepisu nekog ranijeg zapisa *Hasanaginice*, npr. onog iz tzv. *Splitskog rukopisa*, o čemu, kao i o prethodnim pitanjima, postoje tek određene pretpostavke, ali opet ne i sigurni ili barem dovoljno vjerovatni odgovori.[7] Također, nije općeprihvaćeno ni to je li *Hasanaginica*, poput drugih poznatih bošnjačkih usmenih balada, usmenoknjiževno pjesničko uobličenje nekog stvarnog zbivanja iz prošlosti, baš kao što nije općeprihvaćen ni mogući historijski identitet njezinih likova, mada je gotovo izvjesno da ovaj osobeni usmenoknjiževni pjesnički tekst pripada krugu balada s lokalnim obilježjima, slično drugim značajnim baladama bošnjačke usmene književnosti.[8] U slučaju da ih je eventualno imao, neki od razloga zbog kojih je Fortis možda izostavio neke od ovih i ovakvih informacija, uključujući i informaciju o tome kako je saznao za samu baladu, mogli bi se, možda, ticati upravo i Fortisova nesumnjivog ugledanja na tobožnjeg sakupljača Ossianovih pjesama Jamesa MacPhersona, odnosno Fortisova inicijalnog utemeljenja i u "osijanizmu" posljednje trećine evropskog 18. st. Naime, možda je upravo zbog ovog i ciljano određena pitanja u vezi s pjesmom koju je otkrio Fortis ostavio neodgovorenim, intrigantnim i gotovo mističnim, što je pretpostavka kojoj u prilog može ići i to da će upravo ova "ossianska" egzotika i tajna *Hasanaginice* u Evropi ovog vremena rezultirati i pojavom svojevrsne fasciniranosti "Morlacima" i njihovom izvornom, "primitivnom" kulturom poznatom pod nazivom "morlakizam"[9]. O ovom, između ostalog, može svjedočiti i to da je *Hasanaginica* jedan od tek dva izvorno usmenoknjiževna teksta koji su se našli u zbirci *Gusle* (*La Guzla*, 1827) istaknutog francuskog pisca 19. st. Prospera Mériméea, tobožnjem "izboru ilirskih pjesama skupljenih u Dalmaciji, Bosni, Hrvatskoj i Hercegovini", odnosno čuvenoj romantičarskoj književnoj mistifikaciji nastaloj na temelju upravo "osijanizma" i "morlakizma".

U svakom slučaju, uz to što su od neprocjenjive važnosti onda kad je o riječ zapisivanju te, praktično, sačuvanju *Hasanaginice*, a potom i onda kad je riječ o njezinu širokom međunarodnom populariziranju, Fortisov neupitni "osijanizam" i "morlakizam" koji odavde proizlazi istovremeno su i početak krize stvarnog identiteta i relativiziranja pripadnosti ove balade muslimanskom, odnosno bošnjačkom usmenom književnom stvaranju. Ovakvom čemu dodatno je doprinijelo i to što je "morlačka" odrednica, a koja, dakle, otpočetka prati *Hasanaginicu*, izrazito složenog značenja, različitog u drugačijim historijskim i kulturalnim kontekstima, pa će u kasnijim vremenima biti i različito tumačena, a najčešće kao hrvatska i/ili srpska, posebno počev od 19. st. i vremena nacionalnog romantizma na Slavenskom jugu. Tako će doći do paradoksa da će najpoznatiji bošnjački usmenoknjiževni tekst već u startu s jedne strane izgubiti ključnu odrednicu svojeg porijekla i uopće svoju stvarnu pripadnost, dok će s druge strane postati jedna od evropskih književnih senzacija počev od posljednje trećine 18. pa sve do sredine 19. st., s velikim ugledom i kasnije, javljajući se pritom i u brojnim prijevodima na evropske jezike te vezujući se tako čak i za neka od ključnih imena evropske književnosti i kulture ovog vremena. Nakon prvog, početnog Fortisova talijanskog prijevoda, *Hasanaginica* se, naime, već prvih narednih godina pojavljuje i na njemačkom u prijevodu Clemensa Werthesa (1775), a odmah zatim i Johanna Wolfganga von Goethea (1775), potom u anonimnom francuskom prijevodu (1778), zatim na mađarskom, na koji je prevodi Ferenc Kazinczy (1789), na latinskom, i to u prijevodu Dubrovčanina Đure Ferića (1798), nakon čega slijede dva uzastopna engleska prijevoda – prijevod Sir Waltera Scotta (1798/99) i Johna Boyda Greenshield-

Sa svim onim što jeste, pa i s njezinim vezivanjem za druge južnoslavenske književnosti, balada *Hasanaginica* predstavlja, otud, kako izrazito značajan prilog kasnijoj ideji bošnjačke književnosti, tako i jedan od pokazatelja puta postepenog i složenog etabliranja statusa i identiteta književnosti Bošnjaka.

[6] Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, prir. Josip Bratulić, prev. Mate Maras i Darko Novaković, Globus, Zagreb, 1984, str. 63.

[7] Usp. npr.: *Hasanaginica 1774-1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975.

[8] Usp.: Munib Maglajlić, "Pjesma o plemenitoj Hasan-aginoj ljubi", *Usmena balada Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1995, str. 61-62.

[9] Usp. npr.: Larry Wolf, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, 2003; odnosno: Inoslav Bešker, "Morlaci i morlakizam u književnosti", *Književna smotra*, god. 34, br. 123, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2002, str. 113-124.

sa (1800). Isto se nastavlja i u prvoj polovini 19. st., pa se *Hasanaginica* javlja ponovo na francuskom, ovaj put u prijevodu Charlesa Nodiera (1813), kao i na češkom u prijevodu Samuela Rožnaya (1813), potom na poljskom, na koji je prevodi Kazimierz Brodziński (1819), još jednom na njemačkom, i to u prijevodu Therese von Jacob, poznate i pod književnim imenom Talvj (1826), zatim na ruskom, na koji je prevodi Aleksandar H. Vostokov (1827), te ponovo na engleskom, no ovaj put u prijevodu Johna Browinga (1827), kao i opet na francuskom, sad i kao prijevod Prospera Mériméea (1827), zatim na švedskom u prijevodu Johana Ludviga Runeberga (1830) te iznova na francuskom, na koji je ovom prilikom prevodi Gérard de Nerval (1830). U istoj, prvoj polovini 19. st. *Hasanaginica* će se pojaviti i u slovenačkom prijevodu Jakoba Zupana (1832), kao i u još jednom francuskom prijevodu – prijevodu Claudea Fauriela (1832), a potom će ponovo biti prevedena na ruski, što će ovaj put učiniti Aleksandar S. Puškin (1835), a nakon toga ponovo i na francuski, i to u prijevodu Adama Mickiewicza (1841), itd.[10] *Hasanaginica* je, isto tako, odmah uvrštena i u glasovitu antologiju *Narodne pjesme* (*Volkslieder*, 1778/79) Johanna Gottfrieda von Herdera, poznatiju pod njezinim naslovom u drugom izdanju *Glasovi naroda u pjesmama* (*Stimmen der Völker in Liedern*, 1807), prvog velikog, a vrlo brzo naročito utjecajnog izbora usmenog književnog stvaranja evropskih naroda, posebno kod evropskih romantičara, gdje se, kao reprezentativni primjer onog što je bio Herderov ideal narodnog jezika i narodnog genija, javila u Goetheovu prijevodu s naslovom *Tužbalica o plemenitoj gospi Asan Aginoj* (*Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga*). Pa ipak, u pravilu, u svim ovim slučajevima, uključujući i Herderov antologijski okvir

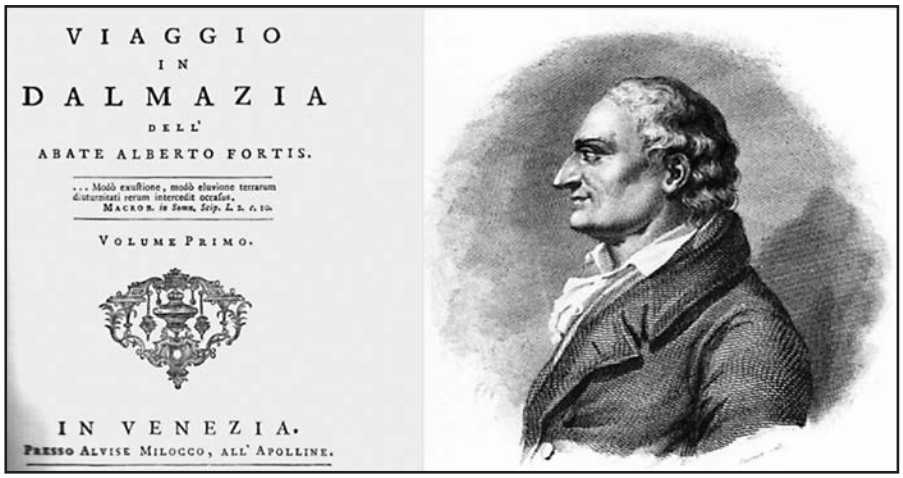
VIAGGIO
IN
DALMAZIA
DELL'
ABATE ALBERTO FORTIS.
... Modò exustione, modò eluvione terrarum diuturnitati rerum intercedit occasus.
MACROB. in Somn. Scip. L. 2. c. 10.
VOLUME PRIMO.
IN VENEZIA.
PRESSO ALVISE MILOCCO, ALL' APOLLINE.

Fortis spominje i jezik koji imenuje kao "bosanski", a kojim po njemu govore "Morlaci" u unutrašnjosti, za razliku od "ilirskog", kojim se govori u Primorju, a što, dakle, implicira važnu činjenicu da je i prema Fortisu jezik *Hasanaginice* zapravo bosanski, čime je njezina vezanost za bošnjačko usmeno književno stvaranje dodatno potvrđena.

usmene poezije različitih naroda i njihovih jezika, *Hasanaginica* nije posmatrana primarno kao dio usmenog književnog stvaranja zasebne zajednice južnoslavenskih, odnosno bosanskih muslimana, niti je ova zajednica smatrana njezinim zasebnim matičnim stvaralačkim kontekstom, već je to bio najčešće kontekst isključivo hrvatskog i/ili srpskog naroda, odnosno kontekst isključivo hrvatske i/ili srpske književnosti.

Pitanje pripadnosti i određenja *Hasanaginice*, koja će ubrzo postati i dijelom usmenoknjiževnog zanimanja Vuka S. Karadžića i njegove folklorističke koncepcije, postalo je tako prije svega pitanje hrvatske i srpske književnosti i njihovih međusobnih odnosa, i kao takvo trajat će tokom cijelog 19. st., a u manje-više istom ili sličnom smislu prisutno je i kasnije, tokom cjeline 20. st., sve do danas, pri čemu je problem pripadnosti *Hasanaginice* funkcionirao i kao okvir borbe za usmenoknjiževnu baštinu te uopće književno naslijeđe, ali i kao problem širih razmjera, uključujući i političko-ideološki te nacionalno-teritorijalni aspekt. Uz veliki broj drugih mogućih primjera, ovakvo što vjerno može posvjedočiti i primjer vezan za tzv. Meštrovićevu *Hasanaginicu*, odnosno verziju ove pjesme koju je – kako se navodi – prema zapisu na temelju sjećanja iz djetinjstva istaknutog hrvatskog skulptora i arhitekta Ivana Meštrovića u zagrebačkom časopisu *Nova Evropa* 1932. godine objavio Milan Ćurčin, pokretač i urednik ovog časopisa i srpski historičar književnosti. Radeći, naime, na srpsko-hrvatskom književnom, kulturnom i političko-državnom jedinstvu, što je bio dio misije časopisa koji je vodio, Ćurčin između ostalog insistira na slijedećoj poziciji *Hasanaginice* "u narodu":

"Hasanaginica" je očigledno potekla iz slojeva našega naroda koji sebe i svoj jezik nazivaju hrvatskim *imenom. To dokazuju pisani izvori i Fortisova originala (Splitski Rukopis) i mnogobrojnih varijanata (vidi Gezemanovu raspravu) iz primorske Dalmacije i sa otokâ, kao i cela sredina u kojoj je ova gradja nadjena i prikupljena. To dokazuje još bolje živa pesma koja se još*

[10] Usp.: *Hasanaginica 1774-1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 7-8, 621-683.

čuva i predaje u brdima zagorske Dalmacije, o čemu tako rečito govori Meštrovićeva verzija koju smo ovde saopštili. A kako je baš "Hasanaginica" probila našoj narodnoj pesmi put u svet, bilo bi pravo da se u svetskoj literaturi, kad je o njoj reč, spominje hrvatsko ime naporedo sa srpskim imenom (koje je Vuk popularisao). Zabunu o "Morlacima" trebalo bi, bar u nauci i književnosti, popraviti, i stvar objasniti.

Govorim danas ovako zato što sam za ovih poslednjih dvadesetak godinâ saznao više činjenicâ – s obzirom na narodne pesme i njihovo širenje, poimenice u Dalmaciji i Bosni i Hercegovini, – za koje ranije nisam znao (naprimer, da u Dalmaciji i nema pravoslavnih *guslarâ); a onda, i poglavito, zato što mislim da treba, u ovim našim sadašnjim nacijonalnim prilikama, poći malo unazad pa povesti računa o tome da nisu svi, nažalost, našega uverenja o jedinstvenosti onoga što se zove* srpsko *i* hrvatsko*, i da će biti još potrebno boriti se da to uverenje počne opet dublje hvatati korena, a da se dotle svačije mišljenje ima uvažavati. Inače, nama može biti samo drago u duši da smo došli do ovog širega iskustva o poreklu i domovini naših narodnih pesama, jer nas ono učvršćuje u tom našem uverenju o nedeljivosti narodne teritorije i istovetnosti ne samo narodnog jezika nego i narodne duše.*[11]

Iako piše o poziciji *Hasanaginice* "u narodu", Ćurčin je – očito – ni na koji način ne veže (i) za književno stvaranje onovremenih jugoslavenskih muslimana, već, naprotiv, pokušava uspostaviti tek neku vrstu isključivo srpsko-hrvatskog konsenzusa u vezi s ovom baladom. A tako se samo potvrđuje ona situacija u kojoj će kriza njezina statusa i veze s bosanskomuslimanskim usmenim književnim stvaranjem, odnosno bošnjačkom književnošću uopće, još od vremena njezina prvog spomena i objavljivanja pod

Naziv "Morlaci" odnosi se stoga i na stanovništvo kraja odakle po svemu sudeći dolazi *Hasanaginica* – žitelje Imotskog i njegove okoline, dotadašnjeg bosansko-osmanskog teritorija koji Mlečani zauzimaju 1717. godine, nakon čega se muslimanski dio stanovništva ovog prostora ili povlači u još dublju unutrašnjost, na preostali bosanski teritorij pod vlašću Osmanskog carstva, ili, pak, ostaje pod mletačkom vlašću, najčešće uz konvertiranje na kršćanstvo.

"morlačkom" odrednicom postati, dakle, neizostavno povezana s *Hasanaginičinim* imenom.

Hasanaginica, međutim, nesumnjivo pripada prije svega južnoslavenskoj muslimanskoj usmenoknjiževnoj praksi, odnosno bošnjačkoj usmenoj tradiciji, mada su njezini odjeci, uključujući i bitno drugačije verzije ove pjesme, prisutni i šire, posebno upravo u dalmatinskoj usmenoknjiževnoj baštini. O njezinu bošnjačkom karakteru već na prvi pogled svjedoči cjelokupan unutarknjiževni svijet ove balade, a naročito njegovi složeni socijalni aspekti,[12] posebno porodično-rodbinski, ali i klasni, koji su karakteristični isključivo za muslimansku zajednicu i koji su sa svim svojim specifičnim pojedinostima, koje nerijetko reflektiraju i detalje muslimanske vjerske običajnosti i prava, mogli u datoj mjeri biti dovoljno poznati i bliski tek pripadnicima muslimanske zajednice, naročito s obzirom na vremenski kontekst u kojem je balada nastala. U tom smislu, gotovo je nemoguće da bi pjesma poput *Hasanaginice* mogla nastati izvan sredine kojoj su muslimanski socijalni aspekti života tek posredno poznati i faktički nevlastiti, tuđi i strani. Ovom, također, idu u prilog i drugi, a prije svega književnohistorijski pokazatelji.

Svijet o kojem govori *Hasanaginica*, svijet u kojem u Dalmatinskoj zagori postoje age, begovi i kadije, njihovo društvo i zajednica, odnosno uopće onaj način života koji je karakterističan za Osmansko carstvo, a posebno za osmansku Bosnu, među Fortisovim "Morlacima" mogao je postojati samo do mletačkog osvajanja Imotskog i okoline, dakle nužno prije 1717. godine, a u tom svijetu *Hasanaginica* je morala biti prisutna barem neko vrijeme, vjerovatno mjereno desetljećima, jer teško da bi se u suprotnom slučaju priča iz "turskog" doba mogla održati u novom, postosmanskom periodu kraja o kojem je riječ. Da bi zaživjela i prenijela se dalje, do Fortisove 1774. godine, a pogotovo do Ćurčinova dječaka Meštrovića s kraja 19. i početka 20. st. i njegove moguće verzije *Hasanaginice*, usmena tradicija trebala je, naime, vrijeme, ali i povoljne uvjete za tradicijsko oblikovanje i prenošenje, što ne bi bilo moguće da balada nije nastala barem nekoliko desetaka godina prije kraja osmanske vlasti u imotskom

[11] Milan Ćurčin, "*Hasanaginica* u narodu (Meštrovićeva verzija.)", *Hasanaginica 1774-1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 352-353.

[12] Usp. npr.: Muhsin Rizvić, "Socijalni aspekti Hasanaginice", *Poetika bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo, 1994, str. 136-151.

kraju, odnosno dalmatinskom zaleđu. A to je već ono vrijeme kad u Fortisovoj "Morlakiji" još uvijek živi i muslimanska zajednica sa svojom tradicijskom kulturom, a koja je nerazdvojna cjelina s ostatkom tradicijske kulture ostalih južnoslavenskih muslimana, uključujući i usmenu književnost. Kako je istaknuto, samo u ovoj zajednici moguć je bio nastanak pjesme kakva je *Hasanaginica*, a nestanak ove zajednice u imotskom kraju i dalmatinskom zaleđu, odnosno njezino povlačenje prema Bosni ili konvertiranje u kršćanstvo, nije nužno moralo značiti i nestanak same balade – balada je kao već oblikovana i ukorijenjena usmenoknjiževna tradicija mogla nastaviti svoj život i izvan zajednice u kojoj je nastala, baš kao i kod prevjerenih članova zajednice, koji su je još neko vrijeme mogli čuvati kao naslijeđeno tradicijsko dobro. Uz to kako je *Hasanaginica*, direktno ili nekim posrednim putem, mogla dospjeti do Fortisa, ovakvo što moglo bi, isto tako, objasniti i ograničenu teritorijalnu rasprostranjenost same balade, kao i inače mali, vrlo ograničen broj njezinih mogućih verzija, baš kao i djelimičnu prisutnost *Hasanaginice* izvan njezina izvornog muslimanskog, bošnjačkog konteksta.

Pri svemu ovom, neupitnu pripadnost *Hasanaginice* južnoslavenskoj muslimanskoj, odnosno bošnjačkoj tradiciji kao takvoj potvrđuju i ona moguća tumačenja po kojima historijsko jezgro balade čini bračni nesporazum stvarnih ličnosti iz sredine 17. st. – Hasan-age Arapovića (1612-1699) iz Zagvozda, po rođenju Mostarca, a kasnije, u vrijeme koje pripada zbivanjima balade, dizdara tvrđave u Zadvarju u Imotskoj krajini, i njegove supruge begovice Fatime Pintorović (1620/21-1646/47), porijeklom iz Klisa, a starinom iz Ljubuškog.[13] Riječ je, dakle, o ličnostima i zbivanju iz vremena neposredne prisutnosti muslimana u dalmatinskom zaleđu, a što na osnovi apostrofiranog specifičnog svijeta same balade implicira i njezina upravo muslimanskog sastavljača ili, prije, muslimansku sastavljačicu. Ovakvo što unekoliko može potvrditi i znatno kasnije svjedočanstvo također Mostarca Husage Čišića, posebno istaknute ličnosti mostarskog, ali i uopće bosanskohercegovačkog društveno-političkog života između dvaju svjetskih ratova te sredinom 20. st., a koji se prema vlastitom porodičnom predanju zabilježenom kod Ota Bihalji-Merina, srpskog historičara umjetnosti i književnika, ispostavlja i kao mogući potomak upravo glasovitog Hasan-age i njegove ljube.[14] Pritom, Čišićeva predaja potvrđuje stvarni bračni nesporazum Hasan-age i Hasanaginice, mada upozorava i na izvjesna odstupanja priče same balade u odnosu na u porodičnom predanju sačuvano svjedočanstvo realnog zbivanja, no koje, nažalost, Bihalji-Merin nije zabilježio. Eventualno, svemu ovom mogla bi se dodati i mogućna naznaka usmene tradicije o bračnom razlazu Hasan-age i Hasanaginice koju nudi nešto ranija bošnjačka pjesma ove tematike iz *Erlangenskog rukopisa* jer, bez obzira na bitne razlike između ove pjesme i balade *Hasanaginica*, kao i bez obzira na prije svega hronološka nepodudaranja vijesti iz *Erlangenskog rukopisa* i književnohistorijskih tumačenja o mogućim historijskim precima kasnijih likova same balade, nije ipak potpuno isključena ni izvjesna mogućnost veze između ovih dviju pjesama, barem u smislu nekog još uvijek nerazjašnjenog zajedničkog okvira ili polazišta, a na temelju jedinstvenog bošnjačkog usmenoknjiževnog sistema.

Nije općeprihvaćeno ni to je li *Hasanaginica*, poput drugih poznatih bošnjačkih usmenih balada, usmenoknjiževno pjesničko uobličenje nekog stvarnog zbivanja iz prošlosti, baš kao što nije općeprihvaćen ni mogući historijski identitet njezinih likova, mada je gotovo izvjesno da ovaj osobeni usmenoknjiževni pjesnički tekst pripada krugu balada s lokalnim obilježjima, slično drugim značajnim baladama bošnjačke usmene književnosti.

Uz ovo, važno je napomenuti i to da, govoreći o književnom stvaranju "Morlaka", Fortis spominje i jezik koji imenuje kao "bosanski", a kojim po njemu govore "Morlaci" u unutrašnjosti, za razliku od "ilirskog", kojim se govori u Primorju,[15] a što, dakle, implicira važnu činjenicu da je i prema Fortisu jezik *Hasanaginice* zapravo bosanski, čime je njezina vezanost za bošnjačko usmeno književno stvaranje dodatno potvrđena. Uostalom, iako će je pod utjecajem Vuka S. Karadžića i uopće sličnih onovremenih shvatanja i sam kontekstualizirati u nacionalne okvire srpske književnosti, muslimanski karakter *Hasanaginice* vrlo rano primjećuje i npr. Adam Mickiewicz, koji u svojim predavanjima na prestižnom Collège de Franceu tokom 1840. i 1841. godine, uz isticanje izuzetnih pjesničkih vrijednosti ove balade, zaključuje da je *Hasanaginica* zapravo "muslimanska pjesma".[16] Uprkos prisutnom

[13] Usp. npr.: Radmila Pešić, "Pitanje istoričnosti ličnosti Hasanage i Hasanaginice", *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, god. 4, sv. 1, Međunarodni slavistički centar, Beograd, 1974, str. 399-405; odnosno: Mate Kuvačić-Ižepa, *Čija je Asanaginica*, Naklada Bošković, Split, 2007; Mijo Milas, *Asanaginičina domovina*, Matica hrvatska, Split, 2011; Vahida Šeremet, *"Hasanaginica" od 1646. godine do danas: Knjiga puta do ishodišta (Studija)*, PrintCom, Tuzla, 2013.

[14] Usp.: Munib Maglajlić, "Pjesma o plemenitoj Hasan-aginoj ljubi", *Usmena balada Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1995, str. 56-58.

[15] Usp.: Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, prir. Josip Bratulić, prev. Mate Maras i Darko Novaković, Globus, Zagreb, 1984, str. 59-60.

[16] Usp.: Adam Mickiewicz, "La mort de la femme de Hassan Aga", *Hasanaginica 1774-1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 204-206.

hrvatskom i/ili srpskom određenju *Hasanaginice*, ovakva njezina razumijevanja javljat će se, naravno, i kasnije, prije svega kod jednog broja drugih stranih autora, dok će – sasvim razložno – u bošnjačkoj recepciji *Hasanaginice* njezin muslimansko-bošnjački karakter predstavljati stalno i neupitno, samorazumljivo mjesto. Uz druge različite primjere, ovakvo što, također, dodatno će se potvrđivati i u mogućim dalekim odjecima ove balade u bošnjačkom usmenom književnom stvaranju i znatno kasnije, čak i krajem 19. te početkom 20. st., kao npr. u zapisu jedne ovakve, bitno izmijenjene varijante *Hasanaginice* objavljenom u prvom godištu znamenitog bošnjačkog časopisa *Behar* 1900. godine[17] – iako se ova varijanta *Hasanaginice* višestruko razlikuje i od Fortisova zapisa ove balade i od njezine moguće varijante u *Erlangenskom rukopisu* iz prve trećine 18. st., jasno je da je u pitanju stvarna i trajna prisutnost pjesme o Hasan-aginoj ljubi u kolektivnom i kulturalnom pamćenju Bošnjaka. Ovakvo što, najzad, svjedoči i bošnjačka pisana književnost, prije svega novija bošnjačka književna praksa, kojoj je *Hasanaginica* jedna od najistaknutijih tradicijskih prethodnica, odnosno jedan od naročito povlaštenih elemenata njezina kulturalnomemorijskog sistema i uopće važan faktor u njezinim unutrašnjim konektivnim strukturama.[18]

A sve ovo zajedno, posebno složeni svijet balade *Hasanaginica* koju je evropskoj čitalačkoj publici 1774. godine predstavio Alberto Fortis, potvrđuje u osnovi isto što i ranija svjedočanstva o bošnjačkoj usmenoj književnosti – njezinu, dakle, do 18. st. potpunu unutrašnju zaokruženost i prepoznatljivost, jednako kao i prostiranje bošnjačkog usmenog književnog stvaranja i izvan današnjeg bosanskohercegovačkog teritorijalnog okvira, odnosno njegove izrazite književnoumjetničke vrijednosti te realnu tradicijsku kontinuiranost, što potvrđuje i tezu o osobenom vlastitom prostoru bošnjačke usmenoknjiževne prakse, njezinu usmenoknjiževnu geografiju, baš kao i njezinu književnu zrelost i trajnost. Sa svim onim što jeste, pa i s njezinim vezivanjem za druge južnoslavenske književnosti, balada *Hasanaginica* predstavlja, otud, kako izrazito značajan prilog kasnijoj ideji bošnjačke književnosti, tako i jedan od pokazatelja puta postepenog i složenog etabliranja statusa i identiteta književnosti Bošnjaka. U tom smislu, slučaj *Hasanaginice* prvi je i stvarno i simbolički najavio neke od ključnih značajki pristupa bošnjačkom usmenom književnom stvaranju, ali i bošnjačkoj književnosti uopće, koji će biti dominantni tokom narednog, 19. st., a na koje su već uputili i različiti pristupi bošnjačkoj usmenoj poeziji iz *Erlangenskog rukopisa*, uključujući i predstavljanje bošnjačke usmene književne baštine u drugim, nebošnjačkim nacionalnoknjiževnim okvirima. Iz današnje perspektive gledano, *Hasanaginica*, međutim, jeste i usmenoknjiževni tekst izrazite interliterarne i interkulturalne vrijednosti, pa tako i jedno od ključnih mjesta interliterarne i interkulturalne bosnistike, što je potencijal ove balade koji još uvijek nije dovoljno iskorišten. [...] ■

Prof. dr. Sanjin Kodrić vanredni je profesor bošnjačke književnosti i teorije književnosti na Odsjeku za književnosti naroda BiH Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, gdje je i šef Odsjeka za književnosti naroda BiH, kao i voditelj Instituta za književnost te voditelj Centra za naučnoistraživački rad i stručne aktivnosti.

Uz gostovanja i predavačke angažmane na više univerziteta u BiH i inostranstvu te različite druge domaće i međunarodne naučne, akademske i profesionalne aktivnosti, član je i Redakcije za izdavačku djelatnost te Redakcije časopisa *Radovi* Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, član Uredništva časopisa Instituta za bosanski jezik i književnost u Tuzli *Bosnistika plus* te saradnik Instituta za bošnjačke studije pri BZK "Preporod". Predsjednik je Matičnog odbora BZK "Preporod", jedan od osnivača i zamjenik predsjednika Slavističkog komiteta u BiH, gdje je i rukovodilac Odjeljenja za književnost i kulturalne studije te urednik u Redakciji biblioteke *Bosnistika*, kao i član rukovodstva Bosanskog filološkog društva, gdje je voditelj Odjela za konferencije i urednik za oblast književnosti u Redakciji časopisa *Pismo*. Također, između ostalog, član je i Komisije za komparativno proučavanje slavenskih književnosti pri Međunarodnom komitetu slavista, kao i inostrani član uredništava časopisa *Philological Studies*, *Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe*, *Poznańskie Studia Slawistyczne*, *Slawistyka* i *Univerzitetska misao*.

Posebno se bavi novijom bošnjačkom i bosanskohercegovačkom književnošću (19. i 20. st.), naročito u vezi s pitanjima kulturalnog pamćenja, interkulturalnosti i interliterarnosti, kao i teorijom historije književnosti. Pored *Historije novije bošnjačke književnosti* (knj. I-V), koju trenutno piše, te niza uređenih i/ili priređenih izdanja, autor je dviju naučnih knjiga – *Književna prošlost i poetika kulture: Teorija novog historicizma u bosanskohercegovačkoj književnohistorijskoj praksi* (2010) i *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti* (2012), kao i više od sedamdeset naučnih te većeg broja stručnih radova. Učesnik je dvadesetak naučnoistraživačkih projekata u BiH i inostranstvu, od kojih je neke i vodio, kao i više od pedeset međunarodnih naučnih skupova, dok je između ostalih organizirao i *Sarajevske filološke susrete* (decembar 2010, decembar 2012, maj 2014) te *Prvi bosanskohercegovački slavistički kongres* (maj 2011), a predsjednik je i Organizacionog odbora za predstojeći *Drugi bosanskohercegovački slavistički kongres* (maj 2015).

[17] Usp.: "Smrt Hasan-aginice", zabilježio Ibrahim Dautović, *Behar*, god. I-XI, 1900-1911, Izbor, odabrali Alija Isaković i Hadžem Hajdarević, El-Kalem, Sarajevo, 1990, str. 40.

[18] Usp. npr.: Lada Buturović, *Treptaj žanra u poetici usmene književnosti*, Svjetlost, Sarajevo, 2010, str. 7-86; odnosno: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 21-200.

zoon politikon

Piše: **Faris Nanić**

Manjinsko ljevičarenje i desničarenje ili stvarnošću začuđeni bošnjački sabornici

Bošnjački prvaci u zemlji čudesa

Promatrajući manifestacije javne prisutnosti Bošnjaka i manjeg dijela ostalih muslimana u Hrvatskoj mora se postaviti prvo i najvažnije pitanje: "Znaju li naši predstavnici što je to politika i politička odgovornost?" Da znaju, onda se izabrani zastupnik nacionalnih manjina, koji je izabran s Posebne liste u Zastupnički dom Sabora i to nacionalističke stranke (SDA ili BDSH), ne bi pojavio kao osnivač Kluba zastupnika s Liberalnom strankom, što je počeo, pa prekinuo Šemso Tanković 2004. ili Kluba nezavisnih zastupnika "ljevičara", što je nedavno upriličio Nedžad Hodžić. Kako je Tanković u zasluženoj političkoj mirovini, njegovi ekscesi na političkoj pozornici više nisu bitni. No, ponašanje Hodžića i Srebrenikovića zasigurno jeste.

Self fulfilling prophecy-em, pokazala se dilema iz prošle kolumne o stvarnom legitimitetu saborskih zastupnika izabranih sa stranačkih lista po rasporedu koji određuju stranački šefovi/šefice i njihovih kolega, zastupnika nacionalnih manjina koji se biraju direktno na posebnim izbornim jedinicama. Bili smo skloni tada sugerirati da prosječnih 15.500 do 17.000 glasova kojima, samo računskom operacijom podjele ukupnog broja glasova koje je dobila stranačka/koalicijska lista, navodno teže zastupnici izabrani na jednoj od 10 izbornih jedinica, možda mogu biti usporedivi s "težinom" zastupnika manjina (osim dijelom srpske) koji dobivaju, ali direktno i pojedinačno, između 250 i 2000 glasova. Kako kaže iskustvo samoispunjujućeg proročanstva, što ste zazivali, dobili ste, ali ne onako kako ste priželjkivali. Za distorziju priželjkivanog pobrinula su se dva bošnjačka "političara" u Hrvatskoj. Distorziju su potvrdila dva bivša vjerska službenika Islamske zajednice Bosne i Hercegovine i Hrvatske.

Paralelizam inkompatibilnih funkcija

Prvo je iz Službe za medije Hrvatskog sabora došla vijest kako je u Saboru osnovan novi Klub nezavisnih zastupnika u sastavu: Slavko Linić, Branko Vukšić i Nedžad Hodžić. Dok je Vukšić izjavio da više nije član Hrvatskih laburista, i zatražio ispisnicu, zastupnik 5 ex-jugoslavenskih manjina, osnivač i još uvijek legalan predsjednik Bošnjačke demokratske stranke koja ga je i kandidirala, Nedžad Hodžić, izjavio je kako je on "ljevičar", pa ispada da je to logičan potez. Suradnju trojca, koji je izgubio povjerenje svojih stranaka, prilično različitih stajališta, Vukšić je pojasnio riječima: "Sva trojica pripadamo ljevici, no ne slažemo se oko nekih stvari kao što je, primjerice, privatizacija". Samo privatizacija? Takva sitnica? Onda je valjda sve u redu i novi klub gotovo istomišlećih ljevičara će postojati još godinu dana, do izbora.

Kako je pisao portal Index 18. rujna, dok je poveznica između Vukšića i Linića da baš i ne vole svoje bivše stranke te su spremni javno blatiti svoje bivše stranačke kolege, kod Hodžića je sasvim drugačiji slučaj. Zastupnik manjina Nedžad Hodžić već se duže vrijeme nalazi u nemilosti poreznika jer mu je otkriven porezni dug od 4,3 milijuna kuna, pa mu je imovina pod sudskom blokadom. Hodžić je krajem prošle godine prijavio prijetnje likvidacijom. U njegovo je ime tada emotivno govorio Milorad Pupovac za saborskom govornicom. Osim državi, dugovao je bankama i dobavljačima, a u prosincu prošle godine izjavio je kako će spas potražiti u Linićevom modelu predstečajnih nagodbi, što je i učinio. Njegova tvrtka trenutno je u procesu nagodbi. Podsjetimo se, tim modelom su se izvukli Kerum, Pavić, Jure Radić i njima slični "poduzetnici". Ukupna dugovanja Hodžićeve tvrtke iznose 17,2 milijuna kuna.

Prošle je godine dio članova Hodžićeve Bošnjačke demokratske stranke Hrvatske (BDSH) podnio kaznenu prijavu protiv njega i to zbog netransparentnog trošenja stranačkog novca. Zbog toga je u prosincu prošle godine održana skupština stranke na kojoj je Hodžić smijenjen. No Ministarstvo uprave u ožujku ove godine donijelo je odluku kako je Skupština održana nelegalno, pa je Hodžić ostao nazvavši to "neuspjelim pučem". Nedavno je Saborsko povjerenstvo za ispitivanje sukoba interesa potvrdilo je kako je protiv Hodžića pokrenulo istragu zbog optužbi o nenamjenskom trošenju stranačkih sredstava iz Proračuna.

Drugi slučaj je Mirsada Srebrenikovića, zastupnika Bandićeve liste u Gradskoj skupštini Zagreba i zamjenika ravnatelja za pravne, gospodarske i opće poslove Nastavnog zavoda za javno zdravstvo Dr. Andrija Štampar. Taj je gospodin i predsjednik Stranke demokratske akcije Hrvatske koji je, nakon drugog, nešto manje redikuloznog saborskog mandata njenog dugogodišnjeg predsjednika Šemse Tankovića, preuzeo Stranku. Kao prijašnji politički tajnik Srebreniković je smatran stvarnim autorom Tankovićevih političkih dealova sa Sanaderom koji su Bošnjacima natovarili na leđa hipoteku politički nezrelih i neodgovornih građana čiji predstavnici, koji ujedno zastupaju i još 4 ex-jugoslavenske manjine, ne umiju zastupati niti sebe, a kamoli druge. Sličan aranžman podrške Bandićevoj listi "nezavisnih", po kojem u Gradsku skupštinu ulaze pojedinci iz SDA, ali kao takvi neprepoznatljivi i nedeklarirani, Srebreniković je postigao kao predsjednik Stranke.

Upitan o podršci njegove stranke predsjedničkoj kandidatkinji, a ne aktualnom predsjedniku kojemu je stranačka podrška dana na izborima 2010., odgovorio je javnosti, ne biste vjerovali, ali istina je, mrtav-hladan poručivši kako se kao predsjednik i bivši politički tajnik SDA Hrvatske – ne sjeća koga je stranka podržala na predsjedničkim izborima prije 4,5 godine! Izgleda da mu nije na pamet palo pogledati u stranačku arhivu, ako već smatra da je u životnoj dobi koja mu dopušta luksuz gubitka pamćenja o takvim sitnicama, tricama i kučinama. Srebernikoviće je dva desetljeća bio pomoćnik predsjednika Mešihata Islamske zajednice u Hrvatskoj za pravne poslove, istovremeno osam godina predsjednik Izvršnog odbora Medžlisa Islamske zajednice Zagreb, a jedno vrijeme okušao se kao pomoćnik ministra unutrašnjih poslova Republike Bosne i Hercegovine i direktor u Fabrici duhana Sarajevo, tada u osporavanom privatizacijskom procesu. Paralelizam inkompatibilnih funkcija u vjerskoj zajednici, političkoj stranci, drugoj državi nije ga nikada mučio, a tu je njegovu multilateralnu kvalitetu prepoznao i zagrebački dugotrajni gradonačelnik s prezidencijalnim ambicijama i stavio ga na svoju listu.

Srebrenikovićev šef, Milan Bandić, u međuvremenu pod istragom USKOK-a, je za hrvatskog člana Predsjedništva BiH predizborno javno podržao Dragana Čovića, šefa bosanskog HDZ-a, osnivača paradržavnih institucija, poput tzv. Hrvatskog narodnog sabora. Razmišlja li predsjednik SDA Hrvatske o vlastitoj političkoj odgovornosti i posljedicama stava svoga šefa? Ili se s njime slaže? Ili nema stava? Ili je zaboravio?

Emeritusi i oni drugi nemjerljivi

Latinski pridjev emeritus, kao pasivni particip ima više značenja, a najčešće se rabi za osobu koja je zaslužila čast, završetkom službe, ili isluženošću. Na raznim se jezicima prevodi i kao zaslužan, početan, meritoran... Emeritus je počasna titula koja se na Zapadu dodijeljivala profesorima, direktorima, članovim uprava, ali i biskupima, po njihovu odlasku u mirovinu. Tu su praksu nedavno usvojili u Islamskoj zajednici, pa se tako svjež kandidat za bošnjačkog člana Predsjedništva BiH, dvodecenijski reisu-l ulema, Mustafa Cerić, iako nije u penziji, okitio naslovom reis emeritus, a po uzoru na njega, slično je učinio i umirovljeni dvodecenijski predsjednik Mešihata Islamske zajednice u Hrvatskoj, Šefko Omerbašić, zakitivši se perkom naslova muftija emeritus.

Inače, poznavateljima arapskog jezika jasno je što znači sintagma reisul ulema – poglavar učenih, a muftija /mufti je osoba koja je ovlaštena izdavati fetve – ukaze s pravnom snagom, u kasnijem razdoblju i krizi islamske civilizacije reduciranom na ukaze u obredoslovnim i usko vjerskim pitanjima. Zašto se ova neonominacija radi tako nezgrapno, pa zvuči gotovo kao poruga, melange-om latinskog i arapskog nazivlja, ostaje nejasno. No, zaticanjem tih sintagmi koje izazivaju podsmijeh, kod prvotnog se pojavio i jak nagon za direktnim političkim angažmanom, pa se kandidirao za bošnjačkog člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine, a potonji je taj nagon snažno osjetio, prepoznao kao obećavajuć i dao mu otvorenu podršku. Svoj je neuspješan juriš na tron emeritus Cerić obilježio predizbornim skupom u

Aktualni saborski zastupnik 5 ex-jugoslavenskih manjina, Nedžad Hodžić, kao da je zaboravio da su ga kao manjinskog zastupnika izabrali Bošnjaci svih ideoloških orijentacija, a ne samo lijeve. Nadalje, ako je stvarno ljevičar, koji je to "lijevi" zakon ili inicijativu Hodžić u dosadašnjem mandatu predložio? Čime se to on legitimira kao ljevičar? Glasanjem za sve prijedloge vlade koja se samo nominalno može nazivati lijevim centrom lijevo se političko opredijeljenje ne pokazuje.

Jajcu, ispred Muzeja 2. Zasjedanja AVNOJ-a, na kojem se kao deklariran antikomunist stavio u poziciju tumača stvarne Titove misli i prakse, dok se iza njega vihorila zastava bivše Jugoslavije s crvenom zvijezdom na bijelom polju. Uz punu podršku Omerbašića, drugog emeritusa Islamske zajednice. S poražavajućim rezultatom i prikupljenih 25.000 glasova.

Svoj je neuspješan juriš na tron emeritus Cerić obilježio predizbornim skupom u Jajcu, ispred Muzeja 2. Zasjedanja AVNOJ-a, na kojem se kao deklariran antikomunist stavio u poziciju tumača stvarne Titove misli i prakse, dok se iza njega vihorila zastava bivše Jugoslavije s crvenom zvijezdom na bijelom polju. Uz punu podršku Omerbašića, drugog emeritusa Islamske zajednice. S poražavajućim rezultatom i prikupljenih 25.000 glasova.

Čiji sam ja?

Promatrajući sve ove manifestacije javne prisutnosti Bošnjaka i manjeg dijela ostalih muslimana u Hrvatskoj mora se postaviti prvo i najvažnije pitanje: "Znaju li naši predstavnici što je to politika i politička odgovornost?" Da znaju, onda se izabrani zastupnik nacionalnih manjina, koji je izabran s Posebne liste u Zastupnički dom Sabora i to nacionalističke stranke (SDA ili BDSH), ne bi pojavio kao osnivač Kluba zastupnika s Liberalnom strankom, što je počeo, pa prekinuo Šemso Tanković 2004. ili Kluba nezavisnih zastupnika "ljevičara", što je nedavno upriličio Nedžad Hodžić. Kako je Tanković u zasluženoj političkoj mirovini, njegovi ekscesi na političkoj pozornici više nisu bitni. No, ponašanje Hodžića i Srebrenikovića zasigurno jeste.

Srebrenikovićev šef, Milan Bandić, u međuvremenu pod istragom USKOK-a, je za hrvatskog člana Predsjedništva BiH predizborno javno podržao Dragana Čovića, šefa bosanskog HDZ-a, osnivača paradržavnih institucija, poput tzv. Hrvatskog narodnog sabora. Razmišlja li predsjednik SDA Hrvatske o vlastitoj političkoj odgovornosti i posljedicama stava svoga šefa? Ili se s njime slaže? Ili nema stava? Ili je zaboravio? Šef HDZ-a, Tomislav Karamarko, čija je kandidatkinja za predsjednika Hrvatske ona koju nemušto podržava Srebreniković, javno proslavlja s istim Čovićem godišnjicu osnivanja tzv. Hrvatske zajednice Herceg – Bosne, zbog čijeg su djelovanja neki bosanski Hrvati nedavno od Haškog tribunala osuđeni na preko 100 godina zatvora, uglavnom za zločine nad Bošnjacima. Je li i to šef SDA zaboravio? Ili nema stava? Ili, što je zapravo blisko istini i poražavajuće – zna da njegovi potencijalni birači to ne registriraju, pa mu je nebitno? Hoće li imati stav kada Bandić koalira s HDZ-om i počne i aktivno provoditi novu – staru, retuđmaniziranu ("osebujnu" po Z. Hasanbegoviću) politiku prema Bosni? I Bošnjacima koje SDA Hrvatske politički nastoji (ili je barem nastojala) zastupati. Ili je, zbog navedene političke pasivnosti i kratkovidnosti, a posebno kratkog pamćenja Bošnjaka, sve to nebitno? Bitno je onda samo biti pri vlasti, makar kojoj i makar kakvoj, i od nje ponešto uzeti ili dobiti i to onda proglasiti velikim vlastitim doprinosom općem dobru. Obraz zajednice, njezin ugled kao zalog za budućnost tu propadaju, ali iz ovakve utilitarističke perspektive politike kao trgovine na veliko i malo, to se ne vidi niti smatra važnim, a kamoli presudnim. Kada niti sama zajednica do toga baš ne drži.

S druge strane, aktualni saborski zastupnik 5 ex-jugoslavenskih manjina, Nedžad Hodžić, kao da je zaboravio da su ga kao manjinskog zastupnika izabrali Bošnjaci svih ideoloških orijentacija, a ne samo lijeve. Nadalje, ako je stvarno ljevičar, koji je to "lijevi" zakon ili inicijativu Hodžić u dosadašnjem mandatu predložio? Čime se to on legitimira kao ljevičar? Glasanjem za sve prijedloge vlade koja se samo nominalno može nazivati lijevim centrom lijevo se političko opredijeljenje ne pokazuje. Zašto onda Hodžić ili bilo tko drugi koji pokazuje manjinske lijeve ili desne tendencije ne pristupi političkoj stranci takve orijentacije ili osnuje ili reformira svoju u željenom pravcu? Odgovor je prilično jasan. U tom slučaju kao politički redukcionisti ne bi bili zanimljivi takvim strankama, niti bi na izborima postigli ikakav uspjeh. Uspjeti ući u Sabor mogu samo manjinskom mimikrijom, na Posebnim izbornim jedinicama. No, to bi znao obrazovan političar, s jasnim uvidom u spektar lijevih, desnih i centrističkih opcija te njihovih rubnih područja i presječnih krivulja, kao i pregledom i razumijevanjem novih političkih i idejnih tendencija.

Alternativa?

Pod Srebrenikovićevim i formalno Tankovićevim vodstvom od 2004. SDA Hrvatske se nastoji profilirati i kao stranka pripadnika muslimanskog civilizacijskog kruga u Hrvatskoj, inkorporirati Albance, Rome i Turke. Još za vrijeme prvog Tankovićevog mandata, autor ovih redaka je u nekoliko navrata rekao kako bi za Bošnjake terapeutski djelovao izbor, recimo Crnogorca za saborskog zastupnika 5 ex jugoslavenskih manjina (Albanaca, Bošnjaka, Crnogoraca, Makedonaca i Slovenaca). To je tada načuo sadašnji urednik Preporodovog Journala, pa je s određenom retardacijom od sedam-osam godina, to reafirmirao, ali s Albancem u glavnoj ulozi. Ovime je možda i nesvjesno najavio strategiju kandidiranja uglednog i politički profiliranog Albanca za zastupnika 5 ex YU manjina, uz puni koncenzus politički angažiranih Bošnjaka. Vrlo zanimljivo.

Za zaključiti je, nažalost, da politički predstavnici Bošnjaka s ovakvim političkim pedigreom pokapaju nadu političkog sazrijevanja Bošnjaka i njihove stvarne i pune integracije u Hrvatsku. I, da se vratimo na početak i dilemu iz prošle kolumne. Doista, nema dileme oko specifične težine zastupnika s državnih lista, kojemu je mjesto na njima odredio stranački šef i njegova kolege biranog s Posebne izborne jedinice za manjine. ■

Književnost kao intimološki demon Irfana Horozovića i Kjazima Mehanije u romanu *Kalfa*

U književnom opusu Irfana Horozovića posebno mjesto zauzima roman Kalfa, "roman-spirala". To djelo uokviruje fantazmagoriju glavnog protagoniste, Kjzima Mehanije Rezakovog ("alergičan na život, na sve oko sebe."). Roman uokviruje realno i fantazmagorično u životu glavnog protagoniste koji je, donekle, iščašen iz vlastite ljuske intimološkog i subjektivnog, pa su u njemu često ispreturani prostor i vrijeme.

Piše: **Irma Marić**

Irfan Horozović je polivalentan stvaralac – pjesnik, pripovjedač, dramski i dječiji autor, putopisac, impresionist, dokumentarist, publicist, itd. Međutim, i pored te svestranosti, dijelim mišljenje mnogih autora koji Horozovićevu književnost u najvažnijem segmentu prepoznaju kao romanesknu, jer se najizrazitije afirmira kao romanopisac. Autor više romana, Irfan Horozović se nametnuo ne samo kao jedan od vodećih bošnjačkih već i bosanskohercegovačkih književnika, što je rezultiralo kontinuiranim kritičkim i esejističkim proučavanjem i tumačenjem njegovog djela u relevantnoj periodici, kako u BiH, tako i u drugim sredinama komplementarnih jezika. Vrlo je važno, u tom kontekstu, spomenuti izuzetno značajan naučni skup *Beskrajni zavičaj,* održan u Sarajevu, 2008. godine, posvećen njegovom književnom djelu.

U književnom opusu Irfana Horozovića posebno mjesto zauzima roman *Kalfa*, "roman-spirala"[1]. To djelo uokviruje fantazmagoriju glavnog protagoniste, Kjzima Mehanije Rezakovog ("alergičan na život, na sve oko sebe."[2]). U osvrtu na ovaj roman, kritičarka Radmila Popović, u povodu izlaska ovog romana iz štampe, u svom prikazu naglašava: "Najnoviji roman Irfana Horozovića štampan pod nazivom *Kalfa* možda bi se u jednoj slobodnoj metafori mogao zvati 'kružno putovanje s pogledom u prošlost'; putovanje Horozovićevih junaka po nalogu tekućeg vremena: iz časa u čas, iz dana u dan... jednolično, bezbolno, tegobno... unutar zadate šeme po ustaljenom obrascu. Zato je i to kretanje 'kružno'. A 'pogled u prošlost' upućivao bi na 'sudbinske' kote življenja, kojih se ne može osloboditi ni oko, ni misao, ni sjećanje."[3] Roman uokviruje realno i fantazmagorično u životu glavnog protagoniste koji je, donekle, iščašen iz vlastite ljuske intimološkog i subjektivnog, pa su u njemu često ispreturani prostor i vrijeme.

U *Umjetnosti romana*, Milan Kundera, između ostalog, zaključuje: "Život (je) klopka, uvijek smo znali: rođeni smo a da to nismo tražili, zatvoreni u tijelo koje nismo izabrali i određeni smo da umremo."[4] U toj tvrdnji možemo pronaći i stav Serena Kjerkegora da "…ono što čovjeku donosi patnju jeste istina da on *egzistira*. On je čak jedini koji ima tu osobinu da *egzistira*."[5] U tim se refleksijama možda nalazi i umjetnički postupak Irfana Horozovića koji je neskriveno sklon beletrističkoj adaptaciji teorijske filo-

[1] Milenko Stojičić, *Pad uvis Kjazima Mehanije*, "Putevi", XXXV/1990, 1, 138–141.

[2] *Kalfa*, str. 274.

[3] Radmila Popović, *Kružno putovanje s pogledom u prošlost* (Irfan Horozović: *Kalfa*, Sarajevo, 1988), " Oslobođenje", 16. 7. 1988, str. 11.

[4] Milan Kundera, *Umjetnost romana*, "Veselin Masleša" "Svjetlost", Sarajevo, str. 30.

[5] Jean Beaufret, *Uvod u filozofiju egzistencije*, "Beogradsko izdavačko-grafički zavod", Beograd, 1977, str. 122.

zofske misli, s dominantnom refleksijom prema egzistencijalizmu, u kojoj se, izgleda, najbogatije realizira njegova književna intuicija.

Kjazim Mehanija je glavni protagonista romana *Kalfa*. On je ostvaren kao cjeloviti karakter. Riječ je o introvertnom neurotičaru koji ispituje granice vlastitog duševnog stanja. Njegova nesvjesnost ispunjava fabulu. To je lik izrazite kompleksnosti, ali i punoće kroz koju nastojimo proniknuti u propukline njegovog unutarnjeg bića. Sve je u tome postmodernističkom romanu podređeno njemu, tj. njegovom izgubljenom sjećanju iz kojeg se ne može povratiti. Kajzim Mehanija je protivrječan, nejasan, čudan i zbunjen. Tako već navođena Radmila Popović primjećuje: "Kjazim, ličnost složene psihološko-emocionalne strukture, posjeduje stvaralačke i meditativne sklonosti. Zbunjuje ga ogroman sivi prostor svakodnevice, a na traganje za vlastitim identitetom obavezuju ga porodični korijeni, izazovi zlogukih tajni, potreba ovladavanja 'istinom'"[6] Detektirajući suštinu protagonističkih uloga u *Kalfi*, Mile Stojić nalazi kako oni svoj identitet izvlače iz romaneskne tradicije zapadnoevropskih tragičnih likova, osuđenih na jednu jedinu fokusiranu, ujedno i fatalno-tragičnu tačku početka i kraja:

"Kalfa pripada malobrojnoj u našoj književnosti skupini antiherojske proze. Njegovi likovi nisu suočeni sa valovima historijskih kataklizmi, oni su okrenuti antropološkom horizontu svakodnevnog. Horozović je, možda jedini pisac u Bosni i Hercegovini čiji rukopis posjeduje onu kosinu svojstvenu zapadnoevropskoj modernoj književnosti. Kompletna galerija likova *Talha*, svi protagonisti *Kalfe* na neki način se naslanjaju, "uključuju" u rodoslov tragičnih likova zapadnoevropske književnosti: Gregor Samse, Jozefa K., Frischova gospodina Fabera, Camusova Merceaua, Kišova Eduarda Sama... Cijela ova imaginarna družina polazi od jedne tačke i završava u njoj. Ta tačka mogla bi se opisno izraziti pitanjem: kako vratiti razrušeni smisao biću, kako zaustaviti njegovo trajno pustošenje?"[7]

Glavni akter romana preko umjetnosti i čašice alkohola uspostavlja svoj identitet. Duševni proces predstavlja svojevrsnu dramatizaciju stvarnih događaja u kolopletu svih mogućih nemogućnosti svijeta u koji je ubačen. On je često zbog svog proroka i nepredvidljiv, nedorečen, misteriozan, ali i prilično duhovno usložnjen. Misao Kjazima Mehanije je privilegirana nostalgija za onim što je otišlo u nepovrat. Pamćenje ipak ne može dozvati suštinu jer duša krije tajnu. San je apsurdan, zagorčava tragičnost neuspjelih pokušaja oslobođenja. Plavetnilo ga odbija, kao i zdrav razum, te je jedina mogućnost samosvjesno uništavanje, a što je ujedno i neizbježna svakodnevica. Sadizam je jedna od preostalih mogućnosti jer "apsurd ne izbavlja, on veže."[8]

Progonstvo materijalnog i stvaralačkog demonizma

Ako bismo pojednostavnili siže romana *Kalfa*, onda bismo markirali dva osnovna kvalifikativa glavnog protagoniste: alkoholni i seksualni poriv. Kjazim Mehanija Rezakov, poput somnambula, luta i faktografski bilježi sve čaše i tekućine što ih nemilosrdno salijeva, obremenjen gotovo vučijom potragom za ženskom puti. Mnogi dijelovi romana odišu tim materijalnim senzacijama kao "corpus delictima" koji ga demonski vuku naprijed ne dajući mu mogućnost sabranja. Ta dva materijalna fakta u analitičkom smislu pospješuju percepciju ponekad teško dokučljive prirode Kjazimove. Njegove opservacije (pogotovo kad je u pitanju materijalna i apstraktna; relativno simbolična Višnja) ponekad zbunjuju i njega samoga, pa se u tim trenucima, kao u svojevrsnom magnovenju, opredjeljuje za fiks-ideju koja ga demonski vuče u intelektualnom (i stvaralačkom) porivu objašnjenja neobjašnjivog. Aspekti ženskog tijela i naravnog erosa nebrojeno puta rezultiraju refleksivnom senzacijom fenomena plota, tjelesne nezajažljivosti koja, čini se, generički razvija prve dječije i pubertetske senzacije te prirode. Mnoge od tih erotično-seksualnih faktografija u romanu određuju skrivenu nit grozničave samopotrage čovjeka koji je uglavnom svjestan i uglavnom nemoćan. Mnogi dijelovi romana fokusirani su na svojevrstan tjelesni sraz koji u protagonistovoj zamisli često dobija mitološko, biblijsko, onostrano objašnjenje:

Činilo mu se, i to je pričao, smijući se, dok su uveče, posrćući od gladi i žeđi, išli na večeru, kao da su njih dvoje zaljubljeni neobični majmun i majmunica, izgnani iz tropskog raja, na raznim krajevima džungle, hrlili jedno prema drugom, rušeći stabla, zapinjući za lijane i zmije, sekundama, godinama, sve dok se nisu dočepali jedno drugog, dok se nisu dohvatili u zagrljaj.[9]

Čin demistifikacije seksusa Kjazimu često služi kao linija manjeg otpora, kao traženje opravdavajućeg alibija za čovjeka koji se ne može otrgnuti od animalnog u sebi, bez obzira na svu slojevitost duhovnog naboja i emotivnih opservacija koje mu dolikuju. Jer, Kjazim Mehanija Rezakov je književnik, student književnosti na zagrebačkoj univerzi, s izgledom čovjeka koji ima otvoren put prema umjetničkoj afirmaciji, ali je perspektiva toga puta ne samo neizvjesna nego se često dovodi u opravdanu sumnju. Treba istaknuti da su i motivi književno-stvaralačkog sadržaja u romanu vidno postavljeni kao posebna idejna kota s koje se granaju primjeri opservacija o književnosti, slikarstvu, stvaralaštvu uopće. Te su opservacije dvojake: ili se prolamaju kroz prizmu intimnog, subjektivnog, unutarnjeg stvaralačkog poriva glavnog protagoniste, ili se razvijaju kao polemička situacija, s vrlo asocijativnim nagnućem prema Krležinom *Povratku Filipa Latinovicza*.

Kao intrigirajući i kreativno-umjetnički vid samopotrage i intimološke samoorijentacije, u pripovjedačkom djelu Irfana Horozovića stanovito i vrlo markantno fungira ličnodoživljajni aspekt autorskog preslikavanja, džojsovskog "portreta umjetnika iz mladosti". Uisti-

6 Radmila Popović, *Kružno putovanje s pogledom u prošlost,* str. 11.

7 Mile Stojić, *Babilonski vrt* (U: Enes Duraković, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*; Novija književnost – proza), IV knjiga, "Alef", Sarajevo, str. 796.

8 Albert Camus, *Stranac. Mit o Sizifu*, Biblioteka "Dani", Sarajevo, 2005, str. 156.

9 Irfan Horozović, *Kalfa*, str. 39.

nu, u gotovo svim ključnim romanima Irfana Horozovića, motiv stvaralačko-književnog i poetskog poriva protagonista nameće se kao jedna od glavnih suština. U *Kalfi*, *Rei*, ili *Imotskom kadiji*, autor zavidno mjesto daje opoetizaciji ključnih likova, kakvi su Kadija, Narcis ili Kjazim Mehanija.

Kjazim Mehanija je u tom pogledu autobiografska interpolacija samog autora, kao što je, i uopćeno govoreći, taj lik idejno zasnovan na autobiografskoj podlozi iz njegovih studentskih dana. Ako bismo tražili ključne razloge te interpolacije, onda pretpostavljamo da je i kod toga autora moralo doći do stanovitijeg duhovnog "oduška" fikcionalnim vraćanjem na nepobitnu prošlost koja je formirala unutarnji svijet složene umjetničke prirode. U liku Kjazima Mehanije a u korespodenciji s fabularnim "horizontom očekivanja", tema književnosti raslojava se kao proizvod dubinskog sraza na nivou dostignutog u odnosu prema nivou započetog, a taj suodnos je neraskidiv s autorovom biopsihološkom pozadinom.[10]

Književnost je, pretpostavljam, treći intimološki demon Kjazima Mehanije. Ako su prva dva demona materijalne nevolje, onda se ovaj treći, stvaralački, suprotstavlja kao subjektivno-ideološki i kompleksno-stvaralački sukus okrenut protiv njih. Kjazima progoni stvaralački poriv i u njemu jedino izvjesno živi i ustrajno traje odgovornost i svijest o umjetničkom izričaju (kao kod Krležinog Filipa Latinovicza). Potaknut tom sviješću, s psihološkog aspekta posmatrano, on opravdava i donekle amortizira sve egzistencijalne nevolje koje se u tragalačkoj liniji izražavaju alkoholom i erosom.

I ovdje treba podsjetiti da je tema književnog stvaralaštva i uopće estetsko-umjetničkih opservacija autora decidna autobiografska činjenica. Dajući Kjazimu Rezakovom ulogu mladog pisca, Horozović u roman unosi svoje mladalačke književne perspektive i stanja, pa se čak može zaključiti da je ta tema možda i najizvornija autobiografska sadržina u fabuli romana, tim prije ako *Kalfu*, opravdano, možemo posmatrati i kao metaforičku ličnu iskaznicu samog autora. A znajući ključne detalje iz Horozovićevog životopisa, uvjerena sam da pretjerano ne griješim. Stvaralačka interpolacija autora u kožu njegovog protagoniste nije ništa neobično u književnoumjetničkom postupku, a s psihološko-intimološke tačke gledišta sasvim je objašnjivo i realno. Interpolacija o kojoj govorimo posjeduje u sebi amortizirajuću snagu otklona od prevelike odgovornosti i obaveze da se u potpunosti sljeduje istina kao gola faktografija, znajući i sami da svaka, a posebno umjetnička istina ima dva, relativno česta antipodna kraja, pogotovo kad je riječ o subjektivnom i fikcionalnom.

Trebalo bi najprije napomenuti kako je cijeli roman ostvaren iznimno poetiziranom sintaksom, a da čitava poglavlja, naročito kraća, reminiscentna, kao svojevrsni predah između događajnog, u najelementarnijem smislu predstavljaju poetske proze koje alibi pronalaze u profilu protagoniste, dakle mladog pisca. Evo nekoliko primjera:

Čitav život se uspinje na više, ka verandi! Verandi u Biafri. Staklu i biću. Razbijenoj Galeriji. Provaljenoj radionici pisca. On gaza po provaljenim utrobama okera, cinobera, umbre, kliže se po ultramarinskoj stazi u susret jutarnjem azuru iza prozora, iza izmišljene verande... i đavo i Smrt, ljubičasto, ljubičasto, nedovršena slika jedne djevojke, njeno poprsje, lice..[11]

…

Pitoreskna kocka se umnožava. Tako nastaju lica gradova. Na svakom od onih mjesta gdje se osjemenila kugla. Onaj koji je u kugli prepoznao kocku, zakoračio je u beskonačan broj. Beskonačan broj je zakrivljen u samom sebi, kao kocka u kugli, kao kugla u kocki, kao sličnost u ogledalu, kao vječna kratkovječnost ljubavi.[12]

Na nekoliko mjesta u romanu autor ne može odoljeti svojoj pjesničkoj prirodi. Ta mjesta uglavnom markiraju podsvjesna stanja i rastrgnute, uzbunjene misli potaknute jakom emocijom. Cjelovite pjesme utkane u prozno tkivo romana najčešće realiziraju neku materijalnu podlogu opservacija vezanih za književnost i književno-stvaralački poriv. Protagonista romana u tim izdvojenim trenucima, reklo bi se izvorne inspiracije, često vodi fiktivne

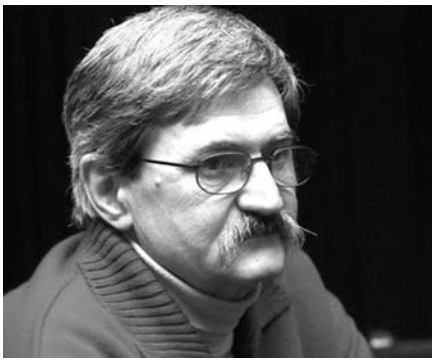

dijaloge s velikanima svjetske književnosti, poput Lee Tai-Poa, ili Edgara Allana Poa:

... Cvijet gine prelomljena vrata
Obliku ni od bruja ni od bila sata;
Stopljen s dubinama vlastitog duha
Putanji okrenut čelom slatkom srha
Uronjen u dvostruko raspomaljeno tijelo
(Magle zabodene nebom prose velo bijelo).
U magline uranja izgubljeni svijet
Prepoznavši neznan, nepostojeći uzlet.
Bolna međo: ni odaja ni otvoreni vijek
Kapa li to vosak moždani ili lijek?
Cvijet uzbrani pretočen u zreo grob,
Uplivavši spozna, smrću, da je dob.[13]

Protagonizam romana *Kalfa* na mnogo mjesta raskida događajnu strukturu vraćanjem na stvaralačke opservacije o nevolji i kompleksnosti spisateljskog poziva. Kjazima često razdire neka vrsta grižnje savjesti, ali i

[10] U tom pogledu, nameće se vrlo opravdana ideja da bi temu književnostvaralačkog preslikavanja u protagonističku, pogotovo aktantsku fikciju (i funkciju) valjalo posmatrati i kao jednu od vrlo bitnih i znakovitih karakteristika u kontekstu "pripovjedačke Bosne", pogotovo kad je riječ o bošnjačkoj književnosti od druge polovine XX vijeka, u pripovjedačkom kontinuitetu od Bjelevca i Hume, do Kulenovića i Selimovića, od Ibrišimovića i Horozovića do Mehmedinovića i drugih generacijskih prozaista.

[11] Irfan Horozović, *Kalfa*, str. 116.

[12] Isto, str. 480.

[13] Isto, str. 485. i 486.

imperativa da je stvaranje ključna premisa njegove duhovne djelatnosti, a to znači i izraz sumnje, nezadovoljstva, samonegacije, nesigurnosti, stvaralačkog nihilizma i odricanja. Često i strah prati tu nesigurnost, strah kao izvjesnost izazova pred spisateljskim činom, ali i onim što je već učinjeno ("Prvo veliko spaljivanje ostavštine!"):

Kjazim je tad osjetio strah. Smije li nekažnjeno učiniti to što čini. Smije li nekažnjeno spaljivati svoje riječi i one koje je on, svojom rukom zapisao. Ne spaljuje li time dio sebe? A oblak je nesmetano odlazio, dižući se iznad bundeka, oblak u kom se čuo neki ironični štropot, nalik sitnom, jedva čujnom smijehu, smijehu koji je možda prije bio u Kjazimu nego u oblaku.[14]

Književnoumjetnička tematika u *Kalfi* često rezultira kao tjesnac između kojeg se provlači (ali i spaja) fabularno-događajna linija vezana za protagonističku djelatnost i autentična biografska preslika autonomno doživljenog sjećanja na vlastitu prošlost. To je u umjetničkoj ideji rezultat dvostruke snage u detekciji i raščlanjivanju *samoprepoznavanja kao egzistencijalnog statusa*. Sumnja je na tom putu fatalna smjernica, a stvaralačka sumnja je iskonskog datuma. Upravo iz stvaralačke sumnje, kao u magnovenju, u romanu često šikne imaginacija kao duhovni nagon, kao bljesak slikovito i kao podsvijest nesputano:

Preobražavali su se rukopisi, slova su se pretvarala u leteći mozaik, povećavala su se i smanjivala, preobražavali su se u vatri i svi stari indigo papiri kao lica kurvi koja pamte i ono što bi čovjek pomislio da više niko ne može pamtiti.[15]

Kjazimova reminiscencija vrlo je često vezana za studij književnosti, s motivima dijaloga s profesorima o književnoj i stvaralačkoj problematici, ili traumatičnih nesporazuma u vezi s kreativnom pozadinom onoga što piše. Saradnja u časopisima, objavljivanje priča, u romanu dobija snagu koja dopunjuje i dodatno obrazlaže protagonistovu esencijalnu prirodu, ali u isto vrijeme otvara suštine univerzalnijeg poniranja u njegovu intimologiju. Jedan od najfaktografskijih, a ujedno i psihološki inspirativno osmišljenih događaja (što je i najkonkretnija fabularna suština vezana za tu temu) jeste susret u s uzor-piscem, u kojem nedvojbeno prepoznajem Miroslava Krležu, pored toga što postoje i materijalni dokazi toga prepoznavanja. To je zaobljena, zaokružena pripovijedna cjelina koja se može posmatrati i kao nezavisna, autohtona književna vrsta, sasvim odjelitna priča. Ipak, ovdje se nameće dilema je li autor neopravdano zatajio ime velikog pisca dajući konkretnom događaju auru objektivnog i univerzalnog. Ta dilema se nameće, čini se, opravdano jer u romanu, kao što ćemo dokumentirati, mnoge opservacije iz polja književnosti podliježu konkretizaciji koja ničim ne remeti sklad i objektivnost pripovijednog, niti djelu oduzima draž fiktivnog i univerzalnog. Na mnogo mjesta književna dijalogizacija i intimna opservacija o toj umjetnosti nalazi snagu potvrde u konkretnim imenima autora svjetske i domaće književnosti, kao i u imaginaciji stvarnih likova iz klasične književnosti:

Ipak, iz najvećeg broja ljudi u toj sali zračila je književna zaraza, kroz njihove oči, pokrete i smijeh glasao se malecki, razdražujući, bolesni virus Književnosti, onaj koji je pisao pjesme, a ljubavna pisma gradio kao "pisma za vječnost", koji je sve te glavice činio jednom porodicom, sve te nećake Davida Copperfilda, Ivana Karamazova i Rastignaca, sve te sinove i kćeri Karenjinovih, Buddenbrookovih, Glembajevih, sve te Stipančiće, Jerkoviće, Isakoviće, Štrpce, Radakoviće, Čabriće, Kičmanoviće, Bursaće, Katiće, Krpane, sve te praunuke Dunda Maroja, Dubravke, Budaline Tala, Banović Strahinje, Stojana Jankovića, Ivana Senjkovića, sve te guvernante Goetheove Margarete, Nastasje Filipovne, Sofke, Gige, Tene, Anike, Hanke, sve te daleke rođake Antigone i Fedre, Taide, Julije i Kreside, Elmire i Nore, sve te buduće Sandove, Buckove, Bronteove, sve Julije Primicove, svu tu golemu porodicu kasandri i kalhanta, koja očekuje samo onu pravu riječ, onu jedinu, Riječ koja će kao pritisak na dugme oživjeti naslućivani svijet Književnosti. A profesor, stari profesor obilazio je oko te riječi kao mačak oko vruće kaše.[16]

Lik profesora Grahešića, sasvim opravdano (bez obzira što se da naslutiti autentična osobnost starog profesora sa Zagrebačkog sveučilišta) estetski interpoliran u roman *Kalfa*, ima ulogu aktanta, dakle ipak fikcije koja je oblikovana prema stvaralačkoj potrebi autora i nakani da temi književnosti (i umjetnosti uopće) dade esejističku vizuru, što je jedan od pripovjedačkih manira tzv. postmoderne. Taj esejizam u romanu *Kalfa* (ali i u drugim djelima, posebno u *Rei*) kod Horozovića razbija tendenciju zahvaljujući autorovoj nakani da svom protagonisti omogući autentičnu, fabulativno opravdavajuću platformu produženog unutrašnjeg monologa u sveukupnom ambijentu monološkog ustroja romana. Zapravo, književnoteorijske i problemskostvaralačke preokupacije Kjazima Mehanije probijaju se kao naravne tendencije u saglasju s psihološkom, izvornoideološkom doktrinom glavnog lika i njegovom vitalnom, sudbinskom opredijeljenošću prema književnosti kao predmetu esencijalnih životnih stremljenja.

Kjazim Mehanija je u romanu djelatno fiksiran kao student književnosti i mladi pisac na razini tek izborene afirmativnosti, s prvim objavljenim dje-

Kao intrigirajući i kreativno-umjetnički vid samopotrage i intimološke samoorijentacije, u pripovjedačkom djelu Irfana Horozovića stanovito i vrlo markantno fungira ličnodoživljajni aspekt autorskog preslikavanja, džojsovskog "portreta umjetnika iz mladosti". Uistinu, u gotovo svim ključnim romanima Irfana Horozovića, motiv stvaralačko-književnog i poetskog poriva protagonista nameće se kao jedna od glavnih suština.

[14] Isto, str. 402.
[15] Isto, str. 408.
[16] Isto, str. 290.

lima – djelima s izrazito opremljenim nivoom književnokreacijskog ogleda. Tako će i u spomenutoj senzaciji susreta Mehanijinog s legendarnim književnikom (Krležom) od svih djela velikog autora, ne slučajno, kao dešifrirajuća natuknica i kao identifikacijska karakterizacija biti spomenuta njegova (široj čitalačkoj publici manje poznata) pjesma *Mladić nosi svoje prve pjesme na ogled*. U toj značenjskoj natuknici krije se prividno skrivena psihološka nit vezana za status protagoniste koji je opsesivno želio upoznati starog, velikog pisca i pokazati mu svoje književne radove. U romanu je ta senzacija oživljena vrlo sugestivnom, neposrednom slikom iznenadnog događaja, slučajnog susreta s uzor-piscem o kojem je Mehanija intenzivno i često razmišljao s vječitom nakanom da ga jednom sam potraži, posjeti i upozna. I upravo taj iznenadni susret koji materijalizira "snovni materijal" daje opisanom događaju snagu neposrednosti i uvjerljivosti:

Kad je zaokrenuo u jednu od pokrajnjih ulica, Kjazim naglo zastade. Na nekoliko koraka od njega stajao je čovjek. Bio je svježe izbrijan, u sivom odijelu, sa šeširom na glavi. Kjazim ga je odmah prepoznao. Ličio je na sve svoje fotografije, a opet ni na jednu. Skoro da mu je pružio ruku, ali se ipak suzdržao. Čovjek je bio niži od Kjazima, snažne tjelesne građe, gotovo masivno popunjen, ali začuđujuće hitrih pokreta.

Kjazim je gledao u starog pisca i nije vjerovao sam sebi. Pročitao je najveći dio njegovih knjiga još u srednjoj školi. Činilo mu se da ga kroz te knjige upoznaje sve više, kao prisnog prijatelja, koji mu šalje pisma...

... Zar je moguće da ovako izgleda, pomislio je Kjazim, pa njemu će skoro osamdeset godina...

... Njegov pogled je zapanjio Kjazima. Kakav je to bio pogled! Kakve oči! Čitajući njegove romane, od kojih su neki bili napisani prije pedesetak godina, decenijama prije Kjazimova rođenja, zar nije zamišljao starca čije su oči razvodnjene, riblje, gdje se ta plazma smisla rastače kao u zejtinjavoj lokvi, dok tinja i dotrajava jedan beskrajni lament za mladošću. Njegove su oči bile bistre i prodorne kao u divojarca koji se uspeo na vrh i Kjazim ulovi sam sebe kako ga napada stid, stid zbog umora koji je uspavao snagu njegova pogleda, stid što je za trenutak prestao da se igra, da otkriva, što je opio i usnuo svoju snagu koja se sad počela naglo buditi...[17]

Taj iznenadni susret s velikim stvaraocem (kao jedan od doživljajnih ekscesa glavnog protagoniste), u Kjazimu Mehaniji izaziva inspirativnu kulminaciju intimnih opservacija o delikatnoj djelatnosti i avanturističkom pohodu umjetnika u kreativni svijet stvaranja, svijet koji kod istinskog stvaraoca potire granice između stvarnog i apstraktnog, između puke stvarnosti i tlapnje o životu kojem bi se biće moglo radovati. Pisati kao živjeti, pisati imperativno, sudbinski – Kjazimu Mehaniji, pri susretu s legendarnim piscem, nadaje obavezu egzistencijalne odgovornosti, ali u isto vrijeme i vid autentične samospoznaje kao posljedice kreativnog vida samopotrage za unutarnjim identitetom. Dubinsko poniranje u taj zaumni, tajnoviti i mistični materijal omogućuje protagonističku secesiju od sebe tvarnog prema sebi stvarnom.

Kalfa je priča-pustolovina. Glavni akter je kocka sastavljena od hiljadu različitih glasova koji se prepiru, nadmudruju, ali koji su jako nesigurni i koji pate tražeći odgovore. On je i "najtipičniji lik modernih vremena" koji prihvata apsurdnu igru. Roman je ustrojen kao dramatična priča o jednoj sudbini koliko izvjesnoj – toliko i misterioznoj, ali, sasvim izvjesno, duhovno i emocionalno, pa i refleksivno, vrlo slojevitoj.

U konkretizaciji Krležinog lika preko slučajnog susreta, autoru se, koliko god težio za aktantističkim vidom kreacije Pisca kao takvog, nametnuo izazov da u svom djelu (a preko svog protagoniste) ovjekovječi autobiografsku senzaciju susreta sa živim, stvarnim velikanom i uzorom pisane riječi. Nekoliko materijalnih dokaza poslužilo je autoru *Kalfe* da kod čitaoca ne ostavi nikakvu sumnju kako je riječ o jednom od najvećih književnika prošlog stoljeća, kao što su natuknice o njegovoj ženi, proslavljenoj glumici (Bela Kangrga), o objavljenih "preko sedamdeset tomova", o njegovoj kući u visokom "zamagljenom dijelu grada", itd. Taj slučajni susret mogao bi biti i jedan od najkauzalnijih momenata u idejnim silnicama *Kalfe*, pogotovo u instrumentalizaciji samopotrage kao egzistencijalne samospoznaje i dubinskog posezanja za vlastitošću protagoniste, ali jednako i za istom vlastitošću samog autora. To je posebno izabrana ambijentalnost (u gotovo somnambulskom snoviđenju iza probdjevene terevenke, u trenutku buđenja "sivog praskozorja", "ogromne provalije mutne svjetlosti koja se polako komešala iznad grada". Taj susret opravdava žarišno mjesto kojim se afirmira vječita umjetnikova sumnja i naslućujuća skepsa o svrhovitosti i moći stvaralačkog pohoda u neizvjesno. Zbog toga se Kjazimu i činilo u tom trenutku "kako sve ovo skupa liči na prizor iz neke knjige" i da se "osjećao kao junak romana što ga je stari pisac nekad davno napisao i koji se sad vratio kući sa svom svježinom sjećanja da iznenadi starog oca...". Afirmacija spisateljskog čina (u konkretizaciji "ispričane priče") nadrasta samu strukturalnu i fabularnu suštinu romana i podastire dijalektički izazvanu misao iznjedrenu iz fabularne faktografije.

Status "kalfe" i horizont "majstora" – popukline vlastitog bića

Svijest o sudbinskom izričaju jeste jedina izvjesna karakterno-voljna, estetska i etička vertikala u Kjazimovim danima i noćima lutanja. To opravdanje on obrazlaže refleksijom oslobađanja duha što je, najvjerovatnije, i podsvjesna želja za oslobađanjem od poroka. Međutim, to nije tako jednostavno jer su neizvjesnost i strah sile koje često djeluju u pravcu nevolje kao peripetije kojoj se čovjek ne može

[17] Isto, str. 75, 76. i 77.

suprotstaviti. Jedino je svijest o oslobađanju razumna perspektivna instanca:

Šta ti ustvari hoćeš, ludi Kjazime?

Čovjek mora osloboditi sve iz sebe, mora se otvoriti, otpečatiti kao ova boca pjenušavog vina. Neka sve pokulja napolje. Svi demoni, svi ti džini, sve te životinje, sve su to moje životinje, sve one pripadaju meni. To sam ja. Moram znati kakav sam. Čemu bojazan. Nije to toliko strašno. Moraš se suočiti sam sa sobom.[18]

Govoreći o tome, a imajući na umu brojne dijelove i cjeline romana koje razvijaju psihološku, unutrašnju, zapretanu svijest, bez imalo rizika mogu ustanoviti (a poznavajući biografiju i stvaralaštvo samog autora) kako je roman *Kalfa* na izvjestan način autobiografskog karaktera. I upravo ta pretpostavka u koju bez dileme vjerujemo opravdava i objašnjava mnogostrukost i interpoliranost njegovih sadržaja. Nisam daleko od ideje da su svi njegovi romani (a pogotovo već pomenuti) jedna autohtona književna cjelina, pa mi se u ovom slučaju nadaje misao koja potvrđuje mišljenje Meše Selimovića kako pisac čitav život, ustvari, piše jednu jedinu knjigu. I zaista, ako s tog aspekta bacimo i površan pogled na *Pse od vjetra* (*Rea*), *Imotskog kadiju*, *Kartu vremena* (*Pisaći stroj ručne izrade*), dolazim do nepodijeljenog i nesumnjivog mišljenja da su gotovo svi protagonisti iz tih djela, u izvjesnom smislu, jedna jedina ličnost, bez obzira na činjenicu kako je stvaralaštvo jednog umjetnika neraskidiv kontinuitet i modeliranje jednog te istog poriva. Međutim, mnogi književnici (romanopisci, pripovjedači, pjesnici) čine ogromne napore da se otrgnu od te prividne ovisnosti, što rezultira različitim otklonima, prihvatanju umjetničkih stilova, pravaca, filozofija, uvjerenja, itd. Dakle, nisam daleko ni od pomisli da su ovi romani Irfana Horozovića u izvjesnom pogledu jedna kontinuirana autobiografska fikcija sa svim opravdavajućim mijenama i promjenama što je imanentno i svakom ljudskom životu. Tu pogotovo mislim na psihološku pozadinu pitanja i objašnjenja, potrage i samopotrage: " Šta ti ustvari hoćeš, ludi Kjazime?", mogli bi se upitati svi njegovi protagonisti: Šta ti hoćeš, kadijo, šta ti hoćeš, Narcise, ili, napokon – Šta hoćeš, Muradife?:

Postoji i ime za tog čovjeka. Onog koji se prepoznaje. Onog koji jeste ono što je. I kad se oslobodiš, kad se jednom oslobodiš, onda te više ništa ne može zadržati. Ništa ti više ne može staviti stege. A najmanje te životinje koje su u tebi, jer ti ih dobro poznaješ. Više te ne mogu varati. Niko te više ne može varati. I ne može te promijeniti ni batinanjem, ni drogiranjem, ni ispiranjem mozga. Jer ti si onaj koji jesi. I ostat ćeš to dok si živ.[19]

Ako bismo pojednostavnili siže romana *Kalfa*, onda bismo markirali dva osnovna kvalifikativa glavnog protagoniste: alkoholni i seksualni poriv. Kjazim Mehanija Rezakov, poput somnambula, luta i faktografski bilježi sve čaše i tekućine što ih nemilosrdno salijeva, obremenjen gotovo vučijom potragom za ženskom puti. Mnogi dijelovi romana odišu tim materijalnim senzacijama kao "corpus delictima" koji ga demonski vuku naprijed ne dajući mu mogućnost sabranja.

Kjazim Mehanija, vođen idejom suštine "majstora", sebe postavlja u status definitivnog "kalfe" u radionici Velikog Majstora. Tim zamišljenim statusom, on se promovira kao čovjek na "proputovanju" i koji na tom putu, kao i svaki nesigurni putnik, nailazi na prepreke i spotiče se i na najmanjoj neravnini. Od te spoznaje širi se fantomska jeza, ali on nastoji probiti taj nametnuti štit. Pri osjećaju vlastite slabosti, kojoj se ne otima, postavlja sebe u poziciju tragaoca koji ne zna za čim traga, a to izaziva i neprolazne nedoumice i uvodi u nenadana iskušenja prema kojim je, uglavnom, nemoćan i koje prihvata kao datost, kao sudbinsku opredijeljenost i kao tragičnu krivicu koje najčešće nije svjestan.

Glavnom akteru *Kalfe* vrijeme je zatajeno, kao često i prostor djelovanja; izvjesni su samo nespokojstvo i pobuna koji se manifestiraju kao grč. On je bespomoćan u igri na život i smrt, zaobilazi prostor djelovanja, ulazi u sfere tjeskobe, straha i pričina. On putuje i ne putuje. On je u igri, izganik, parazit. Kjazim se sve češće pita, a nemoć odgovora vodi ga na rub ludila, jedne vrste spoznaje koju u ostacima svijesti još priželjkuje. Želi biti onaj koji se prepoznaje kao kompleksna, nezadovoljna priroda koja zbog toga ulazi u labirint – kako spoznaje, tako i otuđenja. Iako u jednoj fazi toga samopronalaženja želi dostići status Velikog majstora, osjetiti i najmanji pokret svoje nutrine, ovladati i najsitnijim iskustvom koje mu nudi neperspektivni horizont vječnog statusa kalfe – on uistinu u toj nutrini prepoznaje vlastitu volju da ne nadiđe položaj kalfe:

Jer ti si onaj koji jesi. I ostat ćeš to dok si živ.

Onda ćeš zauvijek biti na početku.

Želim da učim. Tu tek počinje učenje.

Želiš da postaneš majstor? Veliki majstor?

Ne. Majstor je samo jedan. On je taj koji pravi smetnje. Od samog rođenja. On je taj zbog kog su savršeni samo oni čiji je mozak zaleđen. Želim biti kalfa. Samo kalfa. Vječiti kalfa.

Kalfa koji prkosi majstoru?

Što da ne.[20]

Kao što nijedna fabula istinski obremenjenog umjetničkog djela ne razjašnjava (nego samo upućuje), tako ni fabularni svijet romana *Kalfa* ne razjašnjava suštine idejnog i stvaralačkog njegovog naboja. A brojne su te suštine iz kojih se nadmoćno natkriljuje sižetska njihova međuovisnost i otvara vidike koji nas odvode u beskrajna polja mogućih značenja i spoznaja. Tako, na primjer, usljed ljudske vreve, pojedinac poput Kjazima pokušava se otisnuti na neizvjesni put spoznaje, ali biva nagrađen nekom vrstom preporoda, neočekivanog buđenja u kružnici koju želi omeđiti, prikriti i otkriti, imenovati i upoznati. To je samo jedna od propuklina u njegovoj želji da upozna svijet oko sebe i u sebi, imenovati ga i odrediti, dati smi-

[18] Isto, str. 41. i 42.
[19] Isto, str. 41.
[20] Isto, str. 42.

sao svemu što se dotakne, bilo u stvarnosti ili u snu. Pa imamo:

Svijet imenuje čovjeka, ali zato svaki čovjek imenuje svoj videokrug svijeta. Krug našeg života zaista je jednostavan. Postoji nebo nad nama i zemlja kojom ispod tog neba hodimo. Ipak, ako isuviše motrimo na svaki svoj korak, nikad nećemo vidjeti nebo. A ako nam pogled zatravi široka plavet, korak će nam postati nesiguran i spotaknut ćemo se na najmanjoj neravnini.[21]

Kao taj skirveni, gotovo fiktivni protagonista, Višnja donekle predstavlja kontinuitet romana *Kalfa*. Interpolirana kao stvarnost i fikcija, ona spaja intimološke silnice romana i u duhovnosti stvarnog protagoniste ima neku ulogu korektiva. Ona se, poput Selimovićevog Ishaka, javlja u svim kriznim trenucima pobunjene podsvijesti, tog Kjazimovog "ja" iz zapretanog smisla novospoznaje i trenutaka lucidnosti koji često korespondiraju sa stvaralačkom potrebom. Sa simboličke tačke gledišta, Višnja je inspiracija, prigovor savjesti, taj spomenuti korektiv koji u svim trenucima tlapnje, prijeti da izvrši dubinski, unutrašnji prevrat. Višnja je u Kjazimovom životu svjedok i saučesnik, materijalni svjedok i psihološki saučesnik. Kjazim je rijetko s njom, a ona je stalno u njemu i u ta dva vida i kroz ta dva "kontakta" najočiglednije razlučujemo i interpolarnost njihovog odnosa: s jedne strane, naravnost divljeg i haotičnog plota, seksualne žeđi i gladi dvaju tijela koja se u svojim sudbinskim lutanjima nađoše slučajno i sraz njihovih misli jednog o drugom kao drugi vid te interpolacije. Prvi je eros, a drugi tanatos; prvi je naturalni, divlji, krvnički susret tjelesnog, a drugi imaginarni, poetizirani, tragični, rezignantni zaplet bez vidnog i obrazloživog raspleta. Višnja je od početka do kraja drugi pogled na nesretnog Kjazima.

Višnja (*Umorna sam od praznine*[22]) je napadno slična Kjazimu. Ona je nadgradnja njegovog izgubljenog i otuđenog karaktera, isto tako nesretna i nesređena. Pokreće ga, ali i usporava. On u svom pamćenju održava njenu sliku, ali kao izvitoperena svijest na tom neizvjesnom i netrasiranom putu samo traži još jednu kaznu. Unezvijereno očajanje je izabrano. Njih dvoje su bolesnici bez prava na optimizam jer je njihova bolest neodvojiva, a zajedno nemaju lijeka. Data im je strast da se u njoj dave, otuđeni a ovisni jedno od drugog:

... Gledali su se bez riječi. Bili su se zagledali u one somnabulne noći strasti i mržnje, pijanstva i ludila, noći kojih će se uvijek sjećati i o kojima nikad neće govoriti nikom, čak ni jedno drugom. U njima je sve bilo otvoreno, u njima je sve bilo jasno. To su bili oni. To je bilo sve što su mogli dati jedno drugome. Sve što su željeli reći il iučiniti nestalo je u toj ogromnoj provaliji koju nikad neće premostiti. A ono što su govorili jedno drugom, prijateljima, poznanicima sve ono ružno, odvratno, ponižavajuće, bilo je samo pulsiranje zatomljene želje. Ta bol puti, ta zajednička žudnja navirala je i izbijala iz svake pore, stvarala šutljivu, magijsku ambivalentnu žudnju. [23]

Kalfa je priča-pustolovina. Glavni akter je kocka sastavljena od hiljadu različitih glasova koji se prepiru, nadmudruju, ali koji su jako nesigurni i koji pate tražeći odgovore. On je i "najtipičniji lik modernih vremena" koji prihvata apsurdnu igru. Roman je ustrojen kao dramatična priča o jednoj sudbini koliko izvjesnoj – toliko i misterioznoj, ali, sasvim izvjesno, duhovno i emocionalno, pa i refleksivno, vrlo slojevitoj. Duhovna katarza koja se razvija preko fabule toga romana uvijek je na rubu neke egzistencijalne propasti, ali taj rub, uglavnom, predstavlja u isto vrijeme i granicu iza koje se u konuturama nazire iznenadno buđenje i otrježnjenje. Afektivnost glavnog lika dominira u njegovom unutarnjem svijetu, ali koji mu permanentno izmiče i koji mu zadaje uglavnom bolno pitanje: ko je, šta je, kuda ide i dokle će doći? A takav protagonistički status omogućuje mnoštvo fabularnih peripetija koje se razvijaju, također, dvostruko: pravolinijski, ili zalaze u intimni ćor-sokak uglavnom neobjašnjivog svijeta. Smisao suštine "majstora" kao fantazmagorične snovne djelatnosti protagoniste, svjesnog tragične i pogubne perspektive samo "kalfe". A to je usud, nesklad koji živi u svima nama i sa svima nama – nesklad između onoga što jeste i onoga što ne može biti, pa neće ni biti. Radionica Velikog Majstora tako postaje materijalizirana snovna simbolika. U grozničavaoj samopotrazi i samoosmišljavanju Kjazima Mehanije stoji prepreka simbolički objedinjena kao status Velikog Majstora. Nemilosrdno odbacujući sve što je izvanjsko, donekle realno i stvarno – glavni lik romana *Kalfa* u svojoj vlastitoj nevolji sam jer želi biti sam, a i to izrasta kao spoznaja kojoj se uzaludno teži.

Irfan Horozović prevazilazi suštinu samoprepoznavajućeg preko samoga sebe i nepatvorenim umjetničkim činom prepoznaje samoga sebe preko suštine onih čiji je on kreator. Autor ne želi sličiti svojim likovima koliko nastoji postići egzistencijalni smisao obrnutim putem – da njegovi protagonisti nađu put do njega samog.

Na kraju, smatram da bi se književna kritika trebala suštinskije pozabaviti romanesknim protagonizmom pomenutog autora, te kroz nesumnjiv stvaralački kontinuitet zapaziti poziciju jednog višeg smisla životnog kolopleta njegovih romanesknih likova. ■

[21] Isto, str. 14.
[22] Isto, str. 105.
[23] Isto, str. 104. i 105.

LITERATURA

Irfan Horozović, *Kalfa*, Šahinpašić", Sarajevo, 2005.

Milan Kundera, *Umjetnost romana*, "Veselin Masleša", "Svjetlost", Sarajevo, 1990.

Georg Lukacs, *Teorija romana,* (jedan filozofskohistorijski pokušaj o formama velike epske literature), "Veselin Masleša" – "Svjetlost", Sarajevo, 1990.

Zdenko Lešić, *Nova čitanja*, *Poststrukturalistička čitanka,* "Buybook", Sarajevo, 2003.

Jean Beaufret, *Uvod u filozofiju egzistencije*, "Beogradski izdavačko-grafički zavod", Beograd, 1977.

Marcel Schneider, *Duševni život i podsvijest*, *Progresivna misao u BiH 1918 – 1941*, *Filozofski spisi*, "Svjetlost", Sarajevo,

Albert Camus, *Stranac. Mit o Sizifu*, Biblioteka "Dani", Sarajevo, 2005

Mile Stojić, *Babilonski vrt*, "Svjetlost", Sarajevo, 1991.

Milenko Stojičić, *Pad uvis Kjazima Mehanije*, "Putevi", Banja Luka XXXV/1990.

Radmila Popović, *Kružno putovanje s pogledom u prošlost*, "Oslobođenje",1988.

Davor Beganović, *Strukture prepoznavanja u prozi Irfana Horozovića*, "Novi izraz" Sarajevo, 2004.

Ferid Muhić, *Kad stuha samosvijesti piše knjige*, "Odjek", Sarajevo, 2008.

Poetika prostora u odabranim djelima Williama Faulknera i Meše Selimovića

Namjera autorice jeste da svojim radom pokuša neposredno uporediti, odnosno da stavi u perspektivu, poetiku prostora u djelima: *Krik i bijes* (*The Sound and the Fury*, 1929.), *Svjetlost u avgustu* (*Light in August*, 1932.), *Absalome, Absalome!* (*Absalom, Absalom!*, 1936.) i *Idi, Mojsije* (*Go Down, Moses,* 1942.), Williama Faulknera (1897.-1962.) i *Derviš i smrt* (Sarajevo, 1966.), *Tvrđava* (Sarajevo, 1970.), *Ostrvo* (Beograd, 1974.) i *Sjećanja* (Beograd, 1976.), Meše Selimovića (1910.-1982.). Nastojat će se komparativno istražiti paralela koncepcije prostora u odabranim proznim ostvarenjima američkog i bosanskohercegovačkog pisca u skladu sa teorijama, principima i iskazima o prostoru modernih i savremenih književnih teorija, kao i širih kritičkih i teorijskih analiza. Književni svijet i Faulknera i Selimovića jeste prostor (ne)ostvarivanja pojedinca, mitski prostor modernog čovjeka i njegovih različitih emocionalnih prostora, što se u radu i istražuje komparativnom analizom odabranih djela dvojice pisaca.

Piše: **Selma Raljević***

Prostor u romanima: *Krik i bijes* (*The Sound and the Fury*, 1929.), *Svjetlost u avgustu* (*Light in August*, 1932.), *Absalome, Absalome!* (*Absalom, Absalom!*, 1936.) i *Idi, Mojsije* (*Go Down, Moses*, 1942.), Williama Faulknera (1897.-1962.), kao i u djelima: *Derviš i smrt* (Sarajevo, 1966.), *Tvrđava* (Sarajevo, 1970.), *Ostrvo* (Beograd, 1974.) i *Sjećanja* (Beograd, 1976.), Meše Selimovića (1910.-1982.), više je estetička, nego geografska kategorija. On se gradi na poliperspektivnim suprotnostima, i to na više razina unutarnjeg i vanjskog književnog i historijskog (među)kulturalnog prostora djela i djelovanja dvojice pisaca. Međutim, te binarne prostorne opozicije ne predstavljaju lotmanovske potprostore teksta odijeljene neprobojnom granicom, gdje ne dolazi do međusobnog dodirivanja i prožimanja. Naime, Faulknerov i Selimovićev književni prostor, uvjetno rečeno, nije statičan, već dinamičan. On se u smislu *prostornog obrata* (engl. *spatial turn*) nalazi u svojevrsnom pokretu, te pojavljuje u mnogim oblicima, pa čak i onda kada je *zaustavljen u pokretu*, kako bi to rekao Faulkner. Pojavnosti prostora u djelu dvojice pisaca miješaju se i kreću, i to prema naprijed i prema nazad. U duhu faulknerovske metafore, prostor se osvjedočuje i razumijeva kretanjem prema nazad, što se ostvaruje *pogledom unazad*. S tim u vezi, Faulknerov i Selimovićev prostorni *continuum*, koga gradi ne samo prostor, već i vrijeme, ne percipira se ukoliko se samo *gleda*, već je nužno njegovo shvatanje, dakle istinsko *viđenje*. Vrijeme se, zapravo, preobraća u prostor pripovijedanja. Njihov književni prostor neodvojiv je od vremena.

S obzirom da izvjesni dijelovi i slojevi svjetskog prostora američkog i bosanskohercegovačkog pisca nakon njihovih djela nisu mogli ostati isti, slovom Lotmana, njihove knjige imaju karakter i značaj *eksplozije u kulturi* (Lotman, 1996:19). Faulknerovo i Selimovićevo umjetničko stvaranje ujedno je i (re)kreiranje prostora historije. Njihovo književno tkanje svijeta jeste preplet prostora sjećanja i realnosti, gdje se sjećanje, i to u međusobnoj prožetosti individualnog i kolektivnog pamćenja, a onda i stvarnost, ispripliće i sa

* Fakultet humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, USRC Midhat Hujdur Hujka, Sjeverni logor bb, 88000 Mostar, BiH; e-mail: selma.raljevic@unmo.ba

maštom. To je oblikotvorno ispredanje umjetničkog djela u koje se i čitalac upliće kao svjedok kreiranja i rekreiranja svijeta, pri čemu je slika književnog svijeta odraz realnoga u ogledalu prostora teksta. U takvoj vrsti *kretanja naprijed* Faulknerovim i Selimovićevim djelom i djelovanjem, uža i šira kultura SAD, Bosne i Hercegovine, ali i cijeloga svijeta, doživjela je bitne promjene, preokrete i prevrednovanja. Svako Faulknerovo i Selimovićevo djelo ostvaruje se kao *prostor teksta* i kao *tekst u prostoru*. Prostor njihovih pojedinačnih djela, ali i cjelovitog zasebnog stvaralaštva, može se posmatrati kako na "'nivou simboličkoga posredovanja', kada književnost sudjeluje u predstavljanju svijeta jedne zajednice, kao i na razini svijeta 'kulturnog posredovanja', kada pisac nameće 'prisustvo strane stvarnosti u drugoj kulturi' koja je njegova" (Kovač, 2010:13), tako i na razini teksta, koji se, također, ostvaruje u zbiru brojnih prostornih pojavnosti. Prema tome, raznoliki prostori Faulknerovog i Selimovićevog književnog svijeta, od realnih do imaginarnih i obratno, slijevaju se u polifoni prostor njihovog umjetničkog djela. Upravo prostor predstavlja jedno od osnovnih središta njihovih proznih ostvarenja. Na taj način, prostor postaje likom, pa i svojevrsnim junakom djela.

Sam tekst Faulknerovih i Selimovićevih književnih ostvarenja, dakle, predstavlja prostor. Tekstualni univerzum stvara *mogući prostor* čovjeka i života. Drugim riječima, to je umjetnički modeliran realni prostor u smislu ostvarenja umjetničkog prostora kao stvarne mogućnosti bilo kojeg mjesta, vremena i čovjeka. Prostor teksta, između ostaloga, čine vanjski i unutarnji prostor. Oni su simultani. To znači da su i jedan i drugi kategorije istoga reda. Kako u tekstovnom, tako i u nadtekstovnom nivou, odnosno u razumijevanju teksta, oni su nerazdvojivi, baš kao tekstualni i kontekstualni sadržaji. Vanjski prostor, u određenom smislu, može se izjednačiti sa tekstom, a unutarnji sa kontekstom, ali i obratno. S druge strane, i vanjski i unutarnji prostor mogu se posmatrati u smislu njihovog zasebnog teksta i konteksta. U svemu tome nema čvrste granice između vanjskog i unutarnjeg prostora. Oba se ostvaruju u mnogim pojavnostima. Pri tome, iste pojavnosti mogu biti ostvarene u obje kategorije, i kao vanjska i kao unutarnja, a njihovi prostori često se dodiruju i međusobno miješaju. Na taj način dolazi do stvaranja izvjesnog *trećeg prostora* ili, foucaultovski rečeno, *drugih prostora heterotopije* i *heteronomije*. Takav je i sami prostor teksta s obzirom da on

Svojstva prostora, između ostalih, tvore: miris, boja, zvuk, temperatura, veličina, te svjetlost koja uključuje i tamu. U Faulknerovom i Selimovićevom prostoru teksta jedno od najznačajnijih svojstava jeste miris. Prema Bachelardu, miris je potpis intimnoga i privatnoga (Bachelard, 1994:13).

nije ni isključivo nestvarni, niti isključivo stvarni, već *mogući prostor* čovjekovog univerzuma. Između ostaloga, takav je i *neutralni prostor* kao *mjesto bez mjesta koje živi za sebe, zatvoreno u sebe*[1], poput prostora broda u Selimovićevoj *Tvrđavi* ili mosta u Faulknerovom *Kriku i bijesu*. Na određen način, takav je i *prazan prostor ili nulta tačka smisla* kao *neodređena određenost ljudske situacije*, zapravo, *modalitet duše* (Prohić, 1972:29) i kod Selimovića i Faulknera. Prostor umjetničkog teksta dvojice pisaca jeste *metaprostor* ili prostor unutar prostora na principu *rashomona*. On se otkriva, razaznaje, saznaje i spoznaje jezikom.

Naime, tekst se pokreće jezikom, te se u njemu, u lotmanovskom smislu, *uranja u prostor jezika* (Lotman, 1996:137). Uvjetno rečeno, njihov tekst je muzej stvarnoga života. Zapravo, takav muzej je anti-muzej jer viđenju svijeta kao muzeja i/ili tvrđave suprotstavlja sam život i njegov otvoreni prostor, ali predočava i prostor historije. Prostor umjetničkog djela kao postavke života dvojice pisaca jezik čini vidljivim za duh. Jezik kao prostor, također, ostvaruje se jukstaponiranjem različitih diskursa, kao što su, između ostalih: sakralni i profani, književni i kolokvijalni, politički i intimni. Nadalje, prostor jezika i Faulknerovog i Selimovićevog teksta sadržava prostor unutar prostora ili diskurs unutar diskursa. U širem smislu, takav prostor čine različiti jezički diskursi metadijegetskih narativa njihovih djela. U užem smislu, na primjer, diskurs pisma unutar i Faulknerovog i Selimovićevog jezika umjetničkog teksta čini intimni i administrativni diskurs. Obilježja jezika unutar i jednog i drugog diskursa kod oba pisca iscrtavaju sliku prostora kao životne sredine, ali i sliku prostora kao pojedinca, te sliku prostora *drugoga*. Takav prostor *drugosti*, pored samoga prostora, može predstavljati i pojedinac i jezik samoga pisma.

Faulknerova i Selimovićeva prozna ostvarenja moderni su eksperimenti kojima se istražuje prostor svijesti i podsvijesti, a onda i "vanjski" prostor života iz perspektive "unutarnjeg". Na taj način, cjeloviti prostor života u jedinstvu vanjskog i nutarnjeg predstavlja oksimoron ili jedinstvo opozicije privida i stvarnosti, što se razlikuje od pojedinca do pojedinca. Prostor života onakav je kakvim ga doživljavamo. Prema tome, nema čvrste granice ni između privida i stvarnosti. Činjenice i faktografija neuhvatljivi su isto kao i osjećaji i psihogram. Uvjetno rečeno, sam život jeste fikcija fikcije. Život se živi onako kako se stvara i/ili shvata. Vanjski i nutarnji život su nerazdvojivi. Vanjski se osvjedočuje u nutarnjem. Tako, na primjer, Faulknerov *Krik i bijes* predstavlja četiri različita prostora spoznaje koji se međusobno nadopunjuju i stvaraju *jednu* slagalicu *jednog* prostora. U *Absalomu!* je ta slagalica prostora čak i još slojevitija i složenija. Zasebni romani, i *Krik i bijes*, i *Svjetlost u avgustu*, i *Absalome, Absalome!*, i *Idi, Mojsije*, stvaraju, također, *jednu* slagalicu prostora Faulknerove *jedne* mitske zemlje. Isto tako, Selimovićev *Derviš i smrt* predstavlja *jedan*, a u

[24] Vidi: http://www.odjek.ba/index.php?broj=14&id=08, Last accessed November 9, 2012.

odnosu na njega, *Tvrđava* predstavlja *jedan* suprotan prostor spoznaje života u modernom mitu o životu *jednog* čovjeka. Također zasebna djela, *Derviš i smrt*, *Tvrđava* i *Ostrvo*, pa i *Sjećanja*, stvaraju *jednu* slagalicu prostora Selimovićeve zemlje *koja (ne) postoji*. Dakle, i kod jednog i kod drugog pisca najvažnija je priča, njen unutarnji prostor.

Prostor Faulknerovog i Selimovićevog književnog svijeta doživljava se kao univerzalna ili kozmička arhetipska zavičajnost. Svoj umjetnički univerzum oba književnika stvorila su na osnovu mezokozmičkog modela svoje zemlje i mikrokozmičke slike svoje uže životne sredine. Faulknerov mezokozmički prostor jeste SAD, a mikrokozmički čini američki Jug, i to općina Lafayette i gradić Oxord u državi Mississippi. Selimovićev mezokozmički prostor jeste Bosna i Hercegovina, dok mikrokozmički čini bosanska kasaba, i to vjerovatno historijsko, ali i stvarno Sarajevo, a zatim i ničiji prostor *ostrva* u istoimenom romanu. Makrokozmički književni prostor i američkog i bosanskohercegovačkog pisca jeste cijeli svijet. Cjelovitost makrokozma stvara jedinstvo prostora, vremena i čovjeka u slici čovječanstva, a prema tome, svih naroda i narodnosti SAD i/ili BiH, odnosno cijeloga svijeta. Polifoni književni prostor dvojice pisaca predstavlja *jedan prostor*, što je: *jedna priča*, *jedan čovjek*, *jedan narod*, *jedna zemlja*, zapravo *jedno srce*. Slika imaginarnog, mitskog i apokrifnog Faulknerovog i Selimovićevog umjetničkog prostora odraz je slike stvarnog prostora. Isto tako, historijski prostor u djelima oba književnika jeste *zaustavljeni pokret* društvenih kretanja, gdje se *pogledom unazad* spoznaje moderno društvo kao *pusta zemlja*. U skladu sa *mitom o vječnom povratku*, historija je odraz modernog vremena, i obratno. Faulknerov mitski prostor u romanima: *Krik i bijes*, *Svjetlost u avgustu*, *Absalome, Absalome!* i *Idi, Mojsije* jeste kotar Yoknapatawpha. Selimovićev, također, mitski prostor u romanima *Derviš i smrt* i *Tvrđava* jeste *grad koji ne postoji* u historiji Bosne i Hercegovine, te neimenovano ostrvo u romanu *Ostrvo*. Prostor njegovih *Sjećanja*, memoarske proze, jeste stvarno Sarajevo, ali u njemu se umnogome ogleda, pa i otkriva imaginarni prostor piščevih romana. Osim toga, prostor sjećanja u *Sjećanjima*, uvjetno rečeno, jeste i mitski prostor jer se gradi pamćenjem ili memoarima u koje, u izvjesnoj mjeri, prodire i mašta ili proza.

Raznoliki prostori Faulknerovog i Selimovićevog književnog svijeta, od realnih do imaginarnih i obratno, slijevaju se u polifoni prostor njihovog umjetničkog djela. Upravo prostor predstavlja jedno od osnovnih središta njihovih proznih ostvarenja. Na taj način, prostor postaje likom, pa i svojevrsnim junakom djela.

Mjesto radnje, zapravo, većine Faulknerovih djela jeste Yoknapatawpha[2]. To je riječ Chickasaw Indijanaca što označava vodu ili rijeku koja sporo teče kroz ravnicu. Yoknapatawpha je u stvarnosti prvobitno ime rijeke Yocona, pritoke Tallahatchie koja protiče kroz južni dio okruga Lafayette. Faulknerova imaginarna općina, uključujući i gradić Jefferson, njeno središte, na području većem od 2400 kvadratnih milja ima 15611 stanovnika, od kojih je 6298 bijelaca i 9313 crnaca. Ivo Vidan o Yoknapatawphi bilježi sljedeće:

Pokrajina i grad izmišljeni su, ali odgovaraju realnosti gradića Oxforda i pokrajine (općine) Lafayette. U svojim djelima Faulkner ih je smjestio u sjeverni dio države Mississippi u blizini zbiljskog grada Memphisa, koji u pojedinim epizodama i sam ponekad postaje poprište događaja... To je područje nekad nastanjivalo indijansko pleme Chickasaw, a Faulkner je iz njihova jezika uzeo dvije riječi, Yocana i petopha, i stvorio složenicu Yoknapatawpha, a to znači "rascijepljena zemlja". To je ime duboko simbolično, jer se rascjep, dioba, javlja kao osnovni motiv na nekoliko razina: građanski rat američkog Sjevera i Juga, odnos crnaca i bijelaca, sukob starosjedilaca vlastelinske tradicije i novopridošlih sljedbenika mehaničkog industrijskog napretka, te napokon raskol u pojedincu, ako ne u divljim, kalvinistički opsjednutim, katkad manijačkim nosiocima apstraktne ideje, a ono u reflektivnim, savjesnim, grizodušjem ovladanim pojedincima – također progonjenima opsesijom, kao Quentin Compson, ili preosjetljivim moralistima poput Ikea McCaslina... (Vidan, 1996:86-87)

Faulkner je uz prvo izdanje *Absaloma!* svojeručno nacrtao kartu Yoknapatawphe, te dodao genealogiju ličnosti i hronologiju romana, a kako bi razjasnio neke detalje u djelu koje mu je i samome zadavalo određene poteškoće. Na karti je naznačio pojedina mjesta koja su bitna za njegova mnoga djela o Yoknapatawphi. Rijeku Tallahatchie nacrtao je na sjeveru, a Yoknapatawphu na jugu, te zemlju podijelio željezničkom prugom Johna Sartorisa, jednog od njegovih najznačajnih književnih likova i predstavnika Starog Juga. Osim toga, naveo je površinu i popis stanovništva, te uz svoje ime i prezime napisao da je "jedini vlasnik i posjednik"[3] (Blotner, 2005:371). Kartu Yoknapatawphe Faulkner je, također, nacrtao uz "Dodatak" *Kriku i bijesu* za knjigu *Džepni Faulkner* (*Portable Faulkner*, 1981.) Malcolma Cowleya. O "svojoj" mitskoj zemlji njen tvorac kaže sljedeće:

Počevši od Sartorisa, otkrio sam da je moja vlastita mala poštanska marka rodnog tla vrijedna toga da se o njoj piše i da neću živjeti dovoljno dugo da bih je iscrpio, a da ću sublimiranjem stvarnog u apokrifno imati potpunu slobodu da iskoristim kakav god talent da imam do krajnjih mogućnosti. To je otvorilo zlatni rudnik drugih ljudi, i tako sam stvorio svoj vlastiti kozmos. Mogu pomjerati te ljude naokolo kao Bog, ne samo u prostoru, već i u vremenu također. (Meriwether i Millgate, 1980:255)

---

2 Vidi: http://en.wikipedia.org/wiki/Yoknapatawpha_County, Last accessed November 10, 2012.

3 Svi citati u radu korišteni iz knjiga objavljenih na engleskom jeziku dati su u prijevodu autorice rada. S. R.

Poput Faulknerove Yoknapatawphe, i Selimovićeva *zemlja koja ne postoji* jeste prostor životnog iskustva jedne zajednice. To je neretuširana slika svoga data iznutra. Književni svijet i američkog i bosanskohercegovačkog pisca jeste prostor (ne)ostvarivanja pojedinca, mitski prostor modernog čovjeka. Selimovićeva zamišljena zemlja nosi obilježja "složene Bosne, jer je ona ovdje samo okvir a ne osnovna tema" (Selimović, 1981:324). Pisac za Bosnu i Hercegovinu kaže da mu je poslužila kao prostor u kojem je želio da izgradi "jednu univerzalnu misao o ljudskom životu" (Selimović, 1981:324). Baš kao i Faulknerov, i Selimovićev književni svijet i prostor rascijepljen je, između ostaloga: historijskim dešavanjima, ratovima i poremećenim međuljudskim odnosima, kao i raskolom u pojedincu. Selimović o tome progovara na sljedeći način:

"Ni s kim istorija nije napravila takvu šalu kao s nama" – kaže jedna ličnost u Dervišu o Bosancima – "juče smo bili ono što danas želimo da zaboravimo. Ali nismo postali ni nešto drugo. Stali smo na pola puta, zabezeknuti. Ne možemo više nikud. Otrgnuti smo a nismo prihvaćeni. Kao rukavac što ga je bujica odvojila od majke rijeke i nema više toka i ušća, suviše malen da bude jezero, suviše velik da ga zemlja upije." Rijetko je ko bolnije i dramatičnije određen istorijom kao Bosanac. Što se sve kroz stoljeća nakupilo u tim ljudima! Osjećanje vlastite neodređenosti, tuđe krivice, teške istorije, neizvjesne budućnosti, straha od promjena, želje za dobrotom i humanošću koja bi se odnosila na sve ljude bez ikakvih ograničenja (to je poznati merhamet, široka otvorenost prema svim ljudima, težnja ka jednom univerzalnom humanizmu, kao odbrana od svoje izdvojenosti), i čestih razočarenja koja su rađale mržnje. To su veoma složeni i zamršeni ljudi, i teško ih je razrešavati po prvom viđenju i po spoljašnjim utiscima. (Selimović, 1981:323)

Selimovićeva i Faulknerova prozna ostvarenja jukstaponiraju urbani i neurbani, kultivirani i nekultivirani prostor, gdje u duhu transcendentalizma divljina predstavlja pravu prirodu. U prirodi je i čovjek onakav kakav jeste. On se u njoj vraća neopterećenim

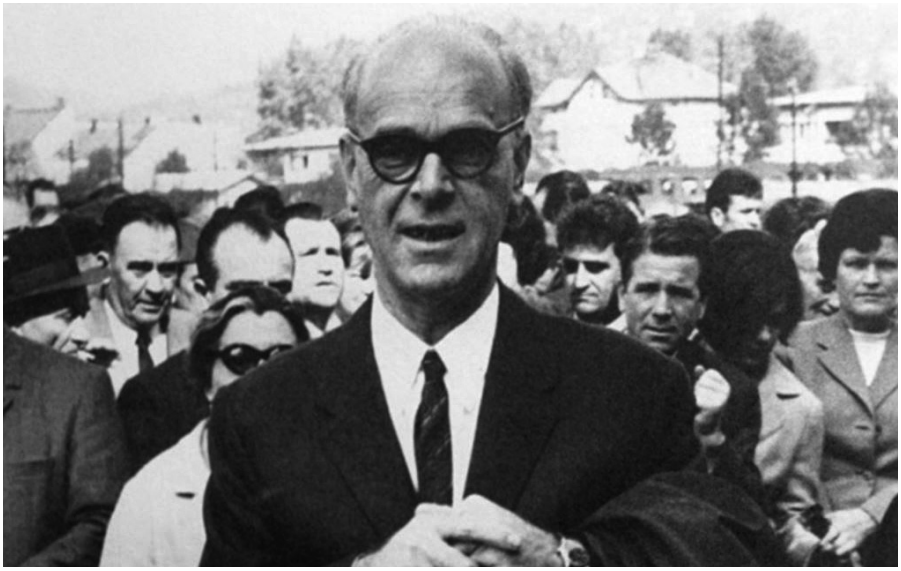

jednostavnim prostorima svojih iskonskih početaka i sjedinjava sa beskonačnošću, ali i sa sopstvenim bićem. Modernizacija prostora i kod jednog i kod drugog pisca znači uništavanje prirode, a onda i čovjeka. U takvom životnom prostoru, kako bi to rekao Nietzsche, *pustinja raste*. Život se gradi na *Ništavilu* koje se sve više širi. Kozmička epidemija modernog doba, ali i opsjednutost historijom, život izjednačava sa neživotom/smrti. Zatočenost u prostor, zapravo u rupu historije, kao i širenje prostora u smislu globalizacije, odnosno pustopoljine modernog mehaničkog društva, čovjeka smješta u krletku. I na jedan, i na drugi način, prostor čovjeka se sužava. U vezi s tim, Kasim Prohić poredi urbani prostor čovjeka u potrošačkom društvu sa *hotelskom sobom*. To je prostor u kojem se ništa ne događa, "gdje je sve omađijano nekim impersonalnim ukočenim pogledom." (Prohić, 2000:59) Ako se složimo sa Bachelardovim tumačenjem prostora kuće kao *metafore humanosti* (Bachelard, 1994:vii), onda moderni prostor *hotelske sobe* označava dehumanizaciju života i čovjeka. Međutim, dehumanizaciju i dezintegraciju života i čovjeka predstavlja raspad kuće kao prostora doma u bilo kojem vremenu, odnosno u vremenu "sada" Faulknerovih i Selimovićevih romana kao jedinstvu prošlosti, sadašnjosti, pa i budućnosti. U *Kriku i bijesu* kuća nekada ugledne i bogate porodice Compson propada, baš kao i porodica, i svi njeni članovi pojedinačno. Njihova četvrtasta kuća u vremenu Novog Juga je neobojena, a njen trijem je istruhnuo. Trulež kuće shakespearovski se proširuje na cijelu zemlju. Prostor porodice se smanjuje. Toga je svjesna jedino stara crnkinja Dilsey iz romana *Krik i bijes*, koja jednom prilikom i kaže: "Nemamo više prostora ko nekad." (Faulkner, 1999:62) Ona ostaje vjerna porodici Compson, pa čak osjeća i pripadnost prostoru toga doma. Zbog svoga žrtvovanja s ljubavlju i vjerom u zajedništvo, te vjernosti, iskrenosti, saosjećanja i humanosti, Dilsey će jedina stoično ostati i opstati i kada nestane prostora doma porodice Compson. Veći integritet i stabilnost kuće kao oznake doma i zajedništva predstavlja "zajednica" svinja nego porodica Compson. One rokću i njuškaju jer vjerovatno tuguju. Kako Caddy Compson kaže, "Valjda im je žao što je jedna od njih ubijena" (Faulkner, 1999:18). Bachelard veli da živimo u prostoru zasićenom svojstvima, te da kuća označava intimnost (Bachelard, 1994:*passim*).

Dakle, raspad kuće porodice Compson, baš kao i zgarište porodičnog doma Sutpen u *Absalomu!*, ujedno je i kraj tih porodica. Očuvanje ognjišta porodičnog doma, ali i doma zajednice grada Jeffersona, u romanu *Idi, Mojsije*, te naznaka mogućnosti izgradnje doma Lene Grove i Byrona Buncha u *Svjetlosti u augustu* izjednačava se sa opstankom i nadom, a onda i sa *pobjedom* čovječanstva, faulknerovski rečeno. Također, prema Bachelardu, kuća ima određena majčinska svojstva. Ona

Faulknerova i Selimovićeva prozna ostvarenja moderni su eksperimenti kojima se istražuje prostor svijesti i podsvijesti, a onda i "vanjski" prostor života iz perspektive "unutarnjeg". Na taj način, cjeloviti prostor života u jedinstvu vanjskog i nutarnjeg predstavlja oksimoron ili jedinstvo opozicije privida i stvarnosti, što se razlikuje od pojedinca do pojedinca.

je čovjekov prvi univerzum i svijet unutar svijeta, a i sklonište. Kuća čovjeku daje osjećaj ili iluziju stabilnosti, kao i pripadnosti nečemu, te punoće identiteta. S druge strane, nepostojanje kuće u životu, posebno u djetinjstvu, čovjeku daje osjećaj nestabilnosti, nepripadnosti, pa i nepostojanja identiteta. Stoga, ona definira i čovjekov unutarnji prostor. Nepostojanje kuće prvih sjećanja, zapravo sirotište kao prvi univerzum Joea Christmasa u *Svjetlosti u avgustu*, jedan je od temeljnih razloga njegovih problema s identitetom. On je zbog toga, u određenom smislu, nevidljivi i bezbojni čovjek. Njegov identitet gradi se na dezintegraciji, pa je on čovjek kojeg, na izvjestan način, nema. Joe Christmas nepoznata je osoba samome sebi. Njegov prostor identiteta zasićen je svojstvima sirotišta. Na neki način, sirotište jeste *hotelska soba*. U vezi s tim, a slovom Prohića, *hotelska soba* predstavlja oblik laži modernog kolektivizma. Takvom prividu života, kao i izolaciji, zatvorenosti, otuđenosti i osamljenosti, Faulkner i Selimović suprotstavljaju istinsku zajednicu ljudi kao *jednog* srca i prostora doma, kao i otvoreni prostor prirode. Upravo *hotelskom sobom* mogla bi se nazvati kuća kao privid porodice, pa i *laž moderne zajednice*, u Selimovićevom romanu *Ostrvo*. *Hotelska soba* je i tekija u *Derviši i smrti* jer ne označava zajednicu kojoj derviš Nurudin srcem pripada. Tekija nije *dom*. Ona je izolacija. Nurudin se njenim bedemima vjere, prostorom koji je "očišćen" od nečistoće svjetovnoga, ograđuje od nesputanog i neukroćenog vanjskog prostora. Tekija je privid i iluzija prostora života nasuprot prostora stvarnoga života izvan njenih zidina. Njen položaj je na margini, na granici između kasabe i šume, između ograničenog i neograničenog prostora. Ona ne pripada ni prostoru grada, niti prirode. Osim toga, tekija je suprotnost Nurudinovoj roditeljskoj kući iz njegovih sjećanja. Prostor Nurudinovog tekijskog života, a u biti neživota obeščovječenog čovjeka, oprečan je prostoru njegovog djetinjstva, širokom i slobodnom životnom prostoru djeteta. Sjećanja su za njega bolan prostor jednak spoznaji besmila. Istinu srca u javljanju sjećanja sputava laž uma. Tekija je Nurudinovo sklonište u bijegu od života, kao i od samoga sebe. Paradoksalno, on u njoj gubi duh i dušu čovjeka (baš kao i kada se kasnije sjedinjuje s tijelom vlasti). U vezi s tim, dervišev zapis glasi:

Šejh sam tekije mevlevijskog reda, najbrojnijeg i najčistijeg, a tekija u kojoj živim nalazi se na izlasku iz kasabe, među crnim i surim gudurama što zaklanjaju širinu neba, ostavljajući samo plavu prosjeklinu nad sobom, kao škrtu milost i sjećanje na prostranstvo ogromnog neba djetinjstva. Ne volim ga, to daleko sjećanje muči me sve više, kao propuštena mogućnost, iako ne znam kakva. Sasvim nejasno uspoređujem sočne šume iznad očeve kuće, polja i voćnjake oko jezera, sa kamenim tjesnacem u koji smo uhvaćeni ja i tekija, i čini mi se da ima mnogo sličnosti između tog stješnjavanja u meni i oko mene.

Tekija je lijepa i prostrana, nadnesena nad rječicom što se probija kroz kamen, iz planina, s baščom i ružičnjakom, s odrinom nad verandom, sa dugom divanhanom u kojoj je tišina mekana kao pamuk, još tiša zbog sitnog žubora rječice ispod nje. Kuću, nekadašnji harem predaka, poklonio je redu bogati Alijaga Džanić, da bude stjecište derviša i sklonište siromaha, "jer su oni slomljena srca". Molitvama i tamjanom sprali smo grijeh s te kuće, i tekija je stekla slavu svetog mjesta, iako nismo potpuno istjerali sjenke mladih žena. Ponekad se činilo da prolaze odajama i da se osjeća njihov miris...

Volio sam je i volim je. Tiha je, čista, moja, miriše na kaloper ljeti, na ljut snijeg i vjetar zimi, volim je i zato što je postala poznata zbog mene, i što zna moje tajne koje nikome nisam kazivao, koje sam krio i od sebe. Topla je, mirna, golubovi guču na krovu u rano jutro, kiša pada po ćeramidi, i šobonji, i sad pada, uporna, dugotrajna, iako je ljeto, otiče drvenim olucima u noć što je zloslutna legla na svijet, bojim se da nikad neće otići a nadam se da će sunce uskoro svanuti, volim je što sam zaštićen mirom mojih dviju soba, u kojima mogu da budem sam kad se odmaram od ljudi. (Selimović, 2004:12-14)

Suprotno sjećanjima na široko prostranstvo djetinjstva Ahmeda Nurudina, sjećanja na *prvi univerzum* Ahmeta Šabe iz *Tvrđave* odnose se na stiješnjeni prostor usamljenosti u kući bez ljubavi njegovog djetinjstva i porodice. U Šabinoj roditeljskoj kući prepoznaje se umnogome Selimovićev prostor doma iz njegovih *Sjećanja*. Međutim, Nurudin bježi od svog *prvog univerzuma*, a Šabo se sa svojim suočava i prihvaća ga takvim kakav jeste, baš kao i relativno romansirani lik samog Selimovića unutar prostora njegove memoarske proze. Zbog nemogućnosti suočenja sa prostorom svojih sjećanja, a onda i sa samim sobom, te usljed toga i zbog nemogućnosti spoznaje samoga sebe, prostor Nurudinovog identiteta cijepa se i dijeli. Nurudinov prostor sebstva gradi se na potiskivanju sebe negdašnjeg iz prostora njegovih sjećanja na djetinjstvo i mladost, te na "umirivanju" sreće i tuge, što je jednako umrtljivanju života. On se utvrđuje u prostoru dogme jer bježi od ličnog. U prostoru tekije, Nurudin kao derviš nesvjesno nastoji da ubije čovjeka u sebi, pa i sam život. Kada se glas života ipak probije do njega viješću o hapšenju, a onda i o ubistvu nedužnog brata, bedemi njegove tvrđave prvo će napuknuti. Napuknuće će se širiti mirisima i zvukovima đurđevske noći, dakle doživljajem tjelesnog nemira, koji u njegovom slučaju nikada nije samo tjelesni, pa onda i umnog, s čim se suočava ulaskom bjegunca "Ishaka" u već porozni prostor mira tekije. Zatim će u tekijski prostor, a time i u Nurudinovu nutarnjost, sve više prodirati sveukupna svojstva života. Time će Nurudinov, uvjetno rečeno, neprostor života ili prostor neživota postajati sve više zasićen

svojstvima oprečnim tijelu tekije. Prostor njegovog identiteta onda će se iznova dijeliti na nekadašnje i sadašnje sebstvo, na prostor paralize i akcije, pa opet na sebe negdašnjeg i sadašnjeg, i tako iznova u odnosu na *sadašnju* tačku gledišta koja se pomjera. Nurudin, zatočen u prostoru dogmatske i sistemske tvrđave, pa i *hotelske sobe*, do kraja ostaje optočen *praznim prostorom*. Prohić smatra da je *prazan prostor psihološka kategorija*, te da je u *Dervišu i smrti* i *Tvrđavi* princip književne artikulacije izveden na njegovom pretpostavljanju, odnosno postupnom uvođenju. Prema njegovom mišljenju, *prazan prostor* u Selimovićevom tekstu ostvaruje se na sljedeći način:

U strukturnoj organizaciji teksta prazan prostor zauzima središnje mjesto, omogućuje da kompozicija onih književnih elemenata koji tvore liniju dramatske napetosti dospije do čvorišta gdje se zbiva osnovni sukob: misli i čina, pojedinca i društva, vlastite samoinicijative i vlasti, istine i dogme, savjesti i zločina.

On se javlja kao simbol koji se sadržajno može potpuno identificirati sa simbolima tišine, tvrđave, usamljenosti. (Prohić, 1972:29)

Svim modalitetima *praznog prostora* u Šabinom životu, baš kao i u Selimovićevom na koji se pisac osvrće u prostoru svojih *Sjećanja*, suprotstavlja se ljubav. Polifoniju Šabinog životnog *praznog prostora*, između ostaloga, čini: nesretna svijest o njegovoj prošlosti, kako o besmislu rata "u Hoćinu, u dalekoj zemlji ruskoj" (Selimović, 2004:7), tako i o metaforičkom zgarištu roditeljske kuće kojeg se nakon rata sjeća na stvarnom zgarištu izgorjele kuće, a onda i nemir mira, kao i zbir brojnih rupa besmisla na stazi života. Šabo besmisao nadvladava smislom ljubavi u životu i zajednici sa Tijanom. Tegobu, pa i ružnoću svijeta, *transcendira* prostor *doma* Šabe i Tijane. Njihov prostor doma poprima određene karakteristike "male sobe", a onda i prostora metafizičke ljubavi Johna Donnea[4], ali "oliričene" na moderni način. S tim u vezi, Šabina misao bilježi sljedeće:

Uveče sam sjedio s Tijanom u našoj maloj sobi, jedinoj, osim hodnika i ostalih skrivenih prostorija, u koje neću moći ući ako odebljam, što se sigurno nikad neće desiti. Ta naša sobica ima nekoliko prednosti i bezbroj mana. Jevtina je, sami smo, i kako je iznad pekare, zimi je uvijek topla, a svako jutro budi nas svježi miris hljeba. Doduše, ljeti je teško, grije nas sunce i vrela pekarska peć, žohari hodaju slobodno, kao da nas nema. Prednostima smo se veselili, a vrelinu podnosili strpljivo, otvarajući vrata i prozore. Žohare smo odgonili nekim travama koje je Tijana kupovala na Baščaršiji. Ili smo odmahivali rukom, živeći s njima u miru. Briga bi me bilo za žohare, da se ona nije gadila, naročito noću, kad počnu da šuškaju po podu i postelji. Budio sam se ponekad, i zaticao je kako sjedi u postelji, obuhvativši koljena rukama.

Šta ti je?

Ništa.

Boli li te štogod?

Ne boli. Spavaj.

Čudna si večeras.

Srećna sam večeras...

Troje nas je, u cijelom svijetu samo troje: moji prsti, njeno tijelo i njegov ujednačeni damar...

Hiljadu nečijih srećnih časaka biće kao ovaj, ali ovaj nikada više. Hiljadu tuđih ljubavi biće kao ova, ali ova nikada više. Nikada: jedina konačnost. (Selimović, 2004:44-46)

Dakle, nasuprot tekiji kao izolaciji u *Dervišu* stoji zajednica ljubavi u *Tvrđavi*. Na izvjestan način, Šabo je lik poput Dilsey. Oboje u određenoj vrsti zajednice nadilaze *prazni prostor* između rođenja i smrti. Ponajviše zbog života u zajednici crnci i opstaju u Faulknerovom *Kriku i bijesu*. U crkvi su "njihova srca govorila jedno drugom u raspjevanim ritmovima bez potrebe za riječima" (Faulkner, 1999:253), a usred "tih glasova i tih ruku sjedio je Ben, zaokupljen svojim slatkim plavim pogledom." (Faulkner, 1999:255) Za razliku od bijelaca, pa i njegove porodice, crnci prihvataju bijelog *ludova* Bena, isto kao što prihvataju novog i čudnog velečasnog Shegoga, koji je na početku propovijedi izgledao kao bijelac. Međutim, njihova srca sjedinjuju se u molitvi i oni postaju *jedno*, čovjek koji će pobijediti, kako bi to rekao Faulkner. Stoga prostor crnačke crkve iz *Krika i bijesa* jeste prostor *doma*, prostor zajednice, pa i psihičkog stanja čovjeka. To je prostor priče koja se priča bez riječi, bez *krika i bijesa*, a znači *Nešto* i suprotstavlja se značenju *Ništa*.

Svojstva prostora, između ostalih, tvore: miris, boja, zvuk, temperatura, veličina, te svjetlost koja uključuje i tamu. U Faulknerovom i Selimovićevom prostoru teksta jedno od najznačajnijih svojstava jeste miris. Prema Bachelardu, miris je *potpis intimnoga i privatnoga* (Bachelard, 1994:13). Mirisi se u pojedinačnim psihogramima vežu, pa i asocijativno izjednačavaju s direktnim slikama na osnovu doživljaja i njihove percepcije unutar *vječnog prezenta* (pod)svijesti, ali i mašte. Faulknerovi romaneskni mirisi najčešće ističu neke opsesije likova, posebno u vezi sa seksualnošću. To najviše do izražaja dolazi u *Kriku i bijesu*. S obzirom da je Caddy centar svijeta, kao i svih opsesija svoje braće iz čije vizure se i *vidi* taj svijet u prva tri dijela djela, mirisi se uglavnom tiču nje kao posrnule žene i njene seksualnosti. Ona "idiotu" Benjyju – Benu "prirodno" miriše kao lišće i kao drveće, te kao drveće po kiši, i kako to on percipira: "kao kad ona kaže da spavamo." (Faulkner, 1999:20) Međutim, kada se taj prirodni miris Caddy gubi, narušava se i "harmonija" Benovog svijeta. Njega to instinktivno uznemirava, mada ništa od toga ne razumije. Ben zbog toga urla kada Caddy prvi put nanosi parfem, ali i kada se prvi put poljubi sa mladićem, te kada gubi nevinost, što on odmah uspijeva da *namiriše*. Smiruje ga jedino kada se Caddy opere vodom. Nakon spiranja "smrada", ona mu ponovo miriše kao drveće. Iz toga razloga voda u svijetu romana doživljava se kao "sredstvo očišćenja i središte obnavljanja" (Chevalier i Gheerbrant, 1987:755), ali u drugim perspektivama i kao "izvor života" (Chevalier i Gheer-

[4] Vidi: Donne, John, "Good Morrow", dostupno na: http://www.luminarium.org/sevenlit/donne/goodmorrow.htm, Last accessed November 15, 2012.

[5] "*Honeysuckle* – grm iz obitelji *Lonicera*, penjačica sa cvjetovima intenzivnog mirisa." (Faulkner, 1999)

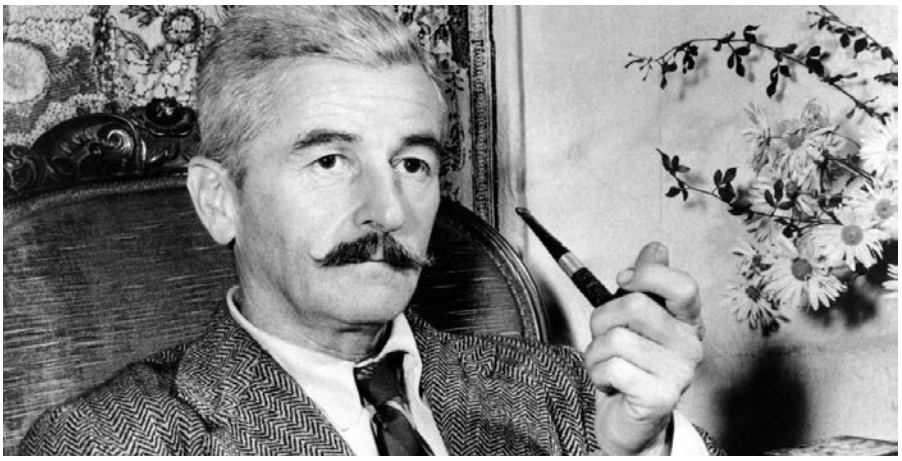

U širokom prostoru Faulknerovih romana, kao i Selimovićeve proze, zvukovi i tama sjedinjuju se s mirisima u jedinstvo svojstava prostora mogućeg svijeta na razmeđu: života i smrti, bivanja i nebivanja, privida i stvarnosti, dobra i zla, ljubavi i mržnje.

brant, 1987:755), pa i onda kada je ona izvor smrti. Na sličan način vodu vide i Selimovićevi junaci. U djelu oba pisca, ona se javlja i kao simbol *praznog prostora*, ali i slobode, nesputanosti, neukrotljivosti. Percepcija mirisa Quentina (brata Caddy) složenija je nego Benova. Quentin seksualnost doživljava kao miris *kozje krvi*[5]. Taj miris u njegovoj svijesti izjednačava se sa Caddy, ali i općenito sa doživljajem tjelesnog. Ben je doslovno, dakle, fizički kastriran, a za Quentina se može reći da je, u određenom smislu, kastriran mentalno. On sam nastoji da puritanistički ubije svoju nutarnju tjelesnost, a onda i tjelesnost cijeloga svijeta. Međutim, miris *kozje krvi* iznova onečišćava njegov prostor s Caddy kao Evom njegovog rajskog vrta, koji on ne može, ne zna i nema odvažnosti da sačuva od prostora vanjskog svijeta. Usljed silnih nemogućnosti, činom doslovnog samoubistva, Quentin ubija i tjelesnost života. U Jasonovoj perspektivi, seksualnost njegove sestre Caddy, sa kojom se spaja i njegov doživljaj njene kćerke Quentin, izjednačava se sa razlogom njegovog ličnog neuspjeha u modernom svijetu i osvetom Caddy. To se opet izjednačava sa mirisom benzina koji mu izaziva mučninu, ali on i dalje vozi automobil u pravcu svoje propasti. Mirisi Selimovićevog svijeta, između ostaloga, isto izražavaju seksualnost i tjelesnost. Međutim, oni nadasve ističu suprotnosti na kojima se, inače, gradi književni univerzum bosanskohercegovačkog pisca. Tako mirise đurđevske noći derviš Nurudin u *Dervišu i smrti* osjeti kao grijeh, kao miris života koji želi da uguši. To su pogani mirisi suprotni vjeri. To su "dvadeset i četiri sata razbludnog mirisa miloduha i ljubavi, miloduha što griješno miriše na ženu i ljubavi što miriše na miloduh ženskih bedara." (Selimović, 2004:35) On zbog toga želi da se odvoji od svijeta zidovima svoje tekijske sobe. Mjesečina kao da mu je mirisala na sumpor, a cvijeće mu je mirisalo prejako i razdražujuće, pa kaže:

...počupati bi ga trebalo, pogaziti nogama, da ostane samo čkalj i pusta ledina, da ostane mezarje, bez oznaka, da ne podsjeća ninašto, da ostane gola ljudska misao, bez slika, bez mirisa, bez veze sa stvarima oko nas, i rijeku bi trebalo zaustaviti da ne žubori podsmješljivo, i ptice podaviti po krošnjama i pod strehama da ne ćućore besmisleno, i porušiti sve vodenice pod kojima se kupaju gole djevojke, zagraditi sokake, zakovati kapije, silom utišati život, da ne buja zlo. (Selimović, 2004:37)

Nurudin, međutim, ne uspijeva ući u svoju tekijsku sobu jer ga savlava noć blagim nasiljem tihih zvukova i svjetlucavim mrakom, kao i mirisima što su mu prodirali duboko u krv i postajali dio njega. On kaže: "mirisalo je životom što se sitnim glasićima i pokretima spliće u nešto jako, jače od svega što bih htio, neodvojivo od mene, isto što i ja sam, još nepronađen a željan" (Selimović, 2004:37). To je bio trag nečega u dervišu Nurudinu, trag "nečega što je moglo biti i što je bilo" (Selimović, 2004:38). To je trag nepoznate, utišane želje u njemu, za koju je mislio da je umrla ili da je ukroćena. Taj trag, zameten u potisnutim prostorima svoga sjećanja, Nurudin istinski otkriva tek u posljednjoj noći svoga života. On ga vodi do daleke žene iz njegove prošlosti koja je ponovo, kao nekad, ispunila njegov prostor sobom, "natopila ga mirisom, kao postelju." (Selimović, 2004:422) Osim toga, u *Tvrđavi*, na primjer, jakim mirisom ističe se prostor homoseksualnosti *drugih*. Međutim, taj *drugi* prostor smrdi zbog ideje tvrđave jednake prostoru vlasti u kojem se obeščovječuje čovjek, a ne zbog osude homoseksualnosti. To je jedan od brojnih primjera Selimovićevog svijeta satkanog od suprotnosti, u kojem ne samo da miomiris može smrditi, kao i kod Faulknera, već i smrad mirisati. Smrad Mula Ibrahimove radnje u *Tvrđavi*, smještene pored javnih nužnika, Šabo u određenom trenutku svoje životne tegobe doživljava kao poznati miris koji se izjednačava sa krugom sigurnosti unutar nesigurnosti životne pustopoljine. Osim toga, smrad u *tvrđavi ljubavi* prostor ispunjava svojstvima te ljubavi. S tim u vezi, Selimović se u *Sjećanjima* prisjeća noći kada je napustio prvu suprugu zbog ljubavi prema Darki:

Kad sam izašao kasno uveče iz kuće na ulicu, izašla je za mnom, u kućnoj haljini i papučama, iako je padala kiša. Žurio sam niz Francusku ulicu da se odvojim i da okončam tu mučnu scenu koja ništa neće izmijeniti. Ali ona je bila uporna. Izbezumljen, žurio sam sve niže, dok nisam došao do gradskog smetljišta, i u mraku zagazio u glib. Mislio sam da izlazim na drugu stranu, ali sam upadao sve više u žitko đubre, zadavljen smradom. Osjećao

sam se bespomoćno i jadno, a u potpunoj pomrčini vidio sam samo slabu svjetiljku u daljini: činilo mi se da to tačno predstavlja moju tadašnju situaciju. Jedva sam izgazio iz tog smrdljivog blata i, srećom, naišao na uličnu česmu i sprao smradni žitak kal sa sebe. Bio sam potpuno mokar od razvodnjenog blata, vode iz česme i uporne kiše. Krijući se po tamnim zakucima, došao sam do Darkine kuće na Karaburmi, plašeći se da će se zgaditi kad me vidi takvog. A ona se raznježila kao da sam namirisan najskupljim mirisima. Prala me je, čistila, i peglala do jutra, dok sam ja, okupan, spavao. (Selimović, 1981:222-223)

Mirisom, odnosno smradom, i ljubavi, na relativnom modelu te životne scene Selimovićeve "krivice" opravdane zbog ljubavi, iscrtava se jedna slika iz Šabinog života u *Tvrđavi*. Usljed "krivice" prema krugu sistemskog mišljenja vlasti zbog svoje slobodne i čiste misli, on biva izbačen iz prostora toga kruga, pretučen i zaprljan ljudskom nečisti. U njegovom slučaju, osim ljubavi Tijane, do izražaja dolaze obilježja prijateljske ljubavi Mahmuta Neretljaka, što u cjelini ispunjava krug Šabinog intimnog prostora. Dakle, Šabin lični prostor, čije središte predstavlja njegova i Tijanina tvrđava ljubavi, a u čiju građu ulazi i tvrđava prijateljske ljubavi, jeste krug smisla unutar kruga besmisla vanjskog prostora univerzuma. Od pretučenog i zaprljanog Šabe, ostavljenog na ulici, nepoznati slučajni prolaznik se udaljava. Međutim, Neretljak, također slučajni prolaznik, Šabi prilazi, iako ga isprva i ne prepoznaje, a onda njegovu nevolju spontano prihvata kao svoju, njegov smrad kao svoj. Neretljak posebno ispunjava prostor svojstvima ljubavi, kako slijedi iz Šabine vizure:

Nešto je čistio po meni.

I usrali su te, nesrećniče, od tjemena do koljena. Usrali i upišali. Pih, što zaudara, ubio ga bog. Skidam govna ovim drvcetom, ali, bogami, ne može, evo sam i ruke ukaljao. Jesi li se s kim tukao?

Htio bih kući.

Pa, kući, sigurno. Neka te žena dobro opere, a za uboje ćeš vidjeti poslije. Hajde, možeš li ustati?

Pljuvao sam, izbacujući iz usta krv i govna.

Da se malo operem.

Možeš malo. Al ono glavno neka ti opere žena, u lukšiji. A ti obuci drugo odijelo.

Drugo odijelo nemam, Tijana je ovo, jedino, krpila i uređivala za sijelo, a sad će me vidjeti ovakvog. Uplašiće se.

Doveo me do česme, stavio sam glavu pod mlaz, uhvatio gutljaj hladne vode i isprao usta, mrtvim rukama prešao preko odijela, da skinem prljavštinu. Da me Tijana ne vidi ovakvog.

Ne diraj to, samo ćeš razmazati.

Opet sam stavio glavu pod česmu, da ublažim bol na tjemenu. Mahmut me pridržavao.

E vidiš ti sreće! Ja hoću kući, a društvo ne da. Šta si, vele, navalio, sjedi još malo. Te malo popij, malo popričaj, taman da naiđem na tebe.

Neko je prolazio ovuda. Udaljio se kad me vidio.

Niko ne voli petljaniju, moj Ahmete. Lakše je pobjeći nego pomoći. A i šta će mu da ide po sudu, da svjedoči, da gubi vrijeme? Ako ćeš ljudski, nije ni pravo. Hajde, nasloni se na mene. Vidiš, i to bi mogao biti posao: voditi kući one koje nađeš na ulici.

Nije me pitao šta mi se desilo, ni ko me premlatio, ni zašto, nije se ni čudio. Rekao sam da me neko udario iznenada, iz mraka. Ni to ga nije iznenadilo...

Znam, njega su tukli, namrtvo, za lažne bakrenjake. Mene za istinite riječi.

Ništa ne govori mojoj ženi – rekao sam.

A šta joj imam govoriti, vidjeće sama.

Tijana me dočekala budna, čekala bi cijelu noć, sigurno, i zaprepastila se kad me vidjela. Ukočila se u vratima, preneražena od straha. Rekao sam, osmjehnuvši se s naporom, da ne treba po ovom gradu hodati noću, neko me udario, i pobjegao, ali, srećom, nije opasno.

Bogme je svašta udario po njemu, pa onda pobjegao – objasnio je Mahmut. – Nego da ga svučemo. Pa ti operi odijelo, a ja ću mu priviti hladne obloge.

Skinuli su me, oprali kao dijete, kao mrtvaca, Mahmut mi je stavio krpu na čvorugu...

A kad je Tijana počela da kupi isprljano odijelo s poda, sagnuvši se s nabreklim trbuhom, on se nasmijao:

Ostavi to, snaho, ja ću oprati. Ti samo ugrij malo vode.

Zašto? Nije mi teško.

Znam da nije. Ali, bolje ti, blago meni, stavi svoju ručicu na ovu čvorugu, evo je, mašala, ko jabuka, biće mu lakše. A ja ću to začas, navikao sam na svašta. Naviknućeš i ti, ali ne treba žuriti. A i trudna si, vidim. Sjedi ti uz njega. Ako počne groznica da ga trese, malo od straha, malo od udarca, ne brini ništa, mlad je, proći će, uskoro. (Selimović, 2004:59-60)

Svi ljudi pod nebeskim svodom i Selimovićevog i Faulknerovog svijeta mogu jednako i smrditi i mirisati "nebeskim nosnicama" (Faulkner, 1999:93). Dakle, njihov miris osjeti se jednako bez obzira na njihovu nacionalnost, rasu, spol, ili bilo kakvu ljudsku podjelu *jednog* ljudskog roda, a koji je satkan i od dobra i od zla, i od ljubavi i od mržnje. S obzirom da je Selimovićev i Faulknerov prozni prostor *zasićen* poetskim svojstvima, mirisi se osjete ne samo čulno, već i emocijom i maštom. Tako Ahmed Nurudin u tvrđavi svoga *Ništavila* ustanovljava sljedeće: "Da mržnja ima miris, osjećalo bi se iza mene na krv." (Selimović, 2004:284) Nasuprot tome, Ahmet Šabo, zbog ljubavi prema Tijani i njihovom nerođnom djetetu u svom malom univerzumu sačinjenom od njih troje, kaže: "Prvi put znam šta je sreća, osjećam je, vidim, mirišem." (Selimović, 2004:46) U Faulknerovom svijetu koji se u *Kriku i bijesu*, na primjer, izokreće naopako činjenicom da majka ne osjeća ljubav prema svojoj djeci u porodici Compson, Ben osjeća da njen prostor *miriše na bolest* (Faulkner, 1999:63). Otac osjeća i relativno pokazuje ljubav prema svojoj djeci, ali njegovom ličnošću ipak dominiraju njegove lične frustracije. To ga čini nesretnim, tužnim i tragičnim čovjekom. On Benu miriše kao kiša, baš kao i Quentin. Osim toga, Ben poput psa može namirisati i smrt. Po svemu sudeći, on može namirisati i propast, mada ništa od toga ne razumije. Kraj romana *Krik i bijes* jeste i njegov određeni centar, gdje se na trgu kao centru Jeffersona i Yoknapatawphe u središte stavlja Ben koji urla kada stvari, prema njegovom doživljaju, nisu

na svome mjestu. Međutim, njegovo urlanje ne znači ništa jer to je "Samo zvuk. Mogao je sadržavati sve vrijeme i nepravdu i jad pretvorene u zvuk na trenutak konjukcijom planeta." (Faulkner, 1999:247) Benovi krikovi uzrokovani (ne)određenim bijesom postavljaju se u izvjesnu *konjukciju*, dakle na istu liniju sa Quentinovim i Jasonovim, u četvrtom dijelu romana. S obzirom da roman počinje i završava s Benom, Ben označava i početak i kraj toga svijeta. Kraj romana je otvoreni prostor. Uvjetno rečeno, kraj onda ne znači ništa. Krajem se vraća na početak. Stoga, roman predstavlja svojevrsni i višeznačni *mit o vječnom povratku*. Na njegovom početku, a na kraju Benovog dijela, kraj se može "namirisati". Zapravo, Ben osjeća miris kraja i propasti kako slijedi:

Otac ode do vrata i ponovo nas pogleda. A onda je ponovo došao mrak i on je stajao crn na vratima, a onda su i vrata postala opet crna. Caddy me zagrlila i mogao sam čuti sviju nas, i tamu, i nešto što sam mogao namirisati. A onda sam počeo vidjeti prozore gdje je drveće zujalo. A onda je mrak počeo da ide u glatkim sjajnim oblicima, kao što uvijek radi, čak i kad Caddy kaže da spavam. (Faulkner, 1999:74)

U vezi s tim, Selimovićev derviš Nurudin može namirisati "promjenu vremena danima unaprijed" (Selimović, 2004:198), ali *pogledom unazad* osvjedočuje prostor svoga života kada kaže da ga je "prevario oblak" (Selimović, 2004:198), i dodaje: "preduhitrio me, bio sam previše obuzet sobom. A želio sam ga, taj oblak, i ružno vrijeme, zato možda nisam ni vidio da se sprema." (Selimović, 2004:198)

U širokom prostoru Faulknerovih romana, kao i Selimovićeve proze, zvukovi i tama sjedinjuju se s mirisima u jedinstvo svojstava prostora *mogućeg svijeta* na razmeđu: života i smrti, bivanja i nebivanja, privida i stvarnosti, dobra i zla, ljubavi i mržnje. Značenje tame noći u tekstu Faulknera i Selimovića zavisi od konteksta jer ni kod jednog ni drugog pisca ne postoji samo jedno književno rješenje. U zavisnosti od konteksta, na primjer, ljubavi ili mržnje, dobra ili zla, tama noći u tekstu dvojice pisaca otkriva ljude onakvima kakvi zaista jesu. Noć je, stoga, i prirodno doba grijeha, i stvorena da otkriva ono što u doba dana ljudi manje ili više skrivaju, pa bilo da se radi o ljubavi ili mržnji, o dobru ili zlu. Zvukovi ističu *krik i bijes* i Faulknerovog i Selimovićevog svijeta koji ne znači ništa osim ako njegov prostor nije ispunjen ljubavlju. Mirisi, zvukovi, svjetlost, kao i ostala svojstva prostora, a onda i Faulknerov i Selimovićev prostor u cjelosti, *vide* se uz pomoć mašte. Prema mišljenju Bachelarda, mašta je osnovna snaga i moć ljudske prirode. Književni prostor i američkog i bosanskohercegovačkog umjetnika prostor je mašte, ali i stvarnosti. To je prostor koji nas, slovom Bachelarda, odvaja kako od prošlosti, tako i od sadašnje realnosti jer gleda ka budućnosti. Međutim, upravo zbog suočavanja sa vizijom budućnosti, Faulknerov i Selimovićev književni prostor nas ujedno približava i prošlosti i sadašnjosti. Zbog svega toga, njihov književni prostor jeste *fenomen slobode* (Bachelard, 1994:xxvii). Faulknerovo i Selimovićevo komponiranje prozne umjetnosti jeste jukstaponiranje različitih emocionalnih prostora, u čemu je, po Kunderi, sadržana najsuptilnija umjetnost jednog romansijera (Kundera, 2002:70). ■

LITERATURA:

Knjige:

Djelo jednog autora:

Bachelard, G. (1994). *The Poetics of Space – The Classic Look at How We Experience Intimate Places* (*Poétique de l'espace*). Translated from the French by Maria Jolas. Boston: Beacon Press.

Blotner, J. (2005). *Faulkner: A Biography*, One-Volume Edition. Jackson: University Press of Mississippi.

Chevalier, J. i Gheerbrant, A. (1987). *Rječnik simbola – mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Drugo, prošireno izdanje. Zagreb: Nakladni zavod MH.

Faulkner, W. (1972). *Absalom, Absalom!* New York: Vintage Books.

Faulkner, W. (1955). *Go Down, Moses*. New York: The Modern Library.

Faulkner, W. (1999). *Krik i bijes*. Prijevod, priredio i predgovor napisao Zvonimir Radeljković. Sarajevo: Svjetlost.

Faulkner, W. (1985). *Novels 1930-1935:* As I Lay Dying, Sanctuary, Light in August, Pylon, New York: Literary Classics of the United States, Inc.

Faulkner, W. (1990). *Novels 1936-1940:* Absalom, Absalom!, The Unvanquished, If I Forget Thee, Jerusalem, The Hamlet. New York: Literary Classics of the United States, Inc.

Faulkner, W. (1994). *Novels 1942-1954:* Go Down, Moses, Intruder in the Dust, Requiem for a Nun, A Fable, New York: Literary Classics of the United States, Inc.

Faulkner, W. (1956). *The Sound and the Fury*. New York: The Modern Library.

Kundera, M. (2002). *Umjetnost romana*. Prevela Vanda Mikšić. Zagreb: Meandar.

Lotman, M. J. (1989). *Kultura i eksplozija*. Prevela Sanja Veršić. Zagreb: Alfa d.d.

Prohić, K. (1972). *Činiti i biti – Roman Meše Selimovića*. Sarajevo: Svjetlost.

Prohić, K. (2000). *Otvorena značenja*. Zagreb – Sarajevo: Naklada Zoro.

Selimović, M. (2004). *Derviš i smrt*. Sarajevo: Biblioteka Dani.

Selimović, M. (1981). *Derviš i smrt*. Beograd: Izdavačka organizacija "Sloboda".

Selimović, M. (1991). *Derviš i smrt*. Sarajevo: Svjetlost.

Selimović, M. (1981). *Ostrvo*. Beograd: Izdavačka organizacija "Sloboda".

Selimović, M. (2009). *Ostrvo*. Beograd: MARSO.

Selimović, M. (1981). *Pisci, mišljenja i razgovori*. Beograd: Izdavačka organizacija "Sloboda".

Selimović, M. (1981). *Sjećanja*. Beograd: Izdavačka organizacija "Sloboda".

Selimović, M. (2004). *Tvrđava* Sarajevo: Biblioteka Dani.

Vidan, I. (1996). Uliks *Jamesa Joycea i* Krik i bijes *Williama Faulknera (Romani struje svijesti)*. Zagreb: Školska knjiga.

Jedan ili više urednika:

Bašić, S. (ur.). (1998). *William Faulkner, Nobelova nagrada za književnost 1949.* S engleskog prevela Nada Šoljan. Zagreb: Školska knjiga.

Cowley, M. (ed.). (1981). *The Portable Faulkner*, Revised and Expanded Edition. Harmondsworth: Penguin Books.

Meriwether, J. B. i Millgate, M. (ed.). (1980). *Lion in the Garden: Interviews with William Faulkner, 1926-1962*. Lincoln – London: University of Nebraska Press.

Prilog u zborniku radova:

Kovač, Z. (2010). Meša Selimović u međukulturnom prostoru. Lešić, Z. i Martinović, J. (ur.), *Međunarodni naučni skup "Književno djelo Meše Selimovića"*, (Zbornik radova), Posebna izdanja, Knjiga CXXVIII. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje humanističkih nauka.

Članak preuzet s interneta (URL):

http://www.odjek.ba/index.php?broj=14&id=08, Last accessed November 9, 2012

http://en.wikipedia.org/wiki/Yoknapatawpha_County, Last accessed November 10, 2012

Amir Talić

Arif Hiljadarka

Sunovrat Arifa Hiljadarke je bio nezaustavljiv. Njegova novčanica je bila u opticaju na svim meridijanima, a novac se vrtio izvan Arifovih žuljevitih ruku.

Vjerojatno sve ono što sam u životu vidio i doživio neću moći nikada u potpunosti ispričati. Pokušavam da se sjetim zanimljivih ljudi i krajeva, koje sam pohodio i vidio, da bar nešto spasim od zaborava. Tu podrazumijevam i priče svojih roditelja. To mu dođe, ko prenošenje bogatog imetka u naslijeđe. Danas većina ljudi malo zna o svom porijeklu ili porodičnom stablu, kako se to stručno kaže. Pamćenje u prosjeku doseže do dida, a dalje malo ko pamti. I sve vremenom ode u zaborav. Stara mudrost kaže:

- Ko ne pamti svoju prošlost, teško da će imati i budućnosti!

Svaki čovjek za svoga života ima toliko toga ispričati, ali većina svoje iskustvo odnese na onaj svijet i tako se sve zaboravi. Zato pamti i bilježi…

Vjerujem da samo Božja knjiga sadrži sve tajne, sve ispričane pa i neispričane priče koje će poslužiti u svjedočenju na Sudnjem danu za dobra i loša djela koja smo činili. Za ovaj vakat drznuo sam se da zabilježim bar djelić iz svog pamćenja i ispričam ponešto za one koji to budu htjeli čitati i sjećati se minulog vremena. Evo još jedne priče?

U plamenu i dimljivu Zenicu došao sam iz svoje Krajine vozom, ljeta 1975. godine. Željan izazova i dokazivanja nadao sam se boljem životu u ovom radničkom gradu čelika. Grad pun različitih ljudi, stiglih trbuhom za kruhom iz raznih krajeva bivše Juge, bio mi je zanimljiv. Vrlo brzo sam se uklopio u životni krvotok uzavrelog grada. Susretao sam razne likove, livce, rudare, pisce, lopove i siledžije, glumce ove i one, razne muške i ženske rospije, veseljake i paćenike, komuniste i anarhiste, poštene i nepoštene ljude i sve mi to postaje dio vlastitog života.

Pa i Tito nam je svake godine prolazio kroz Zenicu, na putu do svog međeda u Bugojnu. U bugojanskim šumama čekao ga je mrki medo, podmićen čejrecima mlade junetine, da mu Jože ispali metak u potiljak i time zadovolji svoju lovačku strast. Tad, za svaki slučaj, iz zasjede će vrebati vješti snajperisti, ako bi naš Maršal slučajno promašio, pa da se ne moradne obračunavati sa ljutim međedom, prsa u prsa. Onda se naš Tito fotografiše nad mrtvim medom i slika o njegovom junaštvu se prenosi svijetom velikim.

Tog dana je radnička Zenica Titu priređivala vatren doček na ulicama grada, zavjetujući se Voljenom, da će u vatri i dimu izgarati do posljednjeg daha. One nemirne, pa i one što u pijanom stanju psuju Titino ime, zakapijaće milicija u metalnu ogradu gradskog stadiona. Čim svečana kolona vozila zamakne iza okuke grada, pustiće ih. A onda nek pijanče i rade što hoće. To ti je ta demokratija. O neuspjelom atentatu na Titu u Zenici, nećemo pričati...

- Mala moja od Doboja, koja je tvoja stanica?/Moja je stanica Zenica!, pjevao je vatreni pjesnik Drago K. a drugi bi pjesnik Esad E., također u stihu plakao:

- Ovdje ste se dotakli svakog dna
ljepote i sna
anđeli budućih oblika!

Vozovi prolaze i odlaze. Vatra i dim, izmiješani mirisima sumpora i radničkog znoja vihore se kao zastava proletarijata iznad grada. Sa vrha Smetova smog i dim liče na pečurku eksplodirane atomske bombe. Kao u narkomanskom deliriju s ljubavlju slave Zeničani svoj grad. I ja sam ga volio...

Zenički zatvor je priča posebna. KPD "Novi život" u svojim rešetkastim odajama ugostio je našeg "Nobela" I. Andrića, pa, A. Nametka, M. Kondžića, H. Akmadžića i ne pamtim koji je još poznati pisac gulio zeničku robiju. Tu je veliki svjetski pisac Andrić smišljao "Na Drini ćupriju". Nije utvrđeno da li je Andrić bio robijaš ili službenik zatvora ali su svi pomenuti imali posao u biblioteci ili animiranju zatvorskog kulturnog života.

Prema kazivanju Alije N., čitajući neke novine, Ivi zapne oku jedan morbidan motiv, kako su francuski legionari u Africi nabijali na kolac jednog domorodca. I tako tu u svom Djelu, naš Ivek, pripisa jadnim Turcima da su tu stravičnu radnju radili na Drini. Nevini Višegrađani, osvetu su za taj izmišljeni literarni čin osjetili na svoj koži u svim dolazećim ratovima. Bradati osvetnici rekoše:

- Ako nema Turaka, a kavga s njima baš i nije dobra za nas, poklaćemo i u Drinu pobacati ove jadne Bošnjake, jer su se s Turcima spajdašili. Osvetićemo se za sva izgubljena Kosova s ove i one strane Drine.

Krvava drama izvodila se na mostu Mehmed paše Sokolovića, našeg Bošnje koji nikad nije zaboravio svoje porijeklo krstjansko, ali prigrli "veru muhamedansku" i pašovanje u

moćnoj carevini. Podiže Mehmed grandiozan most, da služi narodima njegove rodne domaje, i da se u ime Boga spominje njegovo ime.

A tu na mostu – spomeniku, podiže bratija spomen bistu Ivi, spomenik na spomeniku, da se ono o kocu ne zaboravi. U bijesu 92. Murat Šabanović, bosanski ratnik, odfikari Ivinu kamenu glavu i baci u Drinu, pa i to postade priča na priču o poklanim Višegrađanima i njihovim odrubljenim glavama u virovima te moćne vode.

Murate, Murate, sram te bilo šta uradi. Dopiši brate Ivo i ovo, ako odnekud bahneš u bosanski vilajet, svom Djelu dokiti i to što Murat uradi, a i klanja ne izostavi… Robija gorka, cijela je Zenica bila. Navikne se čovjek i na patnju. Upamtio sam jednu zatvorsku anegdotu i evo je…

...U zatvoru je boravio jedan zenički mangup, sitni kriminalac i siledžija. Zatvorski vaspitač ga savjetuje pred zatvorenicima da kad iziđe na slobodu, ne pravi izgrede i lopovluke, da se ponovo ne vrati okajavati grijehe. Ovaj, na svoj mangupski način, stavi ruke na koljena okrenut leđima pa reče:

- Ako ćeš me preskakati, haj zaskoči!

Vikend bježanije su bile zanimljive. Hajmo na Bistričak, na Smetove, Lisac, Pepelare. I bježeći u prirodu, bježalo se od dimljive stvarnosti. Ilo se i pilo, a i ljubilo, i u dimu i u prirodi.

Na Bilinom polju nema tragova teferiča bosanskih kraljeva. A tu boravili i mudrovali na koju krstjansku stranu Bosnu usmjeriti. Usmjeriše je baš ovamo gdje je i danas. Na tom istom mjestu danas Zeničani čimburijade prave i polupaju sva jaja koja im ruci dođu. Da ih vidi Kulin Ban i on bi došao na tu pagansku slavu Proljeću. A i ja bih, iako jaja baš ne volim.

Kada je novinar "Borbe" iz Beograda, Nikola Bilić, po zadatku došao u Zenicu da pronađe lik radnika Željezare Zenica, za novčanicu u onoj Bivšoj, i da bi na taj način unio u vrijednosni smisao proletarijat i radništvo komunističkog režima, nije ni slutio budućnost tragičnog lika, livca sa Visoke peći, kojeg je kao manekena fotografisao. Nekoliko dana je boravio u Željezari i baš na visokim pećima uočio garavog mladog čovjeka, markantnih crta i mišićavog tijela. Blistavi zubi i osmjeh su bili dovoljan izazov da ga pozove i fotografiše nekoliko dana ne bi li izabrao fotografiju za tu kultnu novčanicu.

Arif Heralić ili Burdalić možda, bio je livac, visokopećar, i nije ni slutio da će njegov lik bljesnuti na svim naslovnicama jugoslovenske štampe. A kad je odštampana prva papirnata novčanica i krenula u opticaj, krenuo je i sunovrat u Arifovom životu. Cijena popularnosti mu se razbila o radničku glavu. Arif je, naravno, kao i većina radnika izlazeći s posla završavao u zeničkim radničkim šokarama gdje je konjak tekao potocima. Na Kapiji 3. željezare bila je kafana Livnica gdje je Arif najčešće boravio. Poslije nekoliko konjaka, pijan bi prilazio stolovima i pokazivao novčanicu, famoznu Hiljadarku, s koje se zagonetno smiješio baš on.

- Ovo sam ja, vidi to sam ja!, pijano se unosio u lice, još pijanijim radnicima.

- Daj zovi konjak jarane, još jedan, pa još jedan, još!!

Njegova mnogočlana porodica u naselju Crkvice živjela je vrlo teško, jer Arif nije od plaće baš puno donosio kući. Pričalo se da su jedne zime ložili parket, da se ne posmrzavaju. Sunovrat Arifa Hiljadarke je bio nezaustavljiv. Njegova novčanica je bila u opticaju na svim meridijanima i novac se vrtio izvan Arifovih žuljevitih ruku. Razmjena dobara kružila je planetom. Hiljadarka se spominjala u svakom prebrojavanju love, urednih Titinih Nesvrstanih i svrstanih prijatelja. Cvjetalo je radništvo i socijalizam. Radničko samoupravljanje se izučavalo u Kini i Rusiji.

Doktorati se pravili na toj komunističkoj podvali. Stabilna Hiljadarka je destabilizirala životni put Hiljadarke Arifa. Devalvacija kao poplava odnese sve u sunovrat. A potom, dvadesetak godina kasnije, i papirnati lik je izgorio u stravičnom ratu među narodima Juge. Titini krvoločni Pitbuli, pušteni sa debelog lanca nacionalšovinizma, kidisali su na one najslabije.

Ali, šta je bilo sa našim Arifom? Bila je zima 1975. godine. Arif je bio na kraju svog alkoholičarskog puta. Pijan, s nogom u gipsu, kretao se negdje poslije ponoći bulevarom pored rijeke Bosne. Štake su svaki tren klizile zaleđenim trotoarom i on je padao, padao, pa se mukotrpno dizao i išao dalje. Neobrijano lice na koje su se lijepile smrznute pahulje, avetinjski je oslikavalo svu težinu njegovog života. Lice i naličje Zenice.

Do stana u Crkvicama nije mogao ovako. Ali uporno je klizio dalje prema centru grada, prema ušću rječice Kočeve. Na parkingu Stare pijace bili su parkirani kamioni. Našao je u kontejneru neku kartonsku kutiju i podvukao se pod kamion pa legao na papirnati dušek. Snijeg je nemilosrdno padao i vjetar ga nanosio na Arifovo još toplo tijelo ispod kamiona. U rano jutro snijeg je prestao padati i studen je stiskala sve slabije nadimanje Arifovih pluća. Kao poderana harmonika iz mijeha se sve tiše čulo tiho ječanje.

Možda se sunce bilo rodilo kad je Arif prestao disati. Moj prijatelj Makso ga je našao slučajno i obavijestio miliciju. Kad su ga izvukli ispod kamiona u smrznutoj šaci je držao zgužvanu hiljadarku, kao ličnu kartu za identifikaciju. Sahranjen je bez državnih počasti. Novčanica s njegovim likom nadživjela ga je još dvadesetak godina. Danas je imaju samo sakupljači starog novca ali većina ne zna ko je taj čovjek sa tako širokim i ljudskim osmijehom.

Neki neobavješteni, misle da je to još jedan Titin komunistički lik, Alija Sirotanović iz Kaknja. Ne, nije! Novinar "Borbe", koji je nadživio Arifa, imao je zadatak da fotografiše livca za Hiljadarku, a komoratu je bila smišljena druga podvala. Vjerujem da je njegova rudarska lopata simbolički mogla na novčanicu veće vrijednosti od Hiljadarke. Samo je, prema Alijinoj izjavi, lopata mogla biti malo veća. Sirotanović je svoje konjake pio u čuvenoj kakanjskoj "Pojati". Još da mu je Tito isporučio tovar okorak da ogradi avliju, i njegova bi priča bila zanimljiva.

Stari kakanjski rudari pričaju kako je Alija sa svojom hanumom, na Titin poziv, boravio na ručku u Beogradu. Dok su Alija i Tito šetali vrtom na Dedinju, dvije hanume Alijinca i Jovanka su pričale o svojim bračnim tegobama. Tako Alijinca u trenutku vrlo povjerljivo šapatom upita Jovanku:

- Je li bona mlada, pije li, Bogati, ovaj tvoj blento ko moj Alija svaki dan.

A lopata? Da je bila veća za heroja rada, dobila bi i ona orden. Možda je lopatom trebalo po glavi nekoga mlatnuti, da ga opameti ili raspameti, svejedno. Rahmetlije, oba ova heroja iz pokojne Juge, nisu više u mogućnosti da nam odgovore na mnoga životna pitanja. Titu prizivaju da spašava nespasivo:

- Spašavaj brate, ako Boga znaš, ode sve u helać!

Ali nema nama našeg dragog i nestašnog Tite. Bilo kojeg od ove trojice "velikana" neka svako nosi u srcu prema zasluzi. Ja, pošto volim Zenicu na prvo mjesto stavljam Arifa. Njegovu Hiljadarku i danas čuvam, uspomenu na njegov izgubljeni i promašeni život.

Kao i Arif, na sličan način je u prije više od sto godina u siromaštvu umrla bivša misica Španije, Mipica Šponje. Španija se iščupala iz Frankovog fašističkog zagrljaja, dok se mi još davimo u govnima našeg primitivizma.

A Arif, vjerujem da mu se ni mezar ne raspoznaje na velikom zeničkom groblju. Ipak ga se sjećamo i pamtimo ga. Rahmet mu duši. ■

IZAZOVI SLOBODE

Evropa na raskršću: od kosmopolitizma do mega-nacionalizma

Cilj ovog teksta je da istraži da li je sloboda zaista postala evropska vrednota, da li je Evropa svjesna šta znači sloboda, i čak da li je sloboda ili 'sloboda' uzrok narastajućeg anti-multikulturalizma i mogući izvor nastanka neminovnog mega-nacionalizma.

"Ništa nije naše osim varke, zato se čvrsto držimo za nju."
Meša Selimović, "Derviš i smrt"

Piše: **Džemal Sokolović**

Uvod

Dvije najsramnije stranice ljudske istorije – kolonijalizam i fašizam (nacizam) – ispisale su države koje su danas demokratske. Pisale su ih i dok su bile demokratske. Kolonijalizam i fašizam su političko-socijalno-ekonomski sistemi koji su bili zasnovani na nacionalizmu, dakle na socijalnoj predrasudi o superiornosti izabranih socijalnih grupa. Iako politički oblik društva zasnovan na političkoj jednakosti ljudi, demokratija nije bila dovoljna prepreka nacionalizmu – niti u njegovoj kolonijalnoj ni u fašističkoj (nacističkoj) manifestaciji.

Nacionalizam je i danas, možda više nego ikada, raširena društvena predrasuda. Raširen je i kao oblik socijalne realnosti. Možda se radi samo o tome da su njegove savremene manifestacije sofisticiranije i hipokritskije. Ako je ovo tačno, onda se neminovnim postavlja pitanje kakve su posljedice nacionalizma moguće danas. Socijalna predrasuda, za razliku od predstave, je vrlo otporan i trajan oblik društvene svijesti. U svojim ekstremnim oblicima poprima karakter *fanatizma*. U umjerenijim oblicima ne gubi ništa od svoga karaktera, nego se nastoji opravdati racionalnim, političkim i legalnim, razlozima. Taj hipokritski nacionalizam danas se manifestira prije svega u obliku anti-multikulturalizma. Kao oblik socijalne realnosti nacionalizam također ima svoje ekstremne i umjerene manifestacije. *Terorizam* je ekstremni akt nacionalizma; ukidanje svake raznolikosti je umjereni akt nacionalizma. Oba imaju svoje korijene u nacionalizmu kao obliku društvene svijesti, dakle kako u fanatizmu tako i u prikrivenom nacionalizmu. Zajednički nazivnik i nacionalističke socijalne predrasude i realnog nacionalizma je anti-multikulturalizam. Skorašnje ideje o neuspjehu i, stoga, konsekventno, nemogućnosti multikulturalizma, su primjeri ove socijalne predrasude. Nema sumnje da nacionalizam postaje i dio evropske socijalne realnosti. Pitanje je samo u kojim oblicima će se manifestirati. Nakon 22. jula 2011 u Oslu jasno je da to neće biti samo umjerene manifestacije nacionalizma. Ono što je od krucijalne važnosti jeste da iza svakog *akta* nacionalizma stoji neki oblik društvene *svijesti*, ideja ili ideologija. A iza tih ideja mogu stajati učenjaci, umjetnici, sveštenici, političari, roditelji...

Politički okvir unutar kojeg se javlja anti-multikulturalizam je moderna evropska nacionalna država. Da li to znači da nacionalna država u današnjoj fazi svoga razvitka, nakon što je, manje-više uspješno, dovršila nacionalnu asimilaciju na socijalnom planu, postavlja kao svoj budući cilj uspostavljanje mono-kulturalizma? Indikativno je da su nosioci ovih socijalnih predrasuda upravo demokratske države koje su istoriju nacionalizma obilježile njegovim najekstremnijim oblicima. Takvo stanje otvara ozbiljnu teorijsku dilemu o (in)kompatibilnosti nacionalne države i mono-kulturalizma (multikulturalizma) s demokratijom. Drugim riječima, da li će nacionalna država, nakon što je izbrisala etnički pluralizam, poduzeti i kulturnu asimilaciju, kako bi bila monolitnija da bi postala efikasnija?

Dakle, indikativno je da se u zemlji (i kulturi) Imannuela Kanta, više od 200 godina nakon njegovih ideja svjetskog prava (*ius cosmopoliticum*), principa univerzalnog gostoprimstva, i vječnog mira, pojavljuje predsjednica vlade koja tvrdi da je multikulturalizam pretrpio neuspjeh.[1] Indikativno je također da se u zemlji Deklaracije o pravima čovjeka i građanina (Declaration of the Rights of Man and the Citizen/Déclaration des droits de l'Homme et du Citoyen), zemlji (i kulturi) Marquisa de Condorceta (abolicionist, član Society of the Friends of the Blacks in 1780!)[2] i Voltaira (koji se čak usudio zaljubiti u Francuskinju koja nije bila katolik!)[3], Romi proglašavaju nepoželjnim i tje-

1 Immanuel Kant (1999) *Critique of Pure Reason*. Cambridge: Cambridge University Press
2 Williams David (2004) *Condorcet and Modernity*, Cambridge: Cambridge University Press
3 Paul Sakmann, "The Problems of Historical Method and of Philosophy of History in Voltaire", *History and Theory*, Dec 1971, Vol. 11#4 p. 24-59.

raju iz Francuske. Indikativno je, naročito, da u zemlji Johna Locka, autora *A Letter Concerning Toleration*[4], o vjerskoj toleranciji, kao posljedici užasne vjerske netolerancije (unutar kršćanstva!) u Evropi, i zemlji Jonathana Swifta, autora eseja *The Art of Political Lying*[5], premijer ponavlja i potvrđuje riječi svoje njemačke koleginice o multikulturalizmu.

Nije na odmet imati na umu da su se ove velike, kosmopolitske ideje evropskih mislilaca javile prije nego su te zemlje postale demokratske. Evropa je usvojila neke nove vrednote s pojavom demokratije. Među onim temeljnim, na kojima 'nouveau regime' ili demokratija počiva, je *liberté* kao vrednota. Cilj ovog teksta je da istraži da li je sloboda zaista postala evropska vrednota, da li je Evropa svjesna šta znači sloboda, i čak da li je sloboda ili 'sloboda' uzrok narastajućeg anti-multikulturalizma i mogući izvor nastanka neminovnog mega-nacionalizma.

Nedostajuća pretpostavka Evrope: sloboda

1. Dvosmislenost slobode

Od svih pitanja koja je socijalna teorija do sada postavljala dva se izdvajaju kao fundamentalna: 1. Zašto ljudi žive zajedno?, i 2. Zašto ljudi ne mogu da žive zajedno? Odgovori na oba počivaju na pojmu slobode. Oba odgovora podrazumijevaju da se zna šta je sloboda.

Ljepota ljudskog *sna* o kosmopolitskom jedinstvu čovječanstva razbija se čim se suoči s okrutnošću *jave*. I dok sanjaju o bratstvu svih ljudi, ljudi žive u državama koje se dezintegrišu, društvima koja se raslojavaju, grupama (etničkim, vjerskim itd.) koje se asimiliraju ili cijepaju, porodicama koje se raspadaju. Isto se dešava i najhumanijim *idejama* o svjetskom političkom poretku kada im se ispriječi politički pragmatizam. Pa ipak, ni sanjari ni filozofi ne odustaju od svojih snova i svojih ideja. I san i ideja kosmopolitizma su postali vrednota mnogih pojedinaca, pokreta, pa i socijalnih prevrata (revolucija). Vrednota kosmopolitizma je jedna od osnovnih ljudskih, a to znači i univerzalnih vrednota. Ma koliko imaginarna, vrednota kosmopolitizma počiva na realnom, tj. biološkom stanju jedinstva ljudske vrste. To će reći da vrednota kosmopolitizma ne proizlazi iz nekog posebnog socijalnog, uključujući i evropski, nego iz antropološkog identiteta čovjeka. Kao takva, i samo kao takva, ona je i evropska. Kad bi bila samo evropska, vrednota kosmopolitizma bila bi *contradictio in adiecto*.

Ipak, i pored čvrstine ljudskih snova i ideja postavlja se pitanje da li su evropski san i ideja kosmopolitizma samo pusta želja ukoliko postojeće demokratske države ne podnose, ne žele ili ne uspjevaju u multikulturalizmu. Štaviše, ako evropske demokratske države nisu spremne ili sposobne za multikulturalizam, kako je onda moguća Evropa i bilo kakav oblik evropskog političkog ujedinjenja? Ako se države članice EU raspadaju jer ne prihvataju multikulturalizam, onda nije samo kosmopolitizam *wishful thinking*, nego je to i Evropa, ali i svaka pojedina nacionalna država.

Vrednota Evrope je samo *posebni* oblik kosmopolitizma kao *općepolitičke* vrednote. Pitanje koja pretpostavka nedostaje Evropi da bi bila kosmopolitska je u isto vrijeme pitanje šta je pretpostavka Evrope. Ta dva pitanja su, dakle, jedno pitanje. Odgovor na njih može biti samo jedan. Evropa implicira multikulturalizam. Čak i bez muslimana. Svrha ovih redaka je da pokuša ustanoviti šta je ta nedostajuća pretpostavka i uslov *sine qua non* Evrope, ali i političkog jedinstva svijeta. Postoji li određena veza između te pretpostavke koja nedostaje i skorašnjih antimultikulturalističkih izjava evropskih lidera i rastućeg fanatično antimultikulturalističkog sentimenta među Evropljanima? (Skoro da se ne usuđujem nastaviti sasvim logičnim pitanjem: postoji li veza između nedostajuće pretpostavke i Evrope i kosmopolitizma, s jedne strane, i antimultikulturalističkih ideja, i novo nastajućeg antimultikulturalističkog terorizma, s druge?)

a) Sloboda kao vrednota i kao vrlina

Evropa proglašava slobodu, gotovo službeno, svojom vrednotom. Konzekventno, Evropa sama posmatra sebe kao vrednotu svojih stanovnika. Da bi Evropa bila vrednota moraju je htjeti njeni stanovnici. To će reći: da bi *Evropa* bila vrednota Evropljana, *sloboda* mora biti njihova vrednota. Ali, sloboda kao *vrednota*, pa time i Evropa kao vrednota, je moguća samo pod pretpostavkom slobode kao *vrline*. Vrednota i vrlina, pa prema tome ni vrednota slobode i vrlina slobode, nisu identični pojmovi. Vrednota slobode počiva i proizlazi iz vrline slobode; sloboda kao vrednota nije moguća bez vrline slobode. A to je ono što evropska politička nauka ne uzima u obzir, jer je izgubila vezu s političkom filozofijom. To je ono što ni evropske države ne uzimaju u obzir, jer su izgubile vezu s mentalnom praksom svojih građana. Nije dovoljno da Evropu hoće evropske države i evropska politička nauka. Da bi Evropa bila moguća ona mora biti izraz slobodne volje njenih građana, tj., da ponovimo, mora postati njihovom vrednotom. Da li je? Da bi bila vrednota evropskih građana, građani Evrope moraju biti naučeni vrlini slobode. Da li su? Ako nisu, Evropljani bez vrline slobode će i dalje htjeti Evropu, ali bez stranaca, posebno nekih, a zatim i bez nekih među njima samima.

Zbog svega toga potrebno je istražiti šta je to vrlina slobode. Bez toga ne samo da nije moguće znati šta je to sloboda, ta zavodnička riječ, nego ni šta su moguće posljedice ako to ne znamo. Upravo to je cilj ovih redaka. Od toga da li Evropa počiva na pretpostavci slobode, i vrednote i vrline, zavisi karakter evropskog, ali i šireg političkog ujedinjenja.

Ono što određuje karakter političkog ujedinjenja Evrope jeste njegova svrha: da li se Evropa ujedinjuje da bi uspostavila endogamne granice koje će je odvojiti od ostatka svijeta ili se europolitizam uspostavlja radi šireg ujedinjenja sve do kosmopolitizma? Ako vrednota Evrope ne podrazumjeva (i ne uključuje) već sada (i u sebi) vrednotu kosmopolitizma, onda europeizam rizikuje da postane eurocentrizam, nacionalizam podignut na viši nivo, mega-nacionalizam. Ako Evropljani zaista hoće Evropu onda multikulturalizam mora (p)ostati njihova vrednota već u okviru postojećih država, i prije njihovog političkog ujedinjenja. Da bi se rodila jedna politička Evropa, njene države i građani moraju politički odrasti. Ima dovoljno razloga – a izjave dvoje evropskih lidera nisu jedini, da se kaže da Evropa danas stoji na raskršću na kome mora izabrati između kosmopolitizma, kao indikatora vrednote evropskog političkog ujedinjenja, i mega-nacionalizma, kao partikularizma koji će je odvojiti od ostatka svijeta.

Ima nešto što određuje i samu svrhu političkog ujedinjenja Evrope. Ono što će utrti budući put Evrope, dok stoji na današnjem raskršću, zavisi od toga da li će sloboda postati vrlina njenih građana. Da bismo definirali slobodu, uključujući i njen dvosmisleni karakter, bit će metodološki najproduktivnije ako

---

4 John Marshall, 2006, *John Locke, Toleration and early Enlightenment Culture*, Cambridge: Cambridge University Press

5 Jonathan Swift, "Umijeće političkog laganja" ("The Art of Political Laying"), *Erasmus*, Zagreb 1993, br. 2, preveo Mirko Mirković iz "The Examiner", No 15, 1710

ustanovimo *distinkciju* izmedju vrednote i vrline, a time i vrednote slobode i vrline slobode, i potražimo je u njihovom odnosu.

Ishodište vrednote je volja, "koja je slobodna, tako da sloboda čini njenu supstanciju i određenje".[6] Drugim riječima, vrednota je izraz čovjekove slobodne volje, dakle slobode kao takve. Svaka vrednota, a ne samo vrednota slobode, je izraz slobode. Vrednota koja ne bi bila izraz volje koja je slobodna ne bi bila vrednota. Nametnuta vrednota ne vrijedi kao vrednota. To se odnosi kako na vrednotu kosmopolitizma tako i na vrednotu Evrope. Nema vrednote bez volje. U stvari, sloboda je volja. "Jer ono slobodno je volja. Volja bez slobode je prazna riječ kao što je sloboda zbiljska samo kao volja, kao subjekt."[7] Međutim, i tu počinju teškoće s dvosmislenim karakterom slobode – vrednote mogu biti i negativne. Pored vrednote političke integracije, na primjer, postoji i vrednota političke dezintegracije. Obje vrednote, i negativne kao i pozitivne, su izraz slobodne volje. Mora dakle biti da ima nešto loše, kao i dobro, u samom pojmu slobode. Sloboda kao takva nije data da bude samo pozitivna. Stoga i vrednota, kao izraz slobode, ne mora biti pozitivna; stoga i vrednota slobode, kao izraz slobode kao takve, nije data da bude samo pozitivna. To je ono zbog čega, ponekad, čak i politička dezintegracija, secesija, može biti pozitivna, a ne uvijek negativna. Ono što određuje dvosmisleni karakter vrednota je dvosmisleni karakter slobode; dvosmisleni karakter slobode određuje i dvosmisleni karakter slobode kao vrednote. To je prva i osnovna distinkcija između vrednote i vrline: vrednota derivira iz vrline.

Prema Aristotelu, vrlina se može naučiti. Bilo koja i bilo koji čovjek, u pravo vrijeme (doba) i od pravih učitelja. Ljudi se, međutim, mogu naučiti i vrednoti, bilo kojoj. U stvari, sve može biti naučeno kao vrednota. To nije ono što razlikuje vrednotu od vrline. Pa ipak, ima jedna vrednota koja se ne može naučiti. Ljudi se ne mogu naučiti vrednoti slobode. Vrednota slobode kojoj se ljudi uče je nametnuta, ili izmanipulirana, ili prividna sloboda, i ne važi kao vrednota. Da bi sloboda postala našom vrednotom, ona mora proizlaziti iz naše volje, dakle iz slobode ali sada kao vrline. Ja ne mogu htjeti slobodu, ako sloboda nije moja vrlina. To je druga distinkcija koja stoji između vrednote slobode i vrline slobode. Ja se ne mogu naučiti vrednoti slobode. To čak nije ni potrebno. Jednom naučen vrlini slobode, ja se u stvari borim za slobodu kao vrlinu.

Konsekventno, i vrednota Evrope važi kao vrednota samo ako počiva na vrlini slobode njenih građana. Da bi Evropa bila moguća ona mora biti vrednota njenih građana. Zato Evropljani moraju prvo biti naučeni vrlini slobode da bi Evropa postala njihova vrednota. Kao što su Eshil, a potom i Demokrit, Platon i Aristotel naučili Grke da cijene sredinu, tj. sredinu između *slobode* i *zavisnosti*, tako i današnje Evropljane neko mora naučiti toj osnovnoj mudrosti života. Tek tada, na pretpostavci slobode kao vrline evropskih građana, i na pretpostavci slobode kao vrednote evropskih građana, vrednota Evrope neće isključivati vrednotu kosmopolitizma. Inače, bez te pretpostavke, ideja Evrope će biti cilj novog nacionalizma, euronacionalizma, možda mega-nacionalizma. Nažalost, 'vrednota' koja danas determinira, oblikuje i definira Evropu je dvosmislena. Dvosmislena je zato što ova 'vrednota' počiva na 'slobodi' koja nije uspostavljena na vrlini slobode. Zato je i ishod neizvjestan i dvosmislen. Evropa se nalazi između narastajućeg nacionalizma i kosmopolitizma koji se povlači. Da bi se taj trend zaustavio potrebno je ukazati na dvosmisleni karakter slobode. Nije svaka sloboda vrlina.

> **Da bi Evropa bila moguća ona mora biti izraz slobodne volje njenih građana, tj., da ponovimo, mora postati njihovom vrednotom. Da li je? Da bi bila vrednota evropskih građana, građani Evrope moraju biti naučeni vrlini slobode. Da li su? Ako nisu, Evropljani bez vrline slobode će i dalje htjeti Evropu, ali bez stranaca, posebno nekih, a zatim i bez nekih među njima samima.**

b) Sloboda kao vrlina i kao porok (višak slobode i manjak slobode)

Evropa olako proglašava slobodu svojom vrednotom. Olako proglašava i samu sebe vrednotom svojih stanovnika. Evropa nije svjesna dvosmislenosti slobode.

Da bi bila *vrlina* (grč. *arete*; lat. *virtus*) sloboda ne smije biti uskračena, ali ni nametnuta. Sloboda je bitna stvar. Samo bitne stvari su svrha samih sebe. Sloboda je svrha same sebe. Svrha vrline slobode je vrednota slobode. Sve druge vrednote su izvedene iz slobode kao samosvrhe. Nažalost, sloboda se uskraćuje. A tada je ima premalo. *Manjak slobode* ili nedovoljna sloboda nije vrlina. Nažalost, sloboda se i nameće. A tada je ima više nego što bi je trebalo biti. Ni *višak slobode* ili pretjerana sloboda nije vrlina. Vrlina je, naime, prema Aristotelu, *sredina* između dvije *krajnosti*. U ovom slučaju, vrlina slobode je sredina između manjka slobode i viška slobode. Samo srednja sloboda je *vrlina*. Višak slobode može biti opasan baš kao što je to i nedostatak ili manjak slobode. Ni nametnuta sloboda, tj. višak slobode, ni uskraćena sloboda, tj. manjak slobode, ne važe kao vrlina sloboda, ali se često prikazuju kao sloboda. Ovi oblici slobode služe nekoj svrsi spoljašnjoj slobodi. Ako ni višak slobode, kao ni manjak slobode, nisu vrlina slobode, šta su onda? Jasno je samo po sebi da je uskraćivanje slobode, tj. nedostatak slobode, izopaćenje slobode, dakle *porok*. Međutim, i nametanje slobode, tj. višak slobode, je također izopaćenje slobode, dakle *porok*.

Da bi sloboda postala *vrednota*, potrebna je sloboda kao *vrlina*. Jedino sloboda u njenom srednjem, pravom obliku može biti vrlina slobode. Bez vrline slobode, shvaćene na aristotelovski način, vrednota Evrope, dakle Evropa sama, je nedostižna. Na čemu počiva vrednota Evrope, na vrlini slobode ili na slobodi u njenim ekstremnim oblicima? Dvosmislenost slobode je ono što i Evropu čini dvosmislenom.

Kako stvari stoje sa slobodom kao evropskom vrednotom? Evropa, uključujući i, pretpostavljam, gospođu Merkel i gospodina Camerona, proglašava slobodu svojom osnovnom vrednotom. Ako je zaista tako, zašto im onda smeta vrednota multikulturalizma? Nakon njihovih izjava, čini se neizbježnim postaviti pitanje da li Evropa, prije svega politička, uopće zna šta je sloboda, a to znači, *ipso facto*, da li zna šta je ona sama? Da li je Evropa svjesna da nije ono za što se predstavlja? Da li, da to postavimo na drugi način, Evropa zna da je sloboda dvosmislena, i vrlina i porok? Evropa bi morala biti svjesna iskušenja ako se na

---

6 Citati uzeti iz G.W.F. Hegel, *Philosophy of Right* (Grundlinien der Philosophie des Recht) (1996) Amherst, New York: Prometheus Books, § 4 (Prevod Sulejman Bosto: G.W.F. Hegel, Osnovne crte filozofije prava, Logos, Sarajevo, 1989.

7 Hegel, ibidem, § 4

ovo pitanje odgovori na pogrešan način.

Šta, dakle, nedostaje gospođi Merkel i gospodinu Cameronu? Hegel! Ni manje ni više.

2. Hegelov pojam slobode

Kao što je sloboda sadržaj volje, tako je i inteligencija – u svom najrazvijenijem određenju mišljenja, sadržaj slobode.[8] Bez mišljenja sloboda bi bila *prazna*. Bolje reći, radi jasnosti, bez kritičkog mišljenja. Neki naime smatraju mišljenje "odijeljenim od volje", i "čak štetnim za volju, osobito dobru volju".[9] Tako je mišljenje koje smatra da sloboda nije moguća bez multikulturalizma vrlo štetno za volju koja hoće slobodu ali bez multikulturalizma. Evropa, recimo, ima dobru volju kada su u pitanju njene dvije oficijelno proklamirane vrednote: demokratija i nacionalna država. Obje, uzima se zdravo za gotovo, počivaju na vrednoti slobode. Ali, da li je volja, u ovom slučaju dobra volja, ispunjena mišljenjem, tj. kritičkim mišljenjem? Ili je evropska vrednota slobode, to će reći i evropske vrednote demokratije i nacionalne države, zasnovana na volji koja je *prazna*, jer je bez mišljenja? Kritičko mišljenje, uključujući i kritičko mišljenje o demokratiji i nacionalnoj državi, je kritičko mišljenje i o slobodi. Šta to dakle Evropa hoće kada hoće slobodu, ali bez multikulturalizma? Evropa, naime, pati od dva poroka: nedostatka slobode i viška slobode. Naša je *hipoteza* da demokratija počiva na poroku manjka slobode, dok nacionalna država počiva na poroku viška slobode. Drugim riječima, Evropi nedostaje ono čime definira samu sebe, njena temeljna vrednota – sloboda u pravoj, srednjoj mjeri. Da bi se to shvatilo, potrebno je podsjetiti na Hegelov pojam slobode. U Hegelovoj analizi slobode razotkriva se dvosmislenost koju smo upravo izložili kroz dihotomiju slobode kao vrline i slobode kao poroka. Ta analiza uključuje tri momenta slobode.

a) Prvi momenat slobode

Volja je, prema Hegelu, s jedne strane, "*apsolutna mogućnost* da se može *apstrahirati* od svakog određenja..., bijeg iz svakog sadržaja kao ograde".[10] Takvu volju, dakle slobodu, Hegel – protestant, kršćanin, Nijemac i Evropljanin, smatra "*negativnom* slobodom ili slobodom razuma".[11] Isuviše olako se danas u evropskom političkom diskursu, kao i u američkom[12], koristi riječ *sloboda* kada se govori o demokratiji i nacionalnoj državi, tj. vlasti naroda i etničkoj raznolikosti. Vrlo je važno vidjeti šta je sadržaj slobode u demokratiji kao obliku političkog poretka, i o kakvoj se slobodi narodâ može govoriti u uslovima nacionalne države. Podsjetimo još, ne zbog Hegela i teorije, nego zbog nas i aktualne političke prakse, da "slobodu" bez ograde, bez granica, apstrahiranu od svakog određenja, Hegel još naziva i "slobodom praznine".[13] Posljedica takve slobode, bez granica, u realitetu, kako u politici tako i u religioznosti, jeste:

"fanatizam razaranja svakog opstojećeg društvenog poretka, uklanjanje individua koje su sumnjive za neki poredak, kao i uništenje svake organizacije koja hoće ponovo da se pojavi. Samo ukoliko što razara, ima ta negativna volja osjećaj svog opstojanja; ona, dakako, misli da hoće neko pozitivno stanje, npr. stanje opće jednakosti ili općeg religioznog života... Tako ono što ona misli da želi, može već za sebe biti apstraktna predstava, a njeno ozbiljenje samo furija razaranja."[14]

Može li biti da se evropska volja da se uspostavi demokratija i nacionalna država pretvara, u stvari, u slobodu bez granica, čiji će konačni rezultat, i pored dobre volje, ali lišene mišljenja koje se ne slaže, biti "stanje opće jednakosti i općeg religioznog života", dakle "furija razaranja" multikulturalizma, svake raznolikosti, uključujući i religioznu i političku, ali prije svega etničku? Približava li se Evropa, vođena vrednotom slobode bez sadržaja, negativnoj i praznoj slobodi?

Pokušajmo to, kao i Hegel, objasniti induktivno, da bi bilo jasno čak i onome ko se sa nama neće složiti. Pogotovo njemu. Sloboda čovjeka, shvaćena apstraktno, bez ograničenja, podrazumijeva da se on može osloboditi svega pa i svog života: slobodan čovjek može počiniti samoubistvo. Sloboda u ovom svom momentu, slobodi bez ograde, podrazumijeva i to. Protiv ovog momenta slobode, na nivou pojedinca, teško da možemo mnogo učiniti. Ono što je važno jeste: podrazumijeva li ova, negativna sloboda, suicidalni momenat, momenat razaranja raznolikosti, i na socijalnom nivou? Prije svega, treba imati na umu da "ova negativna sloboda ili ova sloboda razuma"[15], sloboda bez granica, prazna sloboda, postoji i na širem, socijalnom i univerzalnom nivou. Čovjek može raditi protiv sebe ne samo kao individua nego i kao društvena ili politička cjelina. Društvo, ili država, mogu raditi ne samo protiv svojih dijelova ili drugih cjelina, nego i protiv sebe kao cjeline. Suicidalnost nije samo individualni nego i socijalni i politički poriv i kao takav je posljedica ovog momenta slobode, slobode bez ograničenja. Ipak, ne treba žuriti sa osudom ovog momenta slobode, jer – nastavlja sada Hegel dijalektički – čak i ova negativna sloboda ili sloboda razuma se "ne smije odbaciti", mada je jednostrana, jer je "nedostatak razuma da on jedno jednostrano određenje uzdiže do jedinog i najvišeg".[16] Zato što negativna sloboda, sloboda bez granica, još nije sloboda, još nije sloboda u svom pojmu, nego samo njegov početni, negativni momenat. Koji treba ukinuti. (Kakva suptilna i profetska analiza hipokrizije evropske slobode, slobode iz koje će izrasti i demokratija i nacionalna država kao najveća iskušenja u realizaciji slobode u njenom pojmu!)

Negativna sloboda, sloboda u svom jednom momentu, se događala i u prošlosti. U više navrata. Hegel podsjeća na slučaj čiji je bio savremenik. (Mi, savremenici 20 vijeka imamo brojnije i eklatantnije primjere.) Francuska revolucija je bila slobodna volja koja je čak *liberté* proglasila svojom svrhom, dakle vrednotom, pa je ipak završila u:

"fanatizmu političkog i religioznog života. Tome, na primjer, pripada teror francuske revolucije u kojoj su trebale biti ukinute sve razlike talenta, autoriteta. Ovo vrijeme je bila strepnja, potres, nepodnošljivost svega posebnog; jer fanatizam hoće nešto apstraktno i nikakvo rasčlanjivanje: tamo gdje se ističu razlike, on ih smatra suprotstavljenim svojoj neodređenosti i ukida ih. Stoga je narod u revoluciji ponovo razorio institucije koje je sam napravio, jer je svaka institucija protivna apstraktnoj samosvijesti jednakosti."[17]

Francuska revolucija je bila samo jedan, možda paradigmatičan, uzorak evropske slobode na djelu. Kasnije je Evropa zabilježila i druge slučajeve dobre volje koja hoće, mada ne zna šta hoće, slučajeve "negativne slobode", slobode koja apstrahira od svega konkretnog, koja *hoće*, ali ne nešto posebno, volje koja je neodređena. Ta volja je opasna, jer volja "koja hoće samo ono apstraktno općenito, neće *ništa* i stoga nije volja."[18]

---

8 Hegel, ibidem, § 4
9 Hegel, ibidem, § 5
10 Hegel, ibidem, § 5
11 Hegel, ibidem, § 5
12 Džemal Sokolović, "Hegel o Bushu i bin Ladenu", *Zarez*, Zagreb, br. 178., 20. 04. 2006
13 Hegel, ibidem, § 5
14 Hegel, ibidem, § 5
15 Hegel, ibidem, § 5
16 Hegel, ibidem, § 5
17 Hegel, ibidem, § 5
18 Hegel, ibidem, § 6

Istina, Evropa, kao što smo rekli, hoće demokratiju i nacionalnu državu. Da li Evropa i danas, kao Francuska nekad, hoće da fanatično "ukine sve razlike talenata...", da ukine sve političke i religiozne različitosti? Francuska revolucija nije ukinula samo monarhiju i uspostavila republiku. Francuska revolucija je bila i kulturna revolucija. Da li današnja demokratizacija Evrope, i svijeta vođenog (Amerikom i) Evropom, ukida samo totalitarizam, autoritarizam i diktaturu, ili još što šta? Pretvara li se vrednota slobode, tj. demokratije i nacionalne države, u fanatizam koji će u stvari ukinuti slobodu?

Da se to ne bi dogodilo, potrebno je razmotriti i drugi momenat slobode, kako ga vidi Hegel, na svom dijalektičkom putu ka pojmu slobode – i spasu Evrope.

b) Drugi momenat slobode

Prvi momenat slobode, da se podsjetimo, je stanje ukidanja svake raznolikosti, "nepodnošljivost svega posebnog", i uspostavljanje "stanja opće jednakosti". "Sloboda praznine". Drugi momenat slobode bi trebalo da bude suprotan prvom, ispunjenje te praznine.

"Taj drugi momenat *određenja* isto je tako *negativitet*, ukidanje kao i prvi – on je, naime, ukidanje prvog apstraktnog negativiteta."[19] Negacija negacije, dakle. Minus plus minus. Kako to konkretno zvuči u Hegelovoj spekulativnoj filozofiji. Za razliku od stvarnosti "vulgarnog komunizma" koji "želi uništiti *sve* što ne mogu svi posjedovati kao *privatno vlasništvo*; on hoće na nasilan način da apstrahira od talenta itd."[20] Zvuči poznato, zar ne, i nimalo marksistički. Naprotiv, ove Marxove riječi zvuče veoma hegelijanski i evropski. Komunistička sloboda bez ograničenja je htjela da ukine svaki sadržaj, svaku raznolikost, da apstrahira od talenta, dakle odličnosti, a naročito od genija koji ne misli isto. Komunistička revolucija je, baš kao i Francuska, trebala taj drugi momenat da bi uopće došla do slobode. Ni jedna ni druga nisu dovršile realizaciju pojma slobode u praksi. A obe su, ipak, bile prije svega pokušaji evropske volje da dođe do slobode kao svoje vrednote. Nakon dva neuspjela pokušaja, nužno je postaviti pitanje da li je Evropa sposobna i spremna za još jedan. Ima li evropska sloboda snage za drugi momenat slobode? Da li je Evropa spremna za negaciju slobode u oblicima za koje se opredjelila – demokratije i nacionalne države? Ova francuska i komunistička očito nisu bile.

Ima li Evropa danas snage da shvati da etiketiranje svega demokratijom ne mora biti zasnovano na slobodi, nego samo na njenom prvom momentu, "slobodi praznine", u kome je važno da se zadovolji demokratska procedura bez obzira na konkretan sadržaj? Ima li Evropa snage da shvati da je pretvaranje država u nacionalne države također tek prvi momenat slobode, "negativne slobode", koji stoji na putu još šireg, evropskog ali i kosmopolitskog integriranja, momenat kome nužno treba i drugi, negacija negacije, da bi uopće bila sloboda u svom pojmu?

Drugi momenat slobode, kao negacija negacije, nije odbacivanje prvog, ne zahtjeva odricanje od prvog. U tom momentu volja hoće, ali ne sve, ne opće. "Ja ne samo *hoću*, nego hoću *nešto*, tj. nešto *posebno* – kao različito od općenitosti..."[21] Taj momenat:

"se pojavljuje kao suprotstavljen...; on pripada slobodi ali ne sačinjava cijelu slobodu... Ja neću ništa naprosto nego ja hoću *nešto*. Neka volja... koja hoće samo ono apstraktno općenito, neće *ništa* i stoga nije volja. Ono posebno šta volja hoće, jedno je ograničenje, jer volja da bi bila volja mora se uopće ograničiti. To da volja hoće *nešto* jeste ograničenje, negacija... Utoliko je neodređena volja isto tako jednostrana kao i ona koja puko stoji u određenosti."[22]

Oba momenta – i sloboda uzeta bez ograničenja i sloboda koja se ograničava na nešto određeno, uzeta zasebno – od kojih ni jedan još nije sloboda, su samo momenti još neostvarenog pojma slobode.

Nije dovoljno da Evropa hoće naprosto demokratiju, nego treba da hoće demokratiju koja ima sadržaj, jer nije svaka vlast naroda u isto vrijeme i vlast od naroda i za narod. Također, nije dovoljno da Evropa hoće nacionalnu državu, u kojoj će svi biti jednaki, ali pod uslovom da izgube svaku posebnost, određenost, konkretnost. (Jer nije svaka jednakost slobodna.) I demokratija i nacionalna država su oblici političkog fanatizma, istina vrlo sofisticiranog, ukoliko se hoće apstraktna vlast naroda i ukidanje svih razlika. Evropa treba oba momenta slobode, ako hoće da sloboda postane njena vrednota. Imaju li demokratija i nacionalna država u Evropi izgleda da ispune volju svojih građana slobodom, i slobodom bez granica i slobodom koja će postaviti granice tamo gdje su one potrebne?

c) Volja: pojam slobode

Kako razumjeti Hegelovu negaciju negacije u slučaju pojma slobode? Tako jasnu, a tako složenu. Kako razumjeti Hegelov zahtjev da volja ograniči slobodu, a da je ipak ne odbaci u njenom prvom momentu? Ograničavanje slobode se ne odriče slobode bez ograničavanja.

"Volja je jedinstvo tih obaju momenata..."[23]

"To je *sloboda* volje, sloboda koja tako sačinjava njegov pojam ili supstancijalitet, njegovu težinu, kao sto težina sačinjava supstancijalitet tijela."[24]

"Ta oba momenta ipak su samo apstrakcije; ono konkretno i istinito (a sve istinito je konkretno) jest općenitost, koja ima kao suprotnost ono posebno, koje je, pak, svojom refleksijom u sebi izjednačeno s općenitim. – To jedinstvo je *pojedinačnost*..."[25]

Sloboda dakle nije puki zbir dva prva momenta. Uostalom, oni se isključuju. Ono *općenito* je sloboda bez ograničenja. Sloboda nije ako nije opća. Tek kao opća sloboda je istinita, i zato je konkretna. Ali sloboda ima svoje

19 Hegel, ibidem, § 6
20 Karl Marx (1967) *Rani radovi*. Zagreb: Naprijed, str. 273.
21 Hegel, ibidem, § 6
22 Hegel, ibidem, § 6
23 Hegel, ibidem, § 6
24 Hegel, ibidem, § 7
25 Hegel, ibidem, § 7

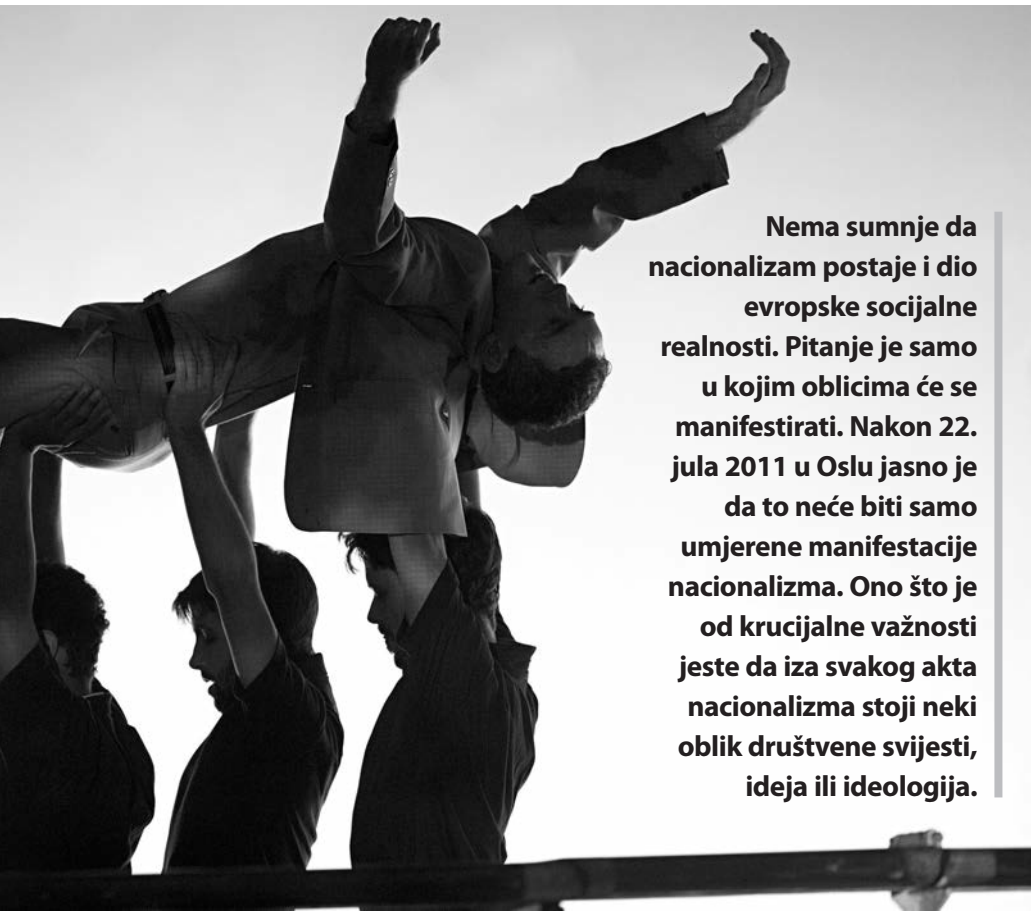

Nema sumnje da nacionalizam postaje i dio evropske socijalne realnosti. Pitanje je samo u kojim oblicima će se manifestirati. Nakon 22. jula 2011 u Oslu jasno je da to neće biti samo umjerene manifestacije nacionalizma. Ono što je od krucijalne važnosti jeste da iza svakog akta nacionalizma stoji neki oblik društvene svijesti, ideja ili ideologija.

ograničenje, i to je ono *posebno*, koje je njena suprotnost. Njihovo jedinstvo nije zbir nego ono treće slobode, nešto više ne samo od svakog od ova dva momenta, neograničenosti i ograničenosti, općeg i posebnog, nego i od njihove sume. To treće, mada rezultat prvog i drugog momenta slobode, je ono što i njima daje smisao i čini ih mogućim. Bez tog trećeg ni sloboda onog općeg ni sloboda onog posebnog nisu moguće. Oba ta momenta, uzeta pojedinačno ili u zbiru, samo su apstrakcije jedan drugog. Tek njihovo jedinstvo čini ih konkretnim, tj. međusobno jednakim. I opće, dakle sloboda bez granica, i posebno, dakle sloboda koja zna za granice, trebaju izjednačenje, tj. jednakost. Ono ujedinjavajuće općeg i posebnog, slobode bez ograničenja i slobode koja zna za granice, u kome se gubi njihova suprotnost, jeste ono *pojedinačno*.

"To što mi zapravo zovemo voljom, u sebi sadrži oba prethodna momenta... Ono treće je sada to da je ono kod samoga sebe u svom ograničenju, u ovom drugom, da, time što se određuje, ipak ostaje kod sebe i ne prestaje da se drži onog općeg: ovo je tada konkretni pojam slobode, dok su oba prethodna momenta pronađeni posve apstraktno i jednostrano."[26]

Sloboda je dakle i opća i posebna, ali je to tek kada je konkretna i istinita, tj. *pojedinačna, subjektivna*. Ako ono pojedinačno nije uključeno, čak i kao samo jedno, onda je i ono opće i ono posebno – apstraktno i pseudo istinito.

Pokušajmo ovo sa spekulativnog prevesti na konkretni jezik, sa vječnovažećeg na jezik današnjice. Da bi se razumjelo. Ja neću da budem slobodan kao žena ili kao muškarac, kao crnac ili bijelac, kao kapitalist ili proleter, kao kršćanin ili musliman, kao Francuz ili Nijemac, nego hoću da budem slobodan kao individua, kao Ja, pojedinačno, kao svaka individua. Tek tada, kao *individualna*, sloboda će biti i *posebna* sloboda svih žena i svih muškaraca, svih crnaca i svih bijelaca, svih kapitalista i svih proletera, svih kršćana i svih muslimana, svih Francuza i svih Nijemaca, ali i *opća*. Zato je tek individualna sloboda – *sloboda*, i posebna i opća. Sloboda koja je samo opća ili samo posebna *nije* sloboda.

Hegelova dijalektika, tj. vještina raspravljanja, došla je ovdje do savršenog ostvarenja Sokratovog metoda indukcije, koji Aristotel zove "put od pojedinačnog do opšteg".[27] Hegel, naime, raspravlja sa samim sobom, za razliku od mnogih koji nisu u stanju da raspravljaju ni s drugima samo zato što misle drugačije. Kao da se može raspravljati s onima koji misle isto. Tek kada počinje misliti drugačije od onoga što je rekao na početku, u prvom momentu, Hegel daje sebi za pravo i u onome čemu se sam suprotstavlja.

Tri upravo izložena momenta slobode sačinjavaju, dakle, slobodu u njenom pojmu. Može li tako pojmljena sloboda postati našom, evropskom *vrednotom*, predmetom naše volje, cilj kome teži *vrlina* slobode? U stvari, ni jedna konkretna vrednota, ni vrednota demokratije, ni vrednota etničke raznolikosti, uključujući i kosmopolitizam kao njen najviši oblik, nije moguća ako njena pretpostavka nije sloboda. Svaka konkretna vrednota mora biti izraz čovjekove slobodne volje. Jer, čovjek "može također biti bez volje, može se dopustiti prisiliti".[28] Da li su evropske, službeno deklarirane vrednote demokratije i etničke raznolikosti, u uslovima nacionalne države, rezultat prisile, prinude, manipulacije ili čak, kao što bi možda rekao Erich Fromm, bjegstva od slobode? Da li su demokratija i etnička raznolikost u nacionalnoj državi vrednote na koje je evropski čovjek pristao bez svoje volje? Ili, da stvar postavimo sa stanovišta prvog momenta slobode: da li su demokratija i etnička raznolikost vrednote koje evropski čovjek proglašava općim i nameće ih svima drugima? Pravog odgovora nema sve dotle dok ne budemo znali da li je Evropljanin zaista slobodan ili njegovoj slobodi ipak nedostaje pojedinačnost, ono jedinstvo općeg i posebnog.

Kosmopolitizam Kanta, Condorceta ili Swifta je, nesumnjivo, zasnovan na volji koja je slobodna, istinsko jedinstvo onog općeg (kosmopolitskog) i onog posebnog (evropskog) u njihovoj pojedinačnosti. Njihov kosmopolitizam je istinit i konkretan. Kao takav kosmopolitizam je vrednota, *eo ipso* i evropska, ali stav da je multikulturalizam doživio neuspjeh ne samo da isključuje vrednotu kosmopolitizma iz Evrope, nego dovodi u pitanje i ideju europeizma, a pogotovo ideju političke Evrope, europolitizma. Ako je multikulturalizam doživio neuspjeh, stav koji je besmislen *per se*, onda za to ne treba kriviti multikulturalizam nego Evropljane, a prije svega njihove lidere, jer im nedostaje vrlina slobode. Evropa neće postati Evropa tako što će se zatvoriti, postajući kulturni triumvirat, a možda i monokulturalna. Evropski političari tvrde da su demokratija i etnička raznolikost u nacionalnoj državi evropske vrednote, dakle

---

26 Hegel, ibidem, § 7

27 Miloš Đurić (1976) *Istorija helenske etike*, Beograd: BIGZ, str. 250.

28 Hegel, ibidem, § 5

izraz volje evropskih građana. Prije nego istražimo i zaključimo koliko su evropske vrednote slobodne a koliko nametnute, podsjetimo se riječi, vječno i univerzalno važećih – jer su antropološki, a ne ideološki, utemeljene, Jonathana Swifta: "Uzevši u obzir prirodnu sklonost mnogih ljudi da lažu, a mnoštva da vjeruje, zbunjen sam što učiniti s maksimom, tako čestom u svačijim ustima, da će istina prevladati."[29]

Evropski mega-nacionalizam, kao i svaki nacionalizam, koji tako otvoreno kuca na vrata umjesto multikulturalizma, nije stvar samo nekoliko evropskih vođa s izraženom sklonošću da lažu nego još više stvar evropskog mnoštva da vjeruje. Euronacionalizam nije usmjeren samo prema kulturama, etničkim identitetima i religijama koje dolaze u Evropu. Evropa neraspoložena prema multikulturalizmu određuje i ko u Evropi ispunjava uslove da bude Evropa. Tako se događa da upravo dio Evrope od koga je posudila i svoje ime – Balkan, ne priznaje da bude Evropa. Internalizacija ovih vrednota, umjesto autohtonog izražavanja volje ljudi, građana, može voditi fetišizaciji i demokratije i nacionalne države, sve do fanatizma, političkog i religijskog. Treba li reći, nakon masakra 22. jula 2011 u Oslu, da bi odbrana tih vrednota mogla poprimiti oblik terorizma? Treba li reći, nakon metaka koje je ispalio pripadnik jednog bosanskog naroda u ambasadu zemlje koja je pomogla spasiti taj narod od istrebljenja, da su te vrednote već poprimile oblik terorizma?

Ako Evropa hoće da je sloboda njena osnovna, determinirajuća vrednota, da li je Evropa svjesna da joj nedostaje upravo sloboda u njenom pojmu? Ako su vrednote demokratije i etničke raznolikosti izvedene iz osnove koja nedostaje, onda se postavlja pitanje da li je Evropa ono za što se drži i kakva je moguća: mega-nacionalistička ili kosmopolitička? Evropa može biti Unija *država*, što jeste danas, može biti i federacija *regija*, kao što neki priželjkuju, može biti i konfederacija *komuna* (ili gradova-država), što malo kome pada na pamet, jer zvuči anarhistički, ali će u svakom od tih slučajeva Evropa ostati apstraktno slobodna ako ne počiva na slobodi u njenom pojmu. Tek kao Evropa *građana*, dakle kao Evropa *pojedinačnih* Evropljana, Evropa može računati da će ostvariti slobodu u njenom pojmu. Takva sloboda će dati smisao slobodi i država, i regija i komuna. Pod tom pretpostavkom i demokratija i etnička raznolikost, kao vrednote izvedene iz *vrednote*, ali i *vrline* slobode, mogu računati da budu istinite, jer su konkretne.

Neću da budem slobodan kao žena ili kao muškarac, kao crnac ili bijelac, kao kapitalist ili proleter, kao kršćanin ili musliman, kao Francuz ili Nijemac, nego hoću da budem slobodan kao individua, kao Ja, pojedinačno, kao svaka individua. Tek tada, kao individualna, sloboda će biti i posebna sloboda svih žena i svih muškaraca, svih crnaca i svih bijelaca, svih kapitalista i svih proletera, svih kršćana i svih muslimana, svih Francuza i svih Nijemaca, ali i opća.

Dvosmislenost demokratije

Demokratija se danas nastoji predstaviti kao vrednota. Štaviše, demokratija se predstavlja kao, prije svega, evropska vrednota. To bi trebalo da znači da je demokratija izraz slobodne volje naroda. A ovo bi moglo da znači da je sloboda više svojstvena Evropi nego bilo kojem drugom dijelu svijeta. Zvuči eurocentrički i narcisoidno. Ne bez ironije, treba podsjetiti da je Evropa i ideju demokratije posudila od Balkana. Pa ipak, Evropa danas daje Balkanu lekcije iz demokratije. Pri tome se zaboravlja da su i oni koji su je izumili bili kritički prema nesavršenostima, ograničenjima i rizicima ovog oblika državnog uređenja. Zato nas i zanima kakvu lekciju iz demokatije Balkan i ostatak svijeta može primiti iz Evrope, ako je ona sama lišena tog kritičkog mišljenja.

Ideja demokratije je moguća samo ako počiva na slobodi, pa čak i slobodi samo jednog čovjeka. Recimo, Solona, Klistena, T. Jeffersona. Ali *demokratija* je *per definitionem* moguća samo ako je vrednota, a to znači ako je izraz slobodne volje čitavog društva. Da li je demokratija uistinu postala vrednota svih?

Prevedeno sa spekulativnog na politički jezik, ovo pitanje bi trebalo da glasi: Da li je vlast naroda vlast *svih* ili vlast *većine*? Ako demokratija počiva na slobodi, i ako je vrednota svih, onda demokratija nije vlast većine. Demokratija ne mora da bude zasnovana na slobodi čak ni kao naprosto vlast svih. Vlast svih, kao i opća sloboda, može da bude apstraktno opća. Vlast većine jeste konkretna, ali nije opća, vlast naroda, svih, jer većina, ma koliko da ih je, nisu svi. *Ergo*, vlast većine nije demokratija. Princip većine, dakle, nije princip demokratije. Ako jest, onda je demokratija, vlast naroda, laž onih koji stvarno imaju vlast, i naivnost onih koji u to vjeruju. Da bi bila vlast *naroda*, demokratija, tj. *vlast* naroda, mora biti konkretna i *istinita*. Narod nije apstraktna cjelina. Zato demokratija ne počiva ni na vlasti *svih*, mada niko nije isključen, nego upravo stoga jer je jedinstvo oba momenta slobode, počiva na *pojedinačnosti*, dakle građaninu. Tek tada, kada demokratija bude počivala na pojedincu, bit će to vlast *konkretno* svih, ali sada *svih kao svih*, ili, bolje reći, *svakog kao svih*, ne zanemarujući, naprotiv – podrazumjevajući, i ono posebno, grupe – spolne, rasne, klasne, narodne, vjerske, jednako kao i grupu domaćica, advokata ili prosjaka, pa čak i pribjeglica (imigranata). Pojedinac je ono opće, i posebno, ili uslov i općeg i posebnog. Jer, ako je izostavljen samo jedan, a da ne govorimo o 50% svih, već to nije ono opće, nego posebno. Sloboda, koja nije sloboda pojedinca, svakog, nije sloboda. Za tu demokratiju Evropa još nije dorasla. U stvari, demokratija koja bi počivala na ovako shvaćenoj slobodi bila bi idealni oblik političke zajednice, *politeia*, za koju Aristotel kaže da i nije moguća.

Možda pred Evropu postavljamo isuviše težak, nerješiv zadatak. U stvari Evropa ga pred sebe postavlja sama. Istina, može se pitati: zašto uopšte govoriti o demokratiji u njenom idealnom, nemogućem i nedostižnom obliku? Idealizam, naime, ima smisla. Mi trebamo biti svjesni savršenosti idealnog ili konačnog oblika demokratije, upravo zato da ne bismo postojeća dostignuća demokratije proglasili savršenim i konačnim. Samo oni koji su svjesni ograničenosti i nesavršenosti današnje demokratije, s jedne strane, i savršenstva demokratije koje još nije dostignuto, niti će ikada biti, s druge strane – mogu biti pokretači promjene ka tom savršenom. Problem dakle leži u tome što se demokratija podrazumjeva i shvata kao gotova stvar. Ako je ovo što imamo savršeno onda smo zaista na kraju istorije. Zato treba podsjetiti na mišljenje grupe autora "Demokratije"[30], izraženo lapidarno već u

[29] Jonathan Swift, "Umijecće političkog laganja" ("The Art of Political Laying"), *Erasmus*, br. 2, Zagreb 1993, prevedeno na hrvatski iz "The Examiner", No 15, 1710.

[30] John Dunn, ed. (1994) *Democracy*, Oxford: Oxford University Press

podnaslovu njihove knjige: "The Unfinished Journey 508 BC to AD 1993". Ako se shvati poruka podnaslova razumjet će se i njen sadržaj.

Prema tome, samo pod pretpostavkom hegelovski shvaćenog pojma slobode demokratija je konkretna i istinita. Ono konkretno u demokratiji je istinito. Dakle – pojedinac! A to znači da ne treba vjerovati da je demokratija uspostavljena nego da tek treba raditi na njenom razvitku. Umjesto toga, demokratija danas počiva na onom posebnom – principu većine koji je upravo negacija slobode, i političkim partijama, dakle nečemu sto je partikularno. Reprezentativna demokratija, a danas su uglavnom takve, počiva na slobodi koja nije realizirana u svom pojmu. David Wootton podsjeća na "fundamentalni paradoks modernih demokratskih vlada": "U reprezentativnim demokratijama, nije narod onaj koji vlada, nego političke partije. A same političke partije jednostavno ne predstavljaju svoje članove…"[31] Nakon ovih riječi, nužnim se postavlja pitanje: Zbilja, ko vlada našim (demokratskim) društvima? Na to pitanje se ne može odgovoriti dok ne saznamo ko laže a ko naivno vjeruje. Događa se da se demokratija doživljava – posebno u rukama onih koji razmišljaju o globalizaciji (što je njihova percepcija kosmopolitizma), ali bez multikulturalizma, dakle na mega-nacionalistički način – kao sloboda bez ograničenja. Takva sloboda nameće demokratiju i tamo gdje je malo ko može prihvatiti, ali i tamo gdje su sve pretpostavke za nju grubo, zločinom ukinute. Recimo – kao u Bosni.

Demokratija upravo zato jer počiva na slobodi, mora biti *ograničena*! Da bismo vidjeli o kakvim se granicama radi, potrebno je postaviti tri pitanja. *Prvo* pitanje jeste ono temeljno: Koliko je demokratija izraz volje građana, a u kojoj je mjeri nametnuta nekom tuđom voljom, dakle nečijom slobodom bez granica, negativnom slobodom? Tu, naravno, mislimo prije svega na nastojanje tzv. demokratskih država da demokratiju etabliraju silom, prinudom, ili manipulacijom, u društvima širom svijeta. To se, međutim, u istoj mjeri, odnosi i na njih same, već etablirane demokratrije, one koje sebe najčešće narcisoidno nazivaju razvijenim demokratijama. Može li se o demokratiji govoriti kao vrednoti, dakle izrazu slobodne volje, ako 50% građana ne izlazi na izbore? Šta je sa voljom onih skoro 50% pojedinaca koji se odriču slobode ili, čak, bježe od slobode? Izbori su apstraktno opća sloboda: *svi* imaju pravo glasa, doduše svake četiri godine, i u toku 12 sati, *većina* odlučuje, čak i kada je ta većina daleko ispod polovice svih, a suverenitet svih, tj. naroda, zatim prenosi na – *političku partiju*, ili koaliciju partija, dakle na ono sasvim *posebno i partikularno*, a ne rijetko i na *jedinog i najvišeg* vođu. Nakon izbora, od općenarodne volje, konzekventno vlasti svih, preostaje veoma malo. Razočarenje mnogih, često i većine, poslije izbora, je stoga logična posljedica. Uostalom, izbori ne moraju biti nužni; oni koji su izmislili demokratiju znali su i za vlast naroda bez izbora.[32] Ako sloboda podrazumijeva i odricanje od slobode, tj. političko samoubistvo (izborna apstinencija) ili totalitarizam (jednopartijski sistem), nije li nužnost drugog momenta slobode, *ograničavanje* slobode, jedini način da se do slobode dođe?

Evropski mega-nacionalizam, kao i svaki nacionalizam, koji tako otvoreno kuca na vrata umjesto multikulturalizma, nije stvar samo nekoliko evropskih vođa s izraženom sklonošću da lažu nego još više stvar evropskog mnoštva da vjeruje. Euronacionalizam nije usmjeren samo prema kulturama, etničkim identitetima i religijama koje dolaze u Evropu. Evropa neraspoložena prema multikulturalizmu određuje i ko u Evropi ispunjava uslove da bude Evropa. Tako se događa da upravo dio Evrope od koga je posudila i svoje ime – Balkan, ne priznaje da bude Evropa.

Drugo pitanje se odnosi na osnovnu proceduralnu odliku demokratije: *izborni prag*. Moderna politička nauka, da partije na vlasti ne pominjemo, racionalno i sa mnogo dobre volje, insistira na tome. Izborni prag, međutim, ne samo da isključuje male partije, nego i ogroman broj građana, od bilo kakve participacije u političkoj volji. Osnovna svrha izbornog praga je isključivanje malih partija iz zakonodavne vlasti. Osnovni motiv: manji broj partija u parlamentu – efikasniji proces odlučivanja. (Međutim, ako slijedimo ovu logiku racionalnosti, dolazimo, konzekventno, do apsurdnog zaključka: ako je manji broj partija efikasniji od većeg, onda je i jednopartijski sistem efikasniji od višepartijskog!) Izborni prag je samo jedan od proceduralnih oblika kojima se u demokratiji uspostavlja diktatura većine i isključuje volja manjine. Ovdje se napadno potvrđuje koliko je princip većine, kao determinirajući, suprotan slobodi. Većina nije narod. Većina je, u ma kakvom razmjeru se pojavljivala, samo dio onog općeg, cjeline, naroda, dakle ono *posebno*. A sloboda posebnog još nije opća slobode. Još manje je to vlast jedne političke partije ili koalicije partija. Nadalje, princip većine podrazumijeva manjinu. Koncept manjine, bilo koje, političke, etničke ili vjerske, je sramna implikacija principa većine. Tamo gdje postoji manjina tu prestaje demokratija jer je demokratija vlast svih; manjina je *contradictio in adiecto* demokratije, jednako kao i većina. Volja većine, upravo stoga jer potpuno isključuje volju manjine, mora biti *ograničena*. Uklanjanje izbornog praga je oblik tog ograničavanja: ograničavanje slobode većine da čini što hoće i omogućavanje manjine, sve do individualnog građanina, da učestvuje u zakonodavnoj vlasti.

Treće pitanje je skoro šokantno: Da li je moralno uspostaviti demokratiju tamo gdje se većina izbornog tijela postigla zločinom, takvim kao što su – zločin protiv čovječnosti, ratni zločin, etničko čišćenje i genocid? Bosna je ne samo svjež nego i paradigmatičan primjer. Umjesto da se za neko vrijeme anulira bilo kakav politički život u zemlji u kojoj je počinjen barem jedan genocid, sada već i međunarodno-pravno potvrđen, Evropa (i Amerika) u Bosni etablira demokratiju u kojoj vlast demokratski (sic!) dobijaju čak i oni koji će uskoro biti osuđeni za ratne zločine i zločine protiv čovječnosti. (Momčilo Krajišnik) Nakon političke hipokrizije ustanovljene Daytonskim sporazumom, jedini zaključak koji preostaje jeste onaj sarkastični: najefikasniji način da se dođe do vlasti većine, jeste da se počini zločin, po mogućnosti genocid, etničko čišćenje, ili barem humano preseljenje izbornog tijela u mjeri u kojoj je to potrebno da se postigne apsolutna većina jedne nacionalne grupe. Upravo to se dogodilo u Bosni: demokratija je uspostavljena i u onim dijelovima zemlje (istočna Bosna) gdje je potpuno nestao jedan narod koji je prije genocida tu imao apsolutnu većinu. Demokratija uspostavljena u ovakvim

31 David Wootton, *The Levellers*, u J. Dunn (ed) "Democracy" (1994), p. 79, Oxford: Oxford University Press

32 Aristotle, *Politics*, 1303b, 10-15

okolnostima, na pretpostavci genocida ili sličnog masovnog zločina, dakle *slobode bez ograničenja*, u stvari je nastavak zločina drugim, političkim, demokratskim sredstvima. Opsjednutost demokratijom, kada ova počiva na slobodi bez ograničenja, poprima karakter fetišizma i fanatizma. U takvim uslovima demokratija, tj. takva sloboda, mora biti *odbačena* kao političko rješenje. Nikakvo ograničenje nije dovoljno.

Zbog ovoga moramo još jednom ponoviti Hegelove riječi da je: "...nedostatak razuma da on jedno jednostrano određenje uzdiže do jedinog i najvišeg".[33] Nedostatak je, dakle, evropskog *ratia* što demokratiju jednostrano uzdiže do jedinog i najvišeg političkog oblika. Štaviše, samo jedan njen oblik utemeljen na samo jednoj proceduralnoj formi. U Bosni, demokratija nije samo priznanje rezultata zločina nego je i nastavak zločina, i genocida i etničkog čišćenja.[34] Zato je *edukativni protektorat* u slučaju Bosne, kao i u svakom drugom slučaju gdje je nad narodom počinjen genocid, adekvatnije rješenje od demokratije kao slobode bez ograničenja, jer uključuje i onaj drugi momenat slobode, njeno ograničavanje.[35] Da li bi edukativni protektorat bio i konačno ostvarenje slobode u njenom pojmu moglo je biti viđeno samo da mu se pružila prilika, kao što sam predlagao. Ali nije. Zato u Bosni i danas umjesto demokratije imamo politički haos, dakle slobodu bez ograničenja. U stvari, da se korigiram, postoji jedno ograničenje slobode u Bosni. To je Office of the High Representative. Nažalost, Visoki predstavnik već odavno ne ograničava slobodu bez granica bosanskih političara, jer ne koristi svoje 'bonske ovlasti', BP (Bon powers), nego samo nadgleda njihove političke igre bez granica. Zato će Bosna, ovako ustavno konstituirana, trajati samo dotle dok postoji i to ograničenje, korektiv.

Upravo postojanje institucije Visokog predstavnika u Bosni potvrđuje da Evropa, uz pomoć USA, naravno, može da zna šta je to sloboda u Hegelovom pojmu. Naime, kao što smo rekli, sloboda je jedinstvo općeg i posebnog u pojedinačnosti. Ako demokratija hoće da počiva na slobodi onda ona uključuje, rekli smo također, sve pojedinačno. Međutim, čak i ako svi treba da budu uključeni u vlast kao svi, jasno je, treba biti iskren i priznati, da svi nisu jednaki. Neki su manje a neki više sposobni da djeluju kao *svi*, te su kao pojedinci bolji ili gori od drugih. Zato sloboda, a time i demokratija koja na ovoj počiva, ne isključuje aristokratiju ili čak kraljevinu. Tako Hegel, mada mislilac slobode i građanskog društva, dopusta i kneževsku vlast. To što se Evropa odlučila, u slučaju Bosne, za termin Visoki predstavnik a ne knez, princ ili kralj, sa stanovišta suštine pojma ne mijenja ništa na stvari. Sve se može razumijeti ako se shvati Hegelovo priznanje upućeno Montesquieu – onom što je otkrio nužnost tri vlasti, kao način zaštite vlasti svih od njihove vlastite vlasti – zato što je naveo da je princip demokratije, ipak, *vrlina, krepost*.[36] Dakle, ne većina, tj. vlast onog posebnog.

Taj princip nije garantovan nikakvom demokratskom procedurom. Štaviše, taj princip je u obrnutoj srazmjeri s veličinom proceduralne demokratije. Vrlina je onaj princip demokratije koji je ograničava ustanovljavajući je u *pravoj mjeri*, tj. u sredini, između *previše slobode* onih koji joj nisu dorasli i *premalo slobode* za one koji su za nju zreli i koji će je znati nezloupotrijebiti.

Dvosmislenost sintagme "diversity management"

Druga politička vrednota Evrope, izvedena iz vrednote slobode, je raznolikost, uključujući i etničku, naravno. Kao i demokratija, tako i koncept multietnicizma ili etničke raznolikosti, počiva na evropskoj *predstavi* slobode koja, kao što smo vidjeli, nije isto što i sloboda u njenom *pojmu*. Evropa vjeruje da vrednotu etničke raznolikosti priznaje, toleriše i razvija ne samo na nivou Evrope, nego i u okviru nacionalnih država. Ima li Evropa pravo da nas laže, a mi pravo da joj više vjerujemo? Nauka počiva na sumnji, te je stoga korisno podsjetiti se riječi velikog bosanskog i evropskog pjesnika Abdulaha Sidrana, i shvatiti ih kao odgovor na Swiftovu dilemu: "Otkako sam sebe uhvatio da lažem, ne vjerujem više nikome."

Nacionalna država, što je glavno političko dostignuće moderne Evrope, stoji u obrnutoj srazmjeri s vrednotom etničke raznolikosti. Što je država više nacionalna, to je društvo manje etnički raznoliko. Ni jednostavnije ni logičnije istine. Ako logika nije dovoljna za istinu, treba samo pogledati u empiriju neke od evropskih nacionalnih država: recimo Francuske, Britanije, Španije, Grčke. Evropa, sastavljena od nacionalnih država, počiva na slobodi u njenom poročnom obliku, bilo da je taj porok višak ili manjak slobode. Nacionalna država, naime, počiva na općoj, apstraktnoj slobodi: svi mogu postati građani nacionalne države, ali samo pod uslovom da postanu jednonacionalni, dakle jednakiji jedni drugima nego što su to bili ranije dok su živjeli u društvima koja su bila multietnička i pod državama koje su bile aristokratske, teokratske, pa i autokratske. Pri tome se, prirodno, asimilacija, kao kompromitirajući pojam, isključuje, a u isto vrijeme bestidno provodi, ali pod krinkom eufemizma – integracije stranaca, i općenito drugih i drugačijih. Pa ipak, upravo nacionalna država insistira na, između ostalog, etničkoj raznolikosti. Paradoksalno ili – logično?

Tragika tog paradoksa logike ili logičnog paradoksa, ne proizlazi iz političkog stava Evrope koliko iz 'koncepta' evropske nauke. Univerziteti, departmani, instituti, strateški centri, projekti, konferencije, seminari i ljetne škole, pa i 'think tankovi' su, u posljednjih nekoliko godina, prepuni jednog novog predmeta istraživanja – *diversity management*. Evropski fondovi i fondovi nacionalnih država troše milione eura na manipuliranje evropskom naukom. Nauka troši te milione na svoju sramotu. Cilj je hipokritski predstaviti slobodu kao osnovu evropske politike etničke raznolikosti. Evropska Nacionalna država i supranacionalna Evropa ne bi mogli prikriti svoju antimultietničku prirodu da nemaju potporu nekritičkog evropskog mišljenja. Uz podršku apologetske nauke, Evropa će i neslobodu etničkih grupa prikazati kao svoje dostignuće. Nikakvo čudo u političkoj atmosferi proglašavanja multikulturalizma neuspjehom, a možda i prijetnje "jedinom i najvišom" kulturom, što bi bila očekivana posljedica nedostatka evropskog razuma. To je razlog zašto evropsku nauku, a ne samo politiku, treba stalno podsjećati na Hegelov pojam slobode.

Tako se još jednom pokazuje, kao i u slučaju demokratije, da je antimultikulturalizam samo eufemizam za antimultietnicizam. Ako

---

33 Hegel, ibidem, § 5

34 Vidjeti Džemal Sokolović, "Twelve hours of democracy", *Balkan forum*, Vol. 1, No 5, December 1993; "Zwölf Stunden Demokratie" (na njemačkom), *Ost-West*, Graz, No 1/94; "Dvanajst ur demokracije" (na slovenačkom), *Teorija in praksa*, Ljubljana, Let 30, No. 1-2 (januar-februar 1993), str. 120-129.

35 Vidjeti Džemal Sokolović, *Social Reconstruction and Moral Restoration*, in Henrik Thune & Vegard V. Hansen, eds. "Etter Srebrenica, massakre, militærmakt og moral", NUPI, Oslo 1998

36 Hegel, ibidem, § 273

multikulturalizam nije uspio onda je to dokaz neravnopravnosti mnogih etničkih grupa unutar nacionalnih država, njihove ugroženosti a u težim slučajevima i brisanja etničkih identiteta. *Ergo,* antimultikulturalizam je posljedica narastajućeg evropskog mega-nacionalizma.

Vrlo je važno utvrditi u kojoj mjeri raznolikost etničkih identiteta zaista počiva na pojmu slobode, a u kojoj mjeri nacionalna država počiva na praznoj, negativnoj slobodi brisanja etničke raznolikosti bez ograničenja sve do jednonacionalnosti. Stvar, slobodu, treba dakle razmotriti u dva slučaja, etničke raznolikosti i državne jednonacionalnosti. S jedne strane, da bi se moglo govoriti o etničkoj raznolikosti u Evropi, kao i na nivou evropskih nacionalnih država, potrebno je da etnički identiteti počivaju na pojmu slobodne volje, a to znači ni na (apstraktno) općoj slobodi da svi postanu jedno- i jedino(nacionalni), niti na posebnoj slobodi da svi postanu različiti, nego na slobodi do *pojedinačnosti*, dakle slobodi pojedinca koja uključuje i izbor čovjeka da ne bude ništa drugo osim pojedinac, individuum. Sloboda shvaćena konkretno, i istinito, podrazumijeva: a) zadržavanje bilo kakvog posebnog identiteta, b) odricanje od postojećeg i prihvatanje novog, bilo nekog posebnog ili općeg identiteta, ali i, naročito, c) odricanje od bilo kakvog socijalnog, a pogotovo kolektivnog, identiteta.

S druge strane, da bi se moglo govoriti o slobodi u okviru postojećih političkih tvorevina, bilo država bilo EU, Evropa mora odustati od nacionalne države kao *per definitionem* negacije slobode. Da bi postojeće političko organiziranje Evrope, zasnovano na Nacionalnoj državi, bilo kompenzirano općeevropskim, ono mora biti konkretno općeevropsko. I tek tada će biti istinito, tj. istinski evropsko. Evropa, ono opće, ostaje apstraktno opća, apstraktno evropska, sve dotle dok je Evropska unija – unija nacionalnih država. Ono posebno, nacionalne države, je suprotnost Evropi, dakle onom općem. Svako to posebno, tj. svaka nacionana država, "koje je svojom refleksijom u sebi izjednačeno s općenitim" (Hegel), hoće da je ono opće, hoće da je Evropa. I Njemačka, i Francuska, i Velika Britanija, ne samo u triumviratu, nego i svaka posebno, svojom refleksijom u sebi se izjednačavaju s Evropom. Kao Srbija s Jugoslavijom, ili kao Engleska s Britanijom.[37] Evropa će ostati takva, apstraktno opća, dakle apstraktna Evropa, čak i ako postane Evropska unija regija ili komuna (city-states). U oba slučaja, Evropa će počivati na suprotnosti onog općeg i onog posebnog. A i jedno i drugo su, prema Hegelu, apstrakcije. Rješenje te suprotnosti jeste *pojedinačnost* – Evropa građana. *In medias res* (to the point!): mogu li ja, kao individua, postati građanin Evropske Unije, ili bilo koje druge političke strukture u Evropi, prije bilo koje od dvije države čiji sam ja državljanin? Mogu li ja sam postati građanin Evrope prije i Republike Bosne i Hercegovine i Kraljevine Norveške, prve koja ne ispunjava uslove EU, druge čiji građani nemaju želju da se priključe EU? Moram li ja čekati na kolektive koji se zovu izborna tijela ove dvije države, ako ja hoću, svojom vlastitom slobodnom voljom, da budem građanin Evrope i ispunjavam zahtjeve EU?

Princip većine podrazumijeva manjinu. Koncept manjine, bilo koje, političke, etničke ili vjerske, je sramna implikacija principa većine. Tamo gdje postoji manjina tu prestaje demokratija jer je demokratija vlast svih; manjina je contradictio in adiecto demokratije, jednako kao i većina. Volja većine, upravo stoga jer potpuno isključuje volju manjine, mora biti ograničena.

Tek kao takva, zasnovana na konkretnoj (a time i istinskoj) općenitosti, Evropa građana će biti sposobna i otvorena za, s jedne strane, svako istinsko ujedinjenje Evrope zasnovano na onom posebnom (država, regija, komuna), i, s druge, sposobna i otvorena za kosmopolitizam, tačnije za svoju kosmopolitsku ulogu u svijetu. Ono što će odlučiti kojim će putem Evropa krenuti s današnjeg raskršća jeste (anti)multikulturalizam. Ako ostane vjerna svom multikulturalizmu, izbjeći će evropski nacionalizam, možda mega-nacionalizam. Anti-multikulturalizam je prepreka evropskoj kosmopolitskoj misiji i evropskom jedinstvu; multikulturalizam u Evropi je pretpostavka i Evrope i njenog kosmopolitizma.

Umjesto slobode raznolikosti, do pojedinačnosti, kao što smo rekli, evropske nacionalne države, a i EU po ugledu na njih, kao i privatne fondacije, po inerciji, iza koje nema (kritičkog) mišljenja, ali ima puno dobre volje, nude koncept upravljanja raznolikošću, *diversity management.*

Šta bi, u stvari, mogao značiti "diversity management"? Bez obzira na namjere, ili dobru volju, što je svakako moguće i u ovom slučaju, koncept je sam po sebi kontradiktoran. Ako promotori ideje "diversity managament" hoće etničku raznolikost, onda ovaj koncept ide u suprotnom smjeru. Management podrazumjeva *organiziranu* i, vjerovatno, kontroliranu, raznolikost, a isključuje *spontanost*. Kontradiktornost se sastoji u sljedećem: 'management' je ne samo upravljanje, determiniranje i dominacija, nego je i moguć samo iz jednog centra. Konzekventno, rezultat 'managementa' iz jednog centra može biti samo ukidanje raznolikosti, u boljem slučaju uspostavljanje dominacije većine i tolerancija, trpeljivost manjina, a u težim slučajevima ukidanje manjina, asimilacija, stanje jednog identiteta itd. U ekstremnim slučajevima, kao nedavno u Bosni, do etničke čistote se dolazi etničkim čišćenjem, istrebljenjem, genocidom. 'Management' podrazumijeva organiziranje raznolikosti odozgo, a ne odozdo. Ljetne škole za mlade, seminari i konferencije posvećene ovoj temi služe samo zato da se ta ideja odozgo predstavi kao ideja odozdo. 'Management' podrazumijeva da je sloboda opća do jednostranosti, a mi smo vidjeli da sloboda počiva na pojedinačnosti kao jedinstvu općeg i posebnog. Samo 'diversity' koja dolazi od pojedinačnosti počiva na slobodi i može računati na uspjeh. Zbog svega rečenog "diversity management" ne služi svojoj svrsi nego nas odvodi dalje od – raznolikosti, uključujući i etničku. "Diversity management" je hipokritski metod usmjeren protiv multikulturalizma. Ako je etnička raznolikost slobodna, onda nije dovoljno da bude samo *tolerirana*, budući je to čak ponižavajuće, jer ja hoću da moja distinktivnost ne bude čak ni samo *poštovana*, dok u tuđoj distinktivnosti hoću da *uživam*. Užitak u etničkoj raznolikosti je tek dokaz njene slobode.

***

Hipoteza s početka analize, da demokratija pati od manjka slobode, tj. da počiva na ograničenoj slobodi, tako se pokazala djelomično tačnom. U stvari, zaključujem da demokratija pati od oba poročna oblika slobode:

[37] Vidjeti James G. Kellas (1991) *The Politics of Nationalism and Ethnicity*, London: McMillan

manjka slobode naroda i viška slobode onih koji vladaju u njegovo ime (političke partije). Druga hipoteza s početka analize, da nacionalna država pati od viška slobode, tj. da počiva na neograničenoj slobodi, također se pokazala djelomično tačnom. Na kraju, dolazim do zaključka da nacionalna država pati od oba poročna oblika slobode: viška slobode nacionalne države i manjka slobode etničkih, i drugih, manjina.

> ***In medias res* (to the point!): mogu li ja, kao individua, postati građanin Evropske Unije, ili bilo koje druge političke strukture u Evropi, prije bilo koje od dvije države čiji sam ja državljanin? Mogu li ja sam postati građanin Evrope prije i Republike Bosne i Hercegovine i Kraljevine Norveške, prve koja ne ispunjava uslove EU, druge čiji građani nemaju želju da se priključe EU? Moram li ja čekati na kolektive koji se zovu izborna tijela ove dvije države, ako ja hoću, svojom vlastitom slobodnom voljom, da budem građanin Evrope i ispunjavam zahtjeve EU?**

Evropa između 'alafranga' i 'alaturca' multietničnosti

Peace of Westphalia (1648) nije bio posljedica konflikta između Zapada i Istoka, Evrope i Azije/Afrike, kršćanstva i islama. Mir je došao nakon jednog od najokrutnijih sukoba unutar Zapada, unutar Evrope i – unutar kršćanstva. Pojava protestantizma (XVI stoljeće) nije bio ni prvi ni najveći rascjep unutar kršćanstva, ali je bio najnetolerantniji. Čak ni Velika šizma (the Great Schism, 1054), tj. podjela kršćanstva na istočno i zapadno, nije bila tako oštra i konfliktna. Mir je, kao i svaki mir, značio kraj rata, ali nije stvorio pretpostavke sprečavanja budućih sukoba. Njegov značaj je u tome što je konačno otvorio pitanje vjerske tolerantnosti u Evropi. Nažalost, Vestfalski mir, kao i mnogi drugi mirovni ugovori, je istovremeno udario latentne temelje novoj netolerantnosti. Princip *cuius regio, eius religio* je u stvari etablirao današnju vjersku netolerantnost unutar pojedinih političkih tvorevina. Pa ipak, samo ukazivanje na nužnost tolerancije unutar vjere, ukazalo je na preferentnost tolerancije u odnosu na rat. Okončanje tridesetogodišnjeg rata (1618-1648) je bilo probudilo nadu da se vjerska tolerancija može proširiti i izvan kršćanstva.

Nažalost, post-Vestfalsko iskustvo sa jevrejstvom i islamom u Evropi, potvrdilo je da su nade bile nerealne i da tolerancija nije postala dio evropske političke kulture. O *toleranciji* drugačije vjere je naravno nemoguće govoriti nakon Holokausta, i duge istorije antisemitizma prije toga, dakle onoga što je Jevrejima učinjeno u kršćanskim zemljama. *Poštovanje* drugačijeg gotovo da je isključeno nakon terorističkih napada u kršćanskim zemljama (New York, Madrid, London, Amsterdam, Beslan, Moskva) koji su došli kao posljedica fanatizma i ekstremizma unutar islama. Najzad, *užitak* u drugačijem se danas čini nedostižnim ako se ima pred očima slika onoga što jevrejska država – koja je trebalo da bude evropska naknada žrtvi za zločine počinjene nad Jevrejima u Evropi – čini etnički bratskim Palestincima, i kršćanskim i muslimanskim. Pa ipak, ima li Evropa pravo da se odrekne tolerancije koja ide preko granica kršćanstva? Da li će Evropa postati tolerantna ako se uzdigne do "jedinog i najvišeg"? Štaviše, prijeti li Evropi opasnost od uskrsnuća netolerantnosti unutar nje same, i unutar kršćanstva, ako se nastavi s netolerantnim odnosom prema različitima, muslimanima iznad svega?

Da bi se odgovorilo na ova pitanja, potrebno je ustanoviti da li je Evropa uopšte netolerantna ili pak autor ovih redaka pretjeruje, opterećen pristrasnošću i vlastitim iskustvom. Da bi se izbjegla bilo kakva predrasuda, prepuštam da na ovo pitanje, umjesto mene, odgovori sama Evropa, ona druga. Thomas Hammarberg, povjerenik Vijeća Evrope za ljudska prava, u svom Komentaru o stanju ljudskih prava, objavljenom 28. oktobra 2010, kaže:

"Izgleda da se evropske zemlje suočavaju s drugom krizom osim budžetskog deficita – s raspadom ljudskih vrijednosti. Jedan od simptoma je rastuće izražavanje netolerancije prema muslimanima.

Švajcarski referendum o zabrani gradnje minareta nije izuzetak. Ankete javnosti u nekoliko evropskih zemalja pokazuju strah, sumnju i negativne stavove prema muslimanima i islamskoj kulturi.

Te islamofobske predrasude kombinovane su s rasističkim stavovima – usmjerene protiv osoba koje dolaze iz Turske, arapskih zemalja i južne Azije. Muslimani tog porijekla diskriminirani su na tržištu rada i u obrazovnom sistemu u brojnim evropskim zemljama. Ima izvještaja koji pokazuju da su muslimani meta policije u višestrukim provjerama identiteta i agresivnih pretraga. To je ozbiljan problem s ljudskim pravima.

Nedavni izbori pokazali su da su ekstremističke političke stranke napredovale nakon agresivnih islamofobičnih kampanja. Čak su i više zabrinjavajući inercija i konfuzija među etabliranim demokratskim strankama u takvoj situaciji. Kompromisi koji se čine izgleda da daju prostor za legitimitet sirovim predrasudama i otvorenoj ksenofobiji.

Kada je Predsjednik Njemačke Christian Wulff potvrdio ono sto je očito, da je islam – jednako kao kršćanstvo i jevrejstvo – dio nacionalnog konteksta, na to se gledalo kao kontradiktorno. Jedne novine su izvjestile da su dvije trećine stanovništva bile nesaglasne.

Jedno ambicioznije istraživanje, koje je poduzela Fondacija Fridrich Ebert, je pokazalo da se 58 procenata složilo da 'bi vjerske prakse muslimana u Njemačkoj trebale biti seriozno ograničene'. Mada ne sasvim jasna, ova tvrdnja izgleda da odbija slobodu religije za jednu grupu – muslimane. Široka podrška ovom mišljenju je loš znak...

Predsjednik Wulff je naravno imao pravo: islam je već dio naše kulture. Muslimani u Evropi – uključujući približno 1.6 miliona muslimana u Ujedinjenom Kraljevstvu, 3.8 miliona u Njemačkoj, 5 miliona u Francuskoj i 15-20 miliona u Rusiji – doprinose našim ekonomijama i društvima. Oni pripadaju. Većina njih su u stvari rođeni u ovim zemljama, većina nije naročito religiozna a samo nekolicina bi se mogli okarakterizirati kao islamisti.

Različite grupe muslimana se sada krive od strane političara u nekim zemljama zato što se ne 'asimiliraju'. Međutim, integacija je dvosmjerni proces zasnovan na uzajamnom razumijevanju. Anti-muslimanska netrpeljivost je u stvari postala glavna prepreka odnosima poštovanja. Štoviše, islamofobična atmosfera je vjerovatno bila faktor koji omogućava ekstremiste u nekim slučajevima da regrutuju mlade i ogorčene pojedince kojima nedostaje osjećaj pripadnosti.

---

38 Vidjeti: www.coe.int/congress; vidjeti također: Patrick J. Buchanan, "The Rising Tide of Ethno-Nationalism: Multiculturalism Fails in Europe", *Global Research*, October 23, 2010.

Umjesto da se ovakvi problemi prodiskutiraju seriozno, mi smo imali debatu o metodama kažnjavanja žena koje nose zar i sprečavanja izgradnje minareta. Teško da je ovo način da se odužimo našim *evropskim vrednotama*."[38]

Prije vlastitog zaključka, i nakon ovog nadahnuto samokritičkog priznanja, i diskretne mučnine koju izaziva, dodajmo i nekoliko činjenica: izgon Roma iz Francuske, zabrane zara, prijetnja zabrane obrezivanja muške djece, otvorena prijetnja multikulturalizmu u dvije istorijski kompromitirane zemlje, zabrana minareta u Švajcarskoj, činjenica da jedna država članica EU uopće ne priznaje postojanje manjina, ustavna definicija Izraela kao demokratske i jevrejske države, i najzad, iznad svega, oblikovanje 'demokratske' Bosne – nekada paradigme multietničkog društva i države, koja je još u srednjem vijeku, davno prije Vestfalskog mira, tolerirala na vlastitom tlu barem tri različite crkve i vjere – kao države tri konstitutivna naroda, a ne kao građanske države. (Čak se g. Hammarbergu može uputiti zamjerka: nije pomenuo balkanske, dakle ipak autohtono evropske muslimane u Bosni, Albaniji, Kosovu, Srbiji, Hrvatskoj, Crnoj Gori, Bugarskoj i Turskoj.)

Van svake je sumnje, dakle, da Evropa nije tolerantna. Ono što treba pitati jeste: koga kriviti? Već smo pretpostavili da Evropa nije ozbiljila svoju osnovnu samoproklamiranu vrednotu – slobodu. Na toj neostvarenoj vrednoti gradi se demokratija kao politički sistem Evrope. Zbog toga se logičnim nameće ovo heretičko pitanje: Da li je demokratija odgovorna što je Evropa netolerantna prema vjerskoj raznolikosti, multietnicizmu i multikulturalizmu?

U stvari, potrebno je pitanje učiniti još temeljnijim: Da li je demokratija uopće moguća u multikulturnim, multietničkim i najzad multireligijskim društvima? Ne bez ironije, ovo isto pitanje se može postaviti i obrnutim logičnim redom: Da li su multikulturna, multietnička i multireligijska društva prijetnja i prepreka demokratiji? Ako je suditi po odioznosti kojom šefovi vlada nekih evropskih država govore o multikulturalizmu, izgleda da je ovo pitanje tačno tek postavljeno da drugi način. Da bi se spasila demokratija, dakle, treba se odreći multikulturalizma. I svega ostalog što uz multikulturalizam ide. Treba se odreć i svega osim kontrolirane raznolikosti, odnosno upravljanja raznolikošću (*diversity management*).

I zaista, multietničnost koja počiva na ovom evropskom kulturnom konceptu, unutar političkog okvira koji obezbjeđuje nacionalna država, i iskustvu vjerske tolerancije postvestfalske Evrope, ja nazivam "alafranga" multietničnost, kao metaforu koja ne asocira jedino na Francusku, nego na veći dio Evrope.

Postoji još jedan koncept multietničnosti i ja ga nazivam "alaturka", pri tome naglašavajući da se radi o metafori koja ne obuhvata samo etničku raznolikost koja je postojala u *Osmanskoj* Turskoj nego i u *Habsburškoj* Austro-Ugarskoj. Ova metafora se ne odnosi ni na poznati millet sistem u Turskoj niti samo na vjersku tolerantnost kakvu je prakticirala Austro-Ugarska. Kao ilustraciju podsjetit ću samo na jedan primjer – slučaj Bosne. U Indiji, zemlji sa više od milijardu ljudi, danas svi govore, pored lokalnih jezika, engleski, nakon samo dvije stotine godina kolonijalne vlasti Velike Britanije. U Bosni, i nakon skoro pet vijekova turske vlasti danas niko ne govori turski nego jezikom koji svako može nazvati kako hoće. I ono malo Turaka koji su ostali da žive u Bosni nakon sto se Turska povukla, govore bosanski, asimilirani, mada u Bosni nikada nije bilo državne politike 'integracije' stranaca. S druge strane, za onih četrdeset godina koliko je Bosna bila dio Austro-Ugarske, evropske i kršćanske, muslimani su uživali sva prava, uključujući i prava bosanskih velikoposjednika da zadrže svoja imanja, nakon okupacije i aneksije. Štaviše, mislim da su bosanski muslimani u Austro-Ugarskoj, iako su govorili drugačijim jezikom i čak pisali (tada) drugim alfabetom (arapskim), uživali veća građanska prava nego alžirski, tuniski i marokanski muslimani u današnjoj Francuskoj, mada su ovi govorili francuski, a pisali latinskim alfabetom još dok su bili u zemljama Magreba.

Jedino što razlikuje ove dvije države, Osmansku i Habsburšku, od današnjih evropskih nacionalnih država jeste da su u to vrijeme bile aristokratske. I teokratske, u izvjesnoj mjeri. Znači li to da demokratiju ipak treba kriviti za neuspjeh multikulturalizma, pa prema tome i multietničnosti i za vjersku netoleranciju? Ili i njoj, demokratiji, kao i Evropi, još uvijek nedostaje njihova fundamentalna pretpostavka – sloboda u njenom pravom, srednjem obliku. Vrlina slobode. Sloboda u njenom pojmu, kao što nas je pokušao naučiti Georg Wilhelm Friedrich Hegel. ■

Džemal Sokolović (1947, Konjic, BiH) od 1994. godine živi i radi na Univerzitetu u Bergenu, Institutu za komparativnu politiku i Rokkan centru za socijalne studije. U međuvremenu je bio gostujući profesor na univerzitetima u Ljubljani, Heidelbergu i Grazu. Prije rata u Bosni je bio redovni profesor na Univerzitetu u Sarajevu. Doktorirao je kod Rudija Supeka. Objavio je preko 150 radova u naučnim časopisima iz oblasti sociologije, političkih nauka i filozofije: "Praxisu", "Kulturnom radniku", "Našim temama" (Zagreb), "Filozofiji", "Sociologiji", "Kulturi" (Beograd), "Pregledu" i "Dijalogu" (Sarajevo) i drugim. Radovi su prevođeni na engleski, francuski, njemački, norveški, italijanski, mađarski, slovenački, makedonski. Prije rata u Bosni objavio je tri knjige: "Rad i samootuđenje", "Individuum i zajednica", "Kapital i socijalizam". Poslije rata objavljene su mu sljedeće knjige na engleskom: "Reconstructing Multiethnic Societies: the Case of Bosnia-Herzegovina" (sa Florianom Bieberom), "The Balkans: Searching for Solutions" (sa Steinom Kuhnleom). Knjiga "Nation vs. People: Bosnia is just a case", je izašla u izdanju Cambridge Scholars Publishing, UK. Knjiga "Nacija protiv naroda" je prvi put objavljena u Oslu, na bosanskom, a drugo izdanje je objavljeno u izdanju "Biblioteke XX vek", u Beogradu.

Neposredno poslije rata, Sokolović osniva Institut za demokratiju, sa sjedištem u rodnom Konjicu. Institut organizira konferencije, seminare, ljetne škole, a okupio je do sada naučnike, studente, političare i aktiviste NVO iz preko 70 zemalja. Uz pomoć Univerziteta u Bergenu i Istrazivačkog savjeta Norveške, više godina je radio na projektu "Istraživanje dobra u Bosni i izgledi za pomirenje". Rezultat istraživanja je preko 500 sakupljenih svjedočanstava o međuetničkim i međureligijskim dobrim djelima koje su ljudi svih naroda i vjera u Bosni učinili jedni drugima tokom posljednjeg rata, kao i film "I bi svjetlost…", nastao na osnovi istraživanja.

Može li moderna nauka riješiti jednu od najstarijih teoloških dilema?

Došlo se do uvjerenja da fizička čestica, odnosno njen koncept istodobno determiniranog i nedeterminiranog ponašnja, može biti bolje pojmljen sagleda li se u svjetlu islamske teorije predestinacije. Na ovaj način, kao što je to pokazao Ulrich Schoen, muslimani mogu dokazati da se njihova vlastita nastojanja da protumače teološki i znanstveni problem (problem kauzaliteta kao dio problema predestinacije) ne mogu više potcjenjivati kao opskurne srednjovjekovne besmislice (Hofman, 1996, str. 80). Savremena nauka je ponudila određene teorije koje mogu poslužiti kao odgovor na ovu dilemu.

Piše: **Zlatan Burzić**

Čovjek (ne) upravlja svojom sudbinom

*"Zar ste mislili da smo vas uzalud stvorili i da Nam se nećete povratiti?" (*Kur'an*, 23:115).* Iz ovog Ku'ranskog ajeta zaključujemo da ljudi imaju svoju ovosvjetsku misiju i da nisu poslani da samo "prespavaju" dunjaluk čekajući ahiretsko proživljenje. Musliman se nada da će ga Bog nagraditi za dobra djela koja je učinio i strahuje od kazne za loša djela, istovremeno svjestan da je sve u Božjim rukama. Ovdje se, međutim, krije kontroverza koja zaokuplja muslimanske mislioce dugo vremena. Koncept da je sve unaprijed poznato, pa samim tim i već određeno, dok je istovremeno čovjeku data slobodna volja, u literaturi je često nazivan paradoksom koji se nalazi izvan čovjekove sposobnosti razumijevanja. Sporenja po pitanju ovog paradoksa zabilježena su već u devetom stoljeću gdje škola *Mu'tezili* zastupa tezu da je čovjeku dat (*qadar*) – sposobnost da uradi dobro ili loše i u skladu sa svojim izborom zasluži nagradu ili kaznu, nasuprot škole *Hanbali* koja insistira na tome da Bog ima (*jabr*) – apsolutnu moć i ingerenciju u upravljanju svim događajima. U skladu sa učenjem *Mu'tezili* škole, Bog je stvorio u čovjeku skrivenu sposobnost da bude uzrokom akcije. Tako je ljudska akcija imala dva uzroka. Jedan – koji se mogao pripisati Bogu, i drugi – čovjeku (Hofman, 1996, str. 76).

Prema Hofmanu, osnovna dilema je: Ako je Bog uzrok svih akcija, u tom slučaju čovjek nije odgovoran za svoja djela, pa bi shodno tome, kontradiktorno bilo da ga se kazni; ili ako je čovjek uzrok svoje vlastite akcije, u tom slučaju Bog nije Tvorac i Gospodar svega što se događa (Ibid.). Obje škole nalaze uporište u Ku'ranskim ajetima, pogotovo ukoliko se isti uzmu izvan konteksta sure u kojoj su objavljeni, tako da se nameće potreba za cjelovitijim, integralnijim, ali i objektivnijim pristupom koji će, po mogućnosti, biti podržan i naučnim činjenicama što nas upućuje da prilikom analiziranja, pored teoloških, uzmemo u obzir i druge naučne discipline poput fizike i astrologije.

Popularnost Newtonovih teorija o kretanju nebeskih tijela navela je početkom XIX vijeka francuza Pierre-Simon Laplacea da prezentira teoriju da je svemir potpuno deterministčan, i da se skupom zakona može, ne samo objasniti, već i predvidjeti kako će se stvari razvijati u kosmosu, te da se na isti način, usljed djelovanja istih fenomena, može predvidjeti ponašanje čovjeka (Hawking, 1999, str. 55). Ova teorija je žestoko kritizirana od onih koji su smatrali da se time želi negirati sloboda ljudskog djelovanja koju mu je dodjelio Stvoritelj. Teorija je kasnije odbačena na osnovu novije teorije kvantne mehanike koja tvrdi da se ponašanje/kretanje partikule ne može sa sigurnošću predvidjeti (Heisenberg, 1927), međutim kontroverze su ostale na snazi. Stephen Hawking, jedan od najvećih umova savremene fizike, smatra da prema kvantnoj fizici, bez obzira na to koliko informacija dobijemo ili koliko je moćna naša sposobnost računanja, rezultati fizičkih procesa ne mogu se predvidjeti sa sigurnošću, jer nisu sa sigurnošću određeni. Umjesto toga, priroda određuje svoje buduće stanje kroz proces koji je u osnovi neizvjestan. Drugim riječima, zakoni prirode određuju vjerovatnoću različitih budućnosti i prošlosti, tako da univerzum, prema kvantnoj fizici nema jednu prošlost, niti ima samo jednu budućnost. Tako Hawking tvrdi da "moleku-

larna osnova biologije pokazuje da su biološki procesi regulirani zakonima fizike i kemije, pa su samim tim određeni kao orbite planeta... tako da se čini da nismo ništa više nego obične biološke mašine i da je slobodna volja samo iluzija“ (Hawking, 2010, str. 32). Postoje također brojni muslimanski autori koji omalovažavaju ljudsku volju i njen potencijal da promijeni čovjekovu budućnost do te mjere da fatalistički zaključuju da je uzaludno bilo kakvo nastojanje da čovjek svojim trudom, promjenom svog bića, promijeni i svoje buduće stanje tj. sudbinu – *“Reci: “Ja ne mogu ni samome sebi neku korist pribaviti, ni od sebe kakvu štetu otkloniti; biva onako kako Allah hoće“. (*Kur’an*,7:188).*

Slobodna volja izvan logike

Mnogi, upravo u ovom tumačenju nalaze jedan od glavnih uzroka stagnacije muslimanskih društava i njihove akutne nezainteresiranosti za aktivno učešće u globalnom socio-ekonomskom i naučno-tehničkom razvoju.[1] Govoreći o ovoj vrsti akutnog fatalizma, Muhammad Abduh navodi da postoje i oni koji tvrde da uvjerenje u čovjekovu slobodu djelovanja, koja ima za posljedicu određenje vlastite sudbine, vodi ka *širku* jer time čovjek sebi pripisuje mogućnost kreiranja/stvaranja (sudbine) što je eksluzivno svojstvo Stvoritelja, a nikako njegovog stvorenja. Prema Abduhu, tok sudbine se nalazi izvan domašaja ljudskog djelovanja i razumijevanja. Ako bi međutim, sudbina bila shvaćena kao “statični“, unaprijed određeni, završen zapis onda logika nameće zaključak da je svakom čovjeku i ženi po njihovom rođenu unaprijed određena sudbina koja ih u konačnici vodi do dženeta, odnosno džehenema, te da oni na to ne mogu uticati – “*... i ničiji život se ne produži niti mu se skrati a da to nije u Knjizi!“ (*Kur’an*, 35:11).* Čovjek se, u tom slučaju, ne bi rađao slobodan, već bi u samom činu stvaranja bio “prekodiran“ za jednu od dvije ultimativne ahiretske destinacije. Ovakav rigidan koncept čini se da negira vjeru u najširem smislu, jer je sloboda preduslov vjere. To bi, između ostalog, negiralo i suštinsko svojstvo dove – molbe Bogu da usliši određene želje ili potrebe.

Tariq Ramadan (2010) navodi da

> **U dvanaestom stoljeću, mnogo prije nego što su ustanovljeni principi kvantne mehanike, bez znanja o postignućima moderne fizike, Gazali je dilemi predestinacije nastojao pristupiti na racionalan način. On tako navodi da je sposobnost izbora jednaka onom što je izabrano, ali ide korak dalje i pita “Kako mogu stečene akcije kompletno biti pripisane neminovnosti (*ğabr*), kada svako nagonski razumijeva razliku između dobrovoljnih djela i nehotičnih (*darûri*) refleksa”?**

sve monoteističke religije, kao i hinduizam i budizam, imaju zajednički imenitelj po pitanju čovjekove slobodne volje, jer čovjek se ne može držati odgovornim ako nema slobodu izbora. Međutim, paradoks time nije riješen jer ostaje nejasno gdje to završava sudbina i gdje počinje slobodna volja, odnosno šta je to za šta čovjek ima odgovornost i gdje su njegove stvarne ingerencije? – *“Allah neće izmijeniti jedan narod dok on sam sebe ne izmijeni.“ (13:11).* Da li je čovjeku data mogućnost da svojim djelovanjem (npr. dovom/molbom upućenoj Stvoritelju) mijenja svoju (već određenu) sudbinu ili je time originalno stvara/oblikuje? – *“Nema nevolje koja zadesi Zemlju i vas, a koja nije, prije nego što je damo, zapisana u Knjizi, To je Allahu zaista lahko”* (Kur’an*, 57:22*). Postoje autori koji smatraju da su ovo neka od pitanja kojima se učenjaci ne trebaju baviti jer su ona po svojoj prirodi smještena izvan čovjekove sposobnosti razumijevanja, tj. izvan logičkog okvira koji je svojstven ljudskom rezonovanju i rasuđivanju. Svako ljudsko biće je svjesno da ima racionalnu sposobnost da slobodno djeluje, ali teško je poreći tjelesna ograničenja, i za vjernike, logičku implikaciju Božije volje i sveprisustnosti (ibid.). U pogledu tako različitih navoda, najvažnija tendencija u islamu od desetog stoljeća bila je da postoji dihotomija s obzirom na prirodu Boga i pitanje slobodne volje ili predestinacije, koja se ne može riješiti ljudskom logikom, dihotomija koju, jednostavno, moramo podnositi, uprkos nedoumicama koje izaziva (Hofman, 1996, str. 76.). Neka od modernih postignuća nauke, međutim, sugeriraju da to ne mora biti obavezno tako.

Vrijeme ima različitu gustoću u različitim dijelovima kosmosa

Metafizičke rasprave na ovu temu su postepeno gubile na značaju u XIX i XX vijeku kako je sama filozofija gubila na značaju. U tom periodu je nauka postala toliko tehnička i matematička za filozofe, ali i za sve druge osim malog broja specijaliziranih eksperata u specifičnim naučnim oblastima, da je filozofi više nisu mogli pratiti. To je dovelo do potpune marginalizacije velike tradicije filozofije od Aristotela do Kanta (ibid., str. 94)[2]. Tako se kontroverza kojom se bavi ovaj rad, polako prenosi iz sfere filozofije u sferu nauke. Dr. El-Karadavi smatra da samo Allah zna odnos između vremena kako ga mi računamo i vremena u Allaha, sugerirajući time da vrijeme nije linearno i apsolutno – *“On upravlja svime, od neba do Zemlje, a onda se sve to Njemu vraća u danu koji, prema vašem računanju vremena, hiljadu godina traje.“ (*Kur’an*, 32: 5).* Upravo ovaj stav, nakon

[1] Ova hipoteza otvara mnoga pitanja koja su i danas aktuelna u većini muslimanskih društava, tako da to zavrijeđuje poseban i opširan osvrt. Ovaj tekst će se stoga zadržati u granicama problematiziranja koncepta predestinacije u kontesktu modernih astroloških, i teorija kvantne fizike, posebno onih koje su, u međuvremenu, potvrđene empirijskim dokazima.

[2] Ludwig Wittgenstain (1889 – 1951), austrijsko-britanski filzof, etnički jevrej i deklarirani ateista, po mnogima najznačajniji filozof modernog doba, iznio je stav da je jedini preostali zadatak za modernu filozofiju analiza jezika kao polje istraživanja. Između ostalog, on tvrdi da jezik u svojoj osnovi ima logičku strukturu koja određuje granice onoga što se može reći smisleno, pa samim tim i granice onoga što se se može pojmiti, tako da su granice jezika ujedno i granice filozofije.

što je žestoko kritiziran, rehabilitiran je otkrićima moderne fizike. Kao što je dobro poznato, od kada je Werner Heisenberg ustanovio *princip nepouzdanosti*[3], fizika pokušava opisati unutar atomsku realnost ne koristeći alternativnu nego, komplementarne okolnosti. Došlo se do uvjerenja da fizička čestica, odnosno njen koncept istodobno determiniranog i nedeterminiranog ponašnja može biti bolje pojmljen sagleda li se u svjetlu islamske teorije predestinacije. Na ovaj način, kao što je to pokazao Ulrich Schoen, muslimani mogu dokazati da se njihova vlastita nastojanja da protumače teološki i znanstveni problem (problem kauzaliteta kao dio problema predestinacije) ne mogu više potcjenjivati kao oskurne srednjovjekovne besmislice (Hofman, 1996, str. 80). Savremena nauka je ponudila određene teorije koje mogu poslužiti kao odgovor na ovu dilemu.

Albert Einstein 1915. godine u svom poznatom članku nagovještava da bi Newtonovu ideju o "apsolutnom vremenu" trebalo odbaciti i prezentira teoriju relativiteta koja kaže da vrijeme nije odvojeno i neovisno od prostora već se oni kombiniraju i formiraju tzv. koncept "prostor-vrijeme". Sve do tada smatralo se da su vrijeme i prostor postojali oduvijek, da su apsolutni i linearni, mada je u Ku'ranu prije više od 1400 godina objavljeno da vrijeme u kosmosu ne može biti linearno – *"samo jedan dan u Gospodara tvoga traje koliko hiljadu godina, po vašem računanju." (*Kur'an*, 22:47).* Također se smatralo da se u svemiru nebeska tijela kreću, sile se privlače i odbijaju, ali da ništa od toga ne utiče na vrijeme i prostor[4]. Teorija relativiteta je izmjenila čovjekovo poimanje svemira dokazujući da su prostor i vrijeme dinamični i promjenljivi, da sve što se dešava u svemiru utiče na model prostor-vrijeme, te da on sam utiče na svemir. Neodvojivost koncepta prostor-vrijeme je zaključak kojeg savremena fizika kontinuirano potkrepljuje novim dokazima, a s obzirom na ovu povezanost, nema smisla razmatrati koncept prostor-vrijeme izvan svemira. To navodi na zaključak da prostor i vrijeme nisu mogli postojati prije nastanka svemira, već su nastali u istom procesu stvaranja svemira, koji je nastao prije izvjesnog vremena i koji bi isto tako mogao i nestati.[5] Današnja nauka smatra neupitnim da je nekada udaljenost između galaksija bila "nula". Tada su gustoća svemira i zakrivljenost prostor-vremena bili beskonačni[6]. To znači da vrijeme i svemirski prostor imaju svoj početak u toj tački koju moderna fizika naziva "Veliki prasak" (*eng. Big Bang*) – *"Zar ne znaju nevjernici da su nebesa i Zemlja bili jedna cjelina, pa smo ih Mi raskomadali...?" (*Kur'an*, 21:30).* Drugim riječima, svemir je nastao iz ničega i sve što ga čini je delikatni, odnosno savršeni balans materije i antimaterije sa pripadajućim silama[7] – *"On iz ničega stvara, i ponovo će to učiniti" (*Kur'an *85:13).*

Vrijeme prije početka vremena

Dokaz da nema apsolutnog vremena, već samo postoji relativno vrijeme, predstavlja općeprihvaćena naučna činjenica da mi ne možemo znati šta se u ovom trenutku dešava u udaljenim galaksijama, jer mi trenutno vidimo kosmos kakav je bio u prošlosti, tj. samo vidimo refleksiju svjetlosti čiji nam fotoni nose informaciju o tome kakve su zvijezde (koje danas posmatramo) nekada bile. Zapravo, mnoge od njih više ne postoje iako ih danas promatramo. Ovaj, naočigled paradoks, da se u jednom jedinstvenom trenutku susreću sadašnjost, prošlost i budućnost, teorija relativiteta objašnjava činjenicom da se svjetlost iz udaljenih galaksija još uvijek emituje u svim pravcima u svemiru. Drugim riječima, svjetlost još uvijek putuje prema nama (Howking, 1999, str. 33). Savremena fizika stoga smatra da je apsurdno tvrditi da je vrijeme postojalo prije nastanka svemira, jer je bez prostorne odrednice vrijeme lišeno svoje osnovne svrhe – definiranja hronologije događaja kroz prošlost, sadašnjost i budućnost. Pored toga, logika sugerira da je sama teza da je nešto postojalo prije vremena kontradiktorna, jer ona hronološki određuje da je nešto postojalo "prije" vremena što je apsurdno tvrditi u nevremenskom konceptu. Drugim riječima, ne može biti vremena prije nego što je vrijeme postojalo. Vrijeme je stoga moralo biti stvoreno kad i materija jer vrijeme predstavlja funkciju materije i prostora.

Vrijeme je funkcionalna karakteristika svemira koji je stvoren tako da oba koncepta moraju imati zajednički početak zbog njihove neraskidive kauzalne veze[8]. Eistein i Nathan Rosen objavili su 1935. godine članak gdje su prema teoriji generalne relativnosti predvidjeli i predstavili koncept "mostova" između dvije (udaljene) tačke u svemiru (prostor-vremenu) koji predstavljaju "kratice" kojima je moguće preći ogromne udaljenosti za nepro-

[3] Heisenberg je ustanovio da zakoni fizike ne važe, odnosno nisu primjenjivi na subatomskom nivou, jer se subatomskim česticama poput fotona ili elektrona ne može se sa apsolutnom sigurnošću ni pozicija (prostorna odrednica) ni brzina (energija) jer veća preciznost u mjerenju jedne od ove dvije komponente rezultira većom greškom u mjerenju druge.

[4] 1915. godine Einstein objavljuje tzv. *Generalnu teoriju relativiteta* (ako se efekat gravitacije ignoriše onda se radi o tzv. *Specijalnoj teoriji relativiteta*) gdje zaključuje da gravitacija nije sila kao druge, već je ona posljedica odnosa prostor-vrijeme u svemiru koji nije ravan/pravolinijski već je zakrivljen/deformiran zbog distribucije mase i energije u njemu samom. Teorija relativiteta smatra da su putanje svih objekata u svemiru pravolinijske u četverodimenzionalnom svemiru, ali se u našem (trodimenzionalnom) poimanju svemira čini kao da se planete kreću zakrivljenim putanjama. Ukoliko na neki objekt u svemiru djeluje sila, objekt će nastaviti da kreće i nakon prestanka djelovanja te sile, a kretanje će biti pravolinijsko sve dok objekt ne dođe u sferu uticaja gravitacione sile drugog nebeskog tijela. To znači npr. da se zemlja kreće pravolinijskom putanjom u zakrivljenom prostoru (kao motor u kavezu oblika lopte), a masa svemirskih tijela (u ovom slučaju Sunca) vrši deformaciju prostor-vremena.

[5] 1929. godine Edwin Hubble je ponudio naučnom svijetu empirijski dokaz da se svemir širi. Danas nauka ne može sa sigurnošću reći da li će svemir nastaviti beskonačno da se širi ili će u jednom trenutku, usljed promjene kritičnog odnosa sila početi da se skuplja – *"Mi smo nebo moći Svojoj sazdali, i Mi, uistinu, još širimo" (*Kur'an *51:47).*

[6] Ovaj koncept se u fizici naziva singularnost.

[7] Ukoliko bi u svemiru postojala samo materija, došlo do kolizije svih nebeskih tijela usljed djelovanja jakih gravitacionih sila. Smatra se da upravo antimaterija djeluje na način da se balans sa silama materije održava u savršenoj ravnoteži. Primjer antimaterije su tzv. crne rupe koje su razbacane po kosmosu kao planete. Kada se se "susretnu" materija i antimaterija se međusobno poništavaju, tj. dolaze u svoje prvobitno, originalno stanje – ništa!

porcionalno vrijeme. Ovdje je važno primjetiti da ukoliko određeni subjekt za kratko vrijeme, tj. kratkim putem (kratica kroz prostor) dospije u galaksiju udaljenu 10 miliona svjetlosnih godina od naše, on se neće naći samo u geografski (prostorno) udaljenoj galaksiji već će obreti u vremenu koje je 10 milliona svjetlosnih godina prethodilo našem (današnjem vremenu). Teorija sugerira da subjekt, u ovom slučaju, ne bi bio samo pasivni posmatrač prošlosti/budućnosti već njen sudionik. Drugim riječima, njegov uvid u prošlost ne bi bio samo subjektivna vizuelna percepcija već bi mogao ostvariti realno-iskustvenu interakciju sa okolnim materijalnim objektima[9]. Današnja nauka ove mostove naziva "wormholes" koji barem teorijski predviđaju mogućnost putovanja kroz vrijeme na osnovu relativne zakrivljenosti prostor-vremena – *"onoga Dana kada smotamo nebesa kao što se smota list papira za pisanje."* (Kur'an*, 21:104).* Muslimani vjeruju da je upravo ova "tehnologija" kontrakcije prostor-vremena omogućila Poslaniku s.a.v.s. noćno putovanje iz Meke u Jerusalem (*Isra'*).

Čovjek je (ipak) slobodan

U dvanaestom stoljeću, mnogo prije nego što su ustanovljeni principi kvantne mehanike, bez znanja o postignućima moderne fizike, Gazali je dilemi predestinacije nastojao pristupiti na racionalan način. On tako navodi da je sposobnost izbora jednaka onom što je izabrano, ali ide korak dalje i pita "Kako mogu stečene akcije kompletno biti pripisane neminovnosti *(ğabr),* kada svako nagonski razumijeva razliku između dobrovoljnih djela i nehotičnih *(darûri)* refleksa"? Hawking (1999, str. 23) navodi da ono što bi većina ljudi smatrala logičnim jeste da je vrijeme neovisno i odvojeno od prostora, te stoga ono protiče linearno u svim dijelovima svemira, iako to nije slučaj. Ovo vjerovanje je predstavljalo aksiom, sve do početka XX stoljeća. Istovremeno, ovaj referentni okvir, unutar kojeg djeluje ljudska logika, predstavljao je limitirajući faktor za sveobuhvatnije razumijevanje koncepta vremena što je, prema Gazaliju, osnovni uzrok nespojivosti istovremenog vjerovanja u nepromjenjivost sudbine i u slobodnu volju čovjeka, jer se ova dva koncepta pokušavaju staviti u isti referentni okvir[10].

Gazali smatra da je referenti okvir Gospodara vremena drugačiji od čovjekovog. Allahu je poznata i prošlost i budućnost, jer je kod njega svo znanje i ništa mu nije skriveno. To što Allah zna da će se nešto desiti, odnosno kakav će izbor čovjek napraviti, ne znači da on neminovno utiče na taj izbor. Stoga, sloboda čovjekovog djelovanja nije ograničena Allahovim prethodnim znanjem o ishodu tog djelovanja – *"On zna šta su uradili i šta će uraditi. A Allahu se sve vraća."* (Kur'an*, 22:76).* Čovjekova šansa za povratak u Eden očitava se upravo time što mu je data potpuna sloboda, s čime je dobio i odgovornost za svoje postupke – *"Sve što je na Zemlji Mi smo kao ukras njoj stvorili da iskušamo ljude ko će se od njih ljepše vladati"* (Kur'an*, 18:7).* Muslimani vjeruju da je Allah sveprisutan u vremenu-prostoru. S obzirom da kao Tvorac kosmosa, Allah postoji "prije vremena i prostora", ni vremenska, ni prostorna odrednica ne mogu biti atributi Allahovog postojanja. On postoji na svakom mjestu, u svakom trenutku (u prošlosti i budućnosti) u svemiru, ali i izvan njega. Drugim riječima Gospodar prostora i vremena nije ograničen našim linearnim postojanjem u sadašnjosti, tj. On postoji izvan našeg referentnog okvira, tako da se i vrijeme ponaša drugačije u Njegovom referentnom okviru. Upravo u ovom zaključku, baziranom na prethodnim argumentima, sadržan je, u najkraćim crtama, skromni doprinos ovog teksta obuhvatnijem razumijevanju fenomena vremena i sudbine kao odrednica ljudskog života. – *"Mi ćemo im pružati dokaze Naše u prostranstvima svemirskim, a i u njima samim, dok im ne bude sasvim jasno da je Kur'an istina."* (Kur'an*, 41:53).* ■

Zlatan Burzić je završio doktorski studij na Univerzitetu u Sarajevu, magistrirao je na Univerzitetu La Sapienza i Univerzitetu u Sarajevu. Govori engleski, španski, italijanski i njemački jezik. Piše za brojne časopise i web portale. Radi u Ministarstvu vanjskih poslova BiH.

Bibliografija

Jusuf el-Karadavi; Razumijevanje sunneta: metodološke smjernice i pravila; Sarajevo, Bemust, 2001.

Mohammed Abdouh; Rissalat al-Tawhid, Paris, 1984.

Muhamed el Gazali; Obnovi svoj život; Konjic, Medžlis IZ-e, 2000.

Muhamed el-Gazali; Vjerovjesnikov sunnet između šerijatskih pravnika i znanstvenika hadisa; Tuzla, Muftijstvo tuzlansko, 1998.

Murad Hofman; Islam kao alternativa, Zenica, Bemust, 1996.

Stephen W. Hawking and Leonard Mlodinow; The Grand Design; Random House, Inc., New York, 2010.

Stephen W. Hawking; Historia del tiempo: del big bang a los agujeros negros, Critica, Barcelona, 1999.

Tariq Ramadan; The Quest for Meaning; Penguin Books Ltd, 80 Strand, London WC2R 0RL, England, 2010.

www.speed-light.info

8 Einsteinova teorija o generalnoj relativnosti sugerira da je prostor-vrijeme nastao u Velikom prasku singularnosti i da će doživjeti svoj kraj u singularnosti usljed Velike kontrakcije (ako kolapsira cijeli univerzum), ili u singularnosti unutar crne rupe (ako lokalna regija, npr. zvijezda kolapsira).

9 Ovdje je važno istači da je koncept "objektivne realnosti" za koju filozofija tvrdi da postoji mimo naše volje ozbiljno ugrožen spoznajom da objektivna tj. apsolutna realnost ne postoji jer ne postoje ni apsolutno vrijeme ni prostor, kao neophodan okvir za apsolutnu realnost. Moderna fizika čak uvodi pojam "multiverzum" umjesto univerzuma kako bi naglasila postojanje drugih dimenzija u svemiru, ili čak alternativnih svemira koji koegzistiraju (teorija Struna i M-teorija).

10 Referentni okvir (*eng. Frame of Reference*) – set kriterija na osnovu kojih se može izvršiti procjena ili donijeti sud o nečemu. Posmatrač interpretira ono što on vidi u skladu sa svojom tačkom gledišta koju determinira prostorni položaj, vrijeme, set kulturoloških vrijednosti, prethodno stečena znanja i stavovi, itd.

Intervju: **Ivo Josipović,**
predsjednik Republike Hrvatske

Razgovaro: **Faris Nanić**

Državnik je poput dirigenta – više linija stapa u skladnu skladbu

Politika u svom originalnom značenju ima moć ujedinjavanja, stvaranja zajedništva, oblikovanja zajednice. Jednaku moć ima i glazba. Ona vodi, ali i zavodi, ona je poput politike

Vi ste jedan od rijetkih ljudi koji je završio najviše obrazovanje iz dva, naizgled, tako udaljena područja ljudskog znanja i djelovanja – glazbe i prava. Osim pravnom znanošću i praksom, aktivno se bavite skladanjem klasične glazbe. Pravo uređuje državu, regulira međunarodne odnose, unutarnje odnose, skoro sve sfere ljudskog djelovanja kao i sankcije za djelovanje protivno zakonima. Glazba ima svoje norme, načela, ali oslobađa ljudski duh okova i ne sankcionira one koji s njome ne korespondiraju... Gdje je veza?

Pravo i glazba nisu nespojivi. Spaja ih život koji sadrže u sebi. Svaki paragraf "suhog zakona" ima neizmjernu životnu važnost u određenoj, životnoj situaciji. Glazba je pak "zrcalo društva". Ona, kao i pravo, utječe na naše živote. I glazba i pravo, bave se onim što je pravedno i dobro. I glazba i pravo zanemarujući partikularne ili privatne interese, oblikuju, ako ih se ne zlorabi – sretnog pojedinca.

Glazba je umjetnost koja prelazi granice jezika, kultura i civilizacija. Pravo je znanost koja se često ograničava na teritorij, društeno-političku zajednicu, poznaje čvrste granice. Je li moguće biti umjetnik i pravnik? Ako jeste, zašto?

Nadam se da sam dokazao da je to moguće. No, nisam bio prvi. Velik je broj poznatih glazbenika karijeru počelo kao pravnici. Handel je počeo studirati pravo, Roberta Schumanna je majka natjerala na studij, Čajkovski je radio u ruskom Ministarstvu pravosuđa prije no što se u potpunosti posvetio glazbi. Pravo je studirao i Igor Stravinski, američku himnu je napisao pravnik, a i poznati tenor Andrea Bocelli karijeru je počeo pjevajući po barovima kako bi se uzdržavao na studiju prava. Dio uvriježenih predrasuda jest da su pravnici "dosadni" pa se ne mogu baviti nečim kreativnim i toliko"razbarušenim" kao što je glazba. Upravo ta ravnoteža između slobode i discipline koju sam u ta dva područja stekao i usvojio dragocjena mi je za posao kojim se sada bavim.

Je li skladanje glazbe Vaše utočište, bijeg od krutosti i nenaklonosti euklidske stvarnosti ili drugi, stvarni izraz kreativnosti?

U glazbu se može "bježati" u trenucima opuštanja. Stvarati bježeći od stvarnosti – teško je. Za "skladanje" i glazbe i zakona potrebna je veza sa stvarnošću, a ključ je kreativnost, sposobnost sagledavanja problema iz novih vizura.

Jeste li kreativan pravnik?

Kreativnost se, kod nas, pogrešno vezuje isključivo uz umjetnost. Da parafraziram Einsteina – u svakoj će nas struci znanje odvesti od točke A do točke B. Kreativnost uvijek dalje. Svi – i pravnici i glazbenici i političari – da bi bili uspješni – moraju biti kreativni.

Priča o pravu vodi nas prema državi. Državništvo se donedavno smatralo jednom projekcijom univerzalnih načela na ljudske odnose, velikom vrlinom. Kao primjeri državnika navode se, između ostalih, Abraham Lincoln, Louis XI, Mahatma Gandhi, Elizabeta I, Mustafa Kemal. Što je i tko državnik? Bolje rečeno, što krasi državnika? Hrabrost, vizija, znanje ili umijeće? Što je sa solidarnošću, sućuti?

Mnogo je više političara nego državnika pa je i percepcija različita, u posljednje vrijeme vrlo negativna kada je riječ o političarima. No, da budem pravičan moram reći da i državnik mora biti političar kako bi postao državnik.

Načelno, državnik je političar koji stoji iznad uskih stranačkih interesa, ima viziju, moralni kompas, zagledan je u dugoročnu budućnost i čini sve za boljitak svoje zemlje i njenih građana pa i onda kada radi protiv sebe. Sve te osobine državniku neće biti od pomoći ako nije dosljedan i uvjerljiv. Snaga riječi leži u činjenici da u njih duboko vjerujemo, a uvjerljiv se ne može biti bez dubokog osjećaja solidarnosti i sućuti.

Postoji li onda veza s umjetnošću?

Sigurno, mnoge su vrline iste, i u dobrog muzičara, i u dobrog političara. Rekao bih, umijeće slušanja je posebno važno... Tu su i upornost, sistematičnost, empatija, ali i sposobnost analize i predviđanja. Etičnost je također vrlina koju trebaju i dobar muzičar i dobar političar.

Četiri i pol godine proveo sam slušajući. Pedeset tisuća ljudi prošlo je kroz moj Ured. Nezadovoljstvo ljudi je veliko. Nezadovoljni su niskom razinom otvorenosti sustava i niskim stupnjem odgovornosti političara, skupom i neefikasnom organizacijom države i radom ključnih institucija. Prepoznao sam i dramatičan vrijednosni raskol između stavova javnosti i zakonskih rješenja koji se sve više vidi i kao raskol građana i politike, građana i političara. Nezadovoljstvo i društveni jaz rastu. Tu više ne pomažu antibiotici. Potrebna je odlučna kirurgija.

Krase li umjetnika te osobine ili je njemu dopušteno biti tek umjetnikom?

Kao prvo, ne mislim da je ispravno reći "tek umjetnikom". Biti umjetnik, uzvišeno je poslanje. Ali, biti velik umjetnik nije uvijek značilo biti uvijek ispravan. Bilo je u povijesti vrhunskih umjetnika koji su u nekome trenutku pogubili moralni kompas pa se, recimo, podali nekoj totalitarnoj ideologiji i dodvoravajući se dominatnom ukusu iz područja umjetnosti prešli u područje neumjetnosti – područje kiča.

Vi ste, nakon duge i uspješne pravničke karijere, odlučili se kandidirati za predsjednika Republike. Je li i može li predsjednik naše Republike biti državnikom?

Izreka kaže da je političar onaj kojeg brinu sljedeći izbori, a državnik političar kojeg brine budućnost sljedeće generacije. Ja sam, u svemu što radim, uvijek zagledan u budućnost.

Dio uvriježenih predrasuda jest da su pravnici "dosadni" pa se ne mogu baviti nečim kreativnim i toliko"razbarušenim" kao što je glazba. ***Upravo ta ravnoteža između slobode i discipline koju sam u ta dva područja stekao i usvojio dragocjena mi je za posao kojim se sada bavim.***

Politika u svom originalnom značenju ima moć ujedinjavanja, stvaranja zajedništva, oblikovanja zajednice. Jednaku moć ima i glazba. Ona vodi, ali i zavodi, ona je poput politike, iznimno korisna kao i opasna. Ne treba zaboraviti da je glazba i glas humanosti, humanizma i humanitarnosti, no, ona je oduvijek imala i veliku ulogu u odgoju novih generacija.

Može li svaki izabrani predsjednik biti državnik ili neki ostaju tek političari?

Za predsjednike se u šali kaže da kad siđu s vlasti ili tek kad umru od političara postanu državnici, no zašto i među državnicima ne bi bilo, kao i u svim drugim strukama, onih koji su jednostavno bolji i lošiji državnici.

Treba li nam u demokratskom društvu državnik?

Državnici trebaju cijelome svijetu. Danas, kao i u prošlosti. Nisu samo svjetski ratovi bili izazovi u kojima su se kalili i stvarali državnici. Pred nama je rat za planetu, rat protiv bolesti i neimaštine, rat za obrazovanje, obnovljive izvore energije... sve su to teme i izazovi za neke nove državnike.

Izvođenje simfonijskog glazbenog djela treba dirigenta. Po mom slabašnom poznavanju glazbe, dirigent je onaj obrazovan i nadaren pojedinac glazbenik koji "čuje", ali i "vidi" vezu svakog instrumenta s notnim zapisom i svojim liderstvom usmjerava tokove istih stremljenja ka vrhunskom ostvarenju. Bez obzira na razvoj demokratskih institucija, čak i u razvijenim zemljama, ne trebamo li ipak dirigente koji i čuju i vide? Trebamo li lidere s državničkim osobinama, posebno u vrijeme ozbiljne strukturne i moralne krize?

Četiri i pol godine proveo sam slušajući. Pedeset tisuća ljudi prošlo je kroz moj Ured. Nezadovoljstvo ljudi je veliko. Nezadovoljni su niskom razinom otvorenosti sustava i niskim stupnjem odgovornosti političara, skupom i neefikasnom organizacijom države i radom ključnih institucija. Prepoznao sam i dramatičan vrijednosni raskol između stavova javnosti i zakonskih rješenja koji se sve više vidi i kao raskol građana i politike, građana i političara. Nezadovoljstvo i društveni jaz rastu. Tu više ne pomažu antibiotici. Potrebna je odlučna kirurgija. Skupo je učenje na propuštenim šansama za demokraciju, skupa je cijena koju plaćaju neke nacije i države zbog odbijanja oligarhija da čuju glas promjena. I da, državnik je poput dirigenta. Više linija stapa u jednu skladnu skladbu.

Nije li onda tajna predsjednika i pravnika Ive Josipovića upravo u toj glazbenoj vezi, dirigentske naravi, ravnanja orkestrom koji treba postići što skladniju izvedbu simfonije?

Politika u svom originalnom značenju ima moć ujedinjavanja, stvaranja zajedništva, oblikovanja zajednice. Jednaku moć ima i glazba. Ona vodi, ali i zavodi, ona je poput politike, iznimno korisna kao i opasna. Ne treba zaboraviti da je glazba i glas humanosti, humanizma i humanitarnosti, no, ona je oduvijek imala i veliku ulogu u odgoju novih generacija.

Ne znači li to onda da je ovdje riječ o Vašem pokušaju, a sudit će Vam sada demos i kasnije historia, da politiku transformirate u umjetnost državništva, a sve zbog načelnog povezivanja Vaših znanja koja se ipak baziraju na Univerzalnom zakonu, kako je to vjerovao Platon i to i pretočio u svoj traktat o državi?

Kad ste se već Vi "umijećem državništva" poigrali Sun Cu-ovim "Umijećem ratovanja" i ja ću odgovoriti parafrazom – znanjem i poznavanjem načela, nered se može pretvoriti u red, opasnost u sigurnost, nesreću u sreću, svijet dovesti do mira i privesti zadatke do ispunjenja. Moja pobjeda i ispunjenje bilo bi da Hrvatska postane uspješno društvo, društvu pravde i blagostanja. ■

Amir Telibećirović

Afro blues i sufijski jazz protiv predrasuda

Unatoč informatičkoj revoluciji i postojanju cyber svijeta, izloženosti skoro pa neograničenom obilju podataka o bilo čemu, i dalje se globalno robuje neznanju i raznim predrasudama. Slične pojave se odnose i na rock muziku te prateće modne trendove. Baveći se i virtualnim i stvarnim svijetom, dvojica američkih istraživača godinama rade na brisanju muzikološko-kulturoloških predrasuda izučavajući porijeklo bluesa i jazza kao drevnog zvuka, ali i rocka u njihovim izvorima. Jedan od njih je o tome objavio i knjigu, te nam u razgovoru za *Behar* ponudio neke zanimljive i nesvakidašnje podatke.

Proslavljeni sarajevski gitarista i pjevač, Milić Vukašinović, početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća otišao je u London, da bi, kako je tada rekao u svom stilu, "izučavao rock na njegovim izvorima." Taj poduhvat je trebalo da predstavlja njegovo hard-rock "hodočašće." Međutim, proniknuti u *izvore* nekih ideja, bilo modnih i kulturoloških, bilo religijskih, osjetljiva je stvar. Imamo se razloga zapitati u kolikoj su mjeri izvori rocka baš u Londonu, a koliko zapravo na sasvim drugom mjestu?

Ovdje ćemo se stoga osvrnuti na neke od tih 'izvora' iz kojih i sam rock, prvenstveno kao zvuk pa onda i filozofija, vuče svoje najtanje korijene. To bi, naravno, bio blues.

Kolokvijalno se kaže da je to zapravo Rhythm'n'Blues, iz 1940-ih godina, iako ima istraživača zvuka koji tvrde da je to bila samo jedna karika u evoluciji rocka, a da za otkriće pravih korijena treba otići još dublje u prošlost, te usput geografski promijeniti i par kontinenata.

Dvojica takvih istraživača su Amerikanci, koji se bore protiv nekih današnjih kulturološko-političkih i civilizacijskih predrasuda i to ne samo u američkim medijima. Pišući knjige, članke i javno nastupajući dokazuju da je blues kao "predak" rock'n'roll-a u Ameriku, a zatim i veći dio svijeta, stigao iz Afrike i s Bliskog Istoka. Preciznije, to

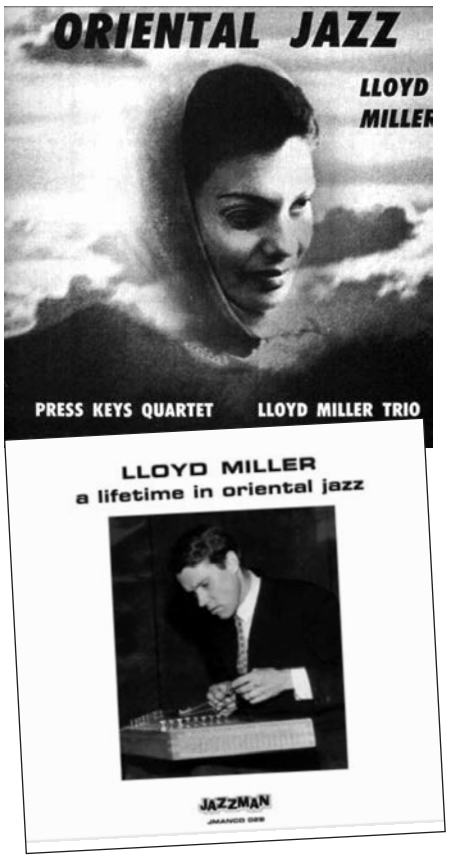

tvrde i za jazz i za blues.

Pritom se ne poznaju i različitih su generacija, ali promoviraju manje-više istu ideju. Prvi je novinar San Francisco Chronicle-a Jonathan Curiel, ujedno blizak prijatelj nedavno preminulog bivšeg klavijaturiste The Doorsa, Raya Manzareka. Curiel je autor knjige nesvakidašnje upadljivog naslova: *"Al America – Putovanje kroz arapske i islamske korijene Amerike",* koja je na tragu brisanja predrasuda o pretežno afričkom, perzijskom i arapskom nasljeđu u današnjoj Americi. Njegova knjiga (čiji je naslov gotovo punkerski "provokativan" za vrijeme u kojem živimo), gdje je priča o porijeklu bluesa i rocka samo dio šire tematike koju obrađuje, te njegovi članci i javni nastupi na fakultetima, već su dali rezultate u ovih nekoliko godina od kada je knjiga u javnosti, pošto se dio tamošnje javnosti zainteresirao.

Drugi je Dr. Lloyd Miller, američki multi-instrumentalist i etnomuzikolog. Kao aktivni muzičar već nekoliko desetljeća svira sa jazzerima i blueserima od Irana do Afrike. Usput je, kao i Curiel, držao javna predavanja o porijeklu savremenih ritmova, kao i sviračkih instrumenata, te njihovom prelasku okeana i kontinenata na najneočekivanije načine.

"Blue People"

Razgovarajući sa Jonathanom Curielom iz San Francisco Chronicle-a nije potrebno postavljati puno pitanja, jer nerijetko sam unaprijed odgovori.

O putovanju bluesa preko oceana Curiel nam je rekao: "Malo Amerikanaca zna, ali i estradne publike u drugim krajevima svijeta, da najmanje 20 procenata nekadašnjih robova, koji su pre-

vezeni u Ameriku, potiče iz Zapadne Afrike. To je značajan podatak zato što je tamo u 17. i 18.-om stoljeću njegovan unikatan muzički stil i način pjevanja, koji je bio fuzija lokalnih plemenskih nasljeđa sa sufizmom. Tamošnji derviši su razvili specifičan svirački stil za taj dio Afrike. Kada su ih robovlasnici lovili, ponajviše u tom vremenskom periodu, i onda odvozili na brodovima u Ameriku, robovi su prenijeli sa sobom te stilove. To je tek djelimično natuknuto u slavnoj TV seriji s kraja 70-ih godina pod nazivom Korijeni, o legendarnom afričkom robu po imenu Kunta Kinte."

Pošto mnogi ljudi muzičko nasljeđe Afrike stereotipno vezuju uglavnom za tam-tam bubnjeve, a ne baš i za druge instrumente, Curiel nudi pojašnjenje i za tu vrstu predrasuda. Kaže da je to imalo svoju evoluciju i svoj razvoj u praktičnom smislu.

"Razvoj bluesa nije vezan samo za gitare, iako su one bitan dio cijele priče. Robovlasnici su u spomenuto vrijeme Afrikancima zabranjivali upotrebu bubnjeva jer su se plašili međusobne komunikacije robova kroz bubnjanje, ali nisu im branili žičane instrumente. Razne vrste žičanih instrumenata su već postojale u Africi, samo žice nisu bile od metala. Kasnije, kada su se rađale naredne generacije afričkih robova na američkom tlu, sebi su i ovdje pravili instrumente. Preko njih, i preko čuvenog acapella pjevanja, ublažavali su svoj teški robovski život u slobodnim trenucima. To nije ostalo neprimjećeno i od strane nekih robovlasnika, pa su se počeli zanimati za taj, uglavnom elegični stil sviranja i grlenog pjevanja, ponekad srodan ezanu sa minareta, donekle tipičan za kasniji blues kakvog ga je svijet upoznao u 20-om stoljeću", pojasnio nam je Curiel.

Kroz svoje prijateljstvo sa pokojnim Rayom Manzarekom, *drugim* čovjekom slavnih The Doorsa nakon Jima Morrissona, Curiel je postepeno otkrivao uticaj istočnjačkih filozofija i poezije na američku rock scenu 60-ih godina. Inače, za takve pojave Jonathan smatra da se nisu eksperimentalno ubacivale u rock tek da bi ga učinile 'egzotičnim,' mada je bilo i toga, nego su se one zapravo vraćale tamo gdje i pripadaju – u suvremene forme rock

Za riječ jazz dr. Miller kaže da je arapskog korijena, i da u slobodnom prijevodu znači – "skraćivanje". Zavisno od konteksta, i specifičnosti arapske gramatike, riječ se može koristiti za zvučno ubrzavanje nečega. To je saznao tokom svog višegodišnjeg rada sa različitim jazz orkestrima u Iranu još 70-ih godina. Tom prilikom je otkrio i perzijsko porijeklo nekih muzičkih stilova koji se prakticiraju čak i u klasičnoj renesansnoj muzici po Evropi.

filozofije i zvuka, od psihodeličnog do još nekih stilova. O zanimljivostima, koje mu je prenio preminuli klavijaturista Doorsa, Curiel je kazao: "Jednom prilikom mi je Ray Manzarek rekao da su on i Jim Morrisson šezdesetih godina slušali arapsku muziku tražeći nadahnuće za svoje pjesme, ponajviše onu iz Libanona i onu sa Sjevera Afrike. Inače je među američkim grupama i pjevačima tada bilo dosta eksperimentisanja i koketiranja s arapskom poezijom, te ponekim muzičkim formama. Također i s indijskom muzikom i umjetnošću. Sjetimo se onoga što je radio slavni Ravi Shankar. Elvis Presley se, na primjer, na turnejama nije odvajao od svoje omiljene knjige – Prorokov vrt, antologijskog libanonskog književnika Khalila Gibrana,"

Pošto ni američka kinematografija nije ostala imuna na takve eksperimente i uticaje, Jonathan kaže da postoji specifična, slabo poznata, veza između jednog hit filma iz 90-ih, koji je postao kultni, i afro-azijskog nasljeđa koje je u Evropu i Ameriku stiglo preko Egipta.

"Naš muzičar Richard Mansoor, koji je inače napola Libanac, skupa je sa Dickom Daleom u sastavu The Del-Tones uradio obradu proslavljene instrumentale pod nazivom Misirlou, koja potiče iz Egipta, i niko ne zna precizno koliko je stara. Samo se zna da je napravljena za trbušne plesačice iz Kaira, i da je kao takva melodija korištena u 19-om stoljeću. Odatle i korijen naziva – Misir, što je arapska i turska riječ za Egipat. Inače, kao što je poznato, Misirlou je svjetski proslavljena glavna muzička tema iz Tarantinovog filma Pulp Fiction. Mansoor i Dale su svoju obradu uradili 1963. godine, a za potrebe Tarantinovog filma napravljena je obrada njihove verzije."

Takozvani južnjački blues s delte Missisipija, kakvim ga većina muzičkog svijeta poznaje danas, prema Curielu je najviše dodira s izvornim zapadnoafričkim bluesom zadržala preko glasova John lee Hookera i pjevačice Billy Holiday.

Preklapanje drevnog bluesa s Balkanom mnogi danas vide u zvuku saza, u makedonskoj narodnoj glazbi i bosanskim sevdalinkama, te u acapella načinu pjevanja dalmatinskih klapa, u romskim ritmovima, ili čak donekle u narodnim seoskim guslama. Curiel kaže da zna za miks različitih civilizacijskih stilova iz prošlosti, na relativno malom geografskom prostoru bivše Jugoslavije, ali da ne poznaje zvučne niti folklornih stilova pojedinačno.

"U bivšoj Jugoslaviji sam bio samo jednom. Išao sam na Jadransko more, mislim 1991. godine. Samo sam bio u Splitu i Dubrovniku. Išao sam tada kao turista, nisam ništa novinarski niti istraživački radio", pojasnio nam je razloge slabijeg poznavanja muzike sa ovih prostora.

Za blues postoji više teorija o porijeklu nastanka imena. Jedna od njih se izravno naslanja na rezultate istraživanja Jonathana Curiela. Naime,

danas možda najistaknutiji sastav koji se bavi baš afričkim i saharskim bluesom jeste bend naziva Tinariwen, iz Malija. Oni pripadaju narodu Tuarega, koji je u prošlosti bio poznat po svojoj pustinjskoj nošnji koja je bila izrazito plava, čak toliko jarko da su ih kolonizatori ponekad zvali *indigo ljudi*. U skladu s tim, nekad su bili nazivani *plavim ljudima*, što će reći *blue*, na engleskom. Pošto su oni među prvima njegovali takav zvuk, a bilo ih je i među robovima u vrijeme robovlasništva, navodno je takav zvuk i ritam dobio naziv po njima, ali kao engleska množina od blue, dakle – blues, iliti muzika od "plavih." Naravno, ovakvo objašnjenje nije nikad izašlo iz okvira teorije, pa ga treba uzeti sa dozom rezerve.

"O Suzana" se vraća u Afriku

Dr. Lloyd Miller je nešto stariji od Curiela, a za razliku od Curiela i muzičar, pa je i sam dao doprinos nastanku i daljnjem prenošenju konkretnih zvukova i ritmova o kojima govorimo. Kao i naš prethodni sugovornik, i on je obišao Afriku. Pritom, Dr. Miller se malko više bavio jazzom, u raznim formama, nego klasičnim bluesom. Na svom javnom predavanju prije nekoliko godina, sa grupom drugih etnomuzikologa, Lloyd Miller je u Salt Lake Cityju, u jednoj kino sali, na sceni predstavio seriju sviračkih instrumenata donijetih iz Centralne i Zapadne Afrike. Pored ostalog, predstavio je prilično stari primjerak onoga što je na Balkanu poznato kao gusle, ali u ovom slučaju se radi o prastarom instrumentu koji se i danas koristi u Etiopiji, Senegalu i Maliju. Zvuk tog instrumenta se odlično uklopio u pratnju klavirom, što je Dr. Miller praktično pokazao na bini spomenute sale. Taj instrument je prikazan kao predak popularne country violine na američkom jugu. Pored toga, jedan od najpoznatijih žičanih instrumenata s delte Mississipija, kojeg su rado koristili kauboji u folku i countryju, jeste bendžo.

Shvativši da samo ime tog instrumenta ne zvuči baš anglosaksonski, Miller se potrudio nabaviti afrički instrument koji neodoljivo podsjeća na bendžo, i donijeti ga na ovu javnu prezentaciju. Predstavljajući ga, Miller je rekao: "Ovaj instrument se može naći širom afričkog sjevera i tamošnje stanovništvo ga, prema svom lokalnom dijalektu, različito naziva. Najčešći naziv 'bunčungo,' odnosno u skraćenoj verziji ' bango' a ponegdje 'bandžo.'

Curiel nam je rekao: "Malo Amerikanaca zna, ali i estradne publike u drugim krajevima svijeta, da najmanje 20 procenata nekadašnjih robova, koji su prevezeni u Ameriku, potiče iz Zapadne Afrike. To je značajan podatak zato što je tamo u 17. i 18.-om stoljeću njegovan unikatan muzički stil i način pjevanja, koji je bio fuzija lokalnih plemenskih nasljeđa sa sufizmom. Tamošnji derviši su razvili specifičan svirački stil za taj dio Afrike. Kada su ih robovlasnici lovili, ponajviše u tom vremenskom periodu, i onda odvozili na brodovima u Ameriku, robovi su prenijeli sa sobom te stilove.

Nakon toga je, na oduševljenje prisutnih, tim instrumentom odsvirao popularnu američku kaubojsku melodiju "O Suzana". Zvuk je zaista bio identičan kao na bilo kojem današnjem bendžu, fabrički proizvedenom. Na to je Miller dodao: "Ako vam ovo ne zvuči kao naš bendžo, onda ne znam šta tako može zvučati."

Usput je predstavio i tipične sjevernoafričke bubnjeve koji na sebi imaju učvršćene tanke konopce, čime se duplira i pojačava njihov zvuk. Za njih Miller kaže sljedeće: "U Ameriku su ovi bubnjevi stigli preko New Orleansa, gdje se inače u prošlosti doselilo dosta Afrikanaca. Ta vrsta bubnjeva se i danas koristi u paradnim i vojnim orkestrima."

Za riječ jazz dr. Miller kaže da je arapskog korijena, i da u slobodnom prijevodu znači – "skraćivanje". Zavisno od konteksta, i specifičnosti arapske gramatike, riječ se može koristiti za zvučno ubrzavanje nečega. To je saznao tokom svog višegodišnjeg rada sa različitim jazz orkestrima u Iranu još 70-ih godina. Tom prilikom je otkrio i perzijsko porijeklo nekih muzičkih stilova koji se prakticiraju čak i u klasičnoj renesansnoj muzici po Evropi.

Prepoznavanje "čistoga bluesa" u sevdahu

Pošto se gotovo neizbježno dotičemo i domaćih prostora u priči o nastanku i razvoju bluesa, možemo završiti sa jednom upečatljivom epizodom iz bliže prošlosti.

Naime, jedan od vodećih stručnjaka u BiH za engleski jezik i književnost, fakultetski profesor na sarajevskom odsjeku Anglistike, Zvonko Radeljković, imao je običaj studentima na časovima prepričati događaje iz perioda svog druženja sa stranim kolegama, čak i ako to možda ne bi imalo direktnu vezu sa temom predavanja.

Tako je jednom prilikom govorio kako je u Sarajevu ugostio kolege iz Kanade i Amerike, negdje 80-ih godina prethodnog stoljeća. Goste je odveo u nekadašnji Kolobara-Han, otvorenu scenu, zbog nastupa bračnog para – čuvenog sviračko pjevačkog dueta Behka i Ljuca. Gostima je Radeljković pojasnio tradicionalni značaj instrumenata kao što su šargija i saz te sam stil sviranja. Usput im je prevodio starogradske pjesme Behke i Ljuce, arhaične balade, posebno Behkinu izvedbu sage o pojedinačno opisanim tragikomičnim sudbinama 13 izgubljenih muževa jedne te iste žene.

Prema Radeljkovićevim riječima, jedan od američkih gostiju tada mu je rekao: "Kolega, pa to što mi pričate, to je čisti blues!" ■

Pristup zaštiti nematerijalnog kulturnog naslijeđa – princip autentičnosti kao polazište i temelj očuvanja tradicionalnih umjetnosti

Nematerijalno kulturno naslijeđe koje je u neraskidivoj i uzajamnoj vezi sa materijalnim i prirodnim naslijeđem, kao segmentom cjelokupnog kulturnog naslijeđa, specifičan je oblik kulturnih dobara koji je najneposrednije vezan za ljudske resurse. Očuvanje i zaštita ovih dobara, kao imperativ i osnova djelatnosti zaštite, zahtijeva stoga i specifičan pristup. Polazeći od principa autentičnosti kao osnovnog parametra koji određuje vjerodostojnost svakog kulturnog dobra, problem njegovog rekognosciranja i definiranja, jedan je od najznačajnijih segmenata očuvanja i zaštite nematerijalne kulturne baštine kako u savremenom svijetu tako i u aktuelnom trenutku u Bosni i Hercegovini. U radu je razvijen diskurs u kojem se razmatra fenomen tzv. 'modernizacije tradicionalnih umjetničkih formi' kao vida destrukcije njihove autentičnosti. Moderan pristup u segmentu interpretacije tradicionalnih umjetnosti predstavlja, prema našem mišljenju, određeni vid destrukcije nematerijalnog kulturnog naslijeđa koji se realizira na način da se preživjeli tradicionalni umjetnički oblici nastoje 'očuvati' nekim novim, nekonvencionalnim metodama. Budući da ove metode prouzrokuju promjenu paradigmi autentičnih tradicionalnih umjetnosti i praksi, odnosno, promjenu fundamenata preživjelih tradicija, otvara se pitanje vjerodostojnosti ovih metoda.

Piše: **Amra Hadžihasanović**

Uvod

Konvencija o nematerijalnom naslijeđu jedna je od međunarodnih dokumenata koji spadaju u red pravne legislative koja je nastala pod okriljem UNESCO-a. Nesamjerljivo veliki dio svjetske baštine predstavlja upravo nematerijalno kulturno naslijeđe čija se pravna zaštita, u vidu konvencije kao pravnog akta na međunarodnom nivou, javlja ipak kasno u odnosu na slične konvencije i druge pravne akte.[1] Ta činjenica ne umanjuje vrijednost ovog dokumenta, naprotiv on ima smisao i funkciju podizanja svijesti o značaju i vrijednosti ovog segmenta kulturnog naslijeđa svijeta pogotovo ako imamo u vidu neraskidivu vezu i duboku povezanost materijalnog i nematerijalnog kulturnog naslijeđa. Stoga je važno naglasiti da je nematerijalna kulturna baština zapravo kohezioni faktor svih oblika kulturnog naslijeđa, a budući da nema gotovo niti jedan segment materijalnog kulturnog naslijeđa da nije u vezi sa nematerijalnim – ona ga zapravo omogućava.

Kad je u pitanju Bosna i Hercegovina, u ovom trenutku možemo konstatirati da se odnos prema ovom segmentu kulturnog blaga značajno promijenio s tim da su postratne okolnosti , usljed ratnih trauma, imale svoje reperkusije na cjelokupno kulturno naslijeđe u odnosu na susjedne zemlje. Svijest o vrijednosti i značaju segmenta nematerijal-

[1] 2013. godine Bosna i Hercegovina je obilježila deset godina od ratifikacije ove Konvencije. Tim povodom je organiziran okrugli sto u sklopu manifestacije 'Dani evropskog naslijeđa' koji se održavaju svake godine u FBiH.

ne baštine u postratnoj Bosni i Hercegovini značajno je porasla posebno kada je riječ o preživjelim tradicionalnim umjetnostima koje imaju faktor identifikacije za određene etničke i nacionalne skupine. Ovo je dovelo do pojave različitih pozitivnih ali i negativnih posljedica za ova kulturna dobra.

Uzroci i posljedice destrukcije kulturnog naslijeđa u svijetu

Generalno uzevši, stanje kulturne baštine svijeta stoji u međuprostoru dva paralelna procesa koja se istovremeno odvijaju u vidu nacionalne homogenizacije, s jedne strane, te globalizacije s druge strane. Međunarodna stručna i naučna javnost prepoznala je ove procese kao realnu opasnost za cjelokupnu kulturnu baštinu svijeta što je dovelo do mobilizacije i konstituiranja institucija za zaštitu naslijeđa kako na nacionalnom tako i na internacionalnom nivou.[2]

Fenomen nacionalne homogenizacije predstavlja pojavu staru koliko i ljudsko društvo i svoju genezu vuče daleko dublje od nacističke ideologije Njemačke s početka dvadesetog stoljeća. Stoga je ovaj događaj bio samo jedan od uzroka mobiliziranja naučne i stručne javnosti na međunarodnom nivou u cilju zaštite i očuvanje svjetske kulturne baštine.

Realna opasnost da veće kulture derogiraju ili potpuno unište manje kulture i tradicije dovela je do konstituisanja UNESCO-a kao međunarodne krovne institucije za zaštitu svjetske baštine. Mobilizacija svjetske zajednice u cilju očuvanja cjelokupne svjetske baštine imala je kao polazište definiciju svoje djelatnosti koja glasi: "Kulturno naslijeđe svih je kulturno naslijeđe svakoga." Ova definicija koja je zapravo svojevrsna parola UNESCO-a predstavlja kratki siže djelatnosti zaštite kulturnoga naslijeđa svijeta u cilju promoviranja vrijednosti kulturne baštine svih, bez obzira koje i kolike su to zajednice. Dakle, ova parola hoće svaku kulturnu vrijednost označiti kao izuzetnu i na taj način obezbijediti uslove u kojima će kulturne vrijednosti drugoga imati status kulturnoga dobra koje treba prihvatiti i poštivati kao takvo. S druge strane, hoće se na ovaj način promovirati kulturna raznolikost svijeta kao najveća vrijednost upravo zato što baš ovoj raznolikosti prijeti opasnost.

Iako je, hronološki gledano, mobilizacija međunarodne zajednice inicirana nacionalnom homogenizacijom kao realnom opasnošću za zaštitu manjih ali isto tako vrijednih kultura, tek u novije vrijeme se javlja potreba da se odgovori na pogubne posljedice koje za sobom nosi proces globalizacije kao novije pojave koja je također prepoznata kao ništa manje ozbiljna opasnost za uništenje svjetske baštine. Iako ova pojava ima, također, i svoje pozitivne strane koje ne treba izgubiti iz vida u cjelokupnom sagledavanju njenih posljedica, nesumnjivo je da su, bar kada je u pitanju sfera kulture, posljedice njenog negativnog djelovanja nesamjerljive u ovom trenutku.

Globalizacija, kao posljedica društvenih transformacija, uglavnom se posmatra kao sociološki fenomen koji je dobrim dijelom obrađen unutar ove naučne discipline. Unutar djelatnosti zaštite kulturnog naslijeđa, međutim, ovi procesi su tek u novije vrijeme prepoznati kao ozbiljna i realna opasnost kulturnim razlikama koje su kao takve neporecive i neprocjenjive. Iako je svjetska kulturna zajednica, kroz međunarodne institucije zaštite kulturnog naslijeđa, artikulirala svoje aktivnosti u smislu prepoznavanja globalizacije kao faktora destrukcije kulturnog naslijeđa svijeta, čini se da samjeravanje ove pojave u cjelini nije dovedeno do kraja. Na protiv , fenomen globalizacije tek treba da se ozbiljnije sagleda unutar djelatnosti zaštite kulturnog naslijeđa i pronađu adekvatni odgovori opasnosti kulturnoj raznolikosti koju ova pojava ponajprije predstavlja.[3]

Modernizacija tradicionalnih umjetničkih formi ili promjena kulturno-umjetničkih paradigmi

Za temu kojom se želimo baviti u radu važno je naznačiti da se fenomen globalizacije ne može posmatrati izdvojeno od procesa modernizacije koji je nastao sa prosvjetiteljstvom devetnaestog stoljeća, a konačno je formiran sa industrijalizacijom koja je dovela do društvenih transformacija koje su značile konačan raskid sa tradicionalnim društvima i civilizacijama. Suštinski, globalizaciju ne možemo odvojiti od modernizacije koja joj prethodi i zapravo se radi o jednom procesu u različitim fazama razvitka. Ako je modernizacija posljedica industrijalizacije, globalizacija je samo nastavak ovog procesa u mjeri u kojoj je tehnološki razvoj i ekspanzija novih tehnologija samo nastavak nove faze tehnološkog razvoja modernog društva. Iako ima obrise i karakteristike zasebne pojave, suštinski ona predstavlja samo dio modernizacije zapadnoevropskih društava s početka dvadesetog stoljeća.

Ovo je važno naglasiti prevashodno kada je riječ o kulturnoj raznolikosti kao temelju i najvećoj vrijednosti na čijem očuvanju se, zapravo, zasniva djelatnost zaštite kulturnog naslijeđa. Iako je riječ o veoma kompleksnim pojavama, čija ozbiljnija elaboracija ne može biti u opsegu ovakvog rada, nužno je naglasiti temeljnu razliku koja postoji između tradicionalne i moderne kulture u svojim osnovnim karakteristikama.

Iako djelatnost zaštite kulturnog naslijeđa obuhvata širok dijapazon neizmjerivo mnogo različitih kulturnih dobara, čija se osnovna podjela sastoji u diferencijaciji na dobra materijalnog i nematerijalnog kulturnog naslijeđa, podjela na moderne i tradicionalne kulturno-umjetničke forme predstavlja, prema našem mišljenju, također značajnu diferencijaciju koja nije dovoljno naglašena. Šta više, čini se da su ove diferencijacije veoma često i potpuno neopravdano zanemarene.

---

[2] Hronološki gledano, ovi procesi su se intenzivirali nakon II svjetskog rata, prevashodno zbog ogromne devastacije graditeljskog naslijeđa te pojave nacionalne homogenizacije u vidu nacističke ideologije Trećeg rajha koji svoje korijene vodi od Hegelove filozofije iskazane u pojmu 'apsolutnog naroda'. Iako je ova ideologija doživjela svoj krah nakon završetka II. svjetskog rata, fenomen nacionalne homogenizacije nije nikada prestao da postoji. Naprotiv, on i dalje živi i čini se samo mijenja oblike i načine na koji se ispoljava kao što je primjerice fenomen 'terorizma' u novije vrijeme. Ova pojava ishodi iz ideje" totalnog uništenja Drugoga iz kulturno-civilizacijskih razloga". Bosna i Hercegovina, na žalost, predstavlja zoran primjer upravo ovakvih negativnih procesa koji su doveli to takvih tragičnih događaja kao što je genocid i urbicid, odnosno kulturocid kao smišljen, organiziran i sproveden projekat "uništenja Drugog". *Žarko Pajić, Događaji i praznina (ogledi o kraju povijesti), Izdanje Antibarbarus d.o.o., Zagreb, 2007., srt. 8. ,9.,11.*

[3] Fenomen globalizacije koji postoji tek nešto više od dvadeset godina nije tek samo konsekvenca ekspanzije i snažnog razvoja novih tehnologija. Ishodište ove pojave možemo također naći u modernoj zapadnoevropskoj filozofiji kao što je primjerice Kantove ideje kozmopolitizma i pacifizma koja predstavlja suprotnost ideji nacizma izvedenog na Hegelovoj teoriji 'apsolutnog naroda'. Iako globalizacija predstavlja zaseban fenomen sa kojim se savremeni svijet tek nedavno susreo nije teško naći vezu između pojmova globalizacije, kozmopolitizma i pacifizma. Zapravo, možemo slobodno reći da su ove pojave u kulturnom prostoru moderne Evrope predstavljale prethodnicu pojavi globalizacije i svojevrsnu idejnu podlogu na kojoj se ova tako snažno i brzo razvijala. Ovim ne želimo ove pojave vrednovati niti odbacivati kao *a priori* negativne već ih napominjemo zbog razloga složenosti samog fenomena globalizacije i potrebe ozbiljnijeg sagledavanja uzroka i procesa koji su doveli do situacije u kojoj smo sada. ". *Žarko Pajić, Događaji i praznina (ogledi o kraju povijesti), Izdanje Antibarbarus d.o.o., Zagreb, 2007., str. 21.*

Tradicionalne kulture uvijek su proistekle iz teocentričnih kultura i civilizacija i suštinski predstavljaju njihove različite izraze ili manifestacije. Moderna kultura i civilizacija, međutim, proistekla je iz antropocentrične kulture industrijskog doba u Evropi. Korijeni modernizacije sežu do humanizma i renesanse kao presudnih pojava koje su imale značaj prekretnice i raskida sa srednjovjekovnom tradicionalnom kršćanskom, dakle teocentričnom kulturom i civilizacijom. Iako je 'rodno mjesto' modernizacije Evropa, ona se proširila i zahvatila čitavu planetu uključujući i globalizaciju kao njenu posljednju fazu. Tako su se vremenom gotovo sva tradicionalna društva i zajednice na ovaj ili onaj način suočili sa modernizacijom kao realnom opasnošću za njihovo kulturno nasljeđe. Štaviše, značajno je naglasiti da je djelatnost zaštite kulturnog nasljeđa nastala i razvijala se upravo sa pojavom i razvojem industrijalizacije.[4]

Ove društvene transformacije imale su dalekosežne posljedice upravo u sferi kulture gdje se i desio 'sudar' tradicionalnih i modernih kultura. Stoga je prepoznavanje suštinskih razlika tradicionalnih i modernih kulturnih paradigmi nužno kada je u pitanju pristup zaštiti i očuvanju kulturnog nasljeđa. Diferencijacije o kojima je riječ nisu površne već temeljne razlike koje počivaju na potpuno različitim paradigmama. Ove paradigme imaju različita polazišta, odnosno, radi se dva potpuno različita i možemo reći čak suprotna koncepta.

Koncept tradicionalne kulturne paradigme temelji se na kolektivitetu i njena osnovna karakteristika je prenošenje sa generacije na generaciju različitih kulturno-umjetničkih oblika nastalih kao produkt kolektiva, dok je moderna kulturna paradigma nastala na individualitetu kao njegovoj osnovnoj karakteristici i najvećoj vrijednosti.

S druge strane, značajno je naglasiti da su moderne kulturno-umjetničke forme potpuno neovisne o nacionalnim etničkim ili teritorijalnim razlikama i njih karakterizira internacionalnost stilova. Primjerice, moderna arhitektura, likovna umjetnost ili muzika imaju osnovne karakteristike koje su istovjetne u bilo kojoj državi svijeta i bez obzira o kojem stilu je riječ, dok su tradicionalni stilovi izravno vezani i neodvojivi od određenih teritorija, nacija ili etničkih grupa iz kojih su nastali, i za razliku od modernih ovi stilovi se bitno razlikuju jedni od drugih.

Ovo je veoma značajno naglasiti kada je u pitanju pristup zaštiti kulturnog nasljeđa s obzirom da moderan pristup zaštiti tradicionalnih kulturno-umjetničkih dobara nije moguć budući da na ovaj način dolazi do promjene paradigmi na kojima ove vrijednosti počivaju. Veliki dio problema sa kojima se suočavaju djelatnici na polju zaštite kulturnog nasljeđa leži upravo u nesporazumu koji proističe iz nerazumijevanja ovih diferencijacija. Ono što je najveća vrijednost tradicionalnih umjetničkih oblika temelji se na zakonitostima i pravilima koja nisu ovisna o individualitetima već ih nadilazi, dok se vrijednost modernih umjetničkih formi temelji upravo na autorstvu koje predstavlja svojevrsnu instituciju individualiteta kao osnovnog parametra koji određuje vrijednost modernog umjetničkog djela.

Prema našem mišljenju važno je naglasiti da modernizacija tradicionalnih kulturno-umjetničkih formi ne spada u prirodne procese promjena i interkulturnih prožimanja koji imaju karakter evolucije kulturnog nasljeđa. Ovdje se radi o promjenama koje su destruktivne a pokazalo se i pogubne za očuvanje i preživljavanje određenih tradicija.

Pristup očuvanju i zaštiti tradicionalnih umjetničkih formi, na način da im se pristupa individualistički i samovoljno, neminovno dovodi do promjene paradigmi na kojima počivaju ove umjetničke forme. Na ovaj način se gubi autentičnost ovih kulturnih dobara što de facto znači njihovu destrukciju.

Unutar djelatnosti zaštite kulturnog nasljeđa dolazi do različitih problema i nedoumica, kako u praksi tako i u teoriji, upravo iz razloga neprepoznavanja fundamentalnih razlika ovih kulturnih paradigmi. Ova anomalija uzrokuje različite vrste destrukcije, kako materijalnog tako i nematerijalnog kulturnog nasljeđa, naročito kada su u pitanju preživjele tradicionalne umjetničke forme.

Svaka živa tradicija podrazumijeva kontinuitet, dakle razvoj i produkciju te iste tradicije kao prirodan proces koji uključuje i određene promjene kao neminovnost. Ove promjene su uvijek imale karakter evolucije, što znači da se radi o procesima koji su se odvijali prirodno ne mijenjajući prirodu tradicija. Zapravo svaka promjena je podlijegala pravilima i principima predmetnih tradicija što je sprječavalo da one mijenjaju fundamente na kojima su temeljene.

Sa pojavom modernizacije dešava se upravo suprotno, moderan pristup tradicionalnim formama neminovno mijenja njihove temeljne karakteristike što prouzrokuje njihovu destrukciju. S druge strane, primjena novih tehnologija, kao vanjski vid modernizacije, također je faktor koji je destruktivan za tradicionalne forme i izraze. Na primjer, primjena novih tehnologija u izradi tradicionalnih zanatskih proizvoda ili primjena novih instrumenata u tradicionalnim muzičkim izvedbama, neminovno mijenja njihove tradicionalne forme i izvedbe i u toliko one gubi na svojoj autentičnosti.[5]

Dakle, kada govorimo o modernizaciji kao pojavi koja je zahvatila i područje zaštite kulturnog nasljeđa onda prevashodno mislimo na pristup zaštiti i očuvanju tradicionalnih formi različitih vrsta kulturnog izraza koji nije tradicionalan već moderan. Budući da, kao takav, predstavlja promjenu njihovih kulturnih paradigmi, otvara se pitanje vjerodostojnosti ovakvog pristupa koji predstavlja određeni vid destrukcije kulturnog nasljeđa u mjeri u kojoj ova dobra gube na svojoj autentičnosti.

Princip autentičnosti kao polazište i temelj očuvanja tradicionalnih umjetnosti

Osnovni parametar koji određuje vrijednost kulturnih dobara predstavlja princip autentičnosti koji je temeljni princip na kome se zasniva djelatnosti zaštite kulturnog nasljeđa.[6] Sama definicija pojma, između ostalog, ukazuje da je nešto autentično ukoliko potiče od onoga čemu se pripisuje. Ovo praktično znači da ukoliko neko kulturno dobro potiče ili proizilazi iz nečega što mu se ne pripisuje takvo dobro nije istinito niti vjerodostojno, odnosno, ne može biti autentično. Istovreme-

[4] Brojni su primjeri u Evropi i na Zapadu da su osnivači muzeja i fondacija, kao i drugih institucija za zaštitu kulturnog nasljeđa, bili upravo industrijalci koji su bili svjesni da je masovna produkcija industrijske robe uzrokovala nestanak tradicionalnih zanata i umjetnosti.

[5] Ovdje ne mislimo na primjenu novih tehnologija kao vanjski vid zaštite tradicionalnih formi i izraza kao što su fotografija, video ili filmska produkcija kao vid očuvanja i prezentacije ovih vrijednosti. Na protiv, ovaj vid zaštite i očuvanja kulturnih dobara gotovo je nezamjenjiv u savremenom svijetu i od neprocjenjive vrijednosti, naročito za one vidove tradicionalnih formi koje su već izumrle ili su na putu da nestanu.

no to znači gubitak njegove vrijednosti s obzirom da se vrijednost jednog kulturnog dobra upravo mjeri prema njegovoj autentičnosti. Stoga je problem rekognosciranja i definiranja autentičnosti određenog kulturnog dobra jedan od najznačajnijih segmenata očuvanja i zaštite kulturne baštine u savremenom svijetu.

Iako je međunarodna zajednica prepoznala značaj autentičnosti koji je presudan za vrijednost jednog kulturnog dobra i predstavlja temelj očuvanja kulturne raznolikosti svijeta, čini se da fenomen modernizacije nije u dovoljnoj mjeri prepoznat kao opasnost koja prijeti posebice preživjelim tradicionalnim formama i izrazima. Ako se, dakle, vrijednost određenog kulturnog dobra mjeri prema njegovoj autentičnosti, onda je ono utoliko vrjednije ukoliko je bliže svome izvornom obliku. Odnosno, vrijednost kulturnog dobra umanjena je za onoliko koliko je ovo dobro izgubilo od svoje autentičnosti. Primjerice, živuće tradicije koje su pretrpjele različite transformacije sa industrijalizacijom i razvojem novih tehnologija izgubile na svojoj autentičnost u mjeri u kojoj su te tehnologije izmijenile njih.

Polazeći od toga da su promjene sastavni dio svakog živog procesa, niti jedna tradicija nije imuna od različitih uticaja te u tom smislu nije moguće govoriti o apsolutnoj autentičnosti, odnosno ne postoji niti jedna tradicija koja je potpuno izolovana od drugih.

Prema našem mišljenju važno je naglasiti da modernizacija tradicionalnih kulturno-umjetničkih formi ne spada u prirodne procese promjena i interkulturnih prožimanja koji imaju karakter evolucije kulturnog naslijeđa. Ovdje se radi o promjenama koje su destruktivne a pokazalo se i pogubne za očuvanje i preživljavanje određenih tradicija. Ukoliko su, primjerice, određeni zanati preživjeli primjenom novih tehnologija kako bi mogli opstati zbog konkurentnosti industrijskih proizvoda, ovi proizvodi su neminovno izgubili na svojoj vrijednosti upravo sa stepenom gubitka njihove autentičnosti. Dakle, ne radi se o prirodnom procesu promjena koje prate nastanak i razvoj svakog oblika kulturnog naslijeđa već je riječ o pojavi koja predstavlja jedan određeni vid destrukcije ovih dobara s obzirom da te promjene suštinski mijenjaju karakter ovih dobara.

Utvrđivanje autentičnosti je osnovni princip i polazište za definiranje kulturnih dobara kao takvih na temelju kojeg se jedino mogu utvrditi karakteristike koje ga definišu i određuju kao kulturni specifikum, koji je istovremeno kvalifikacioni faktor za utvrđivanje vrijednosti kulturnog naslijeđa u cjelini. Postupak utvrđivanja autentičnosti sastoji se od rekognosciranje svih aspekata autentičnosti i predstavlja složene procese koji su sastavni dio prakse djelatnosti zaštite kulturnog naslijeđa. Ovi procesi se temelje na izvorima informacija o kulturnom naslijeđu i mogu biti raznovrsni. Utvrđivanje njihove istinitosti i vjerodostojnosti predstavlja dio procesa traganja za kulturnim identitetom. Znanje o određenom kulturnom dobru, odnosno, razumijevanje njegovog kulturnog specifikuma predstavlja same temelje kulturnog identiteta određene nacije, etnosa ili kulturne zajednice koja baštini ova dobra. Ova znanja zavise od izvora informacija o dobrima kulturnog naslijeđa i predstavljaju bazu podataka na temelju koje se ova dobra rekognosciraju, vrednuju i proučavaju. Na temelju ovih informacija, svako se kulturno dobro može procjenjivati i upoređivati u odnosu na original kako bi se mogle utvrditi promjene koje nastaju u procesu njegovoga trajanja i razvoja. Ove promjene predstavljaju kasnije karakteristike kulturnog dobra koje također ulaze u cjelinu baze podataka o ovim dobrima koja nikada nije konačna i koja je otvorena za nove informacije i istraživanja. Valorizacija, istraživanje i naučna obrada ovih podataka omogućavaju razumijevanje dobara kulturnog naslijeđa, njihovog značenja i značaja za određenu kulturnu zajednicu. Autentičnost je zapravo verifikacija istinitosti i vjerodostojnosti podataka o ovim dobrima i sastavni je i nezaobilazan dio procesa zaštite kulturnog naslijeđa. Prema tome, razumjevanje autentičnosti i njegovo rekognosciranje igra ključnu ulogu u djelatnosti zaštite kulturnog naslijeđa, budući da je autentičnost indikator kulturnog specifikuma svakog kulturnog dobra kao takvog. Obzirom da je presudan faktor koji određuje raznolikosti kultura i kulturnog naslijeđa, autentičnost je istovremeno i osnovni parametar vrijednovanja kulturnih dobara kao takvih.

Raznolikost kulturnih dobara kao najveće vrijednosti, na čijem očuvanju se temelji djelatnost zaštite kulturnog naslijeđa, od neprocjenjivog je značaja u savremenom svijetu. Njihova vrijednost utoliko ima veći značaj ukoliko je više ugrožena procesima modernizacije i globalizacije na koje smo željeli naročito ukazati s obzirom da su ovi procesi na poseban način destruktivni po kulturnu raznolikost i raznolikost naslijeđa u savremenom svijetu.[7]

Zaštita i očuvanje nematerijalne kulturne baštine i problem interpretacije

Ovi problemi na poseban način djeluju destruktivno na nematerijalno kulturno naslijeđe upravo zbog njegove specifičnosti koja se ogleda u najneposrednijem odnosu i vezi sa ljudskim resursima.

Očuvanje i zaštita ovog vida kulturne baštine temelji se na tradicionalnim načinima prenošenja znanja i vještina kroz djelovanje ljudskih zajednica, grupa i pojedinaca prije svega kada su u pitanju žive tradicije koje su se sačuvale do danas. Tradicionalni način prenošenja ovih znanja i vještina nema alternativu i stoga igra ključnu ulogu u njihovom očuvanju i zaštiti. Budući da je određena tradicija prevashodno vrijednost unutar određene grupe ili zajednice, ove vrijednosti se prepoznaju i definišu kao dio identiteta tih zajednica kako na lokalnom tako i na nacionalnom i državnom nivou. Zajednice i grupe koje se identificiraju sa određenim kulturnim dobrom predstavljaju bazu ili osnovnu ćeliju kako čuvanja i zaštite ovih vrijednosti tako i obezbjeđivanje kontinuiteta preživjele tradicije u budućnosti.

Ovaj oblik zaštite kulturnih dobara možemo definirati kao vid unutarnje zaštite i obezbjeđivanja kontinuiteta tradicije izravno vezanu za određenu grupu koja baštini ova dobra i koja se sa njima identificira. S druge strane, ovaj vid zaštite se temelji na grupama i pojedincima koji su nosioci i prenosioci tradiciona-

---

6 Definicija pojma autentičnost glasi: prav, istinit, izvoran, vjerodostojan, koji potiče od onoga kome se pripisuje. *Bratoljub Klaić, Rječnik stranih riječi, Naklandni Zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 2004., str.123.*

7 Međunarodne organizacije za zaštitu kulturnog naslijeđa prepoznale su ovaj princip kao osnovni kvalifikacioni faktor vrednovanja kulturnog naslijeđa s obzirom da je za procjenu kulturnog dobra autentičnost presudan faktor. Da bi neko kulturno dobro moglo biti nominirano na *Listu svjetskog naslijeđa* UNESCO-a, potrebno je provesti test o autentičnosti kao obavezan dio aktivnosti koje provodi Komitet svjetskog naslijeđa. Ovaj test predstavlja obaveznu proceduru provjere vjerodostojnosti ovih dobara kako bi se utvrdila istinitost podataka i izvora podataka o određenom kulturnom dobru iz različitih aspekata. Imajući u vidu činjenicu da autentičnost predstavlja temelj i polazište za vrednovanje kulturnog naslijeđa, pod pokroviteljstvom ovih međunarodnih institucija (UNESCO, ICCROM i ICOMO), održana je Konferencija o autentičnosti u gradu Nari u Japanu 1994. godine, koja je rezultirala donošenjem *Dokumenta o autentičnost iz Nare*. Iako nema značaj konvencije kao obavezujućeg međunarodnog pravnog akta, ovaj dokument ima izuzetan značaj kao stav stručnjaka i naučnika koji se bave različitim aspektima zaštite kulturnog naslijeđa koji afirmira princip autentičnosti kao univerzalni princip, koji je osnovni kvalifikacioni faktor vrednovanja kulturnog naslijeđa. *Bernard M. Filden, Juka Jokileto, Smjernice za upravljanje područjima svjetskog kulturnog naslijeđa, Projektor-Centar za kulturno naslijeđe, Kotor, 2005., str. 16., 17.*

lnih znanja i vještina, što znači da je ovakav način očuvanja i zaštite kulturnih dobara neposredno vezan za ljudske resurse.

Drugi vid zaštite kulturnog nasljeđa možemo, za razliku od tradicionalnog, označiti kao vanjski vid zaštite budući da se ona temelji na radu stručnih institucija i pojedinaca, odnosno, naučnika i stručnjaka koji nužno ne moraju biti u izravnoj vezi sa predmetnim kulturnim nasljeđem. Ovo se odnosi na različite vidove dokumentiranja i proučavanja ovih kulturnih dobara koje je uglavnom vezano za institucije zaštite kulturnog nasljeđa na različitim nivoima. lako je riječ o posebnoj djelatnosti, koja se se temelji na sopstvenim pravilima i koja se neprestano razvija, ovaj vanjski vid zaštite neraskidivo je vezan za unutranji ili tradicionalni način očuvanja kulturnih dobara. Zapravo, institucionalna zaštita podrazumijeva i potrebuje dobra kulturnog nasljeđa sačuvana u svojoj autentičnoj formi kako bi ih, sa svoje strane, uopće mogla dokumentirati i istraživati te ih afirmirati kao dobra od značaja za kulturno nasljeđe.

Kad je riječ o preživjelim tradicijama, kao djelu nematerijalne baštine određenih grupa i zajednica, specifičnost očuvanja i zaštite ovih dobara neposredno je vezana za same nosioce predmetnih znanja i vještina s obzirom da se njihovo prenošenje realizira izravno od jednog prenosioca na drugog. Bez obzira da li se radi o formalnom ili neformalnom prenošenju ovih znanja i vještina, odnosno, bez obzira da li se prenos tradicije odvija organizirano (kao što je slučaj u tradicionalnim društvima koja su imala razvijene cehovske organizacije) ili se prenošenje odvija spontano, ljudski faktor je presudan u ovim procesima. Prenošenje tradicijskih znanja uvijek se odvija unutar relacije majstor-šegrt, odnosno učenik-učitelj što podrazumijeva neposrednu praksu i podučavanje. Ovaj proces se nikada ne prekida s obzirom da učenik ili šegrt vremenom sam postaje prenosilac ili majstor. Na ovaj način se obezbjeđuje kontinuitet prenošenja ili prosljeđivanja tradicionalnih znanja i vještina na sljedeće generacije sve dok traje i živi predmetna tradicija.

Interpretacija, kao sastavni dio prenošenja tradicionalnih znanja i vještina, jedan je od aspekata autentičnosti ovih kulturnih dobara. Interpretacija je zapravo način prenošenja određenih kulturno-umjetničkih oblika i predstavlja segment njihovog cjelokupnog izraza. Interpretacija, u suštini, znači posredovanje ili tumačenje, što znači da je pozicija interpretatora veoma značajna kao pozicija prenosioca kulturno umjetničkih formi. Kada je riječ o tradicionalnim formama veoma je važno koliko umjetnik ili zanatlija ima doticaja sa izvorima ovih umjetnosti i zanata, odnosno koliko je njegova umjetnička kreacija istinita i vjerodostojna u odnosu na predmetnu tradiciju.

lako je interpretacija po svojoj prirodi promjenjiva kategorija, budući da svaki interpretator nužno ima drugačiju interpretaciju i niti jedan ne može biti istovjetan drugome, važno je naglasiti da je interpretacija tradicionalnih kulturno umjetničkih formi također podložna tradicionalnim pravilima koja su nepromjenjiva. Ovdje želimo naglasiti da su razlike u modernom i tradicionalnom pristupu u segmentu interpretacije suštinske razlike koje iz temelja mijenjaju same kulturno-umjetničke forme. Odnosno, ukoliko se tradicionalnim umjetničkim formama pristupi na moderan, individualistički način ove forme gube na svojoj autentičnosti u mjeri u kojoj nisu vjerodostojne. Individualistički, odnosno samovoljan pristup interpretaciji tradicionalnih formi *de facto* znači izmjenu utvrđenih pravila što znači iskrivljivanje ili devijaciju autentičnih kulturnih dobara.

Zaštita kulturnog nasljeđa se temelji na osnovnom principu koji se odnosi na svaku vrstu kulturnih dobara a to je princip da se očuvanje i zaštita kulturno- umjetničkih dobara mora zasnivati na njihovim izvornim vrijednostima. Ovo podrazumijeva da je u procesu zaštite imperativ približiti se originalu u mjeri u kojoj je to moguće. To znači da se niti jednom dobru kulturnog nasljeđa ne može oduzimati niti dodavati nešto što mu ne pripada jer se na taj način gubi njegova izvornost i istinitost. Ovo se isto tako odnosi i na interpretaciju tradicionalnih formi i izraza kao i na druge aspekte autentičnosti kulturnih dobara.

Primjer iz Bosne i Hercegovine - fenomen "nove" sevdalinke

I u Bosni i Hercegovini svjedocima smo posljedica ovakvih procesa koji, naročito u poslijeratnom periodu, ovdje imaju i neke specifičnosti koje ih razlikuju od bližeg i daljeg okruženja. Dakle, iako je nemjerljiv obim devastacije graditeljskog nasljeđa Bosne i Hercegovine čiji se uzrok razvidi baš u urbicidu, devastacija nematerijalnog blaga Bosne nije ništa manja kako u namjeri tako i u realizaciji. [8]

Problem nacionalne homogenizacije i opasnost da veće kulture derogiraju manje aktuelna je i kod nas kao i u drugim zemljama svijeta, s tim da je specifičnost Bosne i Hercegovine u odnosu na druge države u tome što je problem uzrokovan genocidom, istrebljivanjem kao i raseljavanjem stanovništva, što je dovelo do demografskog disbalansa i krupnih promjena u strukturi stanovništva. Tako su Bošnjaci, u dijelovima gdje su bili većina prije rata, poslije rata postali manjina tako da je opstanak njihove tradicije u tim dijelovima uslovljen fizičkim opstankom ovog naroda, kao i postojanjem mehanizama zaštite njihovog kulturnog identiteta što podrazumijeva zaštitu i očuvanje njihovog kulturnog nasljeđa.[9]

Drugi dio ove problematike odnosi se na fenomen modernizacije koji je također faktor destrukcije kulturnog nasljeđa u Bosni i Hercegovini. lako novija pojava u odnosu na problem nacionalne homogenizacije, kao generatora destrukcije manjinskih kultura od strane većinskih, kao što smo to naglasili, ovaj vid devastacije kulturnog nasljeđa nije ništa manje opasan po opstanak različitih kultura i kulturnih raznolikosti. Na protiv, nama se čini da ovaj vid 'promjena' unutar različitih kulturno-umjetničkih formi predstavlja mnogo veću opasnost njihovoj zaštiti i opstanku nego što se to može vidjeti površnim uvidom.

Problemi globalizacije, kao dijela procesa modernizacije, koji je prepoznat kao ozbiljna opasnost po kulturnu raznolikost i raznolikost nasljeđa, također su aktuelni kod nas kao i u svijetu. Ova činjenica ima svoje reperkusije na djelatnost zaštite kulturnog nasljeđa kako u teoriji tako i u praksi. Ovo je naročito naglašeno u međunarodnim dokumentima i pravnim

[8] Kao potvrda ovoj tvrdnji navest ćemo, nimalo slučajan 'progon sevdalinke' unutar medijskog prostora Republike Srpske koji ne karakterizira samo ratni period u ovom dijelu Bosne nego je aktuelan i danas. S obzirom da je bošnjačko stanovništvo, koje baštini ovu tradiciju, uslijed ratnih *dejstava*, nasilnog iseljavanja, progona i genocida, nakon posljednje agresije na Bosnu i Hercegovinu, postalo manjinsko stanovništvo u entitetu Republika Srpska, opstanku ove tradicionalne muzičke forme u ovom dijelu države očigledno prijeti opasnost .Bez obzira na činjenicu da međunarodne krovne institucije za zaštitu nasljeđa djeluju na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, problem opstanka manjinskih kultura u entitetu Republika Srpska i dalje ostaje aktuelan. Dakle, parola UNESCO-a koju smo već naveli a koja glasi: "Kulturno nasljeđe svih je kulturno nasljeđe svakoga" u Bosni i Hercegovini, barem za sada ostaje samo proklamacija.

[9] To znači da bi unutar institucija koje se bave zaštitom kulturnog nasljeđa u entitetu Republika Srpska morali postojati mehanizmi, odnosno, načini da se kulturno nasljeđe svih koji naseljavaju ovaj prostor jednako štiti. Ovo se odnosi kako na sevdalinku tako i na druge oblike kulturnog nasljeđa kako Bošnjaka tako i drugih naroda koji su u manjini u ovom entitetu.

aktima koji tretiraju ovu problematiku a što se može vidjeti i u Konvenciji o nematerijalnom nasljeđu.

Načini na koje su se različite države i kulture odnosile prema ovoj pojavi razlikuju se od zemlje do zemlje i od određene kulturne zajednice do druge. Kao paradigmatičan primjer otporu ovim pojavama u literaturi se spominje, kao pozitivan primjer, slučaj Kine i Japana te primjer moderne Turske od vremena Kemala Ataturka kao negativan primjer otporu modernizaciji kao vidu kulturne devastacije. Prvi, pozitivan primjer odnosi se na industrijalizaciju i snažan razvoj novih tehnologija, koji je rezultirao otvaranjem ovih država prema svijetu, ali istovremeno veoma snažno odupiranje modernizaciji tradicionalnih umjetničkih formi i njihovoj zaštiti od bilo kakvih vanjskih i stranih uticaja, odnosno, čuvanje i zaštitu tradicionalnih kulturno umjetničkih dobara u njihovim tradicionalnim okvirima. Drugi, negativan primjer, predstavlja potpunu otvorenost modernizaciji i laicizaciji kulture i kulturno-umjetničkih oblika moderne Turske što je imalo za posljedicu devastaciju njenog kulturnog nasljeđa.

Bosna i Hercegovina bi se na žalost mogla svrstati u ovu drugu grupu zemalja svijeta koja se nije oduprla niti organizirano odgovorila izazovu i opasnosti globalizacije, odnosno modernizacije u savremenom svijetu.

Paradigmatičan primjer devastacije nematerijalne kulturne baštine koja je na ovaj način ugrožena predstavlja sevdalinka, jedna od najznačajnijih tradicionalnih muzičkih formi koja je preživjela do danas. Opasnost opstanku i očuvanju ove tradicionalne umjetničke forme upravo je pojava njene 'modernizacije' koja se javlja pod imenom 'nova sevdalinka', 'sevdalinka na novi način' ili 'urbani sevdah'[10], koja je veoma prisutna u poslijeratnom medijskom prostoru Bosne i Hercegovine.

Budući da je riječ o tradicionalnoj umjetnosti, koja ima veoma snažan faktor identifikacije bošnjačkog stanovništva i predstavlja neodvojiv dio kulturnog identiteta Bošnjaka, svijest o značaju ove umjetničke forme naročito je porasla u poslijeratnom periodu. S jedne strane, ovoj umjetnosti je posvećena pažnja koju zaslužuje s obzirom na njenu izuzetnu umjetničku i kulturnu vrijednost kako za bošnjačko stanovništvo tako i za cijelu državu. S druge strane, sevdalinka je upravo iz ovih razloga došla u opasnost, uslovno rečeno 'upotrebom' njenog izvornog oblika u različitim interpretacijama koje su potpuno netradicionalne i kao takve izgubile su na svojoj izvornosti, odnosno, nisu više autentične.

Ova pojava, koja je prerasla razmjere incidenta u medijskom prostoru Bosne i Hercegovine, nije prepoznata kao opasnost od strane naučne i stručne javnosti ili preciznije, kritički odnos prema ovoj pojavi nije adekvatan njenim razmjerima. Bez obzira na činjenicu da je izašao veliki broj publikacija, stručnih i naučnih radova posvećenih ovoj muzičkoj formi (organiziran je i simpozijum o sevdalinci), medijski prostor preplavljen je različitim netradicionalnim interpretacijama sevdalinke.[11] Brine, međutim, činjenica da ne postoji jasan i konzistentan stav stručne i naučne javnosti niti institucije koje bi se trebale jasno odrediti o ovoj pojavi.

Sa stanovišta osnovnih principa zaštite, kao što smo to već naglasili, interpretacija tradicionalnih umjetničkih formi predstavlja jedan od aspekata njihove autentičnosti. Izostanak izvorne interpretacije nužno dovodi do devijacije, odnosno prouzrokuje devastaciju predmetne umjetničke forme u mjeri u kojoj je izgubila od svoje izvornosti. Budući da je interpretacija jedan od segmenata po kojem se vrednuje svako kulturno dobro, gubljenje izvornosti u ovom segmentu prouzrokuje umanjivanje vrijednosti ovog kulturnog dobra. Stoga je moderan, netradicionalan pristup interpretaciji sevdalinke kao tradicionalne umjetničke forme u tom kontekstu neprihvatljiv, s obzirom da nije vjerodostojan sa stanovišta temeljnih principa zaštite kulturnog nasljeđa.

Potpuno je druga situacija ako se ove interpretacije posmatraju i vrednuju kao moderne umjetničke forme, što one zapravo i jesu. U ovom kontekstu posmatran, ovaj fenomen ne samo da je prihvatljiv već je i dobro došao s obzirom da je ovo jedan od načina prezentacije i promoviranja kulturnog nasljeđa Bosne i Hercegovine. Improvizacija na temu tradicionalnih umjetničkih oblika, zapravo, nije nikakav novitet već je riječ o pojavi koja je poznata u gotovo svim kulturama i to ne samo u segmentu muzičke baštine kao nematerijalnog kulturnog nasljeđa već i u segmentu materijalne kulture kao vida promoviranja kulturne baštine koja ima posebnu upotrebnu vrijednost u turističkoj djelatnosti u proizvodnji i ponudi suvenira.

U medijskom prostoru Bosne i Hercegovine, kao i u nekim stručnim elaboracijama, pojava 'nove sevdalinke' posmatra se kao tradicionalni muzički oblik, čije se promjene u segmentu interpretacije smatraju prirodnim procesom, dakle neminovnim. Na ovaj način, dakle 'modernizacijom', obezbjeđuje se, prema njihovom mišljenju, kontinuitet i opstanak sevdalinke kao segmenta kulturne baštine Bosne i Hercegovine. Ovakav nekritičan i neutemeljen stav predstavlja, prema našem mišljenju, opasnost i ozbiljan problem, s obzirom da nije u skladu sa temeljnim principima zaštite i očuvanja kulturnog nasljeđa te je, kao takav, neprihvatljiv.

Paralelno sa ovim pojavama u postratnoj Bosni i Hercegovini javlja se i jedan trend potpuno suprotan pojavi tzv. modernizacije sevdalinke. Naime, riječ je o reanimiranju izvorne, tradicionalne sevdalinke u svim segmentima njene izvorne tradicionalne forme, uključujući i izvođenje uz saz, tradicionalni instrument uz koji je sevdalinka nastala i razvijala se vjekovima. Radi se o jednom, mogli bi slobodno reći, spontanom pokretu, koji je već prerastao u jednu organizovanu muzičku zajednicu što je činjenica koja raduje i ohrabruje sve one koji sevdalinku doživljavaju i baštine kao svoju autentičnu bosansku muzičku tradiciju.

Upravo ova činjenica najbolje demantuje sve one koji smatraju da je segment interpretacije tradicionalne umjetničke forme varijabla, a ne konstanta. Povratkom sevdalinke u njene izvorne okvire, kako sa stanovišta upotrebe tradicionalne instrumentalne pratnje, tako i sa stanovišta izvorne interpretacije, ova se izvorna muzička tradicija na najbolji mogući način čuva i održava za sve sadašnje i buduće generacije. ■

Literatura:

Žarko Pajić, *Događaji i praznina (ogledi o kraju povijesti)*, Izdanje Antibarbarus d.o.o., Zagreb, 2007., str. 8. ,9.,11., 21.

Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi*, Nakladni Zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 2004., str.123.

Bernard M. Filden, Juka Jokileto, *Smjernice za upravljanje područjima svjetskog kulturnog naslijeđa*, Projektor – Centar za kulturno nasljeđe, Kotor, 2005., str. 16., 17.

[10] Iako su navedene sintagme, koje prate modernizaciju tradicionalne sevdalinke, protivrječne same po sebi, ova posljednja posebno je problematična. Naime, sintagma 'urbani sevdah' koju često možemo čuti u našim medijima otvara pitanje: ako je 'nova sevdalinka' urbana po svom porijeklu kakva je to onda 'ruralna sevdalinka'. Drugim riječima postavlja se pitanje: da li se ovoj muzičkoj tradiciji na ovaj način mijenja 'rodno mjesto'?

[11] Šta više, brojne muzičke grupe koje 'njeguju' baš ovaj tzv. ' urbani sevdah' uvršteni su, od strane muzičkih urednika, u repertoar radio i TV emisija posvećenih sevdalinci?!

Džamija u Osijeku:
Simbioza modernog grada i otiska duha i vjere

Islamski centar u Osijeku ima potencijal stalne bilateralne komunikacije modernog čovjeka s Bogom. I to mu jeste najveća vrijednost. Na njegovim je korisnicima da taj potencijal kinetiziraju.

Islamska zajednica u Hvatskoj sve se više integrira u društvo, postaje sve prepoznatljivija, ali i duhovno i fizički, materijalnim spomenicima i tragovima za budućnost, prisutnija. Najnoviju potporu ovome stavu pružio je rezultat Javnog natječaja za izradu idejnog rješenja Islamskog centra u Osijeku. Ocjenjivački sud koji su zajedno imenovali provoditelj natječaja Društvo arhitekata Osijek i investitor Islamska zajednica jednoglasno je natječajni rad pod šifrom "20" ocijenio najboljim. Autor prvonagrađenog rješenja je Proarh Mateković iz Zagreba, s projektnim timom u sastavu: Davor Mateković, dipl.ing.arh., Vedrana Jančić, dipl. ing. arh., Meliha Mehmedagić Nanić, dipl. ing. arh., Jadranko Kereković, Mirna Malez, Vedran Pavličević i Rene Šparemblek.

Izložba prvonagrađenog i ostalih radova otvorena je 26. rujna u Gradskoj galeriji Osijek. Ovime, Osijek koji je za vrijeme Osmanske uprave bio najznačajniji muslimanski centar na području moderne Hrvatske, s čak 61 džamijom i nekoliko medresa, a čiji se muslimanski stanovnici prvi puta spominju 996. godine u buli mađarskog kralja Emerika, modernim arhitektonskim izričajem, počinje zaokruživati svoju postojanost suživota kršćana, muslimana, židova, koja traje, uz veća i manja iskušenja i traume, već preko tisuću godina. Povijesna jezgra Grada upravo je tvrđava iz Osmanskog perioda i iz nje kreće njegov urbani i civilizacijski razvoj u Novom vijeku. To bogatstvo i povijesnu višeslojnost, autori prvonagrađenog rješenja jasno su prepoznali, te na, od grada dodijeljenoj lokaciji u industrijskoj zoni, nastojali, i po stavu Ocjenjivačkog suda, uspjeli dati vrijedno rješenje programom definiranih sadržaja i novu vrijednost ne samo Islamskoj zajednici, već obogatiti javni prostor i postojeću heterogenost grada.

Autorska polazišta

Kako kažu autori, "prazni genius loci ne daje kontekst ali daje potpunu slobodu u zamišljanju nove građevine, slobodu koja u ovom slučaju predstavlja teret i opasnost od proizvoljne, bezrazložne pretencioznosti, potpuno oprečan nauku Islama – skromnost i duhovnost. Zbog toga koncept proizlazi iz potrebnog i zadanog, gdje potrebno postaje smjer prema Mekki, zid Kible, a zadano se isčitava iz urbanističkih uvjeta, granice parcele... Iz tih bazičnih postavki izlazi ideja o urbanoj simbiozi modernog grada i otiska tradicije/duha vjere. Kako bi se dobio "grad u gradu" superponiraju se dvije mreže: (1) mreža kozmičkog reda/sakralno – smjer Kible, element božanskog i (2) mreža grada/sekularno-urbanistička pravila, parcelacija, linija regulacije.

Stoga, grad u gradu postaje rahli tlocrt izmjenjujućih zatvorenih i otvorenih prostora – imitacija gradskih blokova/sadržaji, ulica/hodnici, parkova/ozelenjeni atriji, trgova/harem, omeđen plohom pročelja koja je nastala iz urbane mreže, ovojnicom koja zaustavlja sekularno na obodu".

Autorski koncept obogaćen je skicama i priložen grafičkom dijelu Idejnog rješenja. Nastavno govori o glavnim dijelovima strukture Islamskog centra. "Ovojnica pročelja zamišljena je kao polupropuštajuća opna koja preko atrija briše tvrdu granicu između sekularnog i sakralnog, što je u skladu s islamskim konceptom. Gradacija vizura i planova, izmjena otvorenog i zatvorenog postaje bogatstvo višeslojnosti prostora, prozračnog, osvjetljenog, smirenog, dinamičnog.... Tradicionalni elementi islamske arhitekture suvremeno su interpretirani (trijem, harem, voda, arabeska, kaligrafija, safovi, kupola) kroz moderne materijale i međuodnose ali u svojoj esenciji se iščitavaju kao elementarni. Oni

su čvrsti otisak tradicije unutar novog urbanog bloka, esencija vjerske arhitekture u modernom ruhu.

Glavni molitveni prostor (mesdžid) i harem čine jednu zonu, jezgru i fokus kompleksa oko kojih se prostori događaju tj. ne događaju. Tlocrtno identični, volumenski su oprečni – jedan kao izdubljeni prostor trga, a drugi kao izdignut i naglašen volumen molitvenog prostora, s tri strane okružen vodom /plitki bazen/. Mesdžid je jasan, tektoničan kubus u koji je upisana prozračna, lagana kupola od aluminijske mreže s arabeskama koje se ponavljaju i na različitim elementima kompleksa. Prodori na krovu daju dinamičnu rasvjetu koja se raspršuje kroz perforacije mreže i daju iznimno bogatsvo prirodnog osvjetljenja – *nura*.

Galerija mahfila je tlocrtno upisana u kružnicu projekcije kupole kao polumjesec, koji onda kao simbol islama lebdi u prostoru. Iz molitvenog prostora se preko vodene površine prolazi do minareta, koji ima i sekundarnu vezu iz komunikacije tj. hodnika centra. Minaret s alemom je oblikovan kao dio cijeline, koristi se jednaka obloga kao na ostatku pročelja. Prema vrhu obloga postaje rješa i rahlija, stapajući vrh minareta s nebom. Itikjaf je skriven iza pomičnog zida na jugu, kao prostorija okružena vodom, simbolom čistoće, tjelesne, duhovne i ritualne.

Kod oblikovanja interieura molitvenog prostora, posebno mihraba i mimbera pažnja se usmjerila na suzdržanost, bez pretencioznosti i suvišne ornamentalnosti. Minimalizam i moderni materijali korišteni su kako bi naglasili duhovnost i čistoću prostora. Stavljena je minimalna kaligrafija , tradicionalnog sloga, zbog naglaska na najbitnije – temelj islama (šehadet) i orijentaciju pri namazu, molitvi.

Harem je projektiran kao produžetak molitvenog prostora i kao mjesto druženja. Oblikovanje poda s podjelom na safove između kojih niče trava, nastavlja se preko hodnika do mesdžida, gdje se safovi nastavljaju u oblozi tepihom. Kontinuirana ritmizacija obloge, podjelom na redove naglašava cjelovitost ta dva prostora. Sjever harema je ujedno i pročelje knjižnice, koja postaje najreprezentativniji nemolitveni dio Centra, vizualno obuhvaćajući gotovo sve dijelove istog. Vidljiva sa samog ulaza postavlja se kao jasna poruka o njenoj važnosti, simbola nauka kao temelja vjere, s inskripcijom prvog objavljenog ajeta Kur'ana – IKRE BISMI RABBIKE. Oko harema se postavlja kružna komunikacija kao interpretacija tradicionalnih trijemova, efikasan sustav jednostavne distribucije korisnika i posjetitelja u toploj vezi. Staklene stijene pročelja harema su pomične te svojim otvaranjem maksimalno pojačavaju dojam prožimanja otvorenog i zatvorenog prostora i sjećanje na povijesne otvorene trijemove.

Između različitih sadržaja se postavljaju ozelenjeni atriji kao razrahljivači zbijenog tlocrta. Sadržaji su postavljeni obodno na vanjskom pročelju ali usmjereni prema atrijima kako bi se ostvario sekundarni vizualni kontakt s okolinom. Ovako artikuliran 'zeleni sustav', kao cjelovita i multifunkcionalna mreža otvorenih prostora, unaprijeđuje vizualno-estetske kvalitete prostora, podržava prirodne-ekološke procese, te stvara intimne mikrolokacije previđene za različite sadržaje – druženje, sport, meditacija... Neatraktivan okoliš sugerira takve gradirane vizure prema van, ali istovremeno pruža i gradaciju vizura prema unutra, naglašavajući izmjenjujući odnos sekularnog i sakralnog kroz perforirane ploča na pročelju. Pročelje kao "čipkana" ovojnica s multipliciranim geometrijskim uzorkom – *arabeske*, kao još jedan element tradicije, daje kontroliranu transparenciju u doživljavanju intime vjerskog centra, ali i željenu otvorenost prema javnom, sekularnom."

Stav struke

Zanimljivo je osvrnuti se na obrazloženje Ocjenjivačkog suda koje je neuobičajeno iscrpno, filozofično i teorijski potkovano, na način da u prvonagrađenom radu prepoznaje jaku teorijsku podlogu i temelj za idejno rješenje. Ocjenjivački sud tako kaže da je "osnovno obilježje i eksplicitni koncept natječajnog rada rahla matrica onoga što Autor naziva "gradom u gradu". Ne radi se, nastavlja Sud, o idiosinkratskom imenovanju, nego o referenci na tradiciju arhitektonske tipologije koju je H. Hertzberger nazvao "kazbahizmom" (još ju se zove "strukturalizmom", "tepih" ili "mat" arhitekturom), ili riječima Alda van Eycka, u kojoj su "odnosi među stvarima i unutar stvari važniji nego stvari same". Praksa

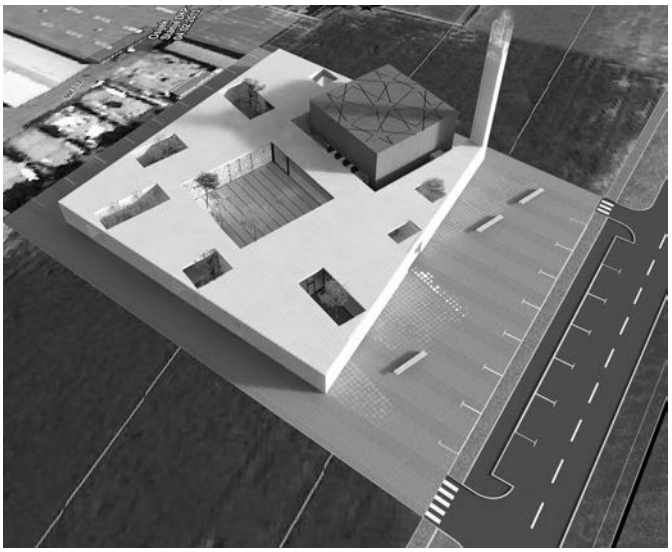

koja se najprepoznatljivije očituje u smanjivanju objektnosti zgrade, odnosno raspršivanju, razbijanju volumena u jedinice manje kompaktnosti, na način da plastična forma *jednog* objekta (kao "smrznute glazbe", kao "igre volumena pod suncem") gubi na značaju u korist matrice koja povezuje *više manjih* – samih po sebi besformnih, formalno neutralnih – u urbanu cjelinu. Paradoks: razbijanjem se postiže cjelina. Van Eyckova filozofija: "Grad je velika kuća, a kuća je mali grad". Upravo u ovome paradoksu i Van Eyckovoj filozofiji, Ocjenjivački sud vidi teorijsku podlogu prvonagrađenog rada. Zato i nastavlja obrazloženje.

"Strukturirajući ovu kuću kao mali grad, Autor na kvalitetan način postiže neka od glavnih svojstava traženih projektnim zadatkom: prostornu višeslojnost, strukturiranu umreženost raznorodnih sadržaja, integriranu alternaciju otvorenih i zatvorenih površina, kao i estetsku nepretencioznost u skladu s islamskom etikom skromnosti i duhovnosti. Do jednog od bitnih raslojavanja u povijesti moderne arhitekture došlo je upravo otuda što je Team X (na čelu s van Eyckom i Smithsonima) zahtijevao reviziju principa disocijacije i segregacije kakvu je proizvodio klasični modernizam, prema arhitekturi integriranja, umreživanja, asocijacije.

Radi se u krajnjoj konzekvenci o novoj definiciji suštine arhitekture: ona, kažu, ne prebiva u smrznutom akordu pozitivnog volumena, na čije ćemo se skulpturalne estetske kvalitete nezdravo fiksirati (diviti se, sagledavati, pljeskati, fotografirati) nego u prostoru *između* zidova – negativnom volumenu. Traže se "primjeri koji sprečavaju izgrađene elemente od dominiranja, u korist prostora između" (Hertzberger). Genijalan zaokret: događanje umjesto sagledavanja! Što treba projektirati: ne formu objekta već formu ljudskog prostornog postojanja koju objekt generira. U epohi obilježenoj kao "društvo spektakla", društvo anestetizirane potrošnje senzacija, artikala i imidžâ, s pritiskom neprestanog kreiranja/dizajniranja novih i novih potrošnih formi, između ostaloga simulakrumskih kuća-slikâ, Autor se priklanja stavu po kojem ništa nije primjerenije kao arhitektura kompleksa sakralne provenijencije – po svojoj naravi antagonističke epohi – od tipologije koja negira ekspresivnu plastiku i uopće fiksaciju na volumetriju.

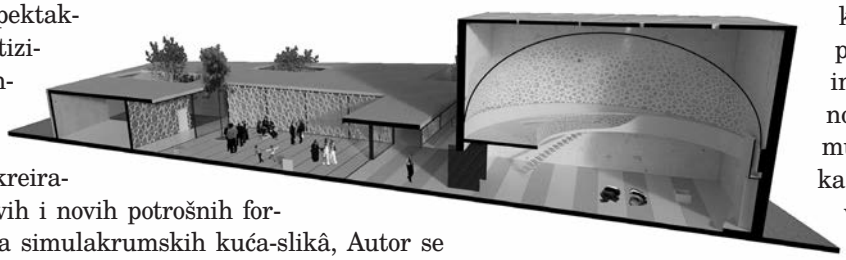

Primjenjujući, umjesto produkcije sljedećeg u nizu hirova dizajna, smithsonovski postulat po kojem elementi istog reda ne trebaju izgledati različito bez razloga – nota bene, također prisutan u islamskoj estetici repetitivnosti i multiplikacije. Čak i kupolu i minaret oblikujući usuprot logici ikoničkog spektakla, aplicirajući i na njih elementarni kubusni minimalizam primijenjen na bazi.

Upravo taj minaret i kupola (odnosno, jezgra sačinjena od molitvenog prostora i harema, tlocrtno identičnih, volumenski opečnih) predstavljaju dosljedno provođenje i sljedećeg postulata strukturalističke arhitekture: supostavljanja, po Autoru, "dva određujuća elementa građevine": neutralnu strukturu "grada u gradu" (kao podloge, pravila, kohezijske matrice) obogaćene figuracijama minareta i džamije (kao iznimki, iskoraka, incidencija) – ako i ne ekspresivnošću, naglašujućih ipak samom svojom prostornom i volumenskom markantnošću.

Uz naznačeno funkcioniranje harema kao produženja glavnog molitvenog prostora, od presudnih kvaliteta projekta treba izdvojiti kružnu komunikacijsku vezu oko harema, koja reminiscira tradicionalne trijemove, pretprostor i ulaz u samu džamiju, oblikovanje pročelja centra, iznimno uspjelo ambijentalno i oblikovno rješenje molitvenog interijera, prostran pristupni trg i odlično ljevkasto otvaranje glavnog ulaza s njega na harem, te društveni blok restorana i višenamjenske dvorane s mogućim zasebnim pristupom izravno s pristupnog trga, preko atrija-terase."

Povratak kuće u grad

Kur'an Ka'abu, kojoj se muslimani okreću u namazu, molitvi, u stvari salatu, komunikaciji s Bogom, zove Beka'a – Kuća. To je prva monoteistička bogomolja koju je podigao sam Adam, obnovio prvi puta Abraham, a od idola očistio Muhammed a.s. Kao kubusna zgrada svjedoči minimalizmu radi pune posvećenosti toj vezi Stvoritelja sa stvorenim. Ta se Beka'a nalazi u prastarom gradu Mekki i određuje njegov identitet. Kubusna, od dekoracije oslobođena, džamija u gradu Osijeku, baš poput kuće u Mekki ocrtava gabarite ljudskog prostornog postojanja u vezi, komunikaciji s Bogom. Četvrti pravovjerni halifa Ali ibn Ebu Talib napisao je kako čovjek, želi li razgovarati s Bogom treba obaviti namaz, odnosno na arapskom salat – komunikaciju s Njim, želi li da Bog s njim razgovara treba proučavati, odnosno čitati Svečitanu knjigu – ar. Kur'an.

Islamski centar u Osijeku, kako ga je zamislio prvonagrađeni autorski tim ima taj potencijal – mogućnost stalne bilateralne komunikacije modernog čovjeka s Bogom. I to mu jeste najveća vrijednost. Na njegovim je korisnicima da taj potencijal kinetiziraju.

Islamska zajednica Hrvatske s autorima prvonagrađenog rada namjerava potpisati ugovor o izradi idejnog, glavnog i izvedbenog projekta i ishođenje potrebne lokacijske i građevinske dozvole kako bi se izgradnji ovog iznimno važnog objekta za Osijek, Hrvatsku i muslimane u Hrvatskoj moglo što prije pristupiti. Islamski centar u Osijeku tako se pridružuje niski od tri izgrađene i tri džamije u fazi izgradnje ili projektiranja u modernoj Hrvatskoj u posljednjih 45 godina, onih u Gunji, Zagrebu i Rijeci, te Sisku i Puli. Početkom projektiranja i izgradnje džamije u Osijeku, Hrvatska se i metaforički i stvarno vraća značajnom, zanemarenom dijelu i važnoj komponenti svoje povijesti – onom islamskom kojeg treba i dalje proučavati. Ne samo osmanski period, već i ranije epohe. One iz ranog srednjeg vijeka, od kada traju susreti današnjih hrvatskih krajeva s islamom, o kojima svjedoči i grad Osijek, kroz spomenutu bulu mađarskog kralja iz 10. stoljeća. ■

Manjine u "Kosovskom vilajetu"

Bošnjaci, koji su na posljednjem popisu najbrojnija manjina na Kosovu i koja ima svoja tri geografska rezervata (Dragaš, dio oko Prizrena poznat kao Župa, i Vitomirički dio kod Peći), koji prema Ahtisarijevom planu o decentralizaciji ispunjavaju da budu svoje opštine, to i nakon 15 godina još uvijek nisu, a turska zajednica, koja je znatno manja od pomenute (bošnjačke), ima svoju opštinu (Mamuša). Razlog ovome je slaba kako politika koja dolazi iz BiH prema Bošnjacima Kosova, tako i sama (jadna, nemoćna i sitnoprofiterska) lokalna bošnjačka politika na Kosovu, a "mudra" albanska politika je sve to uvidjela i gradi priču u svoju korist.

Piše: **Muljaim Kaćka**

Nekad sam davno čuo za par fraza, koje (tada) nisam razumio, kao na primjer "Jedne merdevine idu gore, a druge dolje", ili onu "Nikome do zore nije gorjelo", ili pak za onu "Kad se penješ ka vrhu, pamti put, jer se po istom silazi". Kasnije sam u srednjoj školi od profesorice jezika čuo i za religijsko predanje o čovjeku koji je mogao oživljavati (mrtve) ljude te je tokom jedne svađe između dvojce "vlasnika" zemlje koji su graničili to i uradio, oživio je sve prethodne "vlasnike" od kako se pamti ljudski rod. Novonastala je situacija bila katastrofalna, hiljade ljudi su se svađali međusobno i tvrdili da je pomenuti komad zemlje njihov. Priča o kosovskom komadu zemlje nije ništa bolja i kako sve više "shvatam" vidim da nalikuje na pomenute primjere. Vječita težnja da se "dokaže" i da odgovor na pitanja: "Ko je najstariji narod na ovom prostoru? Ko odakle dolazi? Ko je kad postao - ili ostao to što je? Ko je nebeski, a ko zemaljski narod?" - nije ništa drugo nego mentalni egzibicionizam. Sličan primjer je onaj koji se odnosi na traženje odgovora na pitanje: "Čija ono bijaše zemlja iz pomenutog (religijskog) primjera?" ili pak odgovori na pitanje "Šta je starije? Koka ili jaje?".

Da ne bi išli tako daleko, počnimo (ili vratimo se) Kosovu, a kako bi to uradili, ako ne sa četrnaestim vijekom i Kosovskom bitkom, jer početak za jedne i kraj za druge, treće, pete... zapravo počinje sa ovim velikim događajem, kojeg bi pragmatici još nazvali i mitom. Kad smo kod mitova, nije na odmet kazati da smo im mi (Balkandžije) jako skloni, jer za razliku od uspješnih zajednica u svijetu, koje historiju (objektivno) uče i izvuku pouke, mi na historiji hranimo svoj nacionalni ego, jer samo mi znamo da od gomilu stvari koje nam ona (historija) nudi, "upecamo" mitove i iste služimo decenijama (i milenijima) kroz razne nacionalne kuhinje. Tako je neko izgubljenu bitku, vijekovima slavio kao pobjedu, a za to je vrijeme (od Kosovske bitke naovamo) Osmansko carstvo gradilo svoj poredak. Svi objektivni pokazatelji govore da se radilo o super-državi, koja je prije svega počinjala na poštovanju ljudskog identiteta, ali i manjina u svakom smislu. Uzgred, pojasnićemo dvije imputacije koje se svjesno nameću ovoj super-državi: danak (u krvi) i harač (ili porez). Danak ili regrutacija za najelitnije (dvorske) osmanske jedinice (najmoćnije države) toga doba, primjera radi, nije ništa drugo nego li danas imati sina ili rođaka u Pentagonu ili NATO-u. A o haraču, koji je strogo bio definisan Medinskom poveljom, šerijatskim pravilima i sl. i koji nikad nije prelazio ovakve okvire, ne treba uopšte trošiti riječi. Dovoljno je sjetiti se da je danas PDV u zemljama regije barem 10 puta veći od vrijednosti osmanskog harača. O "mrljama" Osmanskog carstva toliko. Zapravo, prave mrlje pomenutog carstva se dešavaju na samom njegovom kraju, i odnose se na dvije stvari: Znanje i ljudska prava (manjina). Odsustvo znanja u Osmanskom carstvu se ogleda u naivnosti da će sablja, kao sredstvo ratovanja, biti vječna, dok zapadna civilizacije uveliko radi na barutu, puškama, ratnoj taktici i dr.

> **Posljedice ljudskih prava tj. "majčinskog" ili "maćehinskog" odnosa prema nacijama na Kosovu leže u snazi politika. Dok Albanci imaju vlastitu dominantnu politiku na terenu, Srbi kao i Turci imaju velike političke centre (Beograd i Ankaru) da se brinu o njima, a kad su Bošnjaci, Romi i Goranci u pitanju onda je briga prepuštena njima samima i isključivo je lokalnog karaktera.**

O pravima manjina, većim dijelom postojanja pomenutog carstva, se može govoriti samo u superlativu, jer veliki broj predosmanskih neislamskih svetinja je u potpunosti očuvan, te neka velika neislamska svetilišta (Pečka patrijaršija) su izgrađena ili podržana od strane centralne vlasti pomenutog carstva. Pravi problem s pravima manjina počinje onda kada posljednje

generacije vladara i centralne birokratije Osmana, pomenutu sablju odbijaju da zamijene novim vojnim oruđima i kad odbijaju da poprave narušena ljudska prava manjinama, koja su sve više ugrožena uslijed brojnih vojnih poraza i lošeg menadžiranja imperijom. Zbog ovoga (onako naivno) ćemo protumačiti da se zbio Berlinski Kongres, a nakon njega i brojni ustanci naroda. Inače, to tako (valjda) uvijek i biva, kad ne znaš kao vlast šta ćeš s' narodom, onda narod zna samo za jedno: kako da obori vlast. Nakon ere Kosovske bitke i Osmanskog carstva, Kosovo je ušlo u neke nove i "modernije" zbilje. Dvije su upečatljive: Period u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, a zatim i period "Bratstva i jedinstva". Period KSHS je za većinsku (nesrpsku) manjinu na Kosovu, bio isti kao i za sve druge narode koji nisu uspjeli da se "ugrade" u naziv pomenute kraljevine, a ekskluzivitet tri naroda koji su se "ugradili" u naziv bio je vidljiv i na Kosovu.

Odraz stanja za ostale u kraljevini i za pomenuto vrijeme može se vidjeti u 100%-tnom rušenju beogradskih džamija za samo par godina. Primjeri, poput onog da je prvi čovjek Treće armije srpske vojske, general Božidar Janković (po kome je nekad nosio ime granični prijelaz izmedju SRJ i Makedonije) sam komandovao i naredio 1914. godine streljanje manjinskog stanovništva Gore i Ljume, su brojni. Čak je Daily Telegraph još tada pisao da su "svi užasi historije premašeni zvjerstvima koje su počinile trupe generala Jankovića". Period nakon Drugog svjetskog rata je za mnogobrojne bio nada koja je ubrzo počinjala da blijedi. O čemu se tu radi govori i događaj sa primanja menšure (čin proglašenja novoizabranog Reis-ul-uleme) 1947. godine od strane Reis-ul-uleme Fejića, koji je u svom inauguralnom govoru, desetak puta više spominjao ime "druga" Tita od Božjeg ili Poslanikovog imena. Kakogod, do 1960-ih godina komunistički režim je znao "igrati" kako teoretski tako i praktično sa pričom o "bratstvu i jedinstvu". Međutim, problemi nastaju kada nadolazeće i uglavnom hegemonistički nastrojene nove generacije sa svih strana (sa Dobricom na vrhu kola) ne žele da nastave sa započetom idejom. Polako se primjećuje da nakon 1960-ih, zenit bratstva i jedinstva je dotaknut i slijedi pad, pad koji vodi ka Gazimestanu.

Naravno, priču je na Gazimestanu Milošević pojednostavio ili bolje kazano zatvorio, zatvorio je zapravo dva kruga, kako komunistički krug "bratstva i jedinstva", tako i krug slavljenog poraza Kosovske bitke. Možda nije bio svjestan da, dok zatvara pomenuta dva kruga, otvara jedan posve novi (vjerojatno začarani) krug, kosovski krug. Krug koji se uvijek desi svakoj vlasti, svakoj upravi, svakom namjesniku, kada krene da ne mari za stanje svojih građana ili preciznije, za stanje "svojih" manjina. Simptomatično je kako su se viševjekovne ambicije više naroda najednom uklopile u geopolitičke ambicije, ili je pak ona narodna s početka "da nikom nije do zore gorjelo" došla do izražaja. Kakogod, nakon brojnih albansko-srpskih sastanaka 1998. godine, gdje je prednjačio sastanak u Rambujeu, Kosovo je 1999. godine dobilo neformalnu nezavisnost, a 2008. i formalnu. Ubrzo nakon ovih zbivanja, novi kosovski barjak je promovisao 6 nacija (Albance, Srbe, Bošnjake, Gorance, Turke i Rome) kroz isti toliki broj zvjezdica na barjaku, a Ustav Republike Kosova je promovisao demokratiju. Kombinacija kosovske demokratije i tranzicije (eufemizam za propale države) je vidljiva na svakom koraku, a manjine su svjedoci tome. Dobra zakonska prava se realiziraju solidno na terenu, a teren ko teren, ima svakakvih "baruštija". Šta bi to značilo? Značilo bi da pomenuti Ustav garantuje dvojezičnu (albanski i srpski jezik) birokratiju u cijeloj državi, a od toga samo postoji "sporadična dvojezičnost" ili bolje kazano "dvojezičnost ovisna o raspoloženju" Vladinog činovnika. I dok je Kosovo za polovinu (Albance, Srbe i Turke) od pomenutih šest nacija "majka", jer su prvi najbrojniji, drugi najosjetljiviji, a treći zbog Turske najbolji partneri novonastaloj državi, ostale tri nacije (Bošnjaci, Goranci i Romi) kako vrijeme prolazi, primjećuju "maćehinski odnos" u istoj državi.

Bošnjaci, koji su na posljednjem popisu najbrojnija manjina na Kosovu i koja ima svoja tri geografska rezervata (Dragaš, dio oko Prizrena poznat kao Župa, i Vitomirički dio kod Peći), koji prema Ahtisarijevom planu o decentralizaciji ispunjavaju da budu svoje opštine, to i nakon 15 godina još uvijek nisu, a turska zajednica, koja je znatno manja od pomenute (bošnjačke), ima svoju opštinu (Mamuša). Razlog ovome je slaba kako politika koja dolazi iz BiH prema Bošnjacima Kosova, tako i sama (jadna, nemoćna i sitnoprofiterska) lokalna bošnjačka politika na Kosovu, a "mudra" albanska politika je sve to uvidjela i gradi priču u svoju korist. Nadalje, većinska (albanska) politika je primijetila i raslojenost nacionalnog bića Goranaca i Roma, pa se je tako prema pomenutim i "postavila". Dok Goranci imaju problem i dilemu jesu li Goranci, Bošnjaci, Makedonci, Torbeši, Pomaci ili pak Eskimi, Romi na Kosovu imaju problem sa pitanjem, jesu li Romi, Askalije ili Egipćani. Dok se spomenuti (Romi i Goranci) ne mogu osloboditi nacionalnih shizofrenija, stiče se dojam kod (nijemog) posmatrača da većinska (albanska) politika svjesno ne želi da se miješa u pomenuti problem, jer im takav (problem) odgovara. Kad smo kod Goranaca, većinska zajednica (ne toliko kao i politika) još uvijek neće da im oprosti konstruktivan odnos koji su iskazivali još od devedesetih prema Srbima (preciznije prema SRJ). Pri tome većinska zajednica "zaboravlja" da je u prosjeku bilo na desetine puta više špijuna (ili kako se to u mom djetinjstvu od milja zvaše – udbaši) iz njenih redova, nego iz bilo koje druge nacionalne zajednice, koje su decenijama služile Titovoj, a onda i Miloševićevoj "UDBI".

Da se još malo vratimo sadašnjosti i ljudskim pravima, jer pomalo bez pokrića svako zna "dobro" da kritikuje, a rekoše da je mudrost u kritici znati kada prestati. Ljudska

Period nakon Drugog svjetskog rata je za mnogobrojne bio nada koja je ubrzo počinjala da blijedi. O čemu se tu radi govori i događaj sa primanja menšure (čin proglašenja novoizabranog Reis-ul-uleme) 1947. godine od strane Reis-ul-uleme Fejića, koji je u svom inauguralnom govoru, desetak puta više spominjao ime "druga" Tita od Božjeg ili Poslanikovog imena.

prava su neraskidivi dio politike, što potvrđuje i kosovski vilajet. Zapravo, posljedice ljudskih prava, tj. "majčinskog" ili "maćehinskog" odnosa prema nacijama na Kosovu, leže u snazi politika. Dok Albanci imaju vlastitu dominantnu politiku na terenu, Srbi kao i Turci imaju velike političke centre (Beograd i Ankaru) da se brinu o njima, a kad su Bošnjaci, Romi i Goranci u pitanju onda je briga prepuštena njima samima i isključivo je lokalnog karaktera. Nesvjesno ili svjesno, praktične kosovske prilike prave ljudska (i manjinska) prava za "prvi tim nacija" (Albance, Srbe i Turke) i ista (prava) za "rezervni tim nacija" (Bošnjake, Gorance i Rome). Aktuelna kosovska politika, kada je riječ o manjinskim pravima, zasad se zadovoljava ili pak zanosi bar s dvije stvari: prva, zagarantovana poslanička mjesta (kojih za "rezervni tim nacija" ima 5 od ukupno 120 poslanika u Parlamentu Kosova) i druga, data prava manjina da uče školu na svom maternjem jeziku, što budimo realni je više vrlo "staromodna" karakteristika demokratije o kojoj nema polemika (jer se to pravo podrazumijeva).

Stoga, kosovska politika pred sobom ima dva puta, a na njoj je da izabere: prvi, da iskreno primjeni osnovni postulat ljudskih prava koji glasi: "stepen ljudskih prava se mjeri na manjinama", koji nije ništa drugo nego suptilnija parafraza one stare narodne "da činiš drugom samo ono što bi i ti sam volio da se tebi čini". A model i edukacija za ovakvim zdravim socijalnim ponašanjem je svugdje u svijetu, gdje se ovaj i ovakvi postulati primjenjuju. I drugi, da krene nesretnim stazama gaženja ljudskih prava, nalik onim kakva su bila u eri Miloševića, jer neće (ne daj Bože) biti prvi put da žrtva (kasnije) postane zlostavljač. Kakogod, kosovske formalne prilike o manjinama su solidne. Ostaje da se vidi hoće li od pomenutog (formalnog) biti samo "mrtvo slovo na papiru" ili što još davno Tito poduči svoje saradnike da se "ne trebaju držati zakona, kao pijanac plota", a nije neka novost ako se za kraj kaže da je trenutno solidan broj "Titinih kadrova" među trenutnom albanskom (kosovskom) političkom elitom, koja, duboko sam uvjeren, počesto se sjeti ove (za pijanca) kovanice. ■

Održivi razvoj najpodesniji je model produciranja obrazovanih ljudi za novo vrijeme

"Održivi razvoj nije ni moda ni momentalni hit. On je nasušna potreba preživljavanja ljudske vrste, pa tko toga nije svjestan treba mu pomoći da to shvati", kaže Zoran Trputec, ekonomski stručnjak sa impozantnom karijerom, autor brojnih znanstvenih radova i projekata realiziranih širom svijeta.

Piše: **Enes Ratkušić**

Visoko obrazovanje tema je o kojoj se u Bosni i Hercegovini često govori. No rezultat zanimanja za nju je više nego očito u koliziji sa rezultatima postignutim u pogledu neophodnih reformi koje bi u krajnjoj liniji kvalitet studiranja podigli na veći nivo. Zbivanja u ovom domenu gotovo da su identična onim u politici. U prijevodu, nekih posebnih sporenja nema u kontekstu zagovaranja generalnog kretanja pravaca razvoja visokog školstva. Svi sudionici procesa se uglavnom slažu da je BiH potrebno moderno obrazovanje, usklađeno sa evropskim standardima i bolonjskim procesom itd. No, promjene se odigravaju presporo.

Između deklaracija i jasnog koncepta

Takav ambijent je, naravno, pogodan za različite oblike demonstriranja nedosljednosti spram visokoobrazovnih standarda, koji se najviše ogledaju u nedopustivom i univerzitetskoj praksi neprimjerenom snižavanju kriterija u obrazovnim ustanovama pod kontrolom države, kojim se nastoji kompenzirati sve veći odliv studenata na privatne škole, gdje su navedeni standardi, također, vidljivo neujednačeni, što mlade ljude, malo je reći, zbunjuje.

Brojne inicijative, koje se kreću od formalnog zalaganja za reforme do širenja uvjerenja da je izlaz u konstituiranju državnog ministarstva koje bi preuzelo ingerencije nad obrazovnim tokovima, još uvijek ne daju rezultate.

Što se zalaganja za reforme tiče, ona su, iskreno govoreći, više izraz deklarativnih udvaranja evropskim obrazovnim institucijama od kojih se u pravilu traži finansijska podrška. Ideja o uspostavljanju državnog ministarstva s druge strane, treba to otvoreno priznati, također, je uglavnom motivirano traženjem materijalne sigurnosti za zaposlenike na visokoškolskim ustanovama, uz lakonska obrazloženja da bi takav status, lišen bilo kakvih rizika u pogledu eventualne egzistencijalne nesigurnosti, automatski podigao nivo kvaliteta nastavno-naučnog procesa. Novac bi, iz perspektive ovakvih razmišljanja, riješio sve moguće probleme.

U kontekstu ovako pozicioniranih

krajnosti postoje razmišljanja koja cjelokupan program visokog školstva promatraju na bitno drugačiji način. Ne poričući značaj tzv. materijalne sigurnosti, ona suštinski afirmiraju stav da izlaz valja tražiti u ideji humanog održivog razvoja (HOR), koji polazi od realnog ambijenta i očekivanih kretanja bosanskohercegovačkog društva i države.

"Održivi razvoj nije ni moda ni momentalni hit. On je nasušna potreba preživljavanja ljudske vrste, pa tko toga nije svjestan, treba mu pomoći da to shvati", kaže Zoran Trputec, ekonomski stručnjak sa impozantnom karijerom, autor brojnih znanstvenih radova i projekata realiziranih širom svijeta. Kao konsultant UNDP-a od 1976. do 2009. godine, Trputec smatra da se područje održivosti proteže baš kroz sve životne teme, ne marginalizirajući ni jednu, i niti jednoj pri tome ne dajući posebnu prednost.

Studij podrediti filozofiji humanog održivog razvoja

Sublimirajući vlastita teorijska, ali i praktična iskustva sa svojim saradnicima Trputec je još 2004 godine u Mostaru osnovao Centar za komercijalni menadžment, obrazovni i ispitni centar engleskog Instituta za komercijalni menadžment (ICM), fakultet koji je kasnije djelovao u okviru Sveučilišta/Univerziteta Hercegovina, da bi od ove godine otpočeo sa samostalnom praksom, kao Univerzitet moderne znanosti.

Trputec ističe da su sve studijske grupe podređene navedenoj filozofiji bez obzira na studij. "Mi na Univerzitetu imamo tri departmana, pet studijskih programa i sedam podprograma, ali svi oni su podređeni strategiji održivog razvoja i, naravno, usklađeni sa bolonjskim procesom."

Posebna zanimljivost, kad je ovaj Univerzitet u pitanju, odnosi se na novu studijsku grupu pod nazivom "Nutricionizam i zdravlje", što je ideja Trputecovog prvog saradnika na cijelom projektu mr. Ediba Šarića, koji u praksi prirodnog liječenja ima ogromno iskustvo.

Nekih posebnih sporenja nema u kontekstu zagovaranja generalnog kretanja pravaca razvoja visokog školstva. Svi sudionici procesa se uglavnom slažu da je BiH potrebno moderno obrazovanje, usklađeno sa evropskim standardima i bolonjskim procesom itd. No, promjene se odigravaju presporo.

Postoje razmišljanja koja cjelokupan program visokog školstva promatraju na bitno drugačiji način. Ne poričući značaj tzv. materijalne sigurnosti, ona suštinski afirmiraju stav da izlaz valja tražiti u ideji humanog održivog razvoja (HOR), koji polazi od realnog ambijenta i očekivanih kretanja bosanskohercegovačkog društva i države.

Riječ o izazovu posebne vrste, s obzirom da izučavanje ove oblasti gotovo stidljivo traži svoje mjesto pod suncem u okrilju pozitivnih znanosti, samim tim i univerzitetske prakse. Šarić, međutim, smatra da spoj dostignuća u savremenoj medicini sa tradicionalnim nasljeđem u pogledu liječenja na prirodan način, kao i savremenih spoznaja o ulozi prehrane, kako u funkciji održavanja zdravstvene tako i genetske stabilnosti svakog pojedinca, dobra osnova da se navedenoj tematici priđe na modernoj nauci primjeren način, lišen uobičajenih predrasuda i stereotipa.

Intelektualci umjesto eksperata

Ovakva razmišljanja na tragu su realiziranja koncepta koji je u savremenom društvu jedino moguć, i koji ima sve više zagovornika. Suštinski, savremena univerzitetska praksa se konačno mora okrenuti produciranju intelektualaca koji na adekvatan način mogu odgovoriti izazovima vremena, društvenoj dinamici koja se očituje u stalnim promjenama. Doktor filozofije Kasim Korjenić, koji je cijeli svoj radni vijek do odlaska u zasluženu penziju, možda na najbolji način definira izazove modernog školstva. "Istinske promjene možemo očekivati kad odgovorni na Univerzitetima prihvate da cilj obrazovanja nije u produciranju 'visokosofisticiranih eksperata', koji izvan vlastitog područja praktički ne znaju ništa niti se na taj način modulirani mogu adaptirati na bilo kakve promjene, nego u produciranju obrazovanih pojedinaca kojima znanje, kao opća kategorija, uz vlastitu struku, neće biti strano."

Čini se da se upravo ovakvo razmišljanje uklapa u Trputecovu definiciju Humanog održivog razvoja, kojeg donosi u svojoj knjizi: "Dizajn humanog održivog razvoja i ekonomski razvoj", gdje stoji: "HOR je svjestan, slobodan i participativni proces transformacije odnosa među ljudima i njih prema fizičkom okruženju (prirodnom kao i od čovjeka proizvedenom), s namjerom da se svima pribavi legitiman i efektivan pristup proizvodnji i upotrebi materijalnih, kao i društvenih i okolinskih proizvoda i usluga koji su u svojoj ukupnosti uvjeti i pretpostavke punog procvata potencijala svih i svake osobe. Taj proces kako u svom obliku, tako i u sadržaju i značenju mora garantirati održanje života sadašnje i budućih generacija." ■

BEHAR

BEHAR

ekonomski podlistak

godina I / 2014. / broj 1

Faris Nanić, urednik

Malen dio mozaika promjena

ŽIVIMO U VREMENU TERMINALNE KRIZE postojećeg globalnog ekonomskog modela, svjedočimo njegovom financijskim spekulacijama generiranom urušavanju, slušamo propitivanja njegove moralne utemeljenosti, time i elementarne humanosti. Slijed događaja iz 2008/2009, bez obzira na potencijal za promjenu paradigme, urodio je samo pomjeranjem na spekulacije s osnovnim dobrima, što će dodatno doliti ulja na vatru krize, a mnoga se društva, čak i na Zapadu nalaze u situaciji ekonomske depresije. Svi veliki projekti, poput Evropske unije dolaze pod znak pitanja jer se, s jedne strane javlja nepovjerenje "bogatih" u sposobnosti i radinost "siromašnih", pa time i njihovu mogućnost izlaska iz krize (depresije) i uz financijske injekcije, a s druge strane se optužuje, i to ne bez osnove, "bogate" da na financijskim injekcijama iz svojih budžeta spašavaju svoje propale investicije u potrošačko-spekulativni boom, a ne da doista pomažu.

U duhu tradicije *Behara* koju je utemeljila prva redakcija koju su činili bošnjački preporodni velikani, Safvet Bašagić, Edhem Mulabdić i Osman Nuri Hadžić, pokrenuli smo *Ekonomski podlistak* koji će nastojati, vremenom, prirodno rasti i pružati uvid u stanje i tendencije, kao i teorije i koncepte, odnosno održive i znanstveno utemeljene alternative. Dati svoj malen, jer veći ne može, doprinos općem nastojanju traganja za njima. Cijenjeni čitatelji sudit će hoćemo li u tome uspjeti.

Rast, katakada i prilično nesređen, kaotičan i, zbog vrlo niskih nadnica te socijalne nesigurnosti, moralno upitan u zemljama BRICS-a ili jugoistočne Azije, uz postojeću krizu EU i SAD i Japana, kao najjačih svjetskih ekonomija, nameće potrebu razmišljanja o alternativama i njihovoj prihvatljivosti. Nekoliko posljednjih godina svjedočimo buđenju lijevih ekonomskih teorija, obnavlja se zalaganje za socijalizam, a u nekim zemljama Južne Amerike (Venezuela, Ecuador, Bolivija, uz dugovječni kubanski put u socijalizam i nešto stidljivije Argentina), političkim se sredstvima, uz više ili manje poštivanja ljudskih prava, te ideje nastoji provesti u djelo jer su socijalne razlike postale neizdržive i vrlo opasne po stabilnost tih država. Kineski model polagane pretvorbe maoističkog koncepta potpune državne kontrole nad proizvodnim i ostalim ekonomskim tokovima koji se provodi od 1978, uz zadržavanje, dao je neke rezultate, pa je Kina postala zemlja s najvećim BDP-om u svijetu, što ju zbog njezinih 1,3 milijarde stanovnika ipak svrstava u srednje razvijene države po relativnom kriteriju OECD-a i UN-a, BDP-u per capita. No, ni Kina, a ni druga velika ekonomija, ona ruska, nisu riješile problem narastajućih društvenih razlika, slabog unutarnjeg tržišta, jeftinog izvoza, u ruskom slučaju i izvoza energenata.

Svijet, osim razmišljanja o alternativnim modelima treba pristupiti reorganiziaciji globalnih financija, spriječiti da spekulativne aktivnosti mogu utjecati na realni ekonomski sektor kao i na stabilnosti država, uspostaviti ili naprosto reafirmirati kreditne potencijale međunarodnih institucija, ali uz jasnu usmjerenost na infrastrukturne i proizvodne investicije. Bosna i Hercegovina i Hrvatska, i šira ekonomska regija, kao male, opustošene i nedovoljno globalno konkurentne privrede moraju također, s punom odgovornošću, ne samo pasivno primjenjujući "recepte" izvana biti uključene u promjenu kulturno-civilizacijske paradigme koja je započela, a čiji je smjer još uvijek nejasan. Moraju voditi računa o ciljevima ekonomske politike i posebno o njihovom poretku i ponderima kriterija u njihovoj funkciji. Žele li se očuvati civilizacijska dosegnuća, onda se ciljevi moraju redefiinirati, a dobrobit svakog pojednica i njegovo dostojanstvo ne mogu biti slabije ponderirani od stabilnosti spekulativnih banaka ili osiguravajućih kuća.

No, da bi se ove nastupajuće tektonske promjene razumjele, nužno je pokrenuti procese upoznavanja s postojećim i alternativnim ekonomskim paradigmama i teorijama, kao i ukazivati na primjere uspješnih (po više kriterija) pojedinaca i tvrtki čija orijentacija doprinosi prirodnom i uravnoteženom rastu.

Zato smo, u duhu tradicije *Behara* koju je utemeljila prva redakcija koju su činili bošnjački preporodni velikani, Safvet Bašagić, Edhem Mulabdić i Osman Nuri Hadžić, pokrenuli *Ekonomski podlistak* koji će nastojati, vremenom, prirodno rasti i pružati uvid u stanje i tendencije, kao i teorije i koncepte, odnosno održive i znanstveno utemeljene alternative. Dati svoj malen, jer veći ne može, doprinos općem nastojanju traganja za njima. Cijenjeni čitatelji sudit će hoćemo li u tome uspjeti. ■

BiH među zemljama s najmanje zlata

Bosna i Hercegovina s tri tone zlatnih rezervi spada među države s najoskudnijim iznosom rezervi u ovom plemenitom metalu, pokazao je posljednji izvještaj Svjetskog savjeta za zlato, objavljen u kolovozu 2014.

PREMA OVOM IZVJEŠTAJU, među balkanskim zemljama najveće zlatne rezerve ima Grčka, 112,2 tone, zatim slijedi Bugarska s 40 tona, dok je na trećem mjestu Srbija sa 16,1 tonom. Makedonija je na četvrtom mjestu sa 6,8 tona zlatnih rezervi, Slovenija je peta sa 3,2 tone ispred BiH, koja ima tri tone, dok je na posljednjem mjestu Albanija sa 1,6 tona zlata. Treba napomenuti da Albanija, kako među balkanskim zemljama, tako i u svijetu, posjeduje najmanje rezerve zlata. Inače, od tri tone zlata koje ima BiH nešto više od tone dobijeno je na osnovu sukcesije bivših jugoslavenskih republika. Hrvatska, Kosovo i Crna Gora nisu na listi. Zlatne poluge čine svega 2,3 posto od ukupnih deviznih rezervi BiH, koje trenutno iznose više od sedam milijardi KM, prema podacima Centralne banke BiH. Prema mišljenju nekih eksperata, težina zlatne rezerve država danas u ekonomskom smislu nema onakvu ulogu kakvu je imala nekada. Marko Đogo, ekonomski stručnjak, objasnio je Nezavisnim novinama 29. kolovoza da zlatno osiguranje monetarne stabilnosti u važećem sistemu valutnog odbora, kakvog ima BiH, ne znači gotovo ništa.

"Prema sistemu našeg valutnog odbora, vrijednost konvertibilne marke je vezana za euro. Centralna banka BiH nema zakonsku obavezu da ima bilo kakvu rezervu u zlatu, ona naprosto ima otvorenu zakonsku mogućnost da ga kupuje, a poznato je da je ova institucija to i činila kada je određenim dijelom svoje dobiti kupovala zlato, kao i neke druge vidove deviznog osiguranja kao što su vrijednosni papiri", rekao je Đogo dodavši da je investiranje u zlato danas vid špekulativne trgovine, te je naglasio da Centralna banka BiH nije institucija čiji je osnovni cilj da ostvari dobit, već da očuva vrijednost novca.

"Centralna banka BiH, da bi obezbijedila sigurnost novca, u svojoj podlozi mora imati novac koji emituje adekvatnu vrijednost, upravo zbog toga i nije preporučljivo da Centralna banka BiH kupuje zlato", kaže on.

Prema njegovim riječima, u cijeloj priči o kupovini i prodaji zlata ima veoma malo realne vrijednosti, dok izuzetak predstavljaju zemlje koje imaju značajnu vlastitu proizvodnju zlata i koje kroz nju stvaraju svoje devizne rezerve, kao što je to slučaj s Rusijom. "Međutim, kod nas to nije slučaj. Mi za zlato moramo da platimo eurima ili dolarima", kaže Đogo. Istakao je da zemlje poput Bugarske, koje su dio EU, moraju voditi monetarnu politiku u skladu s nalozima Evropske centralne banke.

"One su na taj način osigurane kroz njihove mehanizme. Mi te mehanizme nemamo, tako da ne postoji nikakav smisao da držimo ogromne količine zlata, čak bi se moglo reći da bi za nas najbolje bilo da ga imamo što manje to bolje. Jer, ukoliko je valuta vezana za euro, onda razlika između cijena zlata i njegova pretjerana kupovina narušavaju povjerenje u valutni sistem", kaže on.

Kemal Kozarić, guverner Centralne banke BiH, upozorio je da zlato kojim raspolaže BiH pohranjeno u trezoru jedne evrop-

Čini se da, u jeku svjetske, financijskim spekulacijama generirane ekonomske krize čiji su uzroci dublji i sežu u pitanja ekonomskih doktrina, posebno odnosa financijskog i realnog ekonomskog sektora, svjedočimo početku promjena idejnih paradigmi doba liberalnog kapitalizma.

ske centralne banke i dodao da tri tone zlatnih poluga svakako ne bi mogle sačuvati stabilnost konvertibilne marke ako bi, kojim slučajem, došlo do kolapsa evropskog monetarnog sistema.

Od 100 rangiranih zemalja na posljednjoj listi Svjetskog savjeta za zlato najveće rezerve zlata imaju SAD, 8.133,5 tona, zatim slijedi Njemačka s 3.384,2 tone, iza koje je Međunarodni monetarni fond s 2.814 tona, pa Italija s 2.452,8 tona, Francuska s 2.435,4 tone i Rusija s 1.094,7 tona. Pretposljednji na listi, na 99. mjestu, je Haiti s 1,8 tona, a Albanija sa 1,6 tona zaključuje listu 100 zemalja po obimu rezervi zlata.

Budući da je referendum mogao prisiliti Švicarsku centralnu banku na kupnju više od 1500 tona zlata u narednim godinama, investitori na financijskim tržištima su se pripremali na eventualni šok, pa su kupovali zlato kojem je cijena tokom studenog porasla blizu 3% i iznosi 1195,00 dolara po unci.

"Spasimo naše zlato" – referendum u Švicarskoj

U Švicarskoj je 30. studenoga održan referendum koji je mogao značajno utjecati na financijsku stabilnost Švicarske, ali i na cijenu zlata na globalnom tržištu. Temeljem inicijative "Spasimo naše zlato" Švicarci su odlučivali treba li Švicarska narodna banka promijeniti politiku koju provodi 15 godina. Konkretno se zahtijeva zabrana prodaje zlatnih rezervi u posjedu Švicarske narodne banke, čuvanje svih zlatnih rezervi u Švicarskoj, a ne u inozemstvu i držanje najmanje 20% rezervi centralne banke u zlatu. Po posljednimj anketama 38% glasača je podržalo inicijativu za spas zlata, dok je 47% protiv, a 15% glasača je bilo neodlučno.

Do referenduma je dovela posljednja financijska kriza koja je poljuljala povjerenje u papirni novac bez pokrića te rasprodaja švicarskog nacionalnog zlata u posljednjih 15 godina. Švicarska je 1999. godine u posjedu imala 2600 tona zlata, do danas je prodala više od polovine te po zadnjem izvještaju posjeduje 1040 tona. Od preostalih zaliha zlata, po službenom izvještaju Centralne banke, približno 20% se čuva u Londonu, a 10% u Kanadi. Rasprodaja zlata je dovela do smanjenja postotka pokrivenosti zlatom švicarske valute. Naime, 1999. godine je švicarski franak imao pokriće vrijednosti u zlatu od 30%, a sada je manje od 8%, čime dio javnosti nije zadovoljan te želi promjenu dosadašnje prakse.

Situacija na financijskim tržištima

Budući da je referendum mogao prisiliti Švicarsku centralnu banku na kupnju više od 1500 tona zlata u narednim godinama, investitori na financijskim tržištima su se pripremali na eventualni šok, pa su kupovali zlato kojem je cijena tokom studenoga porasla blizu 3% i iznosi 1195,00 dolara po unci. Većina investitora je smatrala da u slučaju prolaska inicijative Švicarska centralna banka više ne bi mogla sprječavati jačanje franka te bi on naglo ojačao. Zbog toga su prodavali euro i kupovali švicarski franak, pa je tečaj EUR/CHF pao na 1,2019, malo iznad razine od 1,2 koju je Švicarska centralna banka obećala braniti.

Analitičari Admiral Marketsa tvrdili su prije refrenduma da bi u slučaju odbacivanja referendumskih prijedloga cijena zlata nastaviti padati te u idućih nekoliko godina pasti možda i ispod 1000 dolara po unci, a tečaj EUR/CHF u prvim danima ili tjednima porasti barem 0,5 do 1% sa sadašnje razine. U slučaju pobjede zagovornika inicijative, cijena zlata bi mogla u samo nekoliko dana porasti možda i 10%, no dugoročno bi vjerojatno svejedno nastavila padati jer Švicarska centralna banka ne bi odmah morala kupiti 1500 tona zlata nego bi rok bio 5 godina, a možda i duže. Kada je u pitanju tečaj EUR/CHF, analitičari smatraju da tečaj svejedno ne bi pao ispod 1.2000 jer Švicarska centralna banka teoretski može naštampati neograničenu količinu novca za postizanje svojih ciljeva, a obećanje ne smije pogaziti jer bi na financijskim tržištima nastao kaos. Osim toga, SNB bi izgubila ugled i povjerenje financijskih tržišta i javnosti koje bi kasnije teško vratila zbog čega bi mnogo teže provodila mjere monetarne politike u budućnosti.

Cijena zlata značajno je pala nakon što su švicarski glasači odbacili referendumski prijedlog da središnja banka te zemlje poveća zlatne rezerve. Zlato je palo za 2%, na 1.142,90 dolara za uncu, što je najniža razina u posljednja tri tjedna prije referenduma.

Nakon novembarskog sastanka OPEC-a, na kojem su zemlje izvoznice nafte odlučile zadržati sadašnju razinu proizvodnje, nastavljen je i snažan pad cijene nafte. Nafta na američkom tržištu pala je za 2,4%, na 64,10 dolara za barel. U odnosu na cijene iz svibnja, nafta je pojeftinila za čak 40%.

Bez obzira na rezultate referenduma i njihove trenutne posljedice, čini se da, u jeku svjetske, financijskim spekulacijama generirane ekonomske krize čiji su uzroci dublji i sežu u pitanja ekonomskih doktrina, posebno odnosa financijskog i realnog ekonomskog sektora, svjedočimo početku promjena idejnih paradigmi doba liberalnog kapitalizma. Za napomenuti je također da bi bilo potrebno rasčistiti i terminološku zbrku oko pitanja zlatne podloge nacionalne valute i sistema zlatnih rezervi za pokriće deficita platne bilance, odnosno međunarodnih dugovanja. U ovom potonjem, dostatna rezerva bi bila između 10 i 20 %, a zlatni standard stare britanske ekonomske doktrine podrazumijevao je čistu monetarističku diktaturu koja nije bila u korelaciji sa stvarnom snagom pojedinih nacionalnih ekonomija, ali je jako odgovarala britanskoj funti.

Konačno, cijena zlata i nafte u direktnoj je korelaciji s cijenom dolara, pa kad dolar, temeljem fabriciranih podataka o rastu SAD ekonomije (vidjeti rezultate Crnog petka u SAD, s ogromnim masovno izvješenim popustima, potrošnja manja 12%) spekulativno raste, onda cijene dobara padaju. Ovaj je trend kratkoročne naravi, a buđenje iz ovog spekulantskog sna, u kombinaciji s ponovo narastajućim mjehurom spekulacija na derivativne vrijednosne papire bazirane na hipotekarnim kreditima, bit će bolno, možda još bolnije nego 2008/2009. No, tada više neće biti moguće otkupljivati spekulantske dugove iz nacionalnih budžeta, ne zato što vladajuće elite to ne bi, makar i promjenama zakona ponovo dopustile, već zato što će realnog novca biti sve manje. Ostaje samo kreiranje virtualnog novca ex nihilo, a stvaranje ni iz čega ipak je božanski prerogativ. ■

Bivši predsjednik Republike Hrvatske Stjepan Mesić za *Behar* govori o lobiranju za hrvatsku privredu u svijetu, regionalnoj ekonomskoj suradnji, efektima članstva u EU i NATO, ekonomskoj suradnji Hrvatske i BiH...

STJEPAN MESIĆ: Moramo mijenjati naše stavove

Naši privrednici su čekali da država napravi najveći dio posla, što ona ne može. Država ne može sklapati poslovne ugovore. Ona mora otvoriti prostor, prije svega napraviti zakonsku regulativu da se strancima isplati dolaziti u Hrvatsku, ali isto tako da naše firme imaju veće šanse idu li u inozemstvo. Na tom je planu država često kasnila i mislim da kasni i sada.

Razgovarao: **Faris Nanić**

Značajan dio svoja dva predsjednička mandata posvetili ste hrvatskoj privredi, posebno njezinom plasmanu na strana tržišta. To nastavljate i u ulozi bivšeg predsjednika. Zašto?

Jer je to područje nedovoljno iskorištenih šansi. Hrvatska je, još u vrijeme Jugoslavije, bila prisutna i uspješna na određenim tržištima, prije svega na tržištima zemalja Pokreta nesvrstanih. Tu su naše firme nastupale samostalno, ali i zajedno s firmama iz republika bivše federacije. Otvoren je velik broj radnih mjesta upravo zahvaljujući angažmanu naših firmi izvan Jugoslavije, a to znači izvan Hrvatske. Smatrao sam da mi ta tržišta možemo vratiti natrag, ali uz angažman i državnih organa. Dijelom smo uspjeli, ali ne dovoljno.

Možemo li pokušati kvantificirati rezultate? Koja smo tržišta vratili nesvrstana ili i neka druga, poput tržišta bivšeg Sovjetskog Saveza i Istočnog bloka?

Nemam egzaktne pokazatelje. Najlakše je bilo vratiti se na tržišta nesvrstanog svijeta. Ali, dobili smo mogućnosti nastupa i na novim tržištima. S firmama iz Sovjetskog Saveza naše su firme dobro poslovale. Sovjetski Savez je nestao, ali su formirane nove države s ogromnim kapacitetima, ogromnim resursima. Tu nismo bili dovoljno brzi da koristimo jednostavno simpatije koje u tim zemljama postoje prema Hrvatskoj. Kašnjenje se pokazalo štetnim i za njih i za Hrvatsku. Pokušao sam i odlaskom s predsjedničke funkcije ponovo otvarati ta tržišta. Negdje se taj proces odvija relativno dobro, ali očito se osjeća zaostatak.

Jeste li naišli na odziv hrvatskih privrednika na Vaše inicijative?

Naši privrednici su čekali da država napravi najveći dio posla, što ona ne može. Država ne može sklapati poslovne ugovore. Ona mora otvoriti prostor, prije svega napraviti zakonsku regulativu da se strancima isplati dolaziti u Hrvatsku, ali isto tako da naše firme imaju veće šanse idu li u inozemstvo. Na tom je planu država često kasnila i mislim da kasni i sada. Hoće li se nešto mijenjati, vjerojatno hoće. Vidio sam da premijer spominje jedan slučaj razmišljanja o davanju državljanstva u cilju boljeg animiranja stranih investitora za ulaganje u Hrvatsku. Mislim da je to pogrešan pristup, a i kompliciranje je, jer onda moramo dobiti privolu EU. No, imamo nešto što možemo napraviti i u što se ne miješa EU, a to je institut stalnog boravka. Ako dobijete investitora koji s velikim sredstvima ulazi u Hrvatsku, zašto mu ne biste dali stalni boravak u zemlji, njemu i njegovoj obitelji?

Ali, u smislu balansa, kada govorimo o direktnim stranim ulaganjima, treba govoriti i o nastupu naših subjekata vani. Možemo li to staviti u neku korelaciju?

Svakako. Ako potičemo ulaganja u Hrvatsku, i naše se firme moraju pojavljivati u inozemstvu, na tržištima zemalja iz kojih dolaze investicije. Konkretno, Iran ima određene probleme zbog razvoja svog nuklearnog programa. Tu postoje barijere, ali samo za nuklearnu tehnologiju, za drugo – ne. Očito je da su se te barijere shvaćale šire i prebacivale na druga područja ekonomske suradnje, što nije dobro. Mi smo iskoristili jednu priliku u Iranu. TDR, Tvornica duhana Rovinj, je tamo otvorila jednu od najmodernijih tvornica koja se i dalje razvija. Smatram da se nešto slično moglo ostvariti i u nekim drugim oblastima. Naime, ako vi date know-how za neku proizvodnju, sve do

konačne realizacije transfera takvog posla, vi to tržište otvarate za svoje proizvode. Tu je trebalo dosta kombinatorike, uz sudjelovanje i financijskog i realnog sektora.

Jesmo li kompatibilni sa svjetskim tokovima, ne samo u proizvodnom i uslužnom asortimanu, već i u metodama, upravljanju, organizaciji?

Vjerojatno nismo, jer smo gubili korak. Naime, Hrvatska je još u sklopu Jugoslavije imala relativno dobro razvijen menadžment, za razliku od zemalja sovjetskog bloka. Imali smo dosta prostora za komunikaciju s gotovo čitavim svijetom, Naši su menadžeri mogli komunicirati sa svijetom, što je bilo izrazito pozitivno za naše kompanije koje su dobivale poslove i na međunarodnim javnim nadmetanjima, u konkurenciji sa svjetskim kompanijama. Pogrešna odluka u samome početku, ona o hrvatskoj orijentaciji na usluge i turizam, rezultirala je uništavanjem proizvodnje. Mi smo firme koje su bile tehnološki na visokoj razini uništili i krivom privatizacijom. Supstanca je prodana, radnici su završili na ulici. Sada treba reindustrijalizirati Hrvatsku, jer smo konačno shvatili da bez industrije i proizvodnje nema napretka niti uspješnog gospodarstva.

Vi ste u nekoliko navrata za vrijeme svoja dva predsjednička mandata govorili o reindustrijalizaciji. Kad o njoj govorimo, govorimo o proizvodnji kapitalnih i drugih dobara koje ćemo plasirati na domaćem i stranom tržištu. Koja su to tržišta na kojima i ovako oslabljena i iscrpljena hrvatska privreda može plasirati svoje proizvode i usluge?

Smatrao sam da je najpotrebnije, prije svega, vratiti se na tržišta zemalja bivše Jugoslavije, naših susjeda, jer imamo kompatibilne privrede. Naša su gospodarstva, u sklopu Jugoslavije, vrlo dobro surađivala. Istupali smo zajedno na strana tržišta, ali je rat dobrim dijelom te procese zaustavio. Kako svi ratovi završavaju mirom, smatram da i kod nas treba prihvatiti kako je rat poodavno završen i da treba surađivati, sa susjedima, sa zemljama Evrope, kao i onima izvan EU. S mnogim zemljama imamo jako dobre političke odnose, nemamo niti jedno otvoreno političko pitanje, ali nemamo dovoljno suradnje. Mislim da treba intenzivirati suradnju sa zemljama koje su nama posebno pomagale za vrijeme rata, poput Turske koja je razvila svoje gospodarstvo, s visokom stopom rasta. Oni žele suradnju , ali i mi moramo na nju biti spremni.

Uloga diplomacije

Imamo li komparativnih prednosti? Kojih? Cijena to više očito nije, kako kazuju iskustva nadmetanja za ugovaranje investicijskih radova u susjednim državama.

Ima nešto što se mora napraviti. Nije dovoljno da same firme istupaju, već da to čine njihove asocijacije. To je, prije svega Gospodarska komora, Udruga poslodavaca. Država mora mijenjati logiku. Ne smijemo se zamrznuti u zatečenom okviru.

Kada je riječ o Bosni i Hercegovini, uvijek smo govorili da nema Bosne i Hercegovine bez Hrvatske i obratno. Prevedemo li to na jezik gospodarske suradnje, idemo vidjeti dokle smo došli.

Hrvatska se mora založiti da joj se omogući poslovanje s BiH koje će omogućiti Bosni i Hercegovini da prije ostvari standarde EU. BiH ne smije biti izolirana jer onda nikada neće usvojiti standarde EU. Evropa se mora do kraja udružiti, mada postoje oni koji ne daju velike šanse EU.

Već više od godinu dana smo članica EU. Koliko znam, ništa nismo promijenili u našim diplomatskim predstavništvima. Ako se politika kreira u Bruxellesu, zašto moramo jednake timove imati u svim zemljama EU? Treba smanjiti timove u zemljama EU i kapacitete prebaciti na zemlje u kojima možemo očekivati uspjeh za naše gospodarstvo. Gledam Kinu, sa milijardu i 350 milijuna stanovnika. Mi imamo ambasadu u Pekingu, a nemamo konzulat u Šangaju ili nekim drugim ogromnim gradovima koji imaju nezamislive gospodarske kapacitete. Nemamo predstavnike turističke zajednice. Uzmite Indiju. Mislim da u toj zemlji dvije godine nismo imali nominiranog ambasadora, dakle u zemlji BRICS-a s preko milijardu stanovnika. Ovo su samo dva primjera našeg odnosa prema dvama velikim gospodarstvima.

Svojevremeno smo i zajednički pokušavali pokenuti otvaranje diplomatskog predstavništva u zemljama Zaljeva. Konačno je otvorena ambasada u Kataru, ali nekih rezultata i nema.

U Kataru je načinjen jedan faux pais, jedne firme doduše, ali to se odražava na sve druge. U takvom malom prostoru s ogromnim, posebno financijskim kapacitetima vi ne možete napraviti pogrešan korak, a da se on ne odrazi u čitavom tom prostoru. Tvrdim da se može još puno toga napraviti, samo treba biti organiziran. Ilustrirat ću to jednim zabrinjavajućim slučajem. Bio sam u Kuvajtu i imao sastanak s njihovom Trgovačkom komorom i Agencijom za investicije, KIA. Moja je teza u tim razgovorima bila da smo dobro surađivali za vrijeme Jugoslavije, do mjere da smo izrađivali tenkove za kuvajtsku vojsku koji su se kasnije pokazali odličnima. Imali smo suradnju u mnogim sektorima, a sada je nema. Vi ste saturirani kapitalom, ali vas nema na jugoistoku Evrope, pa ni u Hrvatskoj, rekao sam im i upitao zašto je tako. Predsjednik jednog od investicijskih fondova mi reče – Samo malo, pokazat ću vam nešto. I pokaza dokument iz kojeg je razvidno da su, na njihov upit o interesu Hrvatske za kuvajtske investicije, od HGK dobili odgovor kako "zasada nema interesa". Znam kada je to bilo i pretpostavljam zašto. To je bilo doba lova na Osamu bin Ladena. No, netko je to protumačio "katoličkije od Pape", da bi angažman kapitala iz tog dijela svijeta mogao kompromitirati Hrvatsku. Ali, te dvije stvari nisu ni u kakvoj korelaciji.

Tu se postavlja pitanje i viznog režima s tim zemljama.

Naravno, to mora riješti država koja ima vezane ruke zbog viznog režima EU, ali načini postoje.

Ima li investitor iz Ujedinjenih Arapskih Emirata, koji teži osobno par milijardi dolara, više problema kada ulazi u Britaniju, ili u Hrvatsku?

Vjerojatno u Londonu i nema problema.

Ali i London i Zagreb su u EU. Koga zapravo koče ta pravila?

Očito nas. Zato mi moramo pokazati određenu agresivnost u zaštiti svojih interesa, što dosada nismo u dovoljnoj mjeri učinili.

Kada govorimo o članstvu u EU i NATO, možemo li se osvrnuti na ekonomske efekte članstva?

Osim usvajanja pravne stečevine EU koja je za Hrvatsku važna zbog izjednačenja standarda, ne vidim da ima dovoljno ekonomskih efekata. Ako plaćamo članarinu u NATO paktu, gdje smo u proizvodnji opreme za potrebe Pakta? Imamo sjajnu proizvodnju nekih vrsta oružja koje je našlo tržište u SAD. Donedavno smo imali Kolindu Grabar Kitarović kao pomoćnicu Generalnog tajnika NATO pakta. Ne znam koliko smo odmakli u proizvodnji za NATO savez.

Predsjednik jednog od investicijskih fondova mi reče – Samo malo, pokazat ću vam nešto. I pokaza dokument iz kojeg je razvidno da su, na njihov upit o interesu Hrvatske za kuvajtske investicije, od HGK dobili odgovor kako "zasada nema interesa". Znam kada je to bilo i pretpostavljam zašto.

Regionalna suradnja

Drugi dio Vaših napora bio je posvećen regionalnoj suradnji. Nakon devastirajućih ratova na Balkanu i raspada bivše Jugoslavije, kako ocjenjujete stupanj i kvalitetu regionalne suradnje? Ne stoji li konstatacija da su ratovima i privatizacijskim metodama oslabljene i razdrobljene privrede zemalja regije postale nekonkurentne i nedovoljno snažne za tržišne utakmice u kojima sudjeluje sve veći broj zemalja? Što je s regionalnom suradnjom u nastupu na trećim tržištima?

Čitavo sam se vrijeme baš za to zalagao, jer sam jako dobro priman u islamskim zemljama koje su nama prijateljske, pomagale su nam kada nam je bilo najteže. Oni su očekivali da ćemo se mi i BiH i Slovenija zajednički pojavljivati na njihovim tržištima. Firme koje su imale zajednički proizvod, poput tenka, nisu poslije nastavile suradnju na organiziran način u tom cilju. Mnoge su islamske zemlje bile zainteresirane za pomoć, prije svega Bosni i Hercegovini. Ali, pošto smo bili žrtve istog agresora, i Hrvatska je imala šanse. Tu nije bilo dovoljno organiziranosti.

Je li bilo predrasuda?

Da, možda postoje i predrasude prema zajedničkom nastupanju, zbog naglašenog otklona prema svemu što na bilo koji način podsjeća na Jugoslaviju. Nikako da shvatimo da je rat gotov i da moramo surađivati.

Možemo li sada?

Sada ima prostora. Imamo primjera suradnje naših firmi s firmama u Srbiji koje trpe i pokoju kritiku pri odlasku na to tržište. No, malo firmi iz Srbije dolazi u Hrvatsku. Hrvatska može surađivati sa svakim tko želi prijateljske odnose s nama. Neka se ratom bave sudovi, instituti, povijesna znanost. Kada je riječ o Bosni i Hercegovini, uvijek smo govorili da nema Bosne i Hercegovine bez Hrvatske i obratno. Prevedemo li to na jezik gospodarske suradnje, idemo vidjeti dokle smo došli.

Bosna i Hercegovina je ustavnim rješenjima izrazito birokratizirana zemlja s vrlo neefikasnom i prevelikom administracijom. To koči njezin oporavak, od kraja rata naovamo, iako se ne mogu zanemariti i neki rezultati, i javnih i privatnih tvrtki. Mogu li rezultati općih izbora dovesti do minimuma koncenzusa o nužnim ustavnim promjenama i preustroju zemlje koji bi "dali zraka" preopterećenoj privredi i oslobodili bankovne pasive za plasmane u realni sektor? Ovdje govorimo o promjenama po presudi Suda za ljudska prava u slučaju Sejdić-Finci, racionalizaciji ili ukidanju kantona, te konačno i dokidanju entiteta te uspostavi 4-5 ekonomsko-geografskih regija koje su i povijesno utemeljene.

Prije svega, smatram da rezultate ovih izbora ne treba dramatizirati. Ako političke elite sva tri naroda shvate da je ta zemlja činjenica, da ne može biti ništa drugo nego cjelovita, da nema nikakve šanse za izdvajanje dijelova BiH i njihovo pripajanje drugim zemljama, onda moraju shvatiti i da Bosna i Hercegovina mora funkcionirati kao država. Smatrao sam da, ako se ne može na razini institucija načiniti ozbiljan iskorak da zemlja funkcionira kao ostale, međunarodni faktor – ne poput Daytonskog sporazuma koji je zaustavio rat, ali ostavio donekle invalidnima funkcije države – treba osigurati promjene da državni mehanizmi funkcioniraju i to jeftinije. Bilo bi najoptimalnije kada bi se BiH mogla organizirati kao zemlja bez entiteta, s višenacionalnim kantonima, s određenim pravima i obvezama te mehanizimima zaštite nacionalnih interesa svakog od konstitutivnih naroda, ali i s čvrstom državnom vlasti koja može odigrati ulogu koju vlast igra u drugim, dobro organiziranim zemljama. Hoće li ove elite doći do te spoznaje, pitanje je. Prvo je potrebno da se u Beogradu i Zagrebu shvati da BiH mora ostati cjelovita i da promjene granica nema. Kada se to shvati, onda će i one snage u BiH koje priželjkuju drukčije scenarije prihvatiti da je realnost drukčija od njihovih projekcija. Pa se onda može načiniti taj potreban iskorak. Gledam Srbiju. Tadić koji je po svojoj vokaciji Evropejac, s evropskom retorikom i ciljevima, nije mogao pomaknuti gotovo ništa u cilju rješenja kosovskog pitanja. Na čelo Srbije došli su neosporno nacionalisti, predsjednik i Vlada, a Kosovo je postalo tehničko pitanje. Više gotovo nitko ne razmišlja da se Kosovo može silom vratiti u ustavno-pravni poredak Srbije. Ta je nova srbijanska politička elita iznenadila mnoge u Evropi i svijetu. Pretpostavljam da sličnih pomaka može biti i u Bosni i Hercegovini.

Vanjskotrgovinska komora BiH je vrlo oštro reagirala na ocjene Evropske komisije zbog odbijanja da s Hrvatskom zadrži povlašten status trgovinske razmjene iz CEFTA-e, i nakon pristupanja Hrvatske u EU, i to bez kompenzacija. Kako gledate na ovaj slučaj?

Smatram da u odnosima među državama i gospodarstvima mora postojati određeni reciprocitet. Sigurno da je i BiH i hrvatskoj privredi bilo lakše poslovati dok smo bili članica CEFTA-e. Sada je situacija izmijenjena, ali to ne znači da se ne može učiniti nešto više. Osim pravila EU, postoje i izuzeci. Hrvatska se mora založiti da joj se omogući poslovanje s BiH koje će omogućiti Bosni i Hercegovini da prije ostvari standarde EU. BiH ne smije biti izolirana jer onda nikada neće usvojiti standarde EU. Evropa se mora do kraja udružiti, mada postoje oni koji ne daju velike šanse EU. Smatram da ako Evropa želi biti velikim igračem u današnjem svijetu, uz zemlje BRICS-a i SAD, Evropa mora biti udružena.

Pitanje je samo je li ovakav modus udruživanja optimalan.

To je druga stvar. Bosna i Hercegovina mora biti dio EU. Politika ne smije voditi izolaciji te zemlje, već njenom uključivanju. Moraju se u Evropskom parlamentu i Komisiji naći mehanizmi optimalne suradnje s Bosnom i Hercegovinom, da pomognu i njoj, ali i onima koji s njom posluju.

U Bosni i Hercegovini prevladava osjećaj da Komisija želi Hrvatskoj pomoći, a da se njoj ne da ništa zauzvrat. Je li to ispravan dojam, jer se on da isčitati iz saopćenja Vanjsktrgovinske komore BiH, ali i Uprave za evropske integracije?

Dojam je ispravan, riječ je o dvosmjernoj cesti. I jedna i druga strana moraju imati koristi od suradnje pod uvjetima koji se traže.

Zanimljiv je slučaj Slovenije. Kao tradicionalno dirižistička ekonomija, pametnim je planiranjem i korištenjem komparativnih prednosti u odnosu na ostale zemlje regije postala industrijskim liderom i to podugo nakon rata i raspada Jugoslavije održala. No, ulaskom u EU, ubrzanom privatizacijom i nestankom modela dirižističkog upravljanja privredom, u vrlo kratkom roku je potonula, postala nekonkurentna i izgubila tržišta bivše Jugoslavije. Kako gledate na taj fenomen?

Bio sam uvjeren da je Slovenija izvukla pouku iz naših pogrešaka u privatizaciji i da će njihova privatizacija ići drugim tokom. Umjesto logične privatizacije i prodaje dionica radnicima, odnosno zaposlenicima tvrtki koja bi se vrlo brzo završila, a tržište dionicama uspostavilo, sve su zemlje bivše Jugoslavije pošle drugim putem. Vjerojatno radi uskih interesa nekih krugova koji su htjeli na brzinu privatizirati velike sustave kojih su se domogli kao nestručnjaci koji nisu ništa za te firme platili, već dostavili garancije sumnjivih banaka, i sve je završilo katastrofom. Slovenija danas nema niti jedno ozbiljno građevinsko poduzeće. Slično se dogodilo i u Hrvatskoj i drugdje. Velike firme koje su radile po cijelom svijetu, nestale su s gospodarske mape. Samo Slovenija je nas iznenadila, jer smo očekivali od njih transparentniji, ozbiljniji i odgovorniji način privatizacije prema onima koji su stvarali kapital tvrtki. Sada i njih, kao i nas, čeka reindustrijalizacija na višem tehnološkom nivou.

Sigurno možemo iskoristiti svoj glas članice EU da se nastavi proširenje EU, da na nama ne stane proces, jer ova generacija mora udružiti Evropu. To je njezina misija i ona to može. EU mora riješiti svoje institucionalne probleme, uvesti regulatore u financijski sektor jer će se inače desiti nova Grčka. A to mora učiniti i svijet, no to je druga tema, reforme i UN.

Promjene svjetskih financijskih pravila. Uspostave nove svjetske financijske arhitekture?

Tako je, da se eliminira mogućnost onoga što se dogodilo u SAD, da se financijski virtualni kapital odvoji od realne privrede.

Neki u Americi traže novi Bretton Woods sporazum.

Da. Ali Evropa ne smije mirovati. Imamo mogućnosti za suradnju. Možda bi u ovom našem prostoru trebalo krenuti od suradnje gospodarskih komora, što bi se moglo odraziti na naše vlade i resorna ministarstva. S tim možemo lakše nastupati zajednički i vani, u Evropi i izvan nje.

Nakon što u novom sastavu Evropske komisije nema Povjerenika za proširenje, postoji li EU perspektiva za zemlje zapadnog Balkana i kako se ta činjenica može odraziti na procese refomi u njima, pa time i na njihovu ekonomsku perspekivu?

Mislim da to nije dobro jer očito postoje neke politike u Evropi koje žele do daljnjega zadržati sadašnje stanje proširenja. To je pogrešno, prije svega, zbog Turske, velike sile s visokom stopom rasta koja je i vojno i gospodarski moćna. Više bi za Evropu značila Turska u EU, nego izvan nje, posebno nakon Arapskog proljeća, novog vala terorizma. Drugo, treba i preostalim zemljama na evropskom kontinentu koje su izvan Unije, omogućiti članstvo, uz ispunjenje kriterija i standarda. Treba omogućiti zemljama da usvajaju ta pravila, i da se priključuju, ne da se zamrzne rok za novo proširenje. Ne treba se kolektivno primati veći broj zemalja, već kako koja napreduje na putu integracija. Čim EU proširenje nije transparentno, da svojim interesom pokaže ulazak preostalih zemalja, pokazuje se suzdržanost. Možda je to zbog prijetnji iz Velike Britanije, ili zbog mogućeg referenduma o nezavisnosti Katalonije. Treba institucionalno riješiti mogućnost disolucije vekih članica EU, poput Belgije, Britanije ili Španjolske. Odnosno, mora li nova država proći cijelu proceduru za članstvo, a već ju je jednom prošla, kao dio višenacionalne države. To ne bi smjelo opterećivati Evropu i njezino proširenje. Mislim da Evropa premalo signalizira Britaniji što bi bilo u slučaju njezina izdvajanja iz Evrope. Mislim da bi to bilo na štetu Britanije. Iako kažu da postoje samo dvije velike zemlje – Velika Britanija i Veliko vojvodstvo Luksemburg. ■

Abeceda islamskog bankarstva

Kamata izaziva vapaj*

Piše: **Kasim Bukvić**

Iako je vlast Bosne i Hercegovine vrata islamskom bankarstvu donekle otvorila tek prije sedam godina, ovdje je uvijek bilo ljudi koji su o tome i razmišljali i pisali. Jedan od takvih bio je i Sarajlija, rahmetli Kasim Bukvić. On je još sedamdesetih godina proteklog stoljeća pisao o islamskom bankarstvu. Donosimo odlomke iz njegovog rada "Neka razmišljanja o zabrani kamate"

NOVAC, KAO TAKAV, potreban je ljudima samo da bi njime mogli nešto kupiti. Najznačajniji predstavnici klasične ekonomske nauke Smith i Ricardo, zajedno s Marksom, zastupali su mišljenje da je novac roba. Po Marksu, novac funkcionira kao mjera vrijednosti, kao prometno i platežno sredstvo i sredstvo zgrtanja blaga. Keynes razlikuje računski novac, kojim se izražavaju dugovi, cijene i opća kupovna snaga, i – sami novac, čijim se prenošenjem izvršavaju ugovori o dugovima i cijenama. Dakle, računski novac je opis ili naziv, a novac je stvar koja odgovara opisu. Karakteristična je tvrdnja, dobrog dijela predstavnika klasične ekonomske nauke, od Kantijona i Hjuma naovamo, da je novac (zlato) roba kao i svaka druga, i da ne djeluje na realne faktore privrednog života, ni kao faktor rasta, ni kao faktor raspodjele.

Je li novac roba?

Usvajanje teze da je novac roba traži ispitivanje ponašanja te robe-novca s jedne strane i ponašanje ostalih roba s druge strane. Svojstvo svih roba, izuzev robe-novac, je da se troše, bilo posredno ili neposredno.

Robe koje se neposredno troše zadovoljavanjem potreba potrošača, ili se potpuno utroše ili se odbacuju kao neupotrebljive. Posredno trošenje roba odvija se u procesu proizvodnje, gdje se utrošak jednog dijela robe (sirovine i drugi materijali) u cjelosti prenosi na novi proizvod, dok se robe (osnovna sredstva, alati i sl.) prenose na novi proizvod samo dijelom na koji je taj proizvod utrošen. Materijalni troškovi proizvodnje (roba i usluga) prenose se na novi proizvod, dok se robe (osnovna sredstva, alati i dr.) prenose na novi proizvod samo dijelom koji je na taj proizvod utrošen. Materijalni troškovi proizvodnje (roba i usluga) prenose se na novi proizvod po nabavnoj cijeni. Radna snaga stvara novu vrijednost – novi proizvod u čiji sastav ulazi svojom cjelokupnom cijenom. Novi proizvod na tržištu dobija cijenu u kojoj je sadržana zarada- profit.

Gdje je ovdje roba – novac? U slučaju neposredne potrošnje roba za novac, nabavljena roba je potrošena, do robe-novca potrošač je došao razmjenom ili robe koju je proizveo ili vlastite radne snage za robu-novac, a daljom razmjenom došao je do potrošene robe. U posljednjoj transakciji stiče se utisak da je roba-novac iščezla, potrošila se. To je privid, jer sa stanovišta konačnog potrošača roba-novac je razmjenom za potrošenu robu nestala, a stvarno ona je neokrnjena (u punoj vrijednosti) prešla kod proizvođača, odnosno drugog potrošača. Dakle, roba-novac se ne troši, ona cirkuliše. U slučaju posredne potrošnje, u procesu proizvodnje roba-novac se pojavljuje samo kao posrednik u razmjeni pri nabavci, odnosno prodaji robe. U kružnom kretanju kapitala, kojeg je formulirao Marks (R-N-R), zona N (novac) u proizvodnom smislu ostaje pasivna. Samo novac transformiran u robu podesnu za proizvodnju ulazi u proces proizvodnje, ali ne kao novac, nego kao roba podesna za proizvodnju novog proizvoda. Dakle, ni tu se ne primjećuje neposredna prisutnost robe-novca. Premda je, po Marksu, novac kao novčana roba direktni proizvod robne proizvodnje i kao specijalna roba upliće se u proces robne privrede, ostaje činjenica da je to specijalan produkt nastao u oblasti razmjene i specijalna roba čije se aktivno uplitanje odvija samo u oblasti razmjene. Istina je da novac kao aktivni činilac prometa može od sluge i posrednika u procesu proizvodnje postati njenim gospodarom, ali ta mogućnost ne proizilazi iz njegove sposobnosti da stvara vrijednost.

Čudovište koje ima svoju dušu

Jedan često ponavljan argument pristalica zajma sa kamatom usmjeren je na to da pobije učenje Aristotela i ostalih skolastika o sterilnosti novca. *"Novac je sam po sebi neplodan"*, kažu oni, *"ali se za novac može kupiti zemlja koja daje plodove"*. Zato je kamata opravdana u istoj mjeri u kojoj i zakupnina za zemlju. Plodonosnost ne proističe iz novca, nego iz rada, dodatnog rada. Kod plodonosnosti njive rad je samo dio plodonosnosti. Sijanje se ne može vršiti izvan zemljišta, te je zemljište plodonosno samim tim što je ono dar Božiji. Osim toga, zemljšte se troši, iscrpljuje. Ako je, a jest, roba – novac specifična roba (ekvivalent), tada se novac može oploditi samo dodatnim radom. Drugim riječima, novac kao sadržaj minulog rada postiže novostvorenu vrijednost samo dodatkom tekućeg živog rada.

Novac kao izraz duga, cijene i opće kupovne snage znak je, odnosno simbol koji određuje država kao organizovana sila društva. Ovakav tretman novca još više ograničava njegovu ulogu na oblast razmjene, tako da ga jedni svode na indiferentnog i neutralnog posrednika. Ovaj pojednostavljeni prikaz ponašanja robe-novca i ostalih roba, kao i uloge novca u procesu proizvodnje i prometa, potvrđuje Aristotelovo shvatanje o sterilnosti novca, bez obzira što ga je Marks pretvorio u *"čudovište koje ima svoju dušu, koje počinje raditi kao da u njemu toplo srce bije"*. Nikakvu dušu novac nema, niti radi, niti proizvodi. Moć novca je u društvenom priznanju kao sredstva razmjene, sredstva za koje se u određenim uvjetima bez teškoća mogu nabaviti sve vrste robe. Snaga novca leži u tome što se upotrebom ne troši, što uvijek pri razmjeni istupa sa neokrnjenom vrijednošću, ali mu ta snaga i moć ne daju sposobnost da postane produktivan, da bude tvorac dodatne vrijednosti. Ovim se ne zanemaruje činjenica da je u novcu, s obzirom na njegovu kupovnu snagu, sadržan prethodni minuli rad u vidu blaga, ali tek pretvoren u sredstva za proizvodnju ili za promet roba može biti plodonosan. Inače, kamata je faktor koji omogućava sticanje pomoću novca. Ta ista kamata je u svim povijesnim periodima izazivala, a i danas izaziva, vapaj i mržnju. ■

* Tekst Kasima Bukvića objavljen je već u nekoliko navrata u posljednjih 25 godina. Objavljujemo ga uz pristanak nositelja autorskih prava zbog sve raširenije primjenjivanih principa islamskih financija u svijetu

Brifing Brifing Brifing Brifing Brifing Brifing Brifing

Hrvatska ekonomski najslabija u Evropskoj uniji

PREMA PROCJENI Evropske komisije, objavljenoj početkom studenog, Hrvatska ima najslabiju ekonomiju u EU. Hrvatski javni dug ove bi godine mogao bi dostići 81,7 posto BDP-a, sljedeće 84,9 posto, a 2016. godine 89 posto.

Deficit bi ove godine trebao iznositi 5,6 posto BDP-a, dok je prošle godine iznosio 5,2 posto. Komisija navodi da su razlog za to niži prihodi od PDV-a, što se djelimično može objasniti slabom dinamikom poreske baze. Komisija upozorava na negativne fiskalne rizike poput nagomilanih zaostataka u zdravstvenom sektoru i mogućih dodatnih troškova u drugim sektorima, poput obrazovanja i prometa. Javni dug je povećan sa 75,7 posto, koliko je iznosio na kraju prošle godine, jer su prema novim računovodstvenim pravilima u to uključena dva velika javna poduzeća, kao i zbog povećanja budžetskog deficita. Stopa nezaposlenosti trebala bi se blago povećati s prošlogodišnjih 17,3 na 17,7 posto ove godine, a tolika stopa se predviđa i za sljedeću godinu.

Evropska komisija povećala je procjenu pada hrvatske privrede u ovoj godini s prethodnih 0,6 na 0,7 posto, dok bi stopa nezaposlenosti mogla "porasti" s lanjskih 17,3 na 17,7 posto. Komisija predviđa pad hrvatskog bruto domaćeg proizvoda (BDP) za 0,7 posto u ovoj godini, dok bi sljedeće godine trebao blago rasti za 0,2 posto, što je također smanjena procjena u odnosu na prethodnu prognozu o rastu za 0,7 posto. Budžetski deficit bi, prema prognozama Komisije, sljedeće godine trebao blago "pasti" na 5,5 posto, a 2016. godine ponovno se vratiti na 5,6 posto. Hrvatska je od početka ove godine u Postupku prekomjernog deficita, u okviru kog je predviđeno da će deficit ove godine biti 4,6 posto, sljedeće 3,5 posto, a 2016. 2,7 posto BDP-a. Vlada je u prijedlogu Proračuna predvidjela deficit na 3,8%.

BIGMEV u idućoj godini u BiH dovodi 2000 poslovnih ljudi iz Turske

NAKON ZNAČAJNOG BROJA potpisanih ugovora između bosanskohercegovačkih i turskih razvojnih agencija i državnih institucija, ugovora o izvozu malina, izvozu kestena i drugih prehrambenih proizvoda u Tursku, Fondacija BIGMEV – Centar za razvoj odnosa između BiH i Turske planira u 2015. godini dovesti 2.000 poslovnih ljudi iz Turske u BiH.

Cilj je ostvarivanje poslovne saradnje, izvijestila je ova agencija 4. prosinca. Ovaj projekat približavanja poslovnih ljudi iz Turske sa poslovnim ljudima u BiH omogućilo je potpisivanje ugovora sa Turskom Direkcijom za razvoj malih i srednjih poduzeća (KOSGEB). Radi se o tematskim posjetama koje su raspoređene po sektorima, kao što su sektor automobilske industrije, mašinske industrije, kao i sektor pekarske industrije, primarne poljoprivredne proizvodnje, itd., kaže se u saopćenju BIGMEV-a.

Fondacija BIGMEV je neprofitna organizacija, a osnovana je 2010. godine s ciljem razvoja odnosa između Bosne i Hercegovine i Republike Turske. Fondacija već tri godine kontinuirano radi na izvozu bh. roba i usluga na tursko tržište. Sjedište Fondacije je u Istanbulu, sa predstavništima u Bursi i Sarajevu. Osnovna zadaća BIGMEV-a je spajanje stranih investitora sa poslovnim prilikama u Bosni i Hercegovini. Projekti BIGMEV-a se realiziraju preko institucija na području čitave Bosne i Hercegovine. Pored potpisivanja UN-ovog Globalnog sporazuma, BIGMEV je do sada realizirao mnoge upješne projekte, edukacije za menadžere malih i srednjih preduzeća, poslovne forume, ali i olakšao izvoz bh. proizvoda na tursko tržište.

Sarajevska Konferencija o islamskom bankarstvu

EVROPSKO UDRUŽENJE za islamsku ekonomiju, bankarstvo i financije u suradnji sa partnerima organizirala je međunarodnu konferenciju Sarajevo Islamic Finance and Economics Conference 2014 pod nazivom "New Challenges for Islamic Economics and Finance Development", 20. i 21. studenog u Sarajevu u prostorijama Gazi Husrev-begove biblioteke.

SIFEC je jedina konferencija u oblasti islamske ekonomije i financija u ovom dijelu Evrope i okupila je brojne domaće i međunarodne eksperte iz oblasti islamske ekonomije i financija. Tretirala su se aktualna pitanja islamske ekonomije, bankarstva i financija, a posebno "sukuk" – islamskih obveznica. Islamske financije predstavljaju jedan od najbrže rastućih segmenata globalnih financija. Na konferenciju je prijavljeno preko stotinu radova autora iz 22 zemlje, a prezentirano tridesetak. Uvodni govor su održali su Željko Šain, dekan Ekonomskog fakulteta u Sarajevu, Abdul Ghafar Ismail iz Islamic Research and Training Institute i ambasador Velike Britanije u BiH, Edward Ferguson. Konferenciju je otvorio guverner Centralne banke BiH, Kemal Kozarić. Prisustvovao je veći broj gostiju i učesnika iz javnog, akademskog i poslovnog života iz zemlje i inostranstva.

Sarajevska burza je predstavila mogućnost uvođenja Islamskog Indexa na SASE (Sarajevo Stock Exchange), te načina odabira i obrazloženje metodologije i postupaka kreiranja oglednog "SASE Islamic Index-a". To podrazumijeva utvrđivanje kompanija koje bi u ovom trenutku ulazile u sastav "SASE Islamic Index-a" sa prikazom sastava i procentualnog učešća pojedinih kompanija u tom indeksu, te izračunom free float (slobodno raspoložive) tržišne kapitalizacije indeksa na dan utvrđivanja sastava. Prezentaciju o uvođenju Islamskog index-a na SASE je održao Tarik Kurbegović, direktor Sarajevske burze tokom drugog dana Konferencije. Dio prezentacije izložio je Matej Živković, član Komisije za vrijednosne papire FBiH. Prezentacijom su obuhvaćeni svi aspekti formiranja ovog indexa na domaćoj burzi, kao i realna potreba za njenim uvođenjem i širenjem tržišnog asortimana na SASE. "Uvidom u indekse globalnih provajdera, utvrdili smo da ni jedan nema "pokrivenu" Bosnu i Hercegovinu, odnosno kompanije iz BiH. DJIM, kao možda najsveobuhvatnija porodica islamskih indeksa, ima i seriju indeksa za 70 zemalja svijeta među kojima su i tržišta Slovenije, Hrvatske i Srbije, ali ne i BiH. Čini se da nam je, ako se želimo staviti na "radare" islamskih investitora, potrebno pružiti im i dodatnu pomoć, odnosno olakšati proces pronalaženja adekvatnih equity investicija na ovom tržištu.

Trgovinski nesporazum ili mogući spor

U VEZI S AKTUELNOM TEMOM zaključenja Protokola uz Privremeni sporazum o trgovini i trgovinskim pitanjima/Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između Evropske unije i Bosne i Hercegovine u bh. javnosti se povremeno pojavljuju tumačenja koja ne oslikavaju činjenično stanje.

To je saopćeno iz Direkcije za europske integracije Vijeća ministara BiH u ime Delegacije za pregovore o Protokolu uz Privremeni sporazum/Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (PS/SSP). Iz Delegacije za pregovore o Protokolu naglašavaju da je BiH adekvatno i blagovremeno omogućila primjenu odredbi Privremenog sporazuma i na Republiku Hrvatsku, kao novu članicu EU, Odlukom Predsjedništva BiH o proširenju primjene Privremenog sporazuma iz juna 2013. godine te na taj način tehnički adaptirala PS/SSP kako bi Republika Hrvatska postala strana ugovornica sporazuma.

"Sve osim tehničke adaptacije, za BiH predstavlja suštinske izmjene PS/SSP koje bi bile u suprotnosti s uzajamnošću i obostranim interesom kao temeljem odnosa ugovornih strana, kako je navedeno u preambuli Privremenog sporazuma", pojašnjeno je u saopćenju. Metodologija "tradicionalne trgovine" koju zagovara Evropska komisija za BiH nije obavezujuća jer kao takva nije sadržana u odredbama Privremenog sporazuma. Dodatno, primjena takve metodologije bi obuhvatala i proizvode koji Privremenim sporazumom, odnosno Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju uopće nisu obuhvaćeni. "BiH smatra da tehničkom adaptacijom nekog međunarodnog sporazuma nije moguće izmijeniti odredbe koje u njemu nisu ni postojale, odnosno, da takve izmjene pretpostavljaju pregovore i dogovor dviju strana. BiH je pregovarajući SSP argumentirala i dokazala da 15-ak grupa proizvoda izuzetno značajnih za bh. privredu, sve do članstva BiH u EU treba da ostane na režimu pune carinske zaštite prilikom uvoza u BiH", rečeno je u saopćenju.

Nadalje se navodi da BiH nije u sporu s Republikom Hrvatskom već s Evropskom unijom u pogledu tumačenja člana 22(3) Privremenog sporazuma, odnosno zaključenja Protokola kojim bi Republika Hrvatska kao najnovija članica EU postala strana ugovornica. "Ovo je posebno važno zbog činjenice da se sve odredbe PS/SSP između EU i BiH, osim na BiH, jednako odnose i na sve članice EU. U slučaju zaključenja Protokola uz PS/SSP, njegov sadržaj bi, osim za Republiku Hrvatsku, vrijedio i za preostalih 27 članica EU", naglašeno je.

Delegacija BiH za pregovore o Protokolu uz PS/SSP ističe da su mandat i poziciju za tumačenje ovog člana Privremenog sporazuma potvrdili Vijeće ministara BiH i Predsjedništvo BiH te da s tim u vezi postoji opći institucionalni konsenzus na svim nivoima kao i podrška poslovne zajednice. Također, Delegacija BiH za pregovore o Protokolu uz PS/SSP smatra da pitanje treba posmatrati i diskutirati isključivo na stručnom nivou uz uvažavanje svih raspoloživih informacija i činjenica. Shodno tome, Delegacija je pozvala medije u i izvan BiH kao i širu javnost da predstavljene informacije koriste na način koji će doprinijeti boljem razumijevanju ovog vrlo tehničkog pitanja uz puno uvažavanje dobrosusjedskih odnosa BiH i Hrvatske kao i interesa obje ugovorne strane.

U BiH najniža prosječna kamata za kratkoročna zaduženja

KAMATNE STOPE na kredite nefinancijskim poduzećima s valutnom klauzulom vezanom za euro u regiji su najniže u BiH, dok su najviše kod stambenih kredita.

Pokazala je to analiza Centralne banke BiH koju je objavila 12. studenoga, na osnovi podataka centralnih banaka zemalja regije o prosječnim ponderiranim kamatnim stopama na kredite i depozite nefinancijskim poduzećima i stanovništvu. Analizom su, osim BiH, obuhvaćene Srbija, Hrvatska

i Makedonija, a u svim kategorijama su uspoređivane isključivo kamate na kredite s valutnom klauzulom vezanom za euro. Korišteni su najsvježiji podaci iz srpnja 2014. godine i nisu uzete varijacije tokom vremena koje mogu biti značajne iz mjeseca u mjesec.

Analiza je pokazala da je nivo kamatnih stopa kredita nefinancijskim poduzećima ujednačen u regiji. U BiH je najniža prosječna kamata za kratkoročna zaduženja od 6,5 posto, dok je kod dugoročnih kredita na drugom mjestu s kamatom od 7,5 posto. U obje kategorije najvišu kamatu ima Srbija. Stambeni krediti u BiH su najskuplji. To je posebno izraženo kod dugoročnih zaduženja na koja kamata dostiže 8,1 posto, dok kod kratkoročnih kredita kamatna stopa iznosi 6,2 posto. U obje kategorije najniža kamata je u Hrvatskoj. BiH se nalazi u sredini po visini kamata na kratkoročne nanamjenske i gotovinske kredite, dok na dugoročna zaduženja u ovoj kategoriji ima najnižu kamatnu stopu od 8 posto. Najviše kamate na depozite nude banke u Hrvatskoj i BiH. Štedišama u BiH na raspolaganju je najviša kamata na depozite s rokom oročenja dužim od godine i iznosi 3,2 posto. Kod depozita s rokom oročenja do godine BiH i Srbija dijele drugu poziciju s prosječnom kamatom od 1,8 posto, a u toj kategoriji najbolji prinos stanovništvu nude banke u Hrvatskoj s kamatom od 2,2 posto. BiH zauzima drugu poziciju po visini kamate na depozite nefinancijskih poduzeća, iza Hrvatske. Kamata na depozite s rokom oročenja do godine u BiH iznosi 2,1 posto, a više od godinu 3,08 posto.

Rast depozita

PREMA PODACIMA Centralne banke Bosne i Hercegovine, ukupni depoziti stanovništva kod komercijalnih banaka u BiH, na kraju rujna 2014. godine, iznosili su 8,90 milijardi KM, što je najveći zabilježeni iznos do sada, objavljeno je 30. listopada.

Usprkos jako nepovoljnim ekonomskim uvjetima i udarima na standard stanovništva tokom ove godine, depoziti stanovništva su, u odnosu na kraj rujna prošle godine, porasli za 806 milijuna KM ili 10%, što predstavlja nastavak kontinuiranog rasta kroz duže razdoblje. Uz to, treba imati na umu da stanovništvo dio svoje štednje realizira i ulaganjem u vrijednosne papire i police osiguranja. U ukupnim depozitima svih domaćih institucionalnih sektora kod komercijalnih banaka u BiH, depoziti stanovništva sudjeluju sa 58,2%. Najveći udio u porastu depozita stanovništva imaju dugoročni depoziti stanovništva. U usporedbi s rujnom 2013. godine, porasli su 388 milijuna KM ili 9,3%. Depoziti stanovništva u KM valuti iznose 3,58 milijardi, odnosno 40,2% ukupnih depozita, depoziti u stranim valutama iznose 5,31 milijardu KM, od čega se na depozite u eurima odnosi 4,81 milijardu KM, a na depozite u ostalim stranim valutama oko 0,51 milijardu KM.

Napredak u financijskom sektoru BIH

U FINANCIJSKOM SEKTORU BiH ostvaren je napredak u posljednjih osam godina, unatoč ekonomskoj krizi i razornim poplavama, ocijenili su 6. novembra predstavnici Međunarodnog monetarnog fonda i ministarstva financija i riznice.

Ministar financija i riznice BiH Nikola Špirić i predstavnici MMF-a analizirali su podatke bankarskog sektora, osiguranja, platnog prometa i osiguranja od rizika u tim područjima na razini države i dva njezina entiteta. Zaključili su da je u odnosu na 2006. ostvaren "vidan napredak unatoč tome što je zemlju u međuvremenu pogodila ekonomska kriza te teška prirodna katastrofa". "Imajući u vidu razmjere prirodne katastrofe, privreda BiH pokazala je veću otpornost nego što se očekivalo i imat ćemo pozitivan ekonomski rast. Bilježimo i rast prihoda od indirektnih poreza za 3,4 posto tokom 10 mjeseci ove godine u odnosu na prošlu godinu", rekao je Špirić.

Izvoz u Rusiju iz BiH povećan za 27 posto

BIH U OVOJ GODINI BILJEŽI pozitivan trend vanjskotrgovinske razmjene s Ruskom Federacijom, pa je tako izvoz na rusko tržište u prvih osam mjeseci ove godine dostigao 46 miliona maraka, 27 posto više nego u istom periodu 2013, pokazuju podaci Vanjskotrgovinske komore (VTK) BiH.

Ekonomisti smatraju da je, i pored relativnog porasta izvoza, apsolutna vrijednost i dalje mala, ali i da BiH nema ozbiljnu proizvodnju za tako veliko tržište. Istovremeno, BiH u ovoj godini bilježi pad uvoza iz Rusije, pa je njegova vrijednost iznosila 112 miliona maraka,. 15 posto. Međutim, uvoz iz Rusije je i dalje i više nego dvostruko veći nego izvoz iz BiH u tu zemlju. Po strukturi izvoza, najviše je plasirano proizvoda iz sektora kemijski i farmaceutski proizvodi, gnojiva, plastika, kaučuk i guma, u vrijednosti od 39 miliona maraka, 31 posto više nego u istom periodu prošle godine. Daleko iza su proizvodi iz sektora kože, krzna, tekstila te strojeva, aparata i drugih uređaja, čiji je izvoz na rusko tržište ove godine iznosio nešto više od 2 miliona KM. Izvoz proizvoda iz agroindustrijskog sektora je vrijedan 1,5 miliona KM i rastao je 21 posto. Podaci VTK BiH pokazuju da BiH najviše uvozi iz sektora mineralna goriva i električna energija, pa je za osam mjeseci 2014. dostigao 100 miliona maraka, što je

pad od 17 posto u odnosu na isti period prethodne godine. Na drugom i trećem mjestu su sektori strojevi, aparati i drugi uređaji, te koža, krzna, tekstil i njihovi proizvodi.

U biltenu VTK BiH "Infokom", naveli su da su uzajamne sankcije, Evropske unije i Ruske Federacije, značajno promijenile stanje na tržištu i utjecale na mogućnost trgovanja BiH s Rusijom. Rusku Federaciju trenutno obilježavaju značajne promjene sektorske potražnje pa iz perspektive BiH, važan je porast potražnje prehrambene industrije. Predviđa se da će sve viškove koje je EU izvozila na tržište Ruske Federacije sada nastojati uvesti u treće zemlje, tako da se može očekivati i povećanje uvoza na bh. tržište.

Zoran Pavlović, ekonomski analitičar, rekao je da je situacija takva da su trgovci iz Ruske Federacije morali da traže druge izvore snabdijevanja i da su praktično iskoristili sve ono što je raspoloživo. "Imali smo tu sreću da praktično mi nismo u sankcijama i da možemo da nešto malo od ove naše proizvodnje ipak prodamo tamo", kazao je Pavlović. "Što se tiče smanjenja uvoza iz Rusije, to se prije svega odnosi na goriva, a to je opet posljedica smanjenja potrošnje ovdje i to je trend koji postoji u cijeloj bivšoj Jugoslaviji. Hrvatska je na nivou 1961. po potrošnji derivata, tako da MOL razmišlja da zatvori Rafineriju u Sisku", kazao je.

Nepovoljna struktura radnog stanovništva u Hrvatskoj

NEPOVOLJNO DEMOGRAFSKO KRETANJE s opadajućim natalitetom i smanjenje broja radno aktivnih stanovnika u Hrvatskoj povećat će izdatke za mirovine u budućnosti.

Suočena s tim problemom Hrvatska je 2002. godine uvela je drugi i treći stup mirovinske štednje čime je započela jedan od najznačajnijih reformskih zahvata od osamostaljenja.

Kako se navodi u kvartalnoj analizi RBA, objavljenoj 21. studenog, posljednji podaci DZS-a pokazuju da je Hrvatska u razdoblju krize, od 2009. do 2013. imala negativan migracijski saldo te je prošle godine rekordan broj iseljenih u inozemstvo. Također, popis stanovništva iz 2011. pokazuje da Hrvatska kontinuirano stari, a istovremeno se očekuje povećanje životnog vijeka. "Nakon ulaska u EU očekujemo dodatna pogoršanja u trendovima migracijskog salda, s fenomenom 'odljeva mozgova', čime će se pojačati odljev uglavnom mlađeg (radno sposobnog) stanovništva", naveli su analitičari RBA. Ključni problem je nizak postotak radno aktivnog stanovništva. Kako se navodi u analizi, samo 12,8% umirovljenika imalo je radni staž od 40 i više godina, dok je čak 20% invalidskih mirovina. Hrvatska se nalazi u proceduri prekomjernog deficita, čiji iznos bi do kraja godine mogao dosegnuti 19 milijardi kuna, a jedan od najznačajnijih uzročnika takvog stanja u proračunu je sve veća razlika između uplaćenih doprinosa za mirovine i rashoda mirovinskog sustava. Kako bi smanjila deficit, Vlada je umirovljenicima koji prava ostvaruju po posebnim propisima omogućila prijenos njihovih sredstava iz drugog stupa u državni proračun, te je time osigurala prihod od 2,8 milijardi kuna. Takva mjera dala je jednokratne rezultate za proračun, no upitno kakvi će efekti biti u budućnosti. Ako bi se Vlada odlučila na nacionalizaciju novca u drugom mirovinskom stupu, odnosno njihovo prebacivanje u prvi stup, kratkoročno bi se "pokrpao" proračun, ali bi to na dugi rok značilo povećanje mirovinskog duga i više izdatke za mirovine u budućnosti.

U analizi RBA upozorava se da je, s obzirom na situaciju, potrebno razmisliti kako povećati izdvajanja za drugi i treći mirovinski stup, a tekuće deficite proračuna smanjivati racionalizacijom neproduktivnih javnih rashoda, koji godinama imaju istu strukturu.

Novi Zakon o privatizaciji i stečaju Republike Srbije atak na imovinu FBiH

NOVIM ZAKONOM O PRIVATIZACIJI koji je Republika Srbija usvojila u augustu 2014. godine ponovo se napada na imovinu bosanskohercegovačkih firmi na čijoj imovini su formirana preduzeća u Republici Srbiji, smatraju u Agenciji za privatizaciju u FBiH.

Stoga je Agencija za privatizaciju u Federaciji BiH uputila pismo Agenciji za privatizaciju Republike Srbije u kojem ih upozorava da, primjenjujući domicilne zakone u postupcima privatizacije, stečaja ili likvidacije preduzeća čiji su vlasnici sa područja bivše SFRJ, krši međunarodni Sporazum o sukcesiji-Aneks G. O namjerama Agencije za privatizaciju Republike Srbije da privatizira Društveno preduzeće za unutrašnju i spoljnu trgovinu Agrokomerc-VKL Beograd koje je formirano na imovini Agrokomerca Velika Kladuša, a koja je iskazana u pasivnom podbilansu Agrokomerca, Agencija za privatizaciju u FBiH obavijestila je i članove Predsjedništva BiH, Vijeće ministara BiH, Ministarstvo financija i trezora BiH, Ministarstvo vanjskih poslova BiH, premijera i dopremijere Vlade FBiH, predsjednika i dopredsjednike FBiH – navodi se u saopćenju Agencije za privatizaciju u FBiH od 20. oktobra.

Agencija smatra neophodnim njihovo puno angažiranje na dosljednoj primjeni Sporazuma o pitanjima sukcesije-Aneks G, koji, kao međunarodni ugovor, ima jaču pravnu snagu od domicilnog zakonodavstva i "kako bi urgentnom reakcijom spriječili dalje nanošenje štete FBiH i BiH. ■

Izbjegavanje smetnji na vezama i poslovnih nesporazuma

Komuniciranje u poslovnom svijetu

Piše: **Kenan Spaho**

Poslovno komuniciranje predstavlja univerzalan pojam zajednički za dvije savremene naučne oblasti – poslovnu ekonomiju i komunikacijske nauke. U funkcionalno-organizacijskom smislu poslovno komuniciranje predstavlja sve oblike komunikacije koje obavlja kompanija prema ciljnoj javnosti koju dijelimo na dvije vrste, internu i eksternu.

INTERNU JAVNOST ČINE ZAPOSLENICI, sindikat i menadžment dok eksternu javnost čine kupci, klijenti, dobavljači, konkurenti, država, nevladine organizacije, lokalna zajednica i investitori. Osnovni cilj poslovnoga komuniciranja je njegovanje i jačanje reputacije kompanije u javnosti jer se taj ugled reflektuje na poslovni uspjeh i stvaranje profita. Osoblje koje se bavi poslovnim komuniciranjem mora imati dobre odnose unutar kompanije kao i izvan nje i davati informaciju pravovremeno i na pravi način dok se od top menadžementa očekuje neograničeno povjerenje u to osoblje. Postoji više oblika poslovnoga komuniciranja, od poslovnih pisama, prezentacija pa sve do marketinške komunikacije i odnosa s javnošću. Iako se ranije smatralo da su odnosi s javnošću dio marketinškoga komuniciranja u posljednjih deset godina to je nova naučna i poslovna disciplina, vrlo široka. Ovdje ćemo obraditi neke segmente odnosa s javnošću a koji su neophodni za uspješno poslovanje: *odnosi s medijima*, *lobiranje*, *interno komuniciranje* i *krizno komuniciranje*. U nastavku ćemo o ovim vrstama komunikacije reći nešto više.

Odnosi s medijima

"Svijetom vlada moćna trojka – globalna medijska korporacija, multinacionalna industrija i svjetski bankarski establišment" kazao je u svojoj knjizi "The Media Monopoly" Ben Bagdikian. A da je to istina svjedoci smo u našoj svakodnevici, uživo ili putem masovnih medija a da pri tome nismo uopšte svjesni učinaka i posljedica ova tri moćna svjetska stuba. A kolika je važnost medija shvatio je još i Napoleon koji ih je i nazvao sedmom silom svijeta. Danas mediji kreiraju javno mišljenje, prenose informacije do potrošača, poslovnih partnera, birača itd. Aktivnosti u oblasti odnosa s medijima uključuju izrade press materijala, organiziranje konferencije za novinare, trening medijskih nastupa, praćenje i analiza medija, pisanje saopćenja, demantija, intervjua itd.

Ono što moramo znati jeste da mediji imaju svoja pravila i zakonitosti. Znaju biti objektivni ali isto tako cilj im je objaviti neku senzaciju kako bi se prodali, a da pri tome uopšte ne misle o posljedicama. Stoga treba biti svjestan da ih ne možemo mijenjati nego im se prilagoditi i pružiti im ono što traže. Medijima se nikada ne treba zamjerati nego sa njima održavati kvalitetne odnose. Ono što posebno treba naglasiti jesu TV nastupi u kojima se ne smiju praviti greške jer se to pamti i teško, gotovo nikako ne može popraviti. Svaku priliku u medijima treba iskoristiti za besplatno plasiranje poruke jer ukoliko na to nismo spremni stvari će se događati bez nas, a mi mnogo kasnije shvatiti šta smo propustili.

Lobiranje

Riječ "lobiranje" poznata je ovdašnjoj javnosti, ali pravo značenje te riječi ili nije poznato ili se tretira u negativnom konceptu. Naime, ljudi su skloni mišljenju da se lobiranje odnosi na korupciju dok opet neki smatraju da se lobiranje odnosi na veze i poznanstva. Drugo mišljenje je dobrim dijelom ispravno, ali nekompletno jer treba imati u vidu da pojam lobiranja ima mnogo šire značenje posebno u razvijenim demokratskim zemljama, gdje lobiranje sve više dobiva na značaju. Iako ima razmišljanja da lobiranje nije legalno, tu sumnju treba otkloniti, jer u poslovanju kompanije ključnu ulogu ima i država kao javno mnijenje, a da bi se dobila podrška iz državnih krugova lobiranje je neizbježno. Isto važi i za finansijsku javnost koju čine banke, osiguravajuće kuće, kreditne organizacije... bez čije podrške nijedna kompanija ne može poslovati.

Lobiranje se može definisati na više načina; od lobiranja kao komunikacije među ljudima do tehnike javnoga zagovaranja, odnosno, umjetnosti ubjeđivanja. Ono što je zajedničko za sve definicije jeste da lobiranje predstavlja niz akcija koje imaju za cilj izvršiti uticaj na donosioce odluka.

Ono sa čime se svi autori i eksperti za odnose s javnošću slažu jeste da se lobiranje mora raditi na fini način i sastojati se od tri elementa:

Razumijevanje što znači da već u ranoj fazi treba definisati strategiju i taktiku komuniciranja kao i identificirati potencijalne neprijatelje i prijatelje.

Komunikacija što znači da se određenoj ciljnoj grupi u pravom trenutku pošalje odgovarajuća poruka.

Bill Gates je kazao da kada bi mu ostao posljednji dolar uložio bi ga u odnose s javnošću. Možda iz ove rečenice možemo zaključiti koliko je bitno znati komunicirati sa javnošću ukoliko dođe do krize.

Presing što znači da pravi ljudi u pravo vrijeme poduzimaju odgovarajuće akcije. Lobiranje traži aktivne ljude koji djeluju brzo bez dodatnoga razmišljanja.

Interna komunikacija

Interna komunikacija odnosi se na uposlenike kompanije, sindikalnu organizaciju i menadžment. Ono što je ključno jeste da uposlenici kompanije trebaju biti obaviješteni na vrijeme o svim događanjima u kompaniji, posebno o novim linijama proizvoda ili usluga, novim poslovnim poduhvatima kao i o odlukama top menadžmenta.

Interne komunikacije moraju imati određeni program djelovanja koji mora biti u skladu sa kulturom kompanije, a koju zajednički kreiraju uposlenici i menadžment. Dobro osmišljen program komunikacije daje sigurnost uposlenicima i stvara kod njih zadovoljstvo što je dodatni motiv za rad. Također, internu komunikaciju treba kontrolisati kako ne bi došlo do širenja dezinformacija koje kasnije mogu dati lošu sliku kompanije u javnosti.

Zvanična komunikacija obavlja se putem zvaničnih kanala komunikacije a to su brifinzi i radni sastanci na kojima rukovodioci upoznaju zaposlenike o stanju u kompaniji, ostvarenoj dobiti, planiranim aktivnostima. Također zaposlenici na istim sastancima trebaju iznositi probleme sa kojima se susreću u procesu rada. Za kvalitenu komunikaciju neophodno je, smatraju stručnjaci, da se na nižim menadžerskim nivoima komunikacija obavlja jednom sedmično, na srednjem nivou jednom mjesečno, a na top nivou jednom u tri mjeseca.

Primarni značaj programa interne komunikacije treba biti podizanje morala kompanije što se, prema mišljenju stručnjaka, postiže na više načina. Vrlo je bitno davati nagrade i stimulacije uposlenicima za učešće u poslovnim aktivnosti kao i za doprinose u nauci, inovacijama i slično. Dalje, stručnjaci preporučuju organiziranje prigodnih događaja na kojima uposlenici imaju priliku da se druže.

Ono bez čega interna komunikacija ne može postojati jeste interni bilten kompanije. Bilteni više ne smiju biti radničke novine nego uređeni prema novinarskim standardima u kojem svi uposlenici trebaju dobiti priliku da se iskažu pisanom riječi, postavljaju pitanja top menadžmentu i slično.

Krizno komuniciranje

Bill Gates je kazao da kada bi mu ostao posljednji dolar uložio bi ga u odnose s javnošću. Možda iz ove rečenice možemo zaključiti koliko je bitno znati komunicirati sa javnošću ukoliko dođe do krize. Postoji više definicija krize a mi ćemo spomenuti sljedeće:

- Kriza je značajan poremećaj koji izaziva veliku medijsku pažnju i zanimanje javnosti što znatno remeti normalno poslovanje kompanije.
- Kriza je ozbiljan incident koji utiče na sigurnost ljudi, okolinu proizvode ili ugled organizacije, a obično ga prati i neprijateljski stav medija.
- Kriza je neplanirani i neželjeni proces koji traje određeno vrijeme, a na koji je moguće samo djelimično uticati i ima neizvjestan ishod.

U poslovnom svijetu krizom se smatraju poslovni neuspjesi, finansijski problemi, odavanje poslovne tajne itd. Ono što znamo jeste da kriza prijeti ugledu kompanije te je stoga vrlo bitno znati uspostaviti komunikaciju sa ciljnom javnošću u kriznim situacijama.

Stručnjaci za odnose s javnošću se posebno specijaliziraju za ovu oblast jer kriza ne bira ni mjesto ni vrijeme. Još dok ne postoji kriza stručnjaci za odnose s javnošću rade treninge (tzv. simulacione krize) sa uposlenicima kako bi ih pripremili za reakciju u kriznim situacijama. Obično su simulacione krize najgori mogući slučajevi krize.

Prvi korak u kriznim situacijma je formiranje kriznoga centra i izrada kriznoga plana. To podrazumijeva procjenu koja je to publika koju kriza najviše pogađa i prema kojoj treba odmah djelovati imajući u vidu da u kriznim situacijama nijedna informacija nije suvišna. Također neophodno je napraviti listu medija preko kojih će se vršiti komunikacija sa javnošću i biti im stalno dostupan. Najvažnije je znati da u kriznim situacijama treba biti proaktivan i komunicirati sa svim zainteresiranim faktorima u javnosti.

Nakon završetka krize treba izvršiti procjenu učinkovitosti kriznoga plana kao i ukloniti sve nedostatke koji su doveli do krize. Nakon toga slijedi ključni trenutak, a to je organizacija konferencije za štampu na kojoj se zvanično oglašava da je kriza završena. Na konferenciji za štampu treba javno iznijeti koji su to koraci učinjeni da se kriza prevlada kako se tako nešto ne bi desilo u drugim kompanijama. To se smatra društvenom odgovornosti kompanije.

Mjesto poslovnih komunikacija u organizacijskoj strukturi kompanije

Postoji više pristupa organizaciji poslovnog komuniciranja. Ovdje ćemo organizaciju predstaviti sa aspekta klasične teorije organizacije kao i moderne teorije organizacije. Sa aspekta klasične teorije organizacije moguća su tri oblika organizacije koje ćemo prikazati u daljem tekstu.

Prvi oblik organizacije gdje su svi oblici komunikacije koncentrisani unutar funkcije marketinga moguće je predstaviti sljedećom slikom:

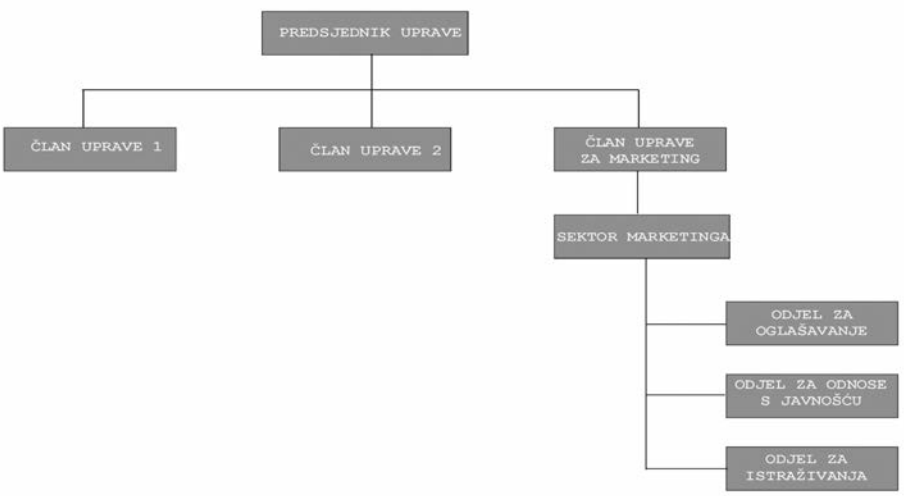

Odjel za odnose s javnošću u sastavu funkcije marketinga

Ovaj model je danas prisutan samo u teoriji. U praksi više ne postoji jer su iskustva pokazala da u ovakvoj organizaciji veći akcenat daje na promociju proizvoda dok se upravljanju ugledom kompanije kao i internoj komunikaciji ne daje nikakav značaj.

Drugi oblik organizacije u kojem je odjel odnose s javnošću odvojen od odjela marketinga možemo predstaviti sljedećom slikom:

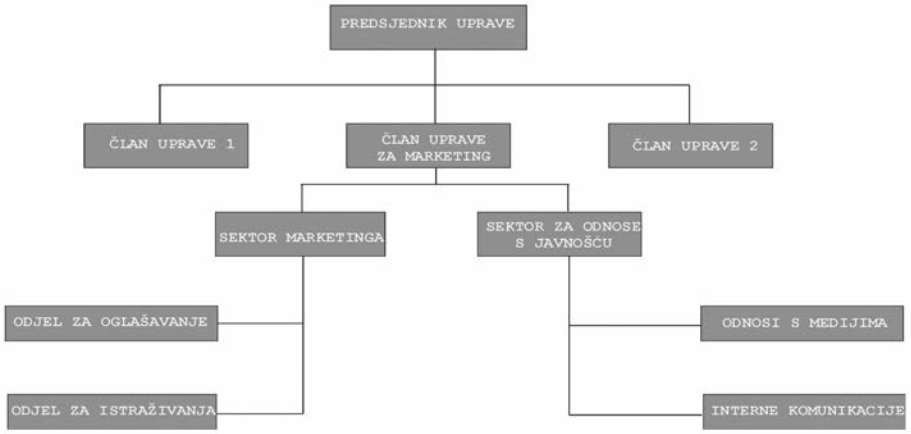

Odjel za odnose s javnošću neovisan od funkcije marketinga

Ovaj model predstavlja početak razvoja odnosa s javnošću kao posebne discipline. U prvoj fazi odnosi s javnošću predstavljaju odnose s medijima kao i interno komuniciranje dok se u kasnijoj fazi ova oblast dalje širi.

I konačno treći oblik organizacije gdje postoji jedinstveni ured za korporativne komunikacije može se predstaviti sljedećom slikom:

Ured za korporativne komunikacije pri top menadžmentu

Ovaj model pokazuje da u novom dobu poslovne komunikacije predstavljaju centraliziranu funkciju kompanije pod kontrolom top menadžmenta. Ovdje su uključeni i marketinška komunikacija i odnosi s javnošću.

Također vrlo je interesantno razmotriti korporativne komunikacije sa aspekta moderne teorije organizacije. Moderna teorija organizacije polazi od toga da se svaka kompanija posmatra kao otvoreni sistem koji se sastoji od svojih podsistema. Kao jedan od podsistema tretiraju se i korporativne komunikacije. Na sljedećoj slici je prikazano kako izgleda korporativno komuniciranje neke kompanije, kojim kanalima i prema kojoj publici:

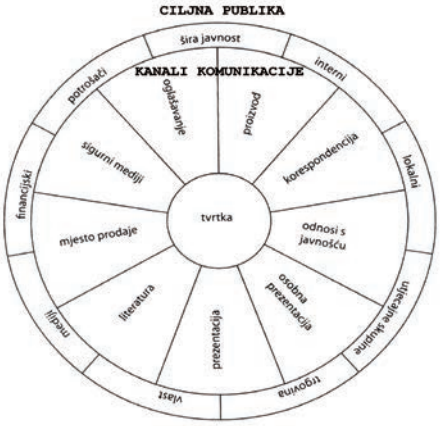

Šematski prlikaz kako kompanija komunicira sa okruženjem sa aspekta moderne (sistemske) teorije organizacije. Slika je preuzeta sa Internet prezentacije dr Mate Brautovića pod naslovom "Sistemska teorija i odnosi s javnošću"

Zaključak

Poslovna ekonomija pored znanja iz oblasti marketinga i menadžmenta zahtjeva i još neka znanja. Od poslovne komunikacije do sada se uglavnom znalo za maketinšku komunikaciju i promociju proizvoda, ali u zadnjoj deceniji procvat su doživile još neke discipline poslovne komunikacije jer se shvatilo da ključ uspjeha nije samo u marketinškoj komunikaciji nego i u konstantnoj komunikaciji sa zainteresiranim grupama iz okruženja. Danas u uslovima ekonomske globalizacije domaće tržište će biti suviše malo za zadovoljenje profita tako da će kompanije biti prisiljene poslove tražiti na inostranom tržištu. Za uspjeh na inostranom tržištu uspješno poslovno komuniciranje predstavlja osnovni preduslov posebno kada je u pitanju odnos s medijima i lobiranje jer iskustva pokazuju kako je teško naći partnera na međunarodnoj sceni pa bez obzira kojoj, političkoj ili poslovnoj. ■

Sve više izazova prevladajućoj paradigmi

Alternativni model razvoja

Philip B. Smith, Manfred Max-Neeef: *Raskrinkana ekonomija: od moći i pohlepe do suosjećanja i zajedničkog dobra*, Izvori, Zagreb, 2012., 216. str.

Piše: **Fahrudin Novalić**

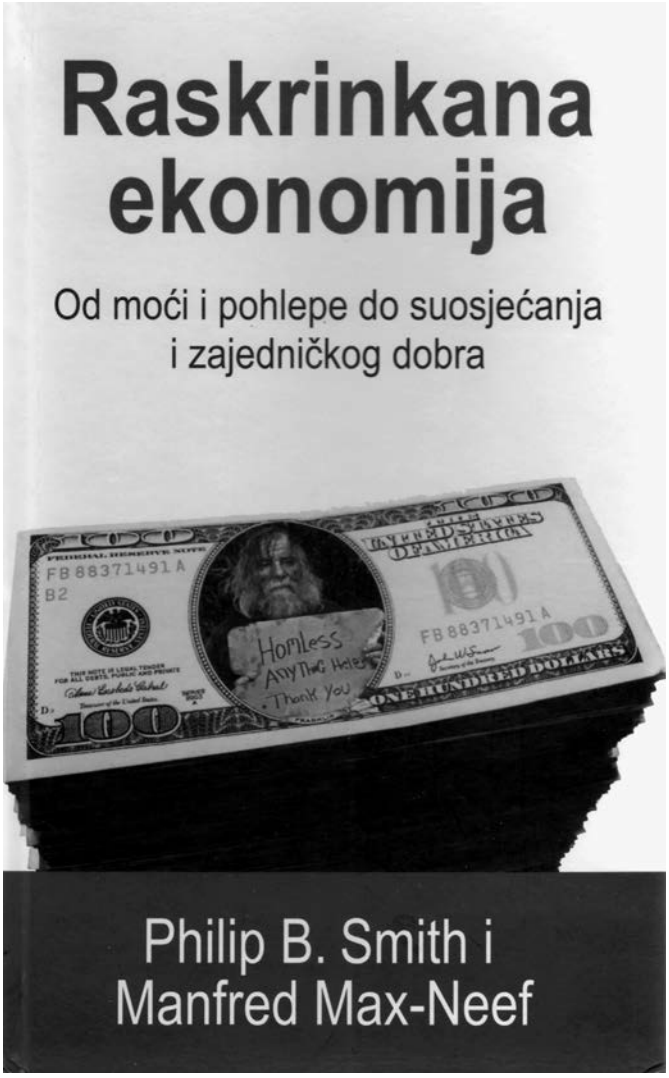

Knjiga *Raskrinkana ekonomija: od moći i pohlepe do suosjećanja i zajedničkoga dobra*, autora Philipa B. Smitha, nizozemskoga fizičara američkoga podrijetla i Manfreda Max-Neefa, čileanskoga ekonomista njemačkoga podrijetla, tematizira poremećeni odnos ekonomije sa stvarnim svijetom. Ona nudi i alternativni model razvoja – od znanja prema razumijevanju, od dna prema vrhu, od sela prema globalnome poretku.[1]

Ekonomija bosih nogu

Dva su osnovna motiva autora za nastanak ove knjige. Prvi motiv: ekonomski sustav u kojem živimo prisiljava veliku većinu čovječanstva da živi u bijedi i siromaštvu. Drugi motiv: taj sustav ugrožava sve oblike života, i sam život kao takav. Zato je nužno istraživanje života. "Za čovjeka, neistraženi život nije vrijedan življenja", primjećuje Bertrand Russell (Russell, 2005:313). Zato autori promiču spoznaju o novom pogledu "na sam život na temelju uvjerljive kritike dominantnog ekonomskog predloška kako bi se potaknuo

Četverostruka konvergencija i njezine posljedice
1. Eksponencijalni rast klimatskih promjena, koje je izazvao čovjek, planetarna je pojava.
2. Kraj jeftine energije izaziva dramatične posljedice za čovječanstvo.
3. Temeljito iscrpljivanje ključnih resursa, bitnih za ljudsko blagostanje i proizvodnju, jesu: pitka voda, bioraznolikost, šume, ribolovna područja, priroda, tlo, koraljni grebeni, te većina lokalnih, regionalnih i globalnih javnih dobara.
4. Divovski mjehur špekulacija, 50 puta je veći od stvarnog gospodarstva.

---

[1] Naziv izvornika: *Economics unmasked, From power and greed to compassion and the common good*, 2011. S engleskog preveo: Žarko Vodinelić, Izvori, Zagreb 2012.
Philip B. Smith je nakon stjecanja doktorata iz fizike na sveučilištu Illinois, predavao sedam godina u Brazilu kao izgnanik za vrijeme makartizma u Americi i 25 godina na Sveučilištu u Gröningenu (Nizozemska), gdje je ostao do umirovljenja 1988. Jedan je od istaknutih članova Pugwasha, organizacije čiji je cilj suzbijanje širenja nuklearnoga naoružanja. Snažno je odan socijalnoj pravdi, zaokupljen etičkom problematikom u gospodarstvu i čitavom društvu, te holističkom ekološkom kulturom. "Nakon odlaska u mirovinu obavijestio je prijatelje i kolege da je (završio opsežnu i temeljitu izobrazbu iz ekonomije, op. a.), te da je spreman raspravljati o toj struci" (7. str.).
Manfred Max-Neef je "postao ekonomist na čileanskom sveučilištu" (7. str.). Akademsku je karijeru ekonomista počeo u svojoj 27. godini kao predavač u Berkleyu u šezdesetim godinama prošloga stoljeća. Nakon toga radio je U Organizaciji američkih država, u Organizaciji za hranu i poljodjelstvo (FAO) i Međunarodnoj organizaciji rada (ILO), tijelima Ujedinjenih naroda, baveći se problemima najdubljeg siromaštva u gradskim i seoskim područjima (7. str.). Max-Neef je međunarodno priznanje zaslužio pisanjem o razvojnim alternativama. Osvojio je *Right Livelihood Award* (1983), nagradu koja se naziva i alternativnim Nobelom (Goodman, 2010.).

preobražaj (istraživanje op. a.) u stanje u kojemu će svi oblici života biti zaštićeni od spomenute agresije. Samo takvo društvo može biti dugoročno *održivo*" (12. str.). Kad se Max Neef našao licem u lice sa stvarnim siromaštvom i ponižavajućim dostojanstvom čovjeka, ostao je bez riječi. Nakon toga nastao je novi termin – "ekonomija bosih nogu".

"'Ekonomija bosih nogu'... je metafora", kaže Max-Neef, "ali metafora koja je proizašla iz konkretnog iskustva. Deset godina sam radio u područjima ekstremnog siromaštva u različitim dijelovima Južne Amerike. Jednoga dana u indijanskom selu u peruanskom gorju jako je kišilo. Stajao sam, u slamu, a preko puta mene u blatu je stajao drugi čovjek.[2] Pogledali smo se. On, nizak tip, mršav, gladan, bez posla, uzdržava petero djece, ženu i baku. I ja, fini ekonomist koji je predavao na *Berkeleyu*. Gledali smo jedan drugoga i ja sam iznenada shvatio da nemam ništa koherentno za reći tom čovjeku, da je sav moj jezik kao ekonomista potpuno beskoristan. Zar da mu kažem da bude sretan zato što je BDP porastao za pet posto ili nešto takvo? Otkrio sam da nemam jezika i da ga moram ponovo otkriti. To je podrijetlo metafore bosonoge ekonomije, a konkretno znači što ekonomist mora vježbati, mora se usuditi stati u blato. Ekonomisti studiraju i analiziraju siromaštvo iz svojih lijepih ureda. Imaju sve statistike i rade modele, znaju sve što se može znati o siromaštvu, ali ga ne razumiju. I to je osnovni problem koji je potpuno promijenio moj život kao ekonomista i potaknuo me da tražim drugačiji jezik" (Goodman, 2010).

"Bio sam naviknut na uspostavljanje dijagnoze i na analizu", nastavlja Max-Neef, "ali ne i na razumijevanje. Bio je to začetak mojih 'načela bosonoge ekonomije'. Tada sam se ponovno rodio kao neumoljivi protivnik konvencionalne ekonomije, zbog njezine nesposobnosti da objasni siromaštvo i, prema tome, socijalnu pravdu" (7.-8. str.). Knjiga je usredotočena na odnos pravde prema ekonomskoj organizaciji društva. Ekonomski ustroj današnjeg globalnog svijeta postavlja najveću prepreku oblikovanju pravednijeg svjetskog društva. "Politička moć podložna je gospodarskoj moći..., gospodarska i financijska moć daju političku moć onima koji ih posjeduju i obratno" (11. str.).

Ekonomska indoktrinacija i četverostruka konvergencija

Smith smatra da je neoklasična ekonomija pseudoznanost puna nedosljednosti, te da joj je glavna svrha služiti obrani *statusa quo* bogatstva i moći, pa kao takva ni na koji način ne može težiti socijalnoj pravdi. "Danas i dalje, umjesto ekonomskog obrazovanja, imamo ekonomsku indoktrinaciju" (174. str.). Autori uzroke takvoga stanja vide u dominaciji neoklasične ekonomije kojoj se "naglo pružila prilika da postupno gurne u stranu druge ekonomske koncepcije potkraj šezdesetih godina prošlog stoljeća, kad su RAND korporacija i Američko ratno zrakoplovstvo (ustanove koje je podupirao Pentagon) pokrenuli raskošan program financiranja istraživanja u području matematičke ekonomije. Razlog je bio u tome što su vojni stručnjaci držali da bi teorija igara i druga matematička pomagala mogla biti važna za nacionalnu obranu" (174. str.). Veliku većinu novca dobilo je osam velikih sveučilišta – California, Harvard, Princeton, Columbia, Stanford, Chicago, Yale i M.I.T. Ona su rado promijenila programsku orijentaciju svojih ekonomskih fakulteta kako bi bila sigurna da će trajno dobivati respektabilna financijska sredstva. Usto, više od tisuću ekonomista koje su od kraja šezdesetih zapošljavali Međunarodni monetarni fond i Svjetska banka, "prošlo je kroz indoktrinaciju Velike Osmorice" (174. str.). Autori smatraju da je to osnovni uzrok što je u tri desetljeća 20. stoljeća i na početku novoga tisućljeća neoliberalizam kao ekonomska doktrina ovladao cijelim svijetom. "Sve što vam treba jesu tržišta... To je središnja ideja neoliberalizma" citiraju autori E. Fullbrooka (175. str.).[3]

Autori smatraju da suvremeni svijet obilježavaju mnogi izazovi, a najvažniji od njih je:

Četverostruka konvergencija i njezine posljedice

1. Eksponencijalni rast klimatskih promjena, koje je izazvao čovjek, planetarna je pojava.

2. Kraj jeftine energije izaziva dramatične posljedice za čovječanstvo.

3. Temeljito iscrpljivanje ključnih resursa, bitnih za ljudsko blagostanje i proizvodnju, jesu: pitka voda, bioraznolikost, šume, ribolovna područja, priroda, tlo, koraljni grebeni, te većina lokalnih, regionalnih i globalnih javnih dobara.

4. Divovski mjehur špekulacija, 50 puta je veći od stvarnog gospodarstva (135. str.).

Osnovni su uzroci navedene konvergencije, dominantan ekonomski model koji potiče brz gospodarski rast po svaku cijenu, te izaziva pohlepu na korporacijskoj razini i prigrabljivanje bogatstva; nekontroliranu potrošnju fosilnih goriva radi zadovoljavanja nekontroliranoga gospodarskog rasta; promicanje potrošačkoga ponašanja i rasipanja, općenito, kao načina ostvarivanja ljudske sreće; uništavanje tradicionalnih kultura nametanjem industrijskih modela konvencionalne ekonomije; zanemarivanje planetarnih ograničenja u vezi s dostupnošću resursa, potrošnjom, te proizvodnjom i preradom otpada; prenapučenost – rast stanovništva će premašiti razinu do koje to Zemlja može podnijeti.

Ekološke posljedice navedenih pojava mogle bi dosegnuti nezabilježeno visoku razinu. Klimatski kaos i globalno zagrijavanje imaju kao posljedicu gubitak velikoga dijela plodne zemlje, oluje, rast razine mora, masovna preseljenja stanovništva, širenje pustinja, te posebice, u siromašnim zemljama, gospodarske i socijalne probleme. Nedostatak pitke vode, poljodjelskih površina i biološke raznolikosti ukazuje na mogućnost gubitka 50 posto planetarnih biljnih i životinjskih vrsta do kraja tekućega stoljeća.

Četverostruka konvergencija suvremenoga svijeta utjecala je i na pojavu globalne krize iz 2008. godine. Ona je strukturna "kriza (čovjeka, društva, države, op. a.), čovječanstva"

[2] "slam, sirotinjski dio grada, prljava, zabita uličica loše reputacije" (Hrvatski encikl. rječnik, sv. 10, 2004:49).

[3] Fullbrook, 'Economics and Neoliberalism', u: Edward Fullbrook (2009), 'Toxic Textbooks'. U: Jack Reardon (ur.), *The Handbook of Pluralist Economic Education,* Routledge, London i New York (207. str.).

(136. str.). Neki su njezini uzroci – tajno vladanje, pohlepa, korupcija, individualni i kolektivni konformizam, cinizam...; a u tranzicijskim zemljama i kriminalna privatizacija. U sljedećoj fusnoti navodimo šest mitova koji učvršćuju naprijed navedeni dominantni ekonomski model vrijednosti.[4] O svakom od tih mitova može se raspravljati 'za' i 'protiv'. I nakon svake takve intervencije, može slijediti, ono 'ali'. Joseph Stiglitz, dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju (2001.), kaže: "Nažalost, dosad su odgovorni za upravljanje globalizacijom hvalili njezine pozitivne učinke, ali nisu pokazali dovoljno razumijevanja za negativne posljedice koje ugrožavaju kulturni identitet i vrijednosti.[5] To nas iznenađuje, budući da i u samim razvijenim zemljama postoji svijest o tim problemima" (Stiglitz, 2004:272)

Stiglitz primjećuje da "zemlje u razvoju moraju same preuzeti odgovornost za svoje blagostanje. Proračunima mogu upravljati tako da žive u skladu sa svojim mogućnostima, koliko god da je to skromno, i da ukinu protekcionističke prepreke... Što je najvažnije, zemljama u razvoju potrebne su učinkovite vlade koje imaju snažno i nezavisno sudstvo, demokratsku odgovornost, otvorenost i transparentnost i koje nisu opterećene korupcijom koja je ugušila učinkovitost javnog sektora, te rast (razvoj, op. a.) privatnog sektora... Svrha razvoja je pretvorba društva, poboljšanje životnih uvjeta siromašnih, davanje jednakih mogućnosti svima da... zadovolje svoje zdravstvene i obrazovne potrebe (te ostale osnovne ljudske potrebe, a onda i potrebe višega društvenog standarda, op. a.)" (Stiglitz, 2004:276-277).[6]

Jesu li moguće alternative naprijed navedenim mitovima? Je li moguć prijelaz s modela rada, proizvodnje i djelovanja koji se temelji na pohlepi, nelojalnoj konkurenciji i isključivosti na model rada, proizvodnje i djelovanja koji se temelji na solidarnosti, lojalnoj konkurenciji, suradnji i suosjećanju? Bez sumnje nužna je nova ekonomija koja bi prevladavala manjkavosti dominantnoga modela postojeće ekonomije. Što je tome prepreka? Max Neef kaže: "Dosegli smo točku u evoluciji kada znamo mnogo, a razumijemo vrlo malo. Nikada u ljudskoj povijesti nije postojala takva akumulacija znanja kao zadnjih sto godina... Poanta je da znanje samo po sebi nije dovoljno, manjka nam razumijevanje. Recimo da ste prostudirali sve, s teološkog, antropološkog, biološkog pa čak i biokemijskog polazišta, o ljudskom fenomenu koji se zove ljubav i pretpostavite da znate sve. Međutim, dok se ne zaljubite, ljubav ne možete razumjeti, što znači da možete razumjeti samo ono čega postanete (aktivni, op. a.) dio" (Goodman, 2010).

Autori novu ekonomiju nazivaju "ekonomijom po mjeri čovjeka" ili "humanom ekonomijom za 21. stoljeće"[7]. Termin "po mjeri čovjeka" često se doima istrošenim. Do sada je to, najčešće bilo "po mjeri cinično bogatoga i moćnoga čovjeka i njegovih oligarhija" – "socijalizam po mjeri čovjeka", pa "narodni kapitalizam", pa "društvo blagostanja"...

"Istina je", kažu autori, "da se javljaju alternativne škole mišljenja – od postkejnzijanske do evolucijske i ponašajne (behaviorističke) ekonomije, institucionalne ekonomije, ekološke ekonomije i ekonofizike – ali one još nisu dovljno razvijene da bi mogle postati definitivna alternativa neoliberalizmu (kao socijaldarvinizmu, op.a.)" (144. str.). Načela ekonomije "po mjeri čovjeka", prema autorima ove knjige, jesu:

1. "Gospodarstvo mora služiti ljudima, a ne ljudi gospodarstvu.

2. Razvoj se tiče ljudi, a ne predmeta. (Razvoj se tiče i ljudi i predmeta. Razvoj je novi kvalitet u postojanju i životu bilo kojega bića op. a.).[8]

3. Rast nije isto što i razvoj, a za razvoj nije nužno potreban rast.[9]

4. Nikakvo gospodarstvo nije moguće, ako ne postoje usluge ekosustava.

5. Gospodarstvo je podsustav većeg, ali ograničenog sustava, biosfere, zato nije moguć trajan rast" (144. str.).

Temeljno vrijednosno načelo za svih pet navedenih načela, glasi: "Nikakav ekonomski interes, ni u kakvim okolnostima, ne može nadmašiti poštovanje (svih oblika, op. a.) života" (144. str.). Kako ostvariti humaniju ekonomiju?

U ovom dijelu teksta pokušat ćemo razmotriti projekte koji zajedno čine alternativni model razvoja: od znanja prema razumijevanju, od dna prema vrhu – od sela prema globalnom poretku.[10] Unatoč respektabilnome broju takvih primjera, "općenito se smatra kako im je važnost anegdotna" (179.

---

4 Mit 1: «'Globalizacija je jedini učinkovit put u razvoj'; Mit 2: 'Čvršća integracija u svjetsko gospodarstvo ima povoljan učinak na siromahe'; Mit 3: 'Svijet će se najbrže obogatiti uz pomoć komparativnih prednosti'; Mit 4: 'Širenje globalizacije znači više radnih mjesta'; Mit 5: 'Svjetska trgovinska organizacija je demokratska i odgovorna'; Mit 6: 'Globalizacija je neizbježna'» (137.-143. str.).

5 "Važna iznimka je Jim Wolfensohn koji se u Svjetskoj banci zauzimao za kulturne inicijative" (Stiglitz, 2004:292).

6 "Cilj razvoja nije da se u zemlju dovedu Prada i Benetton, Ralph Lauren ili Louis Vuitton na zadovoljstvo gradskih bogataša, dok siromašni u ruralnim predjelima i dalje žive bijedno. To što se u robnoj kući u Moskvi mogu kupiti Guccijeve torbice, ne znači da je Rusija postala tržišno gospodarstvo" (Stiglitz, 2004:276).

7 "Parametri ekonomije po mjeri čovjeka mogli bi uključivati sljedeće: 1. Upotreba lokalne valute kako bi novac kolao i upotrebljavao se koliko god je moguće u području iz kojega je potekao. Ekonomskim modelima se može pokazati kako novac može stvoriti znatan gospodarski zamah ako cirkulira barem pet puta na svome području. 2. Proizvodnju robe i usluga što je više moguće na lokalnoj i regionalnoj razini kako bi potrošnja bila što bliža tržištu. 3. Zaštitu lokalnog gospodarstva putem kvota i carina. 4. Lokalnu suradnju kako bi se izbjegli monopoli. 5. Ekološke poreze na energiju, onečišćenje i ostale negativne aspekte. Danas postoje porezi na ono što je dobro, a ne na ono što je 'loše'. 6. Veću demokratsku odlučnost u postizanju učinkovitosti i ravnopravnosti u prijelazu na lokalne razine gospodarstva" (str. 143.).

8 "Rázvoj 1.a. poprimanje sve savršenijih, potpunijih i bolje prilagođenih oblika kod pojava i stvari koje se s vremenom usavršavaju" (*Hrvatski enciklopedijski rječnik*, sv. 9, 2004:134). "Razvoj ne uključuje samo progresiju u nastajanju sistema već i progresiju njegova nestajanja, dekadencije i dezintegracije" (Bosanac at al., 1977:532).

9 Manfred Max-Neef i neke njegove kolege s kojima je surađivao izveli su prije više od 20 godina niz istraživanja alternativnih metoda kojima se točnije procjenjuje kvaliteta života u različitim zemljama. Temeljem rezultata tih istraživanja predložili su "hipotezu o graničnom pragu", koja glasi: "U svakom društvu postoji razdoblje u kojemu gospodarski rast pridonosi poboljšanje kvalitete života, ali samo do određene mjere, do graničnog praga, nakon čega, ako se nastavlja gospodarski rast, kvaliteta života počinje opadati" (152. str.).

str.). Paul Hawken, ovako opisuje tu situaciju:[11] "Pokreti... imaju sljedbenike. Ovaj pokret, međutim, ne odgovara standardnom modelu jer je raspršen, nedovršen i strastveno neovisan. Nema ni manifest ni doktrinu, nikakav vrhunski autoritet na koji bi se oslanjao. Poprima svoj oblik u učionicama, poljima, šumama, selima, tvornicama, pustinjama, ribnjacima, sirotinjskim četvrtima – čak i u otmjenim njujorškim hotelima. ...ističe se i po tome što se postupno pojavljuje kao globalni humanitarni pokret, uzdižući se od dna prema vrhu" (179. str.). (...). "Mnogi izvan tog pokreta tvrde kako je on nemoćan, ali ta procjena ne zaustavlja rast (i razvoj, op. a.) pokreta" (180. str.). "Ono pak što jest očigledno, vrlo je uvjerljivo: radi se o usklađenim, vitalnim, spontano organiziranim skupinama koje obuhvaćaju desetke milijuna ljudi odanih (održivo razvojnoj, op. a.) promjeni" (180. str.).

Možemo kazati da živimo u dva usporedna svijeta. U jednom prevladava iskrivljena politika, otvoreno i prikriveno nasilje, pohlepa i moć manjine; u drugome – orijentacija na jednakost, solidarnost, poštovanje života i bolji život za sve. Potonji svijet "nema sve u svojim rukama, ali raste i širi se kao nezaustavljiv podzemni (nevidljivi, op. a.) pokret civilnog društva" (181. str.). Unatoč tome što je prvospomenuti svijet sveprisutan i ima golemu moć, zbog svoje krutosti, dogmatizma i sve većeg obožavanja idola pohlepnoga politeizma, on je ranjiv i neodrživ, što se prepoznaje u sve dubljim krizama na nacionalnoj i globalnoj razini. "Nasuprot tome, drugome se svijetu, zbog njegove raspršenosti, raznolikosti, strastvene neovisnosti i kaotičnog ustroja, ne može odrubiti glava niti se on može raspasti" (181. str.). Vrijeme će pokazati hoće li tako i biti.

Posvuda se javljaju odgovori: na povećanje nejednakosti između bogatih i siromašnih, na ekološke katastrofe i njihove posljedice, na manipuliranje demokracijom i ljudskim pravima.

Mnogi su se projekti alternativnoga razvoja – *Od sela prema globalnom poretku* održali i dalje se razvijaju. Razmotrit ćemo dva takva projekta: *Seljačku razvojnu udrugu* i *Eko-općine*.

Uspješni projekti alternativne (humanije) ekonomije

Jezero La Cocha je u južnoj kolumbijskoj pokrajini Narino, u blizini granice s Ekvadorom. Okruženo je mnoštvom malih farmi i seljačkih posjeda. Oduvijek je glavna gospodarska djelatnost ondje bilo iskorištavanje šuma za proizvodnju drvenog ugljena. Kad se potkraj osamdesetih godina prošloga stoljeća skupina poljodjelaca upoznala s načelima razvoja "po mjeri čovjka" i uvjerila da krčenje šuma počinje imati katastrofalne posljedice, "pokrenula je inicijativu za organiziranje zajednice u skladu s alternativnim oblicima stvaranja dohotka. Godine 1991. iz toga je nastala udruga nazvana Minga Asoyarcocha. Ona je obznanila da svi njezini posjedi čine Privatni prirodni rezervat civilnoga društva. To je do tada u Kolumbiji bila nepoznata pojava. Prostor od 4000 hektara zemlje postao je zaštićena površina, a obuhvaćao je močvare, kišne šume umjerenoga pojasa i područja velike biološke raznolikosti (184. str.). Minga je imala utjecaja i na regionalnoj i na nacionalnoj razini.

U Mingi su se pokretali obrazovni programi za promicanje socijalnih, ekonomskih, političkih i kulturnih načela, temeljem poštovanja svih oblika života, održivoga iskorištavanja prirode i razvoja po mjeri čovjeka za sve članove zajednice. Na takvim prostorima obavljale su se "interdisciplinarne djelatnosti i istraživanja u područjima biološke raznolikosti, ekologije, agroekologije i održivog iskorištavanja prirodnih resursa" (184.-185. str.). Sve se temeljilo na izravnoj demokraciji. "Obiteljski prihod članova Minge porastao je 2,77 puta iznad regionalnog prosjeka, te 1,8 puta iznad iznad nacionalnog prosjeka. ...prije su proizvodili oko 40 posto, a sad proizvode 83 posto hrane za svoje potrebe. Potpuno su prestali upotrebljavati kemikalije pa su svi poljodjelski proizvodi biološki uzgojeni. ...Kao rezultat inicijativa za pošumljavanje i regeneraciju koje su pokrenuli članovi Minge, olakšano je kretanje ptica selica, što se može primijetiti po porastu broja i vrste ptica" (185. str.). To je pobudilo veliko zanimanje pripadnika udruge – odraslih i djece koji proučavaju zastupljenost vrsta, način njihove prehrane, te pravce seoba većine ptica koje se pojavljuju u tom području. U pokrajini Narino osnovane su još tri udruge Minga koje slijede ista načela, pa su se ujedinile u Seljački razvojnu udrugu (ADC); (185. str.).[12] Svi njezini proizvodni projekti i ostale inicijative poduzimaju se u skladu s ekološkim, zemljopisnim i kulturnim obilježjima u različitim područjima. Sve se postiže dobrovoljnim radom različitih aktivnih skupina, kao što su Mreže prirodnih rezervata, Obnovitelja tla, Komunikatora zajednice, Žena u akciji, Agroekoloških proizvođača i Sociokulturne skupine. Koncepcija samodostatnosti što je promiče ADC pretežito se temelji na interesima (vrijednostima općega dobra, op. a.) koje povezuju različite naraštaje.

"Iz toga je proistekla, vjerojatno najljepša inicijativa te organizacije – Program nasljednika Planeta – cilj koje je stvaranje prostora u kojemu bi djeca i mladež imali priliku razvijati svoje sposobnosti i vještine u području umjetnosti, kulture, obrta, zaštite okoliša i igre; pri čemu im se omogućuje da donose etički utemeljene odluke i postanu istinski kreatori vlastitog života. U trenutku dok ovo pišemo program obuhvaća 512 djece i mladih ljudi koji su povezani u pet različitih skupina, koje se nazivaju Prijatelji prirode, Tukani, Orhideja, Gualmaventura i Zeleni život" . Temeljno načelo koje promiče zajednica je, "kako to oni nazivaju 'dijalog znanja' što je rezultat spoznaje koliko su važne tradicionalne kulturne, duhovne i organizacijske vrijednosti seljaka, obezvrijeđene modernim metodama i stavovima. Na taj način oni neprestа-

[10] "*From the Village to a Global Order/Od sela do globalnoga poretka*, bio je program koji je pokrenula Švedska zaklada Dag Hammarskjőld početkom osamdesetih (godina prošloga stoljeća, op. a.), pod čijim su pokroviteljstvom nastale teorije o razvoju po mjeri čovjeka i o temeljnim ljudskim potrebama" (207. str.).

[11] Paul Hawken (2007), *Blessed Unrest:how the largest movement in the World came into being and why no one saw it coming.* Viking Press, New York (207. str.).

[12] "ADC, španjolski'Asociación de Desarrollo Campesino'" (207. str.).

no nastoje oživjeti i štovati mudrosti svojih predaka. ADC je postao izvanredan primjer uspješnog održivog razvoja koji kreće iz osnovice te promiče samodostatnost, duh zajednice i sklad s prirodom. Projekt ADC-a pod nazivom 'Promicanje raznolikosti kolumbijskog jugoistoka, alternativa očuvanju okoliša i blagostanja prema načelima razvoja po mjeri čovjeka', dobio je 2007. Nacionalnu nagradu za zaštitu okoliša, Plavi planet" (186. str.).

U svrhu promicanja dijaloga i razmjene iskustava, ADC je od devedesetih godina organizirao tri međunarodna seminara. "Na onome 1996., sudjelovalo je 200 ljudi iz 14 zemalja, 1998., 280 ljudi iz 11 zemalja, i 2010. godine 250 ljudi uglavnom iz latinoameričkih zemalja" (186. str.). U mnogim se seoskim područjima Latinske Amerike slijedi primjer ADC-a. Drugi su primjer razvojnoga iskustva od dna prema vrhu: Eko-općine. Općina Övertornea, gradić sa 6.000 stanovnika u sjevernoj Švedskoj bila je teško pogođena gospodarskom recesijom 1980. godine. "Nezaposlenost je narasla na 20 posto, zbog čega je gradić izgubio četvrtinu svog pučanstva u usporedbi sa stanjem 30 godina ranije. Većina je stručnjaka predviđala kako je tom području suđeno da odumre. Činilo se da nema rješenja i ljudi su bili pogođeni malodušjem i nedostatkom međusobnog povjerenja. Tada su gradske vlasti odlučile istražiti druge mogućnosti razvoja" (188. str.).

Nordijski slučaj

One su se, zajedno sa članovima općine, obvezale stvoriti proces razvoja u skladu s prirodom. Odlučili su se za sinergijski odnos ljudi, društva i prirode od kojega bi svi imali koristi. Prevladalo je shvaćanje da će ekološka vrijednosna orijentacija i ulaganje imati povoljan gospodarski učinak. Općina Övertornea, kako bi izričito obilježila svoju vrijednosnu orijentaciju i recepciju, počela se nazivati 'eko-općinom' (188. str.). O tome Torbjörn Lahti kaže:

"Övertornea je počela raspravljati o idejama poput animiranja ljudi, pristupa od dna prema vrhu u općinskom planiranju, suradnje u razvoju općine, suradnje među različitim odjelima i granama gospodarstva, ulaganja u lokalnu kulturu i uzimanja u obzir lokalnih neslužbenih gospodarskih djelatnosti, te primjenjivati takve ideje. One su bile strane u konvencionalnom gradskom i općinskom planiranju u Švedskoj" (188. str.). Rezultati su bili impresivni, iako regionalne i nacionalne vlasti nisu shvaćale zašto je to tako.

Ključ uspjeha bilo je masovno sudjelovanje stanovnika zajednice u tim djelatnostima, jer su stvarali grad kakav žele. Lahti o tome nastavlja: "U šest godina nakon te odluke u Övertorneaji je otvoreno 200 novih malih uspješnih poduzeća. U te nove projekte spadaju biološko poljodjelstvo, pčelarstvo, ribnjaci, štedljivo gospodarenje i eko-turizam. Više od 600 građana sudjelovalo je u posebnim studijskim skupinama o pitanjima regionalnog razvoja u budućnosti. Iz tih studijskih skupina proizašle su udruge za razvoj sela koje su na sebe preuzele formuliranje i razvoj novih ideja. Ekološka perspektiva izbila je u prvi plan kroz ulaganja lokalnih vlasti u razvoj pokrajinskih kapaciteta za zagrijavanje na pogon biogorivom, razvoj ekološkog poljodjelstva putem obrazovanja seljaka i poticanja kupnje biološke hrane u gradovima, uspostavu 'zdravog doma' i gradnju eko-sela kako bi se privukle nove obitelji" (189. str.).[13]

Vijest o preporodu Övertorneje proširila se Švedskom nakon nekoliko godina. "Dijelom nadahnut obnovom toga gradića, nastao je nacionalni pokret od 3300 sličnih organizacija za seoski razvoj, u kojima su tisuće seoskih stanovnika počele sudjelovati u razvoju svojih zajednica, onako kako su željeli" (189. str.). Slični lokalni eko-projekti pokrenuti su početkom devedesetih godina 20. stoljeća u Norveškoj, Danskoj i Finskoj. Udružena nordijska eko-zajednica pojavila se u Riju na Sastanku na vrhu o održivome razvoju koju su organizirali Ujedinjeni narodi 1992. godine (189. str.). Ako se tako uspjelo u zemljama Latinske Amerike i nordijskim zemljama, je li moguće, barem selektivno, primijeniti iskustvo projekata Seljačka razvojna udruga i Eko-općina, primjerice, u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, te na cijelom području koje se naziva Zapadni Balkan?

"Svijet je naviknut na činjenicu da nikad nema dovoljno za one koji nemaju ništa, ali uvijek ima dovoljno za one koji imaju sve" (134. str.)... Nema dovoljno sredstava za prevladavanje siromaštva i bijede, a uvijek je bilo dovoljno sredstava za zadovoljavanje moću i pohlepom ostrašćenih *homo duplexa* – pojedinaca, oligarhija, špekulanata, na nacionalnoj i globalnoj razini. Posljedica je takve stvarnosti i nevidljiva/tiha *homicidomanija* – nevidljivo/tiho ubijanje ljudi.

Početni su koraci prevladavanja takva zastrašujućeg stanja čovječanstva na lokalnoj, regionalnoj i globalnoj razini u promjeni našega vrijednosnog sustava i vraćanju niskoentropijskim načinima proizvodnje, potrošnje i djelovanja. Sve to zahtijeva recepciju holističkoga nazora na svijet – novoga životnog stila s prospektivno odgovornim ekosocijalnim tržišnim gopodarstvom, utemeljenim na senzibiliziranom modelu holističke ekološke kulture, uključujući i ekologizaciju svih oblika društvene svijesti cijele populacije pojedine zemlje. ■

[13] Sarah James i Torbjörn Lahti (2004), *The Natural Step for Communities*: *How Cities and Towns can Change to Sustainable Practices*, New Society Publishers, Gabriola Island, Kanada (207. str.).

LITERATURA

Russell, Bertrand (2005): *Mudrost Zapada,* Split, Marjan tisak.

Bosanac, Milan et al. (1977): *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*, Zagreb, Informator.

Goodman, Amy (2010): *Ekonomija bosih nogu*, intervju s Manfredom Max-Neefom, dostupno na: (http://www.h-alter.org/vijesti/svijet/ekonomija-bosih-nogu/print:true), pristup: 29. ožujka 2011.

Hrvatski enciklopedijski rječnik, sv. 3 (2004), Zagreb, EPH:Novi Liber.

Hrvatski enciklopedijski rječnik, sv. 9 (2004), Zagreb, EPH:Novi Liber.

Hrvatski enciklopedijski rječnik, sv. 10 (2004), Zagreb, EPH:Novi Liber.

Stiglitz, E. Joseph (2004): *Globalizacija i dvojbe koje izaziva*, prvo izdanje, Zagreb, Algoritam.

SVJETSKI TOKOVI

Rastuća nejednakost

Jedan posto najbogatijih ljudi na svijetu svakim danom postaju sve bogatiji, budući da drže oko 48 posto cjelokupnog globalnog bogatstva, ako je suditi prema izvještaju Istraživačkog instituta švicarske banke Credit Suisse.

OVAJ IZVJEŠTAJ, prema kome je ukupno globalno bogatstvo poraslo na novi rekord od 263.000 milijardi dolara, dvostruko više u odnosu na 117.000 milijardi dolara iz 2000. godine, pokazuje da je Britanija jedina zemlja unutar Grupe sedam (G7) koja je u 21. vijeku registrirala rastuću nejednakost, piše londonski *Guardian*. Rezultati ovog istraživanja temelje se na izvještaju humanitarne organizacije Oxfam, koji je početkom godine pokazao da 85 najbogatijih ljudi na svijetu posjeduje zajedničko bogatstvo od 1.000 milijardi funti, odnosno isto onoliko koliko posjeduje 3,5 milijardi najsiromašnijih na svijetu. Pojedincu je potrebno samo 3.650 dolara da bi se našao među polovinom najbogatijih građana svijeta, preko 77.000 dolara da bi se našao među 10 posto najbogatijih na svijetu, a 798.000 dolara kako bi našao u tom jednom postotku, pokazao je "Izvještaj o svjetskom bogatstvu 2014". Rast bogatstva u proteklih godinu dana od 20,1 bilijun dolara je najveći registrirani rast od 2007. godine, dok je bogatstvo u Sjedinjenim Američkim Državama u protekloj godini poraslo za čak 12,3 bilijuna dolara. Rast bogatstva u proteklih godinu dana od 20,1 bilijun dolara je najveći registrirani rast od 2007. godine, dok je bogatstvo u Sjedinjenim Američkim Državama u protekloj godini poraslo za 12,3 bilijuna dolara. Iza SAD slijedi Japan, dok je Kina izbila na treću poziciju s najviše svojih ljudi među deset posto najbogatijih na svijetu.

Brisel ne odustaje od "Južnog toka"

Evropska komisija nastavit će razgovore o plinovodu "Južni tok", bez obzira na najavu Rusije da zaustavlja taj projekt, izjavio je 2. prosinca Maroš Šefčovič, potpredsjednik Evropske komisije za energetiku.

ŠEFČOVIČ JE NAVEO da se o gradnji "Južnog toka" redovno raspravlja između relevantnih zemalja članica i Komisije, koja je do sada bila domaćin nekoliko sastanaka sa ciljem da se za ovaj projekt nađe rješenje u skladu sa propisima EU, kaže se u saopćenju, prenose 3. prosinca Nezavisne novine. On je dodao da je stalno promjenjiva energetska slika u EU još jedan razlog za Uniju da izgradi "održivu energetsku zajednicu, sa klimatskom politikom u kojoj se planira budućnost".

Ruski predsjednik Vladimir Putin dan ranije je u Ankari rekao da je Rusija primorana povući se iz projekta "Južni tok" jer EU nije htjela podržati izgradnju plinovoda. Glasnogovornica Evropske komisije Ana-Kaisa Itkonen rekla je u Briselu da se stav EU prema "Južnom toku" nije promijenio i da se moraju graditi plinovodi u Evropi koji će raditi u skladu sa propisima EU. Inače procjena tvrtke South Stream transport govori da bi obustava Južnog toka značila netto gubitak od 2,5 milijardi eura za evropske tvrtke, dok bi japanske izgubile narudžbe od 320 milijuna eura, javio je Itar Tass.

Međutim, Maroš Šefčovič je izjavio 18. studenoga da Europska unija ne vidi dodatnu vrijednost za Evropu u planiranom plinovodu Južni tok preko Balkana jer je to plin iz istog, ruskog izvora. Šefčovič je upozorio i da u EU nije moguće realizirati tako značajan projekt da se pri tome ne poštuje evropska legislativa. Uz pozive za diversifikaciju izvora plina i veću štednju energije, Šefčovič traži i da se razmotri mogućnost da EU zajedno nabavlja plin, kao grupa, s obzirom da je veliki kupac koji na vrijeme plaća račune. Prije toga protiv Južnog toka kao projekta koji nije u interesu ni Slovačke, preko koje prolazi tranzit ruskog plina iz Ukrajine plinovodom Družba, ni Ukrajine, izjasnili su se u Bratislavi predsjednik Ukrajine Petro Porošenko i šef slovačke diplomacije Miroslav Lajčak.

Junckerov plan 300 milijardi eura

Predsjednik Evropske komisije Jean-Claude Juncker predstavio je u drugoj polovici studenoga 300 milijardi eura težak plan za poticanje investicija i rasta u Uniji.

EVROPSKE VOĐE će prvu priliku za njegovo usvajanje imati na sastanku 18. i 19. prosinca. Iako je tokom predsjedničke kampanje Junckerov plan pozdravljen kao dobrodošla "šok terapija" i "revolucija", alternative nude i evropski liberali i socijalisti. Socijalisti predlažu vlastitu skicu za poticanje posrnulih evropskih privreda s ukupnim investicijama od 700 milijardi eura, a temelje ga na tri modaliteta za mobiliziranje i prikupljanje sredstava. Prva dva modaliteta kojima namjeravaju namaknuti novac za investicije su tradicionalna i odgovaraju planu Junckera. Riječ je o novcu iz Evropskog mehanizma za stabilnost (ESM), koji je uspostavljen tokom krize u svrhu financiranja članica koje su izgubile povjerenje stranih investitora ili pristup tržištima kapitala. Prema pisanju *EurActiva*, socijalisti procjenjuju da bi se u svrhu investiranja iz ESM-a moglo povući oko 150 milijardi eura. Drugi tradicionalni modalitet podrazumijeva korištenje profita i dividendi koje ostvaruje Evropska investicijska banka od 150 milijardi eura. U oba slučaja se očekuje da će ulaganje javnog

novca privući i privatni kapital, iako su detalji o omjeru privatnog i javnog novca u ovom trenutku predmet (želja i) nagađanja. Treći način temelji se na ideji da kapital ponude zemlje članice. Hipotetska nacionalna davanja bila bi isključena iz izračuna javnog duga i deficita, a uparena s privatnim novcem trebala bi osigurati dodatnih 400 milijardi eura.

Evropski liberali koji su također predstavili plan za poticanje rasta koji za 400 milijardi eura nadmašuje Junckerov osudili su netradicionalan način financiranja. Guy Verhofstadt (ALDE) je u priopćenju napisao da mu je drago da i socijalisti traže više novca od konzervativaca, ali da je "veliki problem" treći dio njihova plana jer podrazumijeva stvaranje novog duga. On je ocijenio da plan o prikupljanju novca od zemalja članica, čak i ako bude izostavljen iz izračuna proračuna, predstavlja kontradikciju *Paktu o rastu i stabilnosti* i da je riječ o "samozavaravanju". Plan liberala, koji također ima tri stupa i traži 700 milijardi eura za investicije, temelji se na privlačenju privatnih investicija kao kolaterala kojeg bi ponudile isključivo članice EU kojima to odobri Komisija. Drugi stup "liberalnog plana" je porezno rasterećivanje domaćinstava, malih i srednjih poduzetnika, a treći zakonski paketi sa svrhom uklanjanja administrativnih i birokratskih prepreka na putu poduzetnika te integracija i objedinjivanje europskih energetskih i digitalnih tržišta. Uočljivo je da svi odbijaju ponovno potegnuti ulogu Evropske Centralne banke koja za razliku od mnogih središnjih banaka ima "skroman" mandat čijoj se izmjeni, koja bi otvorila put lakom i bezbolnom financiranju putem euro-obveznica i/ili kvantitativnog olakšanja protive Nijemci.

Pad cijena nafte

Cijena kuvajtske nafte je od junskog vrhunca, kada je bila na 109 dolara za barel, opala za više od 37 dolara – na 71,40 dolara za barel. Kuvajt je upozorio da članice OPEC-a moraju reagirati kako bi se zaustavio "oštar pad" cijena nafte na svjetskom tržištu.

TRENUTNA CIJENA sirove nafte u svijetu je na najnižem nivou u posljednje četiri godine, prenio je 17. studenoga AFP. Nafta u kuvajtskom godišnjem prihodu ima udio od 94 posto. Među predviđenim mjerama su i konzultacije s drugim članicama OPEC-a da bi bila pronađena "najbolja rješenja za podršku cijenama nafte i očuvanje interesa svih strana". Sastanak predstavnika 12-članog OPEC-a, koji u globalnoj proizvodnji nafte učestvuje s jednom trećinom, održan je 27. studenog u Beču i završio bez dogovora o smanjenju proizvodnih kvota, na inzistiranje S. Arabije.

U takvoj atmosferi, novi indonezijski predsjednik Joko Widodo objavio je naciji da gorivo od 19. studenoga poskupljuje za 30 posto, a to spektakularno poskupljenje provest će se smanjenjem javnih subvencija kako bi se novac uložio u nužno potrebnu infrastrukturu. Neki ekonomisti odavna zagovaraju radikalno poskupljenje goriva kako bi se više ulagalo u infrastrukturu koja je očajnički potrebna toj zemlji koja počiva na 17.000 otoka i otočića. Nepopularna mjera trebala bi potaknuti rast koji iznosi 5,12 posto i najniži je u zadnjih pet godina. Subvencije za gorivo čine 18 posto indonezijskog gospodarstva, prvog po snazi u jugoistočnoj Aziji. No, gorivo je povijesno vrlo osjetljivo pitanje i u prošlosti je rast cijena izazivao masovne demonstracije i podjele unutar vladajućih koalicija.Mjere su bile kritizirane i zato jer su bogati i siromašni uživali jednake subvencije u zemlji u kojoj 40 posto stanovnika živi s manje od dva dolara na dan.

Ovo povećanje cijene goriva dešava se kada je cijena nafte pala s lipanjskih 109 na 75 USD i to u zemlji OPEC-a. Reuters je ranije izračunao da pad cijena nafte može zaustaviti inflaciju, smanjiti potrebu za kvanititativnim olakšanjima (čitaj: štampanjem novca) Evropske centralne banke što su tražili Italija i Francuska, a čemu se protivi Njemačka i doprinijeti povećanju osobne potrošnje te povećati rast BDP-a.

Posljednja u nizu mjera za reformu bankovnog sektora

Najveće svjetske banke trebale bi imati određenu količinu obveznica kao osiguranje u slučaju poremećaja u poslovanju, čime bi se izbjeglo spašavanje na račun poreznih obveznika.

RIJEČ JE O PRIJEDLOGU Odbora za financijsku stabilnost (FSB) skupine G20 – najvećih svjetskih gospodarstava od 9. studenog. To je posljednja u nizu mjera za reformu bankovnog sektora, nakon što su zbog financijske krize, porezni obveznici bili prisiljeni spašavati banke koje su se našle u problemima. FSB je predložio da bi globalne banke poput Goldman Sachsa ili HSBC-a trebale imati dodatni "osigurač" u vidu portfelja obveznica ili dionica u visini od 16 do 20% njihove rizične imovine, koji bi se mogao iskoristiti za financiranje u slučaju pojave problema. Nova pravila odnosila bi se na trideset banaka, a stupila bi na snagu u siječnju 2019. godine.

Topčiderska štamparija kao uzor

"Nova vlada u Japanu ne krije namjeru, zaposliti tiskarske strojeve svoje nacionalne banke. U tome vidi jedini izlaz iz deflacije koja joj prijeti i način kako da pomogne svojim izvoznicima.

JEFTINIJI JEN znači i jeftinije proizvode Sonya ili Toyote, što se u ovom trenutku čini važnijim nego brinuti o ušteda-

ma koje će tako postati manje vrijedne", piše u analizi Deutsche Welle-a o namjeri Japana i SAD da namjerno oslabe svoje valute i tako se izvuku iz gospodarske krize. Čvrsta valuta je loša za izvoz, pa da bi savladale gospodarsku krizu, sve više zemalja jednostavno tiska novac – tako da je već riječ o pravom ratu na mjenjačnicama. Jaka nacionalna valuta, u ovakvim uvjetima pogoduje uvoznicima.

Američke Federalne rezerve tiskaju dolare, uz neologizam 'kvantitativno labavljenje' (quantitative easing), umjesto termina inflacija. Još od početka krize Fed nudi novac praktično bez ikakve kamate, kupuje državne obveznice. Evropska centralna banka drži eskontnu stopu na povijesno niskoj razini, masovno kupuje obveznice država koje su u nevoljama i zasipa tržište svježim novcem."Zemlje na jugu Evropske unije zapravo ne bi imale ništa protiv da euro izgubi na svojoj vrijednosti i kako bi već tako roba iz Grčke, Italije ili Španjolske postala jeftinija na svjetskom tržištu", navodi se u analizi.

Nova poplava novca koju priprema Japan bi lako mogla izmaći kontroli jer je japanski državni dug prešao 230 % BDP-a. Bude li Japan dalje pokušao novim dugovima pomoći gospodarstvu, prije ili kasnije će investitori izgubiti povjerenje u državne obveznice Japana", zaključak je analize.

Američke dionice su 23. studenog završile na novim rekordnim razinama, zbog očekivanja da će kineska središnja banka, ako bude potrebno, ići na daljnje snižavanje kamatnih stopa, nakon što su prošlog tjedna iznenadili tržišta prvim smanjenjem kamata. "Kamate se ne režu jednokratno. Ovo bi mogla biti tek prva u nizu odluka o snižavanju kamatnih stopa. Pitanje je samo koliko će takvih poteza biti potrebno, prije nego se pojave rezultati", izjavio je Reuters Brian Battle, direktor trgovanja u Performance Trust Capital Partners. Za Dow Jones i S&P500 to su nove rekordne razine. Spekulacije na burzama ponovo rastu, a novi se krah čeka.

Ekonomski aspekti pothranjenosti

Problem loše ishrane i pothranjenosti koji nadilaze problem gladi u svijetu i pogađaju milijarde ljudi bio je u središtu rada međunarodne konferencije u sjedištu Svjetske organizacije za hranu i poljoprivredu (FAO) u Rimu održane od 19. do 21. studenog.

PREDSTAVNICI 190 zemalja, među kojima stotinjak ministara zdravstva i poljoprivrede te predstavnici brojnih nevladinih udruga i privatnih tvrtki, sudjelovali su na drugoj Međunarodnoj konferenciji o ishrani (ICN2) koju organiziraju FAO i Svjetska zdravstvena organizacija (WHO). "U svijetu je oko 805 milijuna pothranjenih, a 161 milijun djece zbog toga zaostaje u razvoju", rekla je stručnjakinja za ishranu FAO-a Lesli Amoroso, dodajući kako je riječ o globalnom problemu koji zahtijeva koordiniranu akciju u brojnim segmentima. Broj pothranjenih je, ističe Amoroso, prepolovljen u zadnjih dvadeset godina.

Prema podacima ICN-a 1992. u svijetu je bilo više od milijarde pothranjenih, a podaci za 2014. govore o 805 milijuna. No pothranjenost ne znači da su ljudi samo gladni. Naime, dvije milijarde ljudi u svijetu pati od kroničnog nedostatka mikronutrijenata u organizmu, poput vitamina A, joda, željeza, cinka, odnosno ne gladuju zato što nemaju dovoljno hrane, već u organizam ne unose dovoljno hranjivih tvari. Fenomen je u znanosti poznat kao "skrivena glad", a poznato je i da je potreban samo nešto dulji period da osoba umre od posljedica nedostatka vitalnih hranjivih tvari u organizmu. Stručnjak FAO-a Lucca Russo tvrdi da su posljedice neredovite prehrane kod djeteta njegovi češći izostanci iz škole, češće pobolijevanje i manja sposobnost koncentracije i učenja na satu, ali i kod kuće. Također smatra da se u zemljama u kojima poljoprivreda i ribarstvo ovise više o ljudskom radu nego o strojevima, javlja problem ako su mladi pothranjeni. Oni su fizički i intelektualno slabiji kada je o učenju novih tehnika i radu riječ. Procjenjuje se da je cijena pothranjenosti u Etiopiji 16 posto bruto domaćeg proizvoda (BDP) u toj zemlji, šest posto BDP-a u Boliviji i tri do četiri posto u drugim zemljama u kojima stanovništvo ne jede dovoljno ili ne jede redovito.

Kina i 20 azijskih država pokreću novu međunarodnu banku

Kina i 20 azijskih država 23. listopada su potpisale memorandum o razumijevanju za uspostavu nove međunarodne banke za Aziju predvođene Kinom, kojoj se protivi Washington smatrajući je nepotrebnim rivalom etabliranim institucijama kao što je Svjetska banka.

PLANIRAN KAPITAL novih razvojnih banaka, uključujući Novu razvojnu banku zemalja BRICS-a s kapitalom od 50 milijardi dolara, relativno je malen u usporedbi s onim postojećih institucija u svijetu. Kapital Svjetske banke iznosi oko 220 milijardi dolara, a Azijske razvojne banke (ADB) 175 milijardi dolara. Uspostava Azijske banke za infrastrukturna ulaganja (AIIB) odražava nastojanja Kine da ojača ulaganja u regiji, a izraz je i negodovanja zbog dominacije SAD, Japana i Evrope u Svjetskoj banci, Međunarodnom monetarnom fondu (MMF) i Azijskoj razvojnoj banci (ADB).

Novi zajmodavac financirao bi izgradnju cesta, željeznica, elektrana i telekomunikacijskih mreža u Aziji, a uključivao bi regionalne gospodarske sile poput Indije, uz manja ali dinamična gospodarstva poput Singapura, Vijetnama, Filipina i Mongolije. U novom zajmodavcu neće biti partneri SAD, Japan, Južna Koreja i Australija, koje je Kina pozvala da se pridruže članstvu. Kineski predsjednik Xi Jingping predložio je osnivanje takve banke prije godinu dana na

sastanku azijsko-pacifičkih država, a Kina je obećala da će pribaviti većinu, a možda čak i ukupan iznos od 50 milijardi dolara početnog kapitala.

SAD su iskazale protivljenje inicijativi, jer smatraju da bi nova infrastrukturna banka mogla sniziti međunarodne standarde u kreditiranju i raditi protiv postojećih multinacionalnih zajmodavaca tako što bi kod odobravanja zajmova nudila slabije zaštitne mehanizme vezano za okoliš, radnu snagu i ostalo čiji je cilj spriječiti zlouporabe i zaštititi ranjive skupine stanovništva. Kina očekuje da će privatne financijske institucije i drugi igrači pribaviti dodatnih 50 milijardi dolara kapitala za AIIB, premda će i time ukupan kapital i dalje biti znatno niži od onog Azijske razvojne banke.

Nešto prije objavljeno je da kineski bruto društveni proizvod (BDP), prema pokazatelju pariteta kupovne moći (PPP), iznosi 17,632 trilijuna dolara. Američki BDP po istoj metodologiji iznosi 17,416 trilijuna dolara. Kinesko gospodarstvo tako je po prvi put prestiglo konkurentsko američki, objavili su iz MMF-a 8. listopada. Narednih godina taj odnos u korist Kine dodatno će se povećati, predviđaju financijski analitičari. Već iduće godine Kineski BDP iznosit će 19,230 trilijuna dolara, a američki 18,266 trilijuna.

Postignut dogovor o automatskoj razmjeni bankarskih podataka

Ministri financija 28 država članica EU postigli su 14. oktobra dogovor u Luksemburgu da od 2017. godine primjenjuju automatsku razmjenu bankarskih podataka s ciljem borbe protiv utaje poreza.

DRžAVE ČLANICE Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj angažirale su se za pokretanje ove nove norme, po ugledu na američki zakon /Fakta/. Automatska razmjena bankarskih informacija smatra se efikasnim oružjem u borbi protiv utaje poreza, a biće zasnovana na bilateralnim sporazumima zemalja potpisnica. Svih 28 država obavezalo se da zajedno implementiraju taj sistem 2017. godine, osim Austrije, koja je podnijela zahtjev za prolongiranje primjene na godinu dana, zbog tehničkih razloga, prenio je AFP. Među potpisnicima su i članice EU, kao i zemlje poput Lihtenštajna koje drže do bankarske tajne i neki poreski rajevi poput Kajmanskih Otoka i Britanskih Djevičanskih Otoka.

U Berlinu se, također, oko 30 zemalja obavezalo zasebnim sporazumom da će uvesti razmjenu poreskih informacija 2018. godine. Među njima su Austrija i Švajcarska, zemlje koje "žive" od banarske tajne, kao i financijska središta poput Bahama i Ujedinjenih Arapskih Emirata. Više od osamdeset zemalja je 29. oktobra u Berlinu podržalo uspostavljanje automatske razmjene poreskih informacija počev od 2017., a u slučaju nekih zemalja 2018. godine. To je značajan korak u borbi protiv utaje poreza koji treba da ograniči zloupotrebu bankarske tajne, ali stručnjaci upozoravaju na neke nedostatke poput odlaganja početka razmjene podataka i prava zemalja da odluče s kim će razmjenjivati podatke. Neke zemlje poput Singapura nisu se uključile u proces, ali će one, kako najavljuju u Organizaciji za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD), biti izdvojene na posebnu listu, što bi moglo da odbije investitore od njih.

Na Svjetskom forumu o transparentnosti i razmjeni podataka u Berlinu 51 zemlja je potpisala sporazum kojim se obavezala da će početi razmjenjivati poreske informacije od septembra 2017. godine, do kada će odrediti institucije nadležne za prikupljanje i razmjenu bankarskih podataka o sredstvima stranih državljana. Sporazum koji je potpisan 29. oktobra na kraju dvodnevnog foruma unosi "veću transparentnost i nepristrasna pravila u fisklanu oblast", rekao je njemački ministar financija Wolfgang Scheuble, domaćin skupa.

Tamni oblaci nad ekonomijom eurozone

Na ekonomskom nebu iznad Evrope nadvili su se tamni oblaci, budući da će privredni rast i inflacija u narednih nekoliko godina biti niži nego što se prvobitno vjerovalo, saopćila je Evropska centralna banka (ECB).

KAKO PROGNOZIRAJU analitičari koje je anketirala ECB, inflacija će u eurozoni ove godine iznositi 0,5 posto, iduće 1,0 posto, a 2016. 1,4 posto, u sva tri slučaja znatno ispod ciljnog nivoa ECB od blizu dva posto. "Trenutno niska inflacija posljedica je kombinacije vanjskih faktora, prije svega pada cijene nafte, niskih uvoznih cijena i zakašnjelog utjecaja aprecijacije eura, i unutrašnjih faktora, prvenstveno slabljenja privrede", navodi banka. Kronično niska inflacija širom eurozone podstakla je zabrinutost da bi Unija mogla potonuti u deflaciju, kontinuiran pad cijena koji ugrožava ekonomsku aktivnost i zaposlenost. Iako pad cijena zvuči kao dobra vijest za potrošače, deflacija pokreće začarani krug u kom preduzeća i domaćinstva odlažu kupovinu u iščekivanju da cijene dodatno padnu, što guši potražnju i primorava kompanije da otpuštaju radnike.

Prije nekoliko mjeseci, većina ispitanika u redovnoj kvartalnoj anketi ECB vjerovala je da je inflacija već na dnu i da neće padati niže, ali najnovija anketa banke pokazuje da se situacija promijenila, prenio je 17. novembra France press. Prognoza privrednog rasta također je snižena u odnosu na prethodnu iz augusta. Stručnjaci predviđaju da će bruto domaći prozivod (BDP) eurozone u 2014. porasti 0,8 posto, u 2015. 1,2 posto, a u 2016. 1,5 posto. ■

A što kada partizani počine genocid?

Zbog osobnih interesa komunističkog vođe Josipa Broza Tita, kao i zbog interesa očuvanja vlasti za vrijeme SFRJ, zločin u Kulen Vakufu nikada nije istražen niti su počinitelji kažnjeni. Osnovni je razlog što su počinitelji, kao i odgovorni za zločin tijekom rata, pristupili partizanima i ostvarili činove i funkcije. Javno iznošenje njihove krivice moglo je rezultirati lošim posljedicama po preživjele svjedoke zločina. Zločinci, zaštićeni funkcijama kao lički medvjedi, dočekali su starost i smrt, no za svoje zločine nisu odgovarali. Po liniji zapovjedne odgovornosti, za genocid u Kulen Vakufu odgovorni su Đoko Jovanić, koji je obnašao dužnost zapovjednika Kulen Vakufa nakon osvojenja, i Gojko Polovina kao zapovjednik ustanka u Lici.

Ne znam koliko je Muslimana pobijeno. Niko to ne zna.
Niko nije nikada sačinio listu, niko nije samostalno ili s drugima prikupio takve informacije, niko ne preuveličava niti umanjuje, sasvim jednostavno, ljudi šute. (Živojin Gavrilović, 1991.)

Piše: **Tarik Kulenović**

Zločin je zločin. I ne zastarijeva bez obzira tko ga je počinio. No, što sa zločinima koje su počinili *dobri dečki*? Kada *naši kurvini sinovi* bivaju prepoznati kao obični zločinci? Je li režim koji ih štiti i sam zločinački?

U slučaju koji obrađujemo ubojice su za svoja nedjela nagrađeni činovima, funkcijama, a kasnije i mirovinama, preživjele su žrtve šutjele i poslije rata, sretni što su preživjeli. Neki su robijali, valjda za kaznu što su ostali živi, neki su emigrirali iz države, neki su nastavili živjeti svoje živote, neki jednostavno nisu izdržali život poslije zločina koji su pretrpili. Naselja, vjerski objekti i groblja su uništeni u naletu divljačkog bijesa valjda da se protivnicima, kao po narodnoj kletvi, *zatre sjeme*. To nije bilo dovoljno. Nakon svih užasa, pokolja, izbjeglištva, uništenja kuća, cijelih naselja i grobalja, žrtvama je pravno ukradena zemlja, konfiscirana ili proglašena napuštenom, a onda dodijeljena na korištenje ubojicama i njihovim obiteljima.

Je li riječ o genocidu? Nema druge adekvatne riječi za učinjeno nedjelo. Namjera, izvršenje, temeljitost u izvršenju, sveobuhvatnost zločina... No, pravno je zločin genocida definiran tek poslije 2. svjetskog rata, a ubojice su se našle na pobjedničkoj strani. Pobjednici nisu željeli suditi svojim vojnicima, također pobjednicima, za klanje oko dvije i pol tisuće civila, pljačku i palež. Osim toga, zločin se dogodio na početku rata u kojem su ubijene desetine miliona ljudi. Još su ubijeni bili

muslimani. Koga briga za nekoliko tisuća ubijenih muslimana?

No, što kad su zločinci partizani? Što kad se zločin koji su počinili jedino ispravno može okarakterizirati kao genocid? Upravo se to desilo 6-8. rujna 1941. godine u Kulen Vakufu u BiH kada su gerilci i *narodne mase nošene pravednim gnjevom* provalili u napušteni grad, temeljito ga opljačkali, uništili i spalili. *Narodne* su *mase*, mrtve pijane od rakije opljačkane iz mjesnih gostionica, teturale pokraj spaljenih kuća oboružane ukradenim predmetima, koje su često koristili i kao instrumente ubijanja. Parola ustanika: *Ubi Turčina, štedi metak*, u Kulenvakufskoj je tragediji ostvarena u punom opsegu.

Tko su bili ti *Turci*? Te 1941. godine prošlo je 63 godine otkako je Osmansko carstvo otišlo iz Bosne. Muslimani Ljutočke doline, etnički Bošnjaci, poznavali su samo jednog cara, austrijskog, za kojeg su i ratovali u 1. svjetskom ratu. Muškarci su ratovali u *Drugoj bošnjačkoj regimenti*, postrojbi najodlikovanijoj za hrabrost u cijeloj austro-ugarskoj vojsci. U užasnoj klanici fronte na Soči, baš su Bošnjaci Ljutočke doline 8. 6. 1917. osvojili vrh Monte Melletu u Alpama, ostvarivši time najsjajniju austrijsku pobjedu u 1. svjetskom ratu. Prema zapisima austrijskih časnika Bošnjake je odlikovala hrabrost, požrtvovnost i plemenitost. Izgleda kako je to bio samo razlog više za mržnju. Ona je eksplodirala u scenama kao sa Braudelovih slika pakla, potpuno u neskladu s ideologiziranom antifašističkom utopijom socijalističke Jugoslavije. U partizanima se strijeljalo za ukradenu jabuku[1], učili su nas u školi.

U Kulen Vakufu ne samo da su partizani krali jabuke, opljačkan je i spaljen cijeli grad. No zbog toga nitko nije strijeljan. Dapače, nakon rata, kada je bilo više vremena za sudske istrage, nitko nije uhapšen niti procesuiran zbog okrutnog ubojstva oko 2,3 tisuće civila. Kako je to bilo moguće? Usred Europe?

Na prvi pogled nemoguće. No, dogodilo se. I bilo je nevjerovatno okrutno. Imala je pravo majka kad je rekla svom 10-godišnjem sinu da zapiše što im se dogodilo. Inače, nitko im neće vjerovati kako se takav užas stvarno dogodio.

- Tko živi tamo? – pitao sam rođaka Vakufčanina, pokazujući preko brda, u pravcu Drvara, Livna i Duvna.

- Zli ljudi. – glasio je njegov odgovor. Bez osude vjere, nacije ili političke pripadnosti. Jednostavno zli ljudi.

Razni su ratni, ali i poslijeratni događaji doveli do začudnog razvitka situacije. Zločin 1941. godine bio je užasan. Zarobljeni su civili zaklani ili su na smrt zatučeni raznim hladnim oruđima, muškarci i žene, bez obzira na starosnu dob. Žene su silovane i klane poslije toga. Naročito morbidno, majke su silovane i klane pred djecom koju su nasilnici poslije također ubijali. Seksualnog nasilja nisu bile pošteđene ni djevojčice predpubertetske dobi, starosti 5 do 8 godina. Uz nasilje nad civilima, gerilci, kasniji partizani i četnici, temeljito su opljačkali i spalili. Da bi destrukcija bila potpuna, uništeno je i lokalno groblje, nadgrobni su spomenici razbijeni, mramorne su ploče što pokrivaju grobove izudarane teškim čekićima. Promatrač ne može ne pitati se kakva je to intenzivna mržnja gonila zlotvore koji su porazbijali mramorne nadgrobne ploče debele desetak centimetara? Je li i u tom slučaju rakija bila jedino pogonsko gorivo revolucionarnih narodnih masa? Jesu li to bile preteče sotonista koji danas izvrću križeve po grobljima?

Komunist, koji je gerilcima zamjerio užas koji su počinili, govoreći kako ih to čini istim kakve su ustaše, Marko Oreškovič Krndija, sekretar Komunističke Partije Jugoslavije za Liku, ubrzo nakon zločina u Kulen Vakufu ubijen je iz zasjede. Navodno su ga ubili četnici. Pjesma govori: *Drug je Marko hrvatskog roda, al' je majka srpskoga naroda*. No, tu je majku ubio srpski metak. Možda ga je ispalio baš Srbin čiju je porodicu zaštitio? Dr. Mladen Stojanović, drugi ikonografski lik partizanske borbe, protestirao je u ustaničkom štabu u Drvaru zbog zločina nad Kulen Vakufom. I njega su, navodno, ubili četnici. Previše da bi bilo slučajno?

Gojko Polovina, komunista i partizanski zapovjednik, iako se osobno istakao u spašavanju i zaštiti preživjelih vakufskih civila, izjavio je da nikada neće reći imena odgovornih za zločin u Kulen Vakufu. Obećanje je i održao. Umro je, ali imena nije rekao.

Omerta, zakon šutnje specifičan za kriminalne organizacije poput sicilijanske i korzikanske Mafije, važio je i ovdje. Šutnja kao obilježje organiziranog zločinačkog poduhvata prati i počinitelje zločina u Kulen Vakufu.

Kako je sve počelo?

Slavko Kvaternik je proglasio *Nezavisnu Državu Hrvatsku* 10. travnja 1941. godine u Zagrebu. Bio je to završni čin *Travanjskog rata* sila Osovine protiv Kraljevine Jugoslavije. Kratki je rat završio potpunim vojnim slomom i raspadom Kraljevine Jugoslavije. Osnovane su nove države Hrvatska i Srbija, a ostatak je pripao zemljama pobjednicama u tom ratu; Madžarskoj, Bugarskoj, Rumunjskoj, Italiji i Njemačkoj. Kraljevina je Jugoslavija prsnula kao zrela lubenica pod napadom sila Osovine, raspavši se na sastavne dijelove. Kad je Jugoslavija pristupila Trojnom paktu[2] računalo se kako je ostvaren mir za duže razdoblje. No, skupina oficira Kraljevske jugoslavenske vojske, inspirirana od strane britanske obavještajne službe i vođena generalom zrakoplovstva Dušanom Simovićem, izvela je 27. 03. 1941. vojni udar u kojim je smijenjena cjelokupna jugoslavenska politička vlast i odbačen Trojni pakt.

Nova je vlast bila kratkog vijeka. Već 6. travnja 1941. godine Jugoslaviju su napale države članice Trojnog pakta, osvojile je i podijelile među sobom.

Novoosnovana NDH predstavljala je ostvarenje pravaškog nacionalnog sna - Hrvatska od Sutle do Drine. No, ostvareni je san imao cijenu. Fašistička je Italija anektirala Istru i velike dijelove Dalmacije, nastavljajući politiku talijanizacije domaćeg stanovništva, Hrvata. Nova država NDH imala je oko trećine pravoslavnog stanovništva. Hrvati katolici su s muslimanskim Bošnjacima činili dvotrećinsku većinu stanovništva kao hrvatski državni narod.

Novoosnovana država Srbija obuhvaćala je teritorij Srbije prije Balkanskih ratova dok je Makedonija, koju je Srbija osvojila i okupirala u 1. balkanskom ratu 1912. godine, pripojena Bugarskoj. Iskustva okupacije Srbije 1915. godine doprinijela su brutalnosti njemačke vojske spram civilnog stanovništva. Tu se naročito izdvaja strijeljanje 5 000 učenika u Kragujevcu kao odmazde zbog ubojstava njemačkih vojnika u Srbiji.

Obje su države prihvatile i provodile tzv. *rasnu politiku* svojih zaštitnika, njemačkog

[1] Roman *Derviš i smrt* Mehmeda Meše Selimovića jedan je od najcijenjenijih literarnih djela iz razdoblja SFRJ. Iako mnogi ističu upravo to djelo kao vrhunac literature jugoslavenskog razdoblja, malo je poznat podatak da je roman potaknut stvarnim događajem. Naime, Selimovićev je brat bio kapetan partizanske Jugoslavenske armije. Nakon zauzeća Tuzle 1944. godine rekvirirao je krevet da bi mogao na njemu spavati. Zbog toga je uhapšen i streljan.

[2] U ime Kraljevine Jugoslavije potpisnik je bio diplomat Ivo Andrić, kasnije poznat kao književnik i dobitnik Nobelove nagrade za književnost.

Trećeg Reicha i fašističke Kraljevine Italije. Uz progone Židova i Roma, kao nižih rasa, na čemu je insistirala njemačka strana, Srbi i Hrvati postali su istovremeno i više i niže rase, ovisno u kojoj su okupacionoj zoni živjeli.

Fašistička je Italija protežirala srpsko stanovništvo u NDH. Strategijska zamisao pripajanja istočnog Jadrana Italiji u Hrvatima je vidjela prirodne neprijatelje, a u Srbima saveznike. Talijanska mržnja prema muslimanima iz kolonijalnog razdoblja, iskazana u brutalnim postupcima prema arapskom stanovništvu u Libiji, prenijeta je i na Bošnjake.

Nacistička je Njemačka, pak, u Hrvatima i Srbima vidjela saveznike, a ne neprijatelje. Strategijski, njemačka je politika bila da osvojenim područjima upravljaju lokalne populacije, a njemačke se postrojbe usmjeravaju na najvažnija ratišta. Na području Kraljevine Jugoslavije, Njemačkoj je bilo najvažnije neometano funkcioniranje pruge do Soluna. Oni su taj cilj i ostvarili. Iako je povremeno bila cilj partizanskih diverzija, pruga je funkcionirala tijekom cijelog rata, a njome se 1945. godine povlačila i Grupa armija E, pod zapovjedništvom feldmaršala A. Von Loehra. Tko se i zašto ubija po brdima u unutrašnjosti, daleko od pruge, Nijemcima nije bilo toliko važno.

No, postojao je neprijatelj oko čijeg su se uništenja svi slagali. Bili su to komunisti. Osnovana 1920. na Kongresu u Vukovaru, zabranjena iste godine prvo zakonom Obznanom kojom je zabranjena komunistička propaganda, potom i Zakonom o zaštiti države 1921. godine kojim je zabranjena svaka komunistička akivnost. KPJ je bila malobrojna, ilegalna stranka, koja je 2. svjetski rat dočekala s oko 5000 članova u cijeloj Jugoslaviji koja je tada brojala oko 17 miliona stanovnika. Današnjim rječnikom govoreći, KPJ je bila smatrana terorističkom organizacijom, a vlasti su se prema njoj tako i odnosile.

Komunisti su djelovali uglavnom prema radnicima koji su gravitirali prema industrijskim središtima i intelektualcima u velikim gradovima. Većinom su poticali sa sela, no u seoskim sredinama nisu imali jača uporišta. Tu su dominantni bili srpski nacionalisti koji su se okupljali u raznim udruženjima. Udruženja četnika bila su dobro umrežena i formirana gdje god je bilo Srba, naročito u Bosni i Hrvatskoj. Njima je bila namijenjena uloga prethodnice u skladu s tradicijom martologa naslijeđenom iz osmanskih vremena.

Martologe su Turci regrutirali iz vlaških[3] stočarskih plemena koje su naseljavali na svoje granice. Njihova pokretljivost, uvjetovana traženjem ispaše za stoku, dobro je poslužila za vojne potrebe, osmanske i druge. Martolozi su činili prvi val prodora koji je okrutnim nasiljem poticao domicilno stanovništvo na bjegstvo u sigurnije krajeve. Današnji gradišćanski (Austrija) i moluški (Italija) Hrvati potomci su izbjeglica iz Bosne i Hercegovine iz osmanskih vremena. Potomke izbjeglica možemo naći i na Dugom otoku, od hrvatske obale najudaljenijem naseljenom otoku, u okolici Samobora i u Istri. Nakon martologa uslijedile bi akindžije (laka konjica) koji su prodirali u neprijateljsku pozadinu, pljačkale i odvodile roblje. I za hrvatsku povijest tragična Krbavska bitka 1493. godine bila je tek pogranični sukob bosanskih akindžija na povlačenju sa pohoda u Štajerskoj i hrvatskih vitezova.

No, to je bila daleka prošlost. Turbulentna zbivanja na osmansko-austrijskoj granici od 15. do 18. stoljeća okončana su bošnjačkom pobjedom u bitci pod Banjalukom 1737. godine. Taj pokušaj Austrijskog carstva da osvoji Bosnu neslavno je propao, pa Austrija do 1878. godine više nije pokušavala ostvariti svoj naum. Kad je to ostvarila 1878. godine bilo je to s mandatom Berlinskog kongresa. Iako planirana kao *šetnja do Sarajeva*, okupacija se pretvorila u krvavu višemjesečnu kampanju, gdje je moralo biti angažirano oko 300 tisuća austrougarskih vojnika na nešto manje od milion stanovnika BiH. Malo je poznat podatak da je Austro-ugarski generalštab okupaciju Bosne izučavao kao jedan od velikih ratova 19. stoljeća. Još je manje poznat podatak da su Bošnjaci sami otjerali tursku upravu i proglasili neovisnost 5. srpnja 1878. godine. Kratkotrajna nezavisnost Bosne uništena je austrijskim osvajanjem. Iako kratkotrajna, nezavisnost je trajala kao i Pariška komuna, a mnogo duže od Seljačke bune Matije Gupca, bune Matije Ivanića na Hvaru ili Ilindenski ustanak u Makedoniji. Ipak, bosanska je neovisnost i borba protiv austrijske okupacije 1878. godine za trajanja SFRJ sustavno izbjegavana i omalovažavana.

Zločin

Kulen Vakuf je malo mjesto u sjeverozapadnoj Bosni, smješteno na zavoju rijeke Une u njenom gornjem toku. Tragovi života ukazuju na ilirsko pleme Japoda koji su živjeli uz rijeku Unu. U 12. stoljeću na brdu Ostrovica iznad mjesta grade Frankopani istoimenu tvrđavu. Nju 1521. zauzimaju Turci. Mjesto ispod tvrđave nazivaju Džisri Kebir, što na turskom jeziku znači *Dugi most*. Kao mjesto Lika spominje ga još Evlija Ćelebija u svom *Putopisu*. Nakon propasti osmanske opsade Beča 1683. godine dolazi do austrijskog protuudara u kojem austrijska vojska osvaja Madžarsku, Slavoniju, Liku i Dalmaciju. Muslimansko stanovništvo Like, (Lovinac, Udbina[4], Gospić, Korenica i druga mjesta) migrira na novu osmansko-austrijsku granicu koja uglavnom slijedi tok rijeke Une. Oni naseljavaju Ljutočku dolinu obnavljajući stare i gradeći nove utvrde na novoj granici. Granica je svoju stabilnost potvrdila trajanjem od preko tri stotine godina, a i danas je državna granica između BiH i Hrvatske.

Iako prostorno mala; Ljutočka je dolina, znana i kao Epska krajina, zavičaj legendarnih bošnjačkih epskih heroja Tala Oraščanina, Muje Hrnjice i Kulin kapetana. Na njima se nije zaustavio niz ratnika i četovođa. Najodlikovanija postrojba austro-ugarske vojske u 1. svjetskom ratu, *Bosnien Herzegovinen Infanterie Regiment 2*, *BeHa Cvaj* ili *Druga bošnjačka* imala je mobilizacijsko područje upravo u Ljutočkoj dolini.

No, 1941. godine Kulen Vakuf je bio tek mala provincijska kasaba s oko 2 100 stanovnika, većinom Bošnjaka, 125 Srba i nekoliko Hrvata. Grad je teško stradao u požaru 1903. godine kada je u potpunosti izgorio. U tom požaru i paljevini 1941. godine uništene su sve građevine, tako da nekadašnju arhitekturu Kulen Vakufa možemo vidjeti samo na starim grafikama i fotografijama. Ostala je sačuvana samo urbanistička organizacija mjesta. Popis stanovništva iz 1931. godine govori nam kako je u cijeloj Ljutočkoj dolini živjelo nešto preko 5 tisuća stanovnika, uglavnom muslimana, nešto katolika i pravoslavaca. Politički, većina je stanovništva glasala *za Spahu*, a komunisti i njihovi simpatizeri su *idejno djelovali* prema mladima.

Raspad Kraljevine Jugoslavije i uspostava NDH u Ljutočkoj je dolini dočekana suzdržano. Glavni su pobjednici Jugoslavenske kra-

[3] Ovdje nije riječ o pejorativnom nazivu za pripadnike stočarskih plemena pravoslavne vjeroispovijesti, nego o Vlasima zasebnom etnikumu čije je pretežito zanimanje bilo stočarstvo.

[4] Posada je utvrde Udbine uspješno odoljevala napadačima pod vodstvom popa Marka Mesića. Na kraju je postignut sporazum o predaji tvrđave, a zauzvrat je posada dobila slobodan prolaz sa stanovništvom do osmanskog teritorija. Nakon što su izašli iz tvrđave i uputili se prema Bosni, branitelji Udbine i stanovništvo, sačekani su u zasjedi i pobijeni. Pokolj je opravdan tvrdnjom da *vira dana Turčinu ne vrijedi*.

ljevske vojske bili Nijemci, njemački vojnici i Vakufljani su govorili: *Došo Švabo, bit' će reda i rada*, sjećajući se razdoblja vladavine Austro-Ugarske. No, u pitanju su bili neki drugi Nijemci. Ljutočka dolina i Kulen Vakuf potpali su u talijansku okupacionu zonu. Talijani su došli i prošli kroz Kulen Vakuf. Crni, malehni, više nalik na čergu nego vojsku. Uspostava nove države dočekana je pozitivno u Hrvatskoj i Bosni. Prethodna država, Kraljevina Jugoslavija, tokom 23 godine svog postojanja nije ostvarila očekivanja svojih tvoraca. Iako je trebala biti zajednica ravnopravnih naroda, Srbi su je u praksi doživljavali kao ratni plijen, srpska teritorijalna osvajanja u 1. svjetskom ratu. Samo ujedinjenje proteklo je burno, o čemu svjedoči oružani sukob 5. prosinca 1918. godine, u Zagrebu, poznat kao *Prosinačke žrtve*. Grga Angjelinović, tadašnji šef zagrebačke policije, kasnije je izjavio: *Po svojoj dužnosti smatrao sam da treba prvi da počnem i ja se tim krvavim rukama ponosim.*

Kako je počelo, tako se i nastavilo. Preteče četnika, komite, ohrabreni prisustvom srpske vojske, i poslije rata su ubijali civile, te pljačkali i palili njihovu imovinu. Već 1918. godine, nakon agrarne reforme kojom je legalizirana krađa bošnjačke zemlje, Srbi su došli u Kulen Vakuf s namjerom da *kolju Turke*. U tome su ih spriječili upravo Srbi Kulen Vakufa braneći svoje komšije. Iako su Kulen Vakuf i Ljutočka dolina uspjeli sačuvati međuvjerski mir i dobrosusjedski život, drugi dijelovi Bosne nisu bili takve sreće. Komite su i godinama poslije rata napadali, pljačkali, ubijali i palili bošnjačka naselja i sve stanovnike u njima[5]. Srpski pogromi Bošnjaka uzeli su maha u godinama poslije 1. svjetskog rata. Upravo je zaštita Bošnjaka od srpskih pogroma bila jedan od razloga osnivanja *Jugoslavenske Muslimanske Organizacije* (JMO) 1919. godine, središnje bošnjačke političke stranke u Kraljevini Jugoslaviji. Nažalost, zločini su se i dalje događali.

Najokrutniji zločin dogodio se u Šahovićima 1924. godine na Sandžaku, u dijelu koji je crnogorska vojska okupirala 1912. godine. Povod zločinu bilo je ubojstvo Boška Boškovića, crnogorskog oficira, lokalnog funkcionera srpske vlasti. Godinama kasnije doznalo se da su Boškovića ubili komite Radoš i Drago Bulatović, po nalogu rođaka Dimitrija Bulatovića. Boškovićevo je ubojstvo bilo čin krvne osvete za njegovo sudjelovanje i okrutno ponašanje u srpskom gušenju crnogorske pobune u Rovcima. Pobuna je ugušena u krvi, a istrebljeno je skoro cijelo pleme Bulatovića.

Bošković je ubijen 7. 11. 1924. Na Boškovićevoj je sahrani, dva dana kasnije, sve frcalo od vatrenih govora u kojima su za ubojstvo okrivljavani Bošnjaci i zazivana osveta nad *Turcima*. Mještanima Šahovića je nakon ubojstva naređeno da predaju oružje što su oni, ne sluteći ništa, i učinili. Odmah poslije sahrane to je oružje podijeljeno pravoslavnim Crnogorcima koji su na sprovod došli već dobro naoružani. Raspomamljena je masa od oko 2 000 Crnogoraca sa sahrane navalila na Šahoviće da se *sveti Turcima*. U toj *osveti* ubijeno je između 600 i 700 nedužnih ljudi. Ubojice su predvodili časnici nekadašnje crnogorske vojske, oružje su im dali državni službenici koji su ga trebali čuvati, u pomoć su im upućene policijske i vojne postrojbe. Osim ljudi oba spola i svih dobnih skupina ubijanih na izrazito okrutne načine, uništavane su kuće i groblja koji su svjedočili o prošlosti Šahovića. Zločin se nije zaustavio na tome. Nakon pokolja ljudi, uništenja mjesta, vjerskih objekata i grobalja, Šahovićima je promijenjeno i ime u Tomaševo.

Srpski[6] pokolj Bošnjaka u Šahovićima 1924. predstavlja obrazac djelovanja srpskog fašizma kakav možemo vidjeti u ranijim i kasnijim srpskim masakrima, pa i u onom u Kulen Vakufu, kao da su pripremani i izvođeni prema istom priručniku.

Do 1941. godine Kulen Vakuf je mirno živio životom provincijskog mjesta. Raspadom Kraljevine Jugoslavije, došli su i novi vladari. Službenici nekadašnje države promijenili su oznake i nastavili sa službom. U mjesto je došla domobranska satnija (oko 120 ljudi) pod zapovjedništvom satnika Blagomira Vebera.

Miroslav Matijević, došljak koji je pred rat otvorio gostionu na Vakufskom buku (vodopadu), izvan mjesta, pristupio je ustašama, te je, s činom logornika, okupljao oko sebe istomišljenike[7].

U Kulen Vakufu su bili aktivni i komunisti, kao i članovi i simpatizeri SKOJ-a. Pobornika lijeve i desne ideologije bilo je stotinjak na preko 6 tisuća stanovnika Ljutočke doline i Kulen Vakufa. Sljedbenici obe ekstremističke ideologije činili su oko 1% stanovništva koje je većinom podržavalo JMO ili središnje parlamentarne stranke drugih nacionalnosti, no pretežno je bilo zaokupljeno svakodnevnim životnim problemima. No, kovitlac događaja u ljeto 1941. usmjerio je budućnost u neželjenom pravcu.

Ustaše su počele provoditi svoje ekstremističke namjere na cijelom teritoriju novoproglašene NDH. Ubojstva Srba počela su u lipnju, po istočnoj Hercegovini i središnjoj Hrvatskoj. Dok su ustaše proganjale srpske i židovske civile, kao i protivnike režima svih nacionalnosti u njemačkoj okupacionoj zoni, u susjednoj, talijanskoj okupacionoj zoni, četnici su proganjali i ubijali hrvatske i bošnjačke civile. Opće krvoproliće zahvatilo je novostvorenu državu. Hrvati i Bošnjaci su s radošću dočekali raspad Kraljevine Jugoslavije. Termin *tamnica naroda* za Kraljevinu Jugoslaviju nije bio samo politička fraza. Politički brak austrougarskih Slavena i Kraljevine Srbije neslavno je propao nakon 23 godine i nikome nije bilo pretjerano žao zbog toga. Parlamentarne stranke Kraljevine Jugoslavije iz Hrvatske i Bosne, HSS i JMO, prihvatile su novu vlast. Kakva je bila njezina suština pokazati će se kroz rat.

Po talijanskoj su okupacionoj zoni stvari malo drukčije tekle. Nakon prolaska talijanske okupacione vojske, po mjestima skoro da i nije bilo predstavnika vlasti. U Bosanskoj krajini i Lici ustaše su u lipnju 1941. počele zatvarati prvo viđenije, a potom i sve muškarce srpske nacionalnosti koje su mogli uhapsiti. Neke su internirali u Kulen Vakufu, u zgradi mjesne škole. Zatočenike su ubijali i bacali u jarak pored pravoslavnog zvonika na brežuljku iznad mjesta. Kako je stratište bilo na ulazu u mjesto, pored puta ustaše su internirce počeli voditi i ubijati u jami pored sela Borićevac, udaljenog oko 8 km od Kulen Vakufa.

U međuvremenu je izbio ustanak protiv ustaške i okupacijskih vlasti. On je bio dvojak. Komunistički, pretežno urban, otpočeo je 22. lipnja 1941. godine. Simbolički u znak podrške Sovjetskom Savezu kojeg su sile Osovine istog dana napale. U stvarnosti, rat je otvorio Pandorinu kutiju međuetničkih sukoba. Dominantna su snaga ustanka bili četnici,

[5] Rođak Hamač, koji je 1941. godine spasio moju nenu i oca sa Kliševića, sklanjajući ih od četničkog klanja, pukim je slučajem kao dječak preživio napad komita na njegovo naselje, potpuno uništenje i pokolj svih članova njegove obitelji.

[6] Pokolj u Šahovićima izveli su etnički Crnogorci, no politički *bjelaši*, pristalice ujedinjenja sa Srbima u jednu državu. Bošković, čije je ubojstvo poslužilo kao povod za masakr u Šahovićima, bio je *bjelaš*, pobornik dinastije Karađorđević protiv crnogorske samostalnosti, dinastije Petrović i njenih sljedbenika, *zelenaša*.

[7] Prema dostupnim podacima, bilo je do 50 upisanih ustaša, oko 30 muslimana i oko dvadeset katolika.

srpska poluvojna organizacija, sa svojim paravojnim postrojbama. Četnički pokret bio je srpska varijanta ekstremnih nacionalističkih pokreta kakve nalazimo u gotovo svim današnjim nacijama kroz njihovu povijest. Poznat po okrutnosti prema nesrpskim civilima, krađama, pljački i okrutnom ubijanju, četnički je pokret u Bosanskoj krajini u sebi ujedinio nekadašnje komite i hajduke. Vlasti Kraljevine Jugoslavije podržavale su *Četnički pokret*, omogućile njegovu registraciju i pomagale osnivanje lokalnih ogranaka. Nakon okupacije Kraljevine Jugoslavije, pokret otpora poznat kao Kraljevska vojska u Otadžbini pod zapovjedništvom pukovnika Draže Mihajlovića pokreće otpor okupacijskoj vlasti.

Komunisti su dolaskom rata jednu ilegalu zamjenili drugom. Dvije različite skupine, srpski nacionalisti i komunisti, kasniji četnici i partizani, imali su nekoliko zajedničkih ciljeva. Uspješan osovinski napad na Kraljevinu Jugoslaviju, i okupacija, pokrenuli su srpske nacionaliste, rojaliste koji su Jugoslaviju smatrali svojom, srpskom državom, te su se borili za njenu ponovnu uspostavu. Osovinski napad na SSSR bio je drugi razlog suradnje komunista i srpskih nacionalista. Jugoslavenski su komunisti njemački napad na SSSR doživjeli kao napad na sebe i odmah su se svrstali na stranu prve zemlje socijalizma. Nisu znali da je sovjetska obrana kolabirala pred njemačkim napadom, te da se Staljin, iako etnički Gruzijac, okrenuo prošlosti i zazivao duh heroja ruskog velikodržavlja ne bi li se odbranio od naizgled nezaustavljivog njemačkog prodora.

Treći i najrealniji razlog pobuni svih ugroženih bio je otpor ustaškom nasilju i provođenju tzv. *rasnih zakona*. Najugroženiji su bili Židovi[8], čiji su progon vodili Nijemci. Broj Židova, nosilaca prvoboračkog ordena *Spomenica 1941*, nesrazmjerno je velik u odnosu na njihov udio u stanovništvu Kraljevine Jugoslavije. Broj partizana 1941. godine bio je nesrazmjerno mali, oko 20 tisuća na kraju godine. Broj srpskih nacionalista četnika bio je mnogo veći.

U tom je metežu Kulen Vakuf početkom ljeta živio prividnim mirom. Prvi su glasnici zla ratnog vremena bili bihaćki Židovi, koje su ustaše internirale u zgradi škole u Kulen Vakufu. Nakon njih su uslijedili Srbi, prvo muškarci, a potom žene i djeca koji su internirani u školu. Mještani Kulen Vakufa nosili su im hranu, a ubrzo su počeli i sa samoorganiziranjem, stvarajući obrambene snage za zaštitu civila.

Ustaški je dužnosnik Matijević pokušao angažirati mještane u ustaškim postrojbama sa svrhom progona Srba i komunista, no oni su to odbili. Na sastanku u jednoj gostionici skoro je došlo do fizičkog obračuna mještana i Matijevića koji ih je htio angažirati. Mještani su odbili progoniti svoje sumještane druge vjere, a Matijević se nije usudio dalje navaljivati. Nije htio napadati ni simpatizere komunista. Djeca uglednih mještana bila su među simpatizerima SKOJ-a i KPJ. Svjesni mogućih opasnosti, mještani su ih štitili, spremni i na oružani sukob u slučaju pokušaja njihovog hapšenja.

Oružana se pobuna prvo razbuktala u Lici, prelazeći i u Bosnu. Noću se sve češće čula pucnjava oko Kulen Vakufa, sa ličke strane. Iako je Osmanbeg Kulenović, kao predstavnik JMO čiji je predsjednik bio njegov brat Džaferbeg, pristupio prvoj vladi NDH i bio njen potpredsjednik, on na tom mjestu nije dugo ostao. Nepuna dva mjeseca kasnije podnio je ostavku, zbog ustaških zločina nad srpskim, židovskim i romskim civilima. Njegov brat, Džaferbeg Kulenović, prihvatio je dužnost potpredsjednika vlade NDH u studenom 1941. godine[9].

Srpske su pripreme za ustanak odmakle u ljetnim mjesecima 1941. Pobuna je u lipnju počela u istočnoj Hercegovini zbog ustaškog nasilja nad srpskim civilima. Istovremeno, srpski su pobunjenici na isti način ubijali i uništavali bošnjačka i hrvatska naselja. Dok su se ustaše na svoj način, ubijajući srpske civile, svetili za srpski teror nad Hrvatima u vrijeme Kraljevine Jugoslavije, četnici su, buneći se protiv hrvatske vlasti, ubijali hrvatske i

[8] Prisiljeni smo osvrnuti se na novu srpsku mitomaniju, ovaj put o logoru Jadovno u Lici. Obzirom na velike kontroverze oko koncentracionog logora Jasenovac, Jadovno je idealna točka mitske konstrukcije. Ni danas nije poznat broj ubijenih u Jadovnom i on se kreće od dva do preko 60 tisuća. Dvojica po imenu poznatih žrtava su djedovi Borisa Tadića (nekadašnjeg predsjednika Srbije) i Ive Goldštajna (sadašnjeg hrvatskog ambasadora u Francuskoj). Jadovno kraj Gospića nesumnjivo je bilo mjesto smaknuća. No, u logor su dovođeni i ubijani prvenstveno hrvatski židovi iz Zagreba i Karlovca. Logor se nalazio u talijanskoj okupacionoj zoni, a djelovao je kad su Talijani već zabranili ustašama djelatnost u svojoj zoni. U logoru je, navodno, u tri mjeseca poubijano preko 60 tisuća ličkih Srba. U to je vrijeme Lika imala oko 40 tisuća stanovnika, Hrvata i Srba. Postavlja se pitanje kako su ustaše, kojima su Talijani zabranili djelatnost i hapšenje Srba u Lici, uspjeli u tri mjeseca naći, dovesti u Jadovno i ubiti 60 tisuća ličkih Srba, iako je u cijeloj Lici bilo 20 – 30 tisuća Srba oba spola, a muškarci su, u strahu od mogućeg ustaškog hapšenja, spavali izvan domova. Je li riječ o nekakvim ustaškim supermanima? Možemo prihvatiti brojku od 60 tisuća kao točnu. No, onda je opravdano pitati zašto jasenovačka uprava nije zaposlila koljače iz Jadovnog? U Jasenovcu za 4 godine ubiju 80 tisuća ljudi, a u Jadovnom za 3 mjeseca 60 tisuća ljudi. Ivo Goldštajn, hrvatski povjesničar, kaže kako je NDH jedva kontrolirala područje do zagrebačkih mitnica. Kako je onda logistički održavala logor udaljen stotinama kilometara?
Za ovakav i sličan crnohumorni diskurs priča oko logora Jadovno pruža obilje materijala. No, kao što kaže Dobrica Ćosić, Srbi lažu. Srpski nacionalisti, stvarajući mit oko koncentracionog logora Jadovno, vrijeđaju obitelji stvarnih žrtava i umanjuju stvarnu žrtvu nedužnog stanovništva.

[9] Srpski nacionalisti navode i danas kako je jedan od temeljnih razloga za masakr nad kulenvakufskim civilima bio upravo Džaferbeg *ustaša*, kao potpredsjednik ustaške vlade, a rodom iz sela Rajinovaca u blizini Kulen Vakufa. No činjenice govore kako u vrijeme masakra niti jedan od braće Kulenovića iz Rajinovaca nije bio u ustaškoj vlasti. Jedan je brat ostavku podnio upravo zbog ustaških progona nehrvata, dva mjeseca PRIJE masakra u Kulen Vakufu, a drugi je stupio na dužnost dva mjeseca POSLIJE masakra. Imamo razloge sumnjati jesu li počinitelji zločina uopće znali za političku aktivnost braće Kulenović. Smatramo kako je riječ o naknadnom opravdanju počinitelja i njihovih pokrovitelja za okrutni zločin koji su počinili.
Ne ulazeći u moralnost prosudbe, politički je bilo racionalno pristupiti novoj vlasti. Ne trebamo smetnuti s uma da je JMO bila parlamentarna politička stranka i da je upravo parlamentarna monarhija Kraljevina Jugoslavija inicirala podjelu Bosne 1939. operacionaliziranu sporazumom Cvetković – Maček. Nerazjašnjena smrt prvog predsjednika JMO dr. Mehmeda Spahe u Beogradu, pred sklapanje srpsko-hrvatskog sporazuma na račun Bosne budi opravdane sumnje u trovanje, a Džaferbeg Kulenović, kao njegov nasljednik imao je opravdane razloge sumnjati u sve srpske ponude i namjere. Spahina iznenadna i do danas nerazjašnjena smrt u Beogradu 1939. godine; kao i Radićevo ubojstvo u skupštini Jugoslavije i Beogradu 1928. godine (Radić nažalost nije poslušao vlastiti savjet Hrvatima da ne srljaju u Beograd kao guske u maglu.) bili su samo neki od razloga koji su opravdavali sumnju u iskrenost srpskih izjava. NDH u kojoj je bila obuhvaćena cijela Bosna za Bošnjake je predstavljala mnogo bolje rješenje od podjeljene Bosne koju je forsirala Kraljevina Jugoslavija. Kulenovići u vodstvu JMO možemo zamjeriti naivnost očekivanja od vlasti NDH. Ustaše su od njih u početku doživljavani kao skupina nesposobnih lakrdijaša, a glavni razlog pristupanja NDH bila je, uz poštovanje cjelovitosti Bosne, njemačka oružana sila čiju su sposobnost i efikasnost Bošnjaci uvažavali.
Nažalost, zloćudnost ideologije ustaških vlasti brzo se iskazala u praksi. Rasni zakoni, progoni i uništenje svih koji nisu odgovarali novim vlastima pokazali su da se ne radi o parlamentarnoj republici, nego o totalitarnom režimu koji je u praksi slijedio svoje osnivače i zaštitnike, fašističku Italiju i nacističku Njemačku.

bošnjačke civile, sveteći se *Turcima* za poraz na Kosovu 1389. godine. U oba slučaja, stradali su civili[10].

Katolička su sela okruživala naselja u Ljutočkoj dolini i Kulen Vakuf. Ta su naselja na bosanskoj i ličkoj strani Une - Vrtoče, Krnjeuša i Boričevac, te župa Bosansko Grahovo bili napadnuti i uništeni u srpnju i kolovozu 1941. U napadima naselja su spaljena do temelja, te je svaki Hrvat kojeg su pobunjenici uspjeli naći bio masakriran, bez obzira na spol i dob. Napadi su pokazali da su srpske oružane snage sposobne za napade i masovna ubojstva civila jednako kao i ustaše. U tim napadima, kao i u napadu na vojno pojačanje upućeno u Kulen Vakuf, pobunjenici su stekli samopoouzdanje i došli do određene količine naoružanja.

Samoorganizirana obrambena milicija u Kulen Vakufu bila je vrlo slabo naoružana. Njeni su pripadnici posjedovali nešto lovačkog naoružanja i nekoliko starih pušaka, od kojih su najmodernije bile iz Prvog svjetskog rata. Pokušaj da se iz Zagreba dobavi oružje završio je neuspjehom. Delegacija upućena s tom misijom vratila se praznih ruku.

Mještani Kulen Vakufa surađivali su s domobranskom satnijom satnika Vebera držeći straže oko mjesta. Zajedno su izveli poduhvat oslobađanja srpskih civila iz internacije u mjesnoj školi. Veberovi su domobrani, zajedno s mjesnom samozaštitom, formirali kordon od škole, preko mosta prema Gečetu koji je smatran pobunjeničkim teritorijem te su kroz njega proveli žene i djecu oslobođene iz internacije u Kulenvakufskoj školi[11]. Sporadični napadi po okolini mjesta tijekom srpnja i kolovoza prerasli su u rujnu u otvoreni napad na Kulen Vakuf. Napad su kombinirano izvele gerilske postrojbe iz Bosne i Hrvatske. Iz pravca Drvara djelovao je 2. drvarski gerilski odred *Sloboda*, dok su iz Like djelovale ustaničke postrojbe predvođene Gojkom Polovinom i Đokom Jovanićem. Postrojbe iz Like napale su sela Klišević, Ćukove i Orašac. Kako u memoarima navodi Gojko Polovina, znali su da stanovnici tih muslimanskih sela nisu ustaše i pozivali su ih na predaju govoreći da im neće ništa. Mještani su odgovarali da se nikada nikome nisu predali pa neće ni njima. To je dovelo do oružanog sukoba. Polovina navodi kako je otpor bio tako žestok da su morali paliti kuće iz kojih je pružan. No, branitelji su se premještali u nezapaljene kuće i nastavljali s otporom.

Za to vrijeme, mještani su se povlačili prema Kulen Vakufu. Priliv izbjeglica u Kulen Vakuf naglo je povećao populaciju. Uz oko 2 000 stanovnika Kulen Vakufa, u gradu su bile i izbjeglice iz mjesta Ljutočke doline (Ćukovi, Orašac, Klisa) kao i izbjeglice iz ranije uništenih ličkih naselja (Boričevac). To je broj ljudi u Kulen Vakufu povećalo na oko 6 tisuća, Uz takav priliv civila, procjenjujući da nije moguće izvesti uspješnu odbranu Kulen Vakufa, satnik Veber donosi odluku o evakuaciji prema Bihaću. U tu svrhu formira zbijeg na čijem se čelu nalaze naoružani domobrani i mještani, a za njima je slijedilo stanovništvo po naseljima. Iza domobrana išli su stanovnici Ćukova, potom Orašca, Klise i na kraju Kulen Vakufa. Lički izbjeglice nisu činili posebnu grupu nego su bili raštrkani duž kolone. Iako se i danas među Srbima njeguje fama o Kulen Vakufu 1941., kao o teško naoružanom ustaškom gnijezdu zauzetom tek poslije teških borbi, činjenice govore protiv njih. Kao organizirana formacija ustaše u Kulen Vakufu nisu djelovali. Matijevićevi pokušaji angažiranja mjesnog stanovništva završili su neuspjehom. Muslimani su štitili svoje pravoslavne susjede, kao i članove svojih obitelji ljevičarskih uvjerenja.

Kad su gerilci ušli u grad 6. rujna, on je bio prazan. Nitko nije pružao otpor, dapače u njemu uopće nije bilo stanovnika[12]. Ostala su tri mladića SKOJ-evca Vakufljanina koji su uzeli komad crvenog platna i objesili na minaret gradske džamije želeći s crvenom zastavom dočekati ustanike. No, prvi su gerilci došli u Kulen Vakuf s jasnom namjerom da *kolju Turke*. Tri mladića ljevičara za njih su bili *Turci* koje treba likvidirati. Samo je dolazak ličkih partizana i njihova prijetnja oružjem spriječila ubojstvo tih mladića[13].

Gerilci su zauzeli Kulen Vakuf, a za komandanta mjesta imenovan je Đoko Jovanić, kasniji general JNA. Glavnina gerilskih snaga krenula je za zbjegom koji su sustigli na Prkosima, visoravni, desetak kilometara od Kulen Vakufa u pravcu Bihaća. Zbjeg je krenuo ujutro iz Kulen Vakufa pravcem Ćovka – Prkosi – Ripač. Veliki dio zbjega sačinjavala su kola s konjskom zapregom na kojima su bili članovi domaćinstava, starije osobe, djeca, a putem su se punila i ranjenicima. Na Ćovki gerilci su iskopali jarak na šumskom putu tako onemogućavajući prolazak konjskih zaprega. Mještani su put nastavljali pješice, naoružano čelo kolone i prvi dio zbjega uspjeli su se probiti kroz ustanički obruč i preko Ripča doći do Bihaća[14]. Drugi je dio zbjega zastao na Prkosima, a nada je probuđena glasinom da tu trebaju čekati kamione koji su po njih poslati iz Bihaća da ih odvedu u sigurnost. No, umjesto prijevoza došli su gerilci koji su ponovno zatvorili obruč, zarobili zbjeg i odveli ga natrag u Kulen Vakuf. Na Prkosima su počela ubijanja. Oko 400-500 žena i djece, ubijeni su u obližnjem šumarku[15], a oko 70 muškaraca smaknuto je nad nedalekom jamom. Ostatak od oko 2,5 tisuća civila vraćen je u Kulen Vakuf, *odveden u roblje*, kako su srpski zapovjednici objašnjavali svoje djelovanje. Oni su podijeljeni u nekoliko grupa. Oko 400-500 muškaraca odvedeni su na središnji gradski trg gdje

[10] Takav obrazac podsjeća na način kako je započinjan sukob u posljednjem ratu u Hrvatskoj 1991.-1995. Nerazjašnjeno noćno ispaljivanje raketa *Ambrust* koji su počinili Gojko Šušak i Vice Vukojević, ubojstvo Josipa Reihl Kira mirotvorca pred sukob u Slavoniji, priča kako su pripadnici SIS-a, grupa Tihomira Oreškovića, naizmjence ubijali srpske i hrvatske civile u Lici, htijući na taj način povećati međunacionalne tenzije i izazvati sukob, dio su aktivnosti pripisanih hrvatskoj strani.

[11] Da su ovaj poduhvat izveli komunisti ili srpski ilegalci druge provenijencije, o njemu bi se snimio barem jedan partizanski igrani film, napisalo barem nekoliko pripovjetki, a djeca bi u školi o njemu učila kao o slavnom trenutku veličanstvene antifašističke borbe naših naroda i narodnosti. Ovako, poduhvat koji su zajednički organizirali domobrani i lokalno muslimansko stanovništvo namjerno je gurnut u zaborav. Tu je bila riječ o ljudskoj moralnosti, poštenju i hrabrosti za koju nije bilo mjesta u poslijeratnom ideologiziranom tumačenju povijesti.

[12] Teško je razumijeti kako je to *teško naoružano ustaško gnijezdo* pružalo otpor ustanicima, ako u njemu uopće nije bilo ljudi. Protiv koga su se gerilci borili? Protiv zgrada? Duhova?

[13] Mladići su sprovedeni u Donji Lapac gdje su se nalazili pod zaštitom Gojka Polovine kao političkog komesara partizanskog odreda. No, to nije bilo dovoljno. Četnici u Donjem Lapcu su ih otkrili i krenuli ih likvidirati. Polovinina brza intervencija spriječila je novi pokušaj ubojstva, no otada je pred njihovom sobom morala biti naoružana straža.

[14] Bihaćke su vlasti po dolasku zbjega popisali sve pridošlice. Na spisku je bilo oko 3 100 ljudi. Oko tri tisuće ljudi gerilci su vratili u Kulen Vakuf. Od toga je poubijano 2,3-2,5 tisuća ljudi. Bihaćki je spisak preživjelih 1945. godine preuzela OZNa (Odjeljenje Zaštite Naroda – politička policija KPJ) i od tada je nestao.

[15] Žena iz obližnjeg pravoslavnog zaseoka kasnije je izjavila kako su krici ubijanih bili užasni i od njih nije mogla pobjeći iako je zatvorila prozore i uši pokrila jastukom.

su držani pod stražom. Oko 900 civila – žena, djece i staraca odveden je u Hanžića grahorište, lokalitet pored Kulen Vakufa i tamo poubijani, oko 400-500 civila, opet žene i djeca, odveden je u prostor bivše policijske stanice na Vakufskom buku gdje su im lički gerilci pokušali pružiti bar nekakvu zaštitu s polovičnim uspjehom[16].

Zarobljene su muškarce iz Kulen Vakufa gerilci vezane sproveli u Martin Brod (udaljen oko 12 km) i tamo zaklali.[17] Kao podstrekač naročito se istakao Pero Đilas, nekadašnji žandarmerijski narednik koji je jahao duž kolone govoreći da su svi muslimani ustaše i da ih sve treba pobiti. Uz njega među vođama ubojica je bio i Mane Rokvić. Obojica su kasnije prešli u četničke postrojbe, u kojima su i poginuli.

Iživljavanje nad Kulen Vakufom trajalo je desetak dana da bi se gerilci nakon toga povukli u planine. Tijekom cijelog rata u Kulen Vakuf se nije vratio život. Tek poslije rata stanovnici su počeli dolaziti natrag i raditi na obnovi. Gradska džamija, kao simbol normalnog funkcioniranja života, obnovljena je tek 1980. godine, punih 39 godina nakon zločina. Nažalost, nije bila dugog vijeka. Već 1992. ponovo je uništena, ovaj put minirana, kamenje srušene bogomolje odnešeno je iz Kulen Vakufa, a na njenom mjestu je napravljeno parkiralište[18].

Posljedice

Dvije knjige o Bošnjacima u 2. svjetskom ratu, *13 SS divizija i muslimansko autonomaštvo* E. Redžića i *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.-1945.* N. Kisić Kolanović, različitih provenijencija autora, pisanih s vremenskim razmakom od preko 20 godina, između ostalog, zaključuju istu stvar: Muslimani (Bošnjaci) su oklijevali s priključivanjem NOB-u i masovnije su se počeli priključivati tek u drugom dijelu rata. Sjećam se priča o rođacima ilegalcima, partizanima, komunistima... Jesu li oni oklijevali? O čemu je riječ? Dvoje autora koje razdvajaju ideološki nazori, desetljeća između izdavanja djela i jedan rat zaključuju isto o Bošnjacima. Zašto?

Povjerljivom direktivom Predsjedništva SUBNOR-a BiH iz 1983. godine zatraženo je od općinskih odbora da osiguraju odgovore na tri pitanja:

- Koliko je žrtava fašističkog terora ubijeno u svakoj općini?
- Koje su nacionalnosti bile žrtve?
- Jesu li mjesta ubojstava označena spomen obilježjima?

Prikupljanje podataka dovršeno je 1986. godine. Od ukupno identificiranih 1014 mjesta masovnih pogubljenja, oko jedne trećine bilo je označeno spomen obilježjima. U mnogim slučajevima bilo je teško, pa i nemoguće odrediti nacionalnost žrtve, no bio je očigledan trend da mjesta na kojima su ubijeni civili muslimanske nacionalnosti imaju najmanje obilježja. U područjima Bosanske Krajine, Hercegovine i Istočne Bosne gotovo je svako mjesto ostalo neoznačeno. Izvještaj SUBNOR-a zaključio je kako ljudi šute o žrtvama muslimanske nacionalnosti i 40 godina po okončanju rata. *Još uvijek nemamo političke hrabrosti da ljudima kažemo istinu. Vrijeme je da se ljudima kaže da smo u prvim danima rata izgubili desetine hiljada Muslimana*.[19]

Istina je došla u obliku rata. U prvim mjesecima rata 1992. godine u Bosni ubijeno je, zatvoreno i protjerano iz svojih domova desetine tisuća civila. Opet su žrtve pretežno bili bošnjački civili. Bio je to nastavak prošlog rata, ovaj put bez partizana. Srpski je nacionalizam otvoreno pokazao svoje pretenzije na dijelove Hrvatske i cijelu Bosnu. Svi koji su bili smetnja ostvarenju tog nauma trebali su biti uklonjeni. Ponavlja se 1941., govorili su stariji.

O zločinu u Kulen Vakufu nije se govorilo u SFRJ[20]. Osnovni je razlog što su počinitelji, kao i odgovorni za zločin tijekom rata pristupili partizanima, te ostvarili činove i funkcije. Javno iznošenje njihove krivice moglo je rezultirati lošim posljedicama po preživjele svjedoke zločina. Zločinci, zaštićeni funkcijama kao lički medvjedi, dočekali su starost i smrt, no za svoje zločine nisu odgovarali.

Više je razloga za to.

Ubojice su se, nakon uništenja Kulen Vakufa priključili četničkoj Dinarskoj diviziji, raspopa i četničkog vojvode Momčila Đujića. On je svoju postrojbu podveo pod zapovjedništvo fašističke Kraljevine Italije gdje je ostao do njene kapitulacije 1943. godine

Kad danas gledate Srbe u Srbu, u društvu hrvatskih antifašista, pitate se o kakvoj je to groteski riječ. Preživjeli antifašisti i njihovi potomci slave okupljanje fašista kao Dan antifašističke borbe. Tko je tu lud?

Ustanak naroda Like i Korduna današnji je naziv za taj sramotni događaj. U Srbu se 1941. okupilo oko tisuću kasnijih četnika i šezdesetak komunista. Kao početak ustanka slavi se napad ustanika na vlak i pogubljenje nenaoružanih hodočasnika katolika u njemu[21]. U normalnim bi se zemljama sudionici takvog obilježavanja uhapsili i kaznili zbog poticanja na vjersku i nacionalnu mržnju. No, je li današnja Hrvatska, iako članica NATO pakta i Europske Unije, normalna zemlja?

Naime, nakon kapitulacije fašističke Italije 1943. godine Đujićevi su se, kao i drugi lički i dalmatinski četnici, pridružili narastajućoj antifašističkoj vojsci, većinom postrojbama 6. ličke divizije partizanske vojske. Kao njeni pripadnici sudjelovali su u vjerovatno osobno najdramatičnijoj ratnoj epizodi partizanskog vođe Josipa Broza Tita – *Desantu na Drvar* 1944. godine.

Poduhvat spašavanja partizanskog vođe uspješno je ostvaren, Ličani su dobili i spomen pjesmu: *Šesta lička spasila Maršala,* a Tito je, kao pravi poglavica, od Ličana dobio i djevojku, Jovanku Budisavljević, na dar[22]. Međusobni zavjet krvi srpskih Ličana i Tita potvr-

---

16 Svjedok Abas Mušeta navodi kako su komunistički ustanici uspjeli spriječiti starca koji je došao *da se osveti Turcima*, no nisu uspjeli spriječiti odvođenja žena radi silovanja koje su svake noći činili četnici.

17 Preživio je jedan Ljutočanin koji je uspio pobjeći sa mjesta pokolja.

18 Džamija Sultan Ahmeda obnovljena je i po treći put otvorena 2010. godine. Identična metodologija uništenja primjenjena je prilikom rušenja džamije Ferhadije u Banjaluci 1993. Ostaci džamije su odneseni na gradski deponij, a na njenom je mjestu napravljeno parkiralište. Fetiš Srba na rušenje džamija i pravljenje parkirališta na njihovom mjestu može biti zanimljiv za neki kolegij kolektivne patologije, no riječ je o nastavku prakse srpskog nacionalizma koja se manifestira u uništenju svega što ne mogu podvesti pod «srpsko». Primjerice, iako je Osmansko carstvo vladalo Srbijom 441 godinu danas prolazeći kroz Srbiju to teško da možete primjetiti. Naime, Srbi su u svom svetosavskom fašizmu uništavali sve što je moglo ukazati da je u Srbiji živio netko drugi osim pravoslavnih Srba.

19 Bergholz, 2011:11.

20 Prema usmenoj predaji, nakon što je Đoko Jovanić optužen za djelovanje protiv Tita i zajedno s Jovankom Broz udaljen od njega, Hajro Kulenović (pukovnik), predratni komunista, partizan i tadašnji predsjednik kadrovske službe grada Zagreba dobio je ponudu odozgo da se otvori slučaj Kulen Vakufa. No, na toj je ponudi cijeli slučaj i ostao.

21 Tijekom trajanja SR Hrvatske 27. srpnja je bio obilježavan kao državni praznik. Hrvatskim je novcem financirana proslava dana kad su se okupili Srbi u Hrvatskoj da ubijaju Hrvate.

22 S boljim uvidom u te događaje, snimanje filmova o indijanskom poglavici Winetou upravo u divljini Like dobija još jednu dimenziju.

đen je i tijekom likvidacije zarobljenih vojnika NDH i drugih pripadnika neprijateljskih formacija u tzv. bleiburškom kompleksu ili Križnom putu tijekom kojeg je, od predaje na Bleiburškom polju u Austriji 1945. godine do njegovog okončanja u Srbiji, poubijano više desetina tisuća zarobljenika. Procjene broja ubijenih kreću se od 60 do 80 tisuća ubijenih. Uz dvije stvarne sramote za Hrvatsku i Jugoslaviju, ubijanja zatvorenika u logoru Jasenovac, te ubijanja vojnika i civila zarobljenih na Bleiburgu, rođena su i dva mita, jasenovački i bleiburški. Usprkos službenim podacima o oko 82 tisuće ljudi ubijenih u Jasenovcu, u srpskom nacionalističkom mitu broj je ubijenih narastao na 800 tisuća Srba, a zahvaljujući Miloradu Dodiku, predsjedniku srpskog bantustana u Bosni, taj broj i dalje raste. Njegova posljednja izjava u vezi Jasenovca glasi kako je tamo ubijeno 900 hiljada Srba. U hrvatskom nacionalnom mitu, nešto skromnijem, na Bleiburškom je polju u Austriji ubijeno do 200 tisuća Hrvata.

Brojku od oko 82 tisuće identificiranih žrtava ubojstava u Jasenovcu jugoslavenske su vlasti i srpski nacionalisti višestruko napuhivali. Razlozi su bili prozaični. Jugoslavenske su vlasti, prijavljujući višestruko uvećan broj žrtava, željele dobiti veću ratnu odštetu od Njemačke. Istovremeno, kod Hrvata se željelo stvoriti kompleks krivice. Srpski je nacionalizam spremno sudjelovao u tome pretvarajući sve žrtve posthumno u Srbe, također želeći tako prikriti stvarne žrtve srpskih nacionalističkih divljanja tijekom rata[23].

Hrvatski nacionalistički mit mnogo manje napuhuje brojku ubijenih, no želi ostvariti koncentraciju žrtava na samom Bleiburškom polju gdje broj ubijenih raste i do 200 tisuća. Činjenica je da je tijekom *križnog puta* ubijen veliki broj nenaoružanih ljudi, no oni nisu ubijani na samom Bleiburškom polju u Austriji, nego kad su prešli jugoslavensku granicu, od granice do Srbije. Masovne grobnice, od kojih je najpoznatije stratište Kočevski rog i danas se pronalaze duž *križnog puta,* a kosturi govore o jednom mnogo krvavijem razdoblju *socijalizma s ljudskim licem* kojeg je propagirala Titova Jugoslavija. Masovne grobnice, poput one u rudniku pored Maribora (prve sondaže govore o oko 5 tisuća ubijenih) i grobnica ubijenih ranjenika i bolesnika iz zagrebačkih bolnica na Kustošiji, nijeme govore o tom razdoblju[24].

Što se ustvari desilo? Nije upitno da su Srbi sačinjavali većinu pripadnika NOV i PO Jugoslavije. Činili su i većinu stanovništva Kraljevine Jugoslavije, no srpska politička vlast bila je nevoljena kod većine nesrpskog stanovništva. Raspadom Kraljevine Jugoslavije brojni su Srbi postali državljani drugih država, poglavito novonastale NDH. Odnos vladajućih struktura prema nehrvatskim manjinama, kao i prema svim protivnicima režima opravdavao je pobunu. No, to je bila samo jedna strana priče.

Službena verzija tijekom trajanja SFRJ glasila je kako je narod, predvođen Komunističkom partijom Jugoslavije, podigao ustanak protiv okupatora i domaćih izdajnika. Svi navedeni elementi stoje. No, jesu li navedeni svi elementi?

Komunistička je partija Jugoslavije 1941. godine bila već 20 godina u ilegali. Imala je oko 5 000 članova, a sa članovima SKOJ-a i simpatizerima možemo okvirno govoriti o oko 20 000 ideoloških ljevičara u Kraljevini Jugoslaviji. S druge strane, četnički je pokret bio dobro organizirana, legalna organizacija s više stotina lokalnih podružnica. Od osnivanja 1903. godine ta organizacija ima samo jednu svrhu – širenja granica Srbije. Četnička je pobuna protiv novouspostavljene države počela netom nakon uspostave, 12/13 travnja 1941. u Gračacu. Prvi su cilj pobunjenika bile ustaške postrojbe u Lici, da bi se napadi potom proširili na sve Hrvate u području. Bilo je etničko čišćenje mnogo prije definiranja pravnog pojma. Mile Pešut, nekadašnji četnički zapovjednik, u svojim sjećanjima govori kako je ustanak 1941. u Lici i Dalmaciji bio četnički, a partizani su kasnije sebi prisvojili sve zasluge.

Neposredno prije ustanka došlo je do sastanka 23. srpnja 1941. u Benkovcu. Sa srpske strane bili su prisutni: Momčilo Đujić, Stevo Rađenović, Pajica Omčikus, Vlado Novaković i Ilija Zečević, a s druge strane predstavnici talijanskog prefekta u Zadru,.

Ustanak od 27. srpnja 1941. je po brojnim značajkama bio jednonacionalni, srpski. Cilj ustanka bio je borba protiv njemačke okupacije Jugoslavije, kao i borba protiv hrvatske države. Iz djelovanja, kao i kasnijih memoara četničkih vođa, vidljivo je da je borba bila usmjerena protiv svakog oblika hrvatske države. Cilj ustanika bio je stvoriti zasebne srpske autonomne oblasti odvojene od Hrvatske koje bi se priključile Kraljevini Italiji do njenog priključenja saveznicima, a potom obnovljenoj kraljevini Srbiji. To je dogovoreno 11. 8. 1941. sporazumom u Otriću.

Na sastanku su bili predstavnici raznih političkih skupina među hrvatskim Srbima. *Srpsku delegaciju sačinjavali su poslanik Stevo Rađenović, major Boško Rašeta i poručnik Milan Lukić, a talijansku tri kapetana iz Štaba Šestog korpusa.* Dogovoreno je međusobno nenapadanje i potpisan sporazum. Potpisnici su bili *Đoko Jovanić, u ime Srpskog pokreta, i kapetani iz štaba Zadarskog korpusa Radovani i Marusi, u ime italijanske vlasti.* (Dubajić, 2006.:123.-126.)

O sporazumu Simo Dubajić piše: *Nikad kao tada, ni pre, ni kasnije, Srbi Krajine nisu bili tako jedinstveni u pogledu izbora puteva za ostvarenje nacionalnog cilja golog opstanka i razgraničenja sa Hrvatima, baš radi tog golog opstanka. A to je značilo:*

- Uz pomoć italijanske vojske proterati ustaše iz Krajine;

- Proširiti okupacionu zonu Italije na čitavu Krajinu, do linije Karlovac – Banja Luka, iz Dalmacije, a na Hercegovinu do Mostara, iz Crne Gore;

- Sačuvati glavninu srpskog naroda izvan Srbije pod protektoratom Italije, dok ona ne prođe na stranu velikih saveznika. (Dubajić, 2006.:123.-126.)

Nejasno je zašto bi Talijani, kao okupatori i pokrovitelji ustaša, de facto kreatori NDH, odjednom podržavali protivnike NDH i ustaša? No, Talijani nisu bili zadovoljni novonastalom situacijom. Iako su pomagali ustaše u emigraciji, oni im nisu uzvratili očekivanja kad su došli na vlast. Rimskim je ugovorima Kraljevina Italija dobila Istru, Kvarner i velike dijelove Dalmacije. Taj je teritorij uglavnom kontrolirala i ranije, tako da su Rimski ugovori uglavnom bili potvrda postojećeg stanja.

[23] Primjer za to nalazim u vlastitoj obitelji. U Jasenovcu su tijekom rata internirana i ubijena tri Kulenovića zbog antifašističke djelatnosti. No, na nekakvim čudnim spiskovima, koje danas po internetu emitiraju srpske nacionalističke organizacije, taj se broj penje na 39 Kulenovića ubijenih u Jasenovcu. Postavlja se legitimno pitanje: Ako je troje ubijeno u Jasenovcu, otkuda ostalih 36? Prema spisku, ti ubijeni imaju dvije zajedničke karakteristike. Rođeni su u Kulen Vakufu i ubijeni 1941. Istih 36 nalazi se na spisku ubijenih u vakufskoj tragediji koji je sastavio Abas Mušeta i čija vjerodostojnost nije upitna. Ljudi su zaklani u Kulen Vakufu 1941. pod optužbom da su ustaše, a onda su njihova imena stavljena na spisak žrtava ustaša u Jasenovcu.

[24] Neoznačene grobnice i kosture ubijenih iz zagrebačkih bolnica 1945. godine i danas se pronalaze, maltene u središtu Zagreba. Tako su nedavno otkrivene grobnice na zagrebačkoj Kustošiji kao i na Dubravkinom putu.

No, hrvatski je narod to shvatio kao prodaju teritorija, te se udaljio od Pavelića i ustaša.

Nakon povratka sa Otrića, Đoko Jovanić je u Drvaru podvrgnut oštroj kritici Marka Oreškovića, sekretara KPH za Liku. Gojko Polovina piše kako je od njega dobio zapovijed da uhapsi i strijelja Jovanića zbog izdaje. On je to odbio, a Jovanić je, nakon kritike, nastavio sa svojim aktivnostima. Niti mjesec dana nakon toga, Jovanić je zapovjednik osvojenog Kulen Vakufa, baš kad Srbi čine genocid nad Bošnjacima. Užas koji su napravili Jovanićevi gerilci izaziva revolt i osudu Marka Oreškovića. Mjesec dana kasnije i njega ubijaju četnici. Jovanić nastavlja s karijerom, preživljava rat i ostvaruje čin generala JNA.

Zaključak:

Imajući u vidu sve prethodno navedeno, možemo zaključiti kako je službeno tumačenje povijesti kakvo smo učili u školi tijekom trajanja SFRJ bilo nepotpuno i izrazito ideološki obojeno u svrhu glorificiranja vladajuće KPJ/SKJ. No, to je bio samo dio priče.

Ustanak u Lici i sjeverozapadnoj Bosni 1941. godine, čiji se početak obilježava 27. srpnja u Srbu u Hrvatskoj, bio je dominantno srpski, jednonacionalni. Kod većine sudionika ustanak je doživljavan kao primarno antihrvatski, odnosno ustanak protiv svakog oblika hrvatske države.

Komunisti su se priključili ustanku.[25] Primarno su prihvaćani kao Srbi, iako im komandiraju hrvatski sekretari. Kroz osobu Đoke Jovanića suglasili su se o nenapadanju Talijana, te borbi protiv njemačke okupacione vojske i hrvatske države. Jedna od posljedica bio je i pokolj civilnog stanovništva Kulen Vakufa.

Zbog osobnih interesa komunističkog vođe Josipa Broza Tita, kao i zbog interesa očuvanja vlasti za vrijeme SFRJ, zločin u Kulen Vakufu nikada nije istražen niti su počinitelji kažnjeni. Po liniji zapovjedne odgovornosti, za genocid u Kulen Vakufu odgovorni su Đoko Jovanić, koji je obnašao dužnost zapovjednika Kulen Vakufa nakon osvojenja, i Gojko Polovina kao zapovjednik ustanka u Lici.

Bilo bi jednostavno da je, kao što su nas učile službene povijesti, došla skupina luđaka 1941. iz Italije, proglasila NDH u Zagrebu i počela klat' Srbe. A onda je komunistička partija povela narod u antifašistički ustanak. Nažalost, događaji u Lici i Bosanskoj krajini 1941. godine predstavljaju rašomon odnosa i događaja prema kojem je i onaj Kurosawin priča za malu djecu. Totalni pičvajz, rekli bi mnogi. I bili bi u pravu.

Ustanak u Hrvatskoj i BiH od 27. srpnja 1941. godine bio je jednonacionalni, srpski. Komunisti su se priključili već postojećim gerilskim formacijama srpskih rojalista (četnika). Dominantni cilj ustanika bio je ostvarenje etnički homogene srpske države, a u tu svrhu je ubijano i protjerivano nesrpsko stanovništvo. Okupatorima i neprijateljima smatrani su Nijemci i Hrvati[26], dok je s Talijanima dogovoreno i potpisano međusobno nenapadanje, te namjera da se ustankom stvorene srpske pokrajine odvoje od NDH i priključe Kraljevini Italiji. Potvrda tih tendencija su sastanak u Benkovcu 24. srpnja i Otrički sporazum od 11. kolovoza 1941. U tom razdoblju gerilci su uništili više naselja s katoličkim stanovništvom u Bosni i Lici (Krnjeuša, župa Bosansko Grahovo, župa Martin Brod, Boričevac) koje su poubijali.

Potpisnik *Otričkog sporazuma* je i Đoko Jovanić pod čijim je zapovjedništvom bio Kulen Vakuf kada je nad njegovim bošnjačkim stanovništvom izvršen genocid 6-8. rujna 1941. Većinu ubojstava izvršili su pripadnici 2. bataljona drvarskog gerilskog odreda *Sloboda*. Većinu uništenja građevina učinili su lički partizani pod zapovjedništvom Gojka Polovine.

Kulen Vakuf je peto mjesto zaredom koje su srpski gerilci uništili na isti način i pobili njegovo stanovništvo. Naknadna objašnjenja komunističkih funkcionera o spontanom pravednom narodnom gnjevu i osveti koja se nije mogla spriječiti ne stoje. Mogli bi razumijeti da je riječ o izoliranom incidentu, no srpski se zločin u Kulen Vakufu od prethodnih razlikuje samo po opsegu uništenja koji je rastao iz zločina u zločin.

Svjesni smo da potomci ubojica neće promijeniti svoj stav zbog jednog teksta. Laž ličkih i bosanskih Srba, ideološki pothranjivana preko 70 godina je patologija koja se ne liječi preko noći. Kako stoji u depeši Drvarske brigade: *Vaš izvještaj sa Kulen Vakufa ne zadovoljava. U izvještaju nastoji se prikriti pravo stanje stvari. Već, ne znamo ni po koji put, čujemo istu stvar: Bosanci okrivljuju Ličane, a Ličani Bosance, a u stvari radi se o pljački i nasilju koje su vršili i jedni i drugi.* Još 1941. godine detektirani su odgovorni za zločin. No, na tome je i ostalo.

No, u Kulen Vakufu na najbrutalniji način u rujnu 1941. ubijeno oko 2,3 tisuće civila, a grad, kao i cijela Ljutočka dolina u potpunosti su uništeni. Uz Kulen Vakuf, riječ je o naseljima Klišević, Ćukovi, Duljci, Orašac, Klisa, Demirovića brdo, Lužine, Ostrovica i Havala. Kasniji generali JNA Đoko Jovanić i Gojko Polovina imaju zapovjednu odgovornost za učinjenu štetu, a preko njih i država za koju su ratovali, kao i njene nasljednice. Treba istaći kako SFRJ i KPJ/SKJ tijekom svog postojanja nikada nisu ni pokušali ograditi se od ubojica Kulen Vakufa, a odgovornima za *zastranjenja* prigodno su proglašeni u ratu poginuli Pero Đilas i Mane Roković.

Učinjena materijalna šteta raste do milijardu eura današnje vrijednosti. SR Hrvatska i SR BiH priznale su zločince kao svoje vojnike, te su im do smrti isplaćivali plaće i mirovine. Dapače, dan okupljanja koljača, 27. srpnja 1941. godine bio je republički praznik u SR Hrvatskoj i SR BiH. Današnje države nastupaju kao pravni sljednici tih republika. Pravna sljednost uz prava podrazumijeva i odgovornost. Tako današnja Hrvatska, uz moralnu ima i materijalnu odgovornost koja podrazumijeva stotine milijuna eura odštete za uništenu civilnu imovinu. ■

LITERATURA:

Begić, Mujo (2013.): *Zločini ustanika u Ljutočkoj dolini 1941. godine*. Institut za istraživanje genocida, Sarajevo.

Bergolz, Max: Čudna šutnja - Zašto nema spomenika za muslimanske civilne žrtve rata ubijene u Bosni u Drugom svjetskom ratu? *Povijesna istraživanja* (8) 31, 109-141.

Grupa autora: *Četnička pobuna i zločin u istočnoj Lici i jugozapadnoj Bosni 27. srpnja 1941. godine i hrvatske žrtve povodom 69. godišnjice zločina ubojstva hodočasnika sv. Ani na njihovu povratku kućama iz Kosova kod Knina i Oštrelja kod Bosanskog Petrovca.* Hrvatsko žrtvoslovno društvo, Zagreb.

Kisić Kolanović, Nada (2009.): *Muslimani i hrvatski nacionalizam.* Školska knjiga: Zagreb.

Mušeta, Abas: *Kulen Vakuf – tragedija* (neobjavljeno)

Redžić, Enver (1987.): *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*. Svjetlost, Sarajevo.

[25] Četnički zapovjednik Mile Pešut piše: *Kako je vidljivo komunisti u Hrvatskoj nisu digli ustanak niti su imali svojih posebnih aktivnosti u njemu. Sve ono što su uspjeli bilo je prevarom i infiltracijom u već organizirane četničke jedinice da bi ih uništili iznutra i preuzeli njihovo zapovijedanje. U svrhu prikazivanja ovih bitaka kao neke vrste oružanog ustanka, oni su ukrali zasluge za ranije spomenute dobro organizirane četničke akcije u Donjem Lapcu i Gračacu i onu od 27. srpnja 1941. Ni jedna postrojba u ustanku Srba nije bila vođena pod komunistima, niti od Srba niti Hrvata. Među pobunjenicima nije bio niti jedan Hrvat. Jasno je da su oni samo sebi pripisali zasluge od četnika. Prema tome njihovo prisvajanje ustanka u Hrvatskoj je povijesna laž.*

[26] Hrvatima su smatrani svi pripadnici tadašnjeg hrvatskog državnog naroda (katolici i muslimani), današnji Hrvati i Bošnjaci.

multimonolog

Piše: **Senad Nanić**

Identitet grada ili klajnburgeraj

Mainstream danas ne daje baš nikakve šanse ičemu osim strogo kontroliranoj globalnoj malograđanštini.

Grad je još od antičkih vremena pojam ostvarenja složenosti i stvaralaštva ljudske društvenosti. Klasičan cilj kulture, njen savršen oblik i ostvarenje je upravo grad. *Medinetu-l-fadile*, izvrstan grad, kako su ga zvali klasični muslimanski filozofi. *Medinetu-l-kamile*, savršen grad, kao i *Camelot* u britanskoj tradiciji, vjerojatna refleksija tog arapskog pojma.

Gradovi su različiti. Bukvalno svaki grad nosi svoje posebnosti. Manje ili više fotogenične. No, pokušamo li ih odrediti principijelno, osim pejzažno-klimatskih uvjetovanosti i pojedinačnih ostvarenja kakvog projektanta ili skulptora, nailazimo na pretežak zadatak. Zato se valjda tako malo istraživača spremno upustiti u znanstveno istraživanje takvog cilja.

Profesorica Eve Blau s harvardskog sveučilišta prije nekoliko godina je u suradnji s domaćim stručnjacima objavila jedno takvo istraživanje pod naslovom Projekt Zagreb. Usprkos poslovičnom klajnburgerskom njurganju zagrebačke urbanističko-arhitektonske scene o nepostojanju uvjeta za značajne gradske projekte koji bi, eto, imali nužno uroditi dobrim urbanizmom i dobrom arhitekturom pa i, ne daj Bože, suvremenim globalno prepoznatljivim identitetom grada Zagreba, Blau prepoznaje inventivnost zagrebačkih graditelja upravo u kreativnoj prilagodljivosti učestalo promjenjivim i materijalno ograničenim uvjetima smjena političko-ekonomskog okružja i ciljeva. *Happy transitions, to put a long story short*. U urbanističkom identitetu Zagreba navedenu tezu ilustrirat će Blau Lenucijevom zelenom potkovom, nizom neposredno povezanih gradskih trgova s javnim sadržajima na zemljištima imovinsko-pravno pribavljenim svjesnom političkom odlukom usprkos komercijalnim interesima stanogradnje za najam i prodaju. Blisko mi je to iskustvo.

Imao sam, naime, čast biti autorom prvog urbanističkog koncepta pretvorbe velikog teritorija vojarne Borongaj u kampus Sveučilišta u Zagrebu, gdje je cilj bio dokazati da taj prostor ne treba prepustiti tada živahnoj, često agresivnoj stanogradnji za prodaju i drugim komercijalnim investicijama, već da lokacijom, površinama, urbanističkom tradicijom i razvojnim prostornim potencijalima upravo tamo ima biti snažan javni sadržaj kao što je sveučilišni kampus. Jer Zagreb ima svoju potkovu. I to nepravilnu. Jer drugačija nije mogla biti. Možda nije savršen krug, kvadrat ili zvijezda, što imaju moćni gradovi kroz povijest, kao što su Beč, Pariz, Isfahan, ili pak posve novi, makar i mali, kao što je Karlovac, ali ima priznatu prilagodljivost. Iako nikad nismo uspjeli dovršiti ju produženjem preko pruge i Save. Nedovršena hrvatska modernizacija, opet.

Kao paradigmatičnu zagrebačku građevinu, pak, Blau ističe takozvani Dom hrvatskih likovnih umjetnika, Meštrovićev paviljon, zapravo, koji je u svakoj smjeni režima u svojoj ni stoljeće dugoj povijesti uspio biti odabran za važan spomenik s ideološkim nabojem te namjenom posve različitom prethodnoj. Eto opet dobre prigode za izraziti duboko razočarenje klajnburgerskom odlukom, u vrijeme obnove paviljona, o izmještanju neočekivano otkrivenog mihraba iz vremena kada je paviljon služio kao džamija u novu zagrebačku džamiju.

Još 1980., u svojoj i danas nezaobilaznoj Kritičkoj povijesti moderne arhitekture, britanski je teoretičar arhitekture Kenneth Frampton detektirao arhitektonske prakse prisutne još od sredine prošlog stoljeća koje je nazvao "kritički regionalizam". One su nastojale dokazati da se modernost može apsolvirati i ostvariti prilagođeno i stvaralački oblikovanim lokalnim izričajem nasuprot već tada prepoznatoj destruktivnoj tendenciji globalne monokulturnosti moderne. To što se postmoderna pokazala još destruktivnijom od moderne samo potvrđuje da je ona u svojoj društveno-ekonomskoj biti izrazito monokulturna, a da je sve plemenite pluralizmu usmjerene prijedloge tipa kritičkog regionalizma pogazila u svom pohodu za globalnim profitom. Zato uživamo u ovom točkastom, neplanskom "urbanizmu" nagomilanih, slučajnih, najčešće urbanističkoj regulativni usprkos ostvarenim kičastim komercijalnim zahvatima gdje se koče posve isti brendovi s posve istim proizvodima, bilo gdje u svijetu. Klajnburgeraj, najgore vrste, doveden do razine vladajućeg principa. Mainstream danas ne daje baš nikakve šanse ičemu osim strogo kontroliranoj globalnoj malograđanštini. ■

Haris Silajdžić: SARJEČJA*

Otkud Haris Silajdžić **u svijetu poezije?**

Vjerovatno su rijetki čitaoci – ako ih uopće ima – koji se neće zapitati: Otkud Haris Silajdžić u svijetu poezije?! Naime, Silajdžić je poznat najširoj javnosti kao značajan protagonist onoga kataklizmičnog doba u kome je regionalna i svjetska politika odlučivala ne samo o sudbini Bosne, nego i o sudbini cijele jedne kulture u Evropi, a to znači u krajnjim konsekvencijama da je odlučivala i o vlastitoj sudbini, budući da je svojim odnosom prema cijelom jednom narodu koji je u Evropi predstavnik jedne kulture odlučivala i o samoj sebi – u skladu s neporecivom istinom da se moj stav prema Drugom tiče u mnoštvu aspekata i mene samoga a ne samo toga Drugoga. Silajdžić je u to vrijeme vrlo uspješno branio ne samo sudbinski ugroženu egzistenciju jednog naroda i njegove kulture nego se upinjao – u tome kontekstu – da odbrani i politiku od nje same. Tako je postao poznat ne samo u Bosni nego i u cijelome svijetu, zbog Bosne. Sada se on tome, zapravo takvome svijetu obraća i zbirkom pjesama. Stoga valja pretpostaviti da će se mnogi čitaoci zapitati otkuda Haris sa zbirkom pjesama...

Malo ljudi zna, pretpostavljam, da je Silajdžić znatno prije nego u politici, bio u carstvu pjesništva, ne samo kao odani čitalac već i kao stalni i brižni stvaralac: otkako ga poznajem – a to je gotovo čitav život – pisao je i pjesme i prozu... Očekivano pitanje *Otkud Haris u poeziji* – kao začuđenost ili nevjerica – u samoj biti stvari, a u tome i jest poanta ovoga kontekstualiziranja, izražava uvjerenje u navodnoj inkompatibilnosti poezije i politike, tačnije – izražava se uvjerenje o podređenosti poezije u odnosu na politiku kao prevashodno svojstvo svijeta i modernoga čovjeka koji dramatski i dramatično gubi svoju etičku zrelost, puninu i perspektivu. Kao da je tanahnost pjesništva uvreda ogrubjeloj politici! Štaviše, neki Silajdžićevi saradnici u vrijeme kada je djelovao u svijetu politike znali su ironizirati njegovu naklonjenost poetskoj riječi, implicirajući kako čovjek koji ima osjećaj za poetsku riječ nema nužni nivo kompetencije za politiku. Naravno, takav sud je pogrešan i on kazuje o različitim nivoima kompetencija, o njihovim različitim vrstama. Makar nesvjesno, oni koji upućuju takvu vrstu prigovora, ili čak diskvalifikacije, opisuju zapravo bezdušnost politike, njenu neosjetljivost za nijansiranje duševnosti općenito, estetskoga kao takvoga; štaviše, time se potcrtava razlika između čovjekova pribjegavanja Lijepom i njegove surove pragme kakva jest politika, među čijim svojstvima je, uglavnom, nekonzistentnost, prijetvornost, čak licemjerje. Takvo uzajamno isključivanje poezije i politike u jednome samodovoljnom subjektu ima namjeru da istakne apsolutnu supremaciju "političkoga uma", ukoliko je danas uopće moguće govoriti o "političkom umu" s obzirom na predominantnost dnevne pragme politike, na njene improvizacije koje osujećuju viziju i prihvaćanje Svijeta kao cjeline u njegovim nužnim i dragocjenim posebnostima. Na drugoj strani, poezija se u tome isključivanju određuje kao nešto što je povijesno prevladano, vrijednosno destruirano i zatim otuđeno, izgnano u svijet pežorativnoga. Ta idolatrija politike/političkoga uopće nije svjesna, zapravo, da samu sebe demaskira kao oneljuđenu, dehumaniziranu i dokraja deestetiziranu žudnju za moći. U vizuri ovih isključivosti, politika je zapravo "gola moć", ili pomamna težnja za njom, i ona je *interes* do krajnje grubosti, a poezija je *vrijednost*. Dok je u idolatriji *takve* politike interes vrhovni princip i cilj, za umjetnost je davno rečeno, s pravom, da je ona *bezinteresno sviđanje*, a to je tek drugo ime za plemenitost, ili – to je drugi put za najuspješnije osvojenje plemenitosti. To je temeljna razlika, i svaki političar koji ne uspije prevladati prezir prema umjetnosti neizmjerno je osiromašen, osuđen na mnoge vrste grubosti. Svijet funkcionira – mislim na uspješno funkcioniranje, naravno – na ravnoteži, na bipolarnosti ili binarnosti, kako god hoćete. Radikalno interveniranje u tome bogomdanom Poretku proizvodi dramatične poremećaje, pa tako i moderna politika vodi svijet ne samo u etički već i u egzistencijalni sunovrat.

Naravno, zanimanje za politiku ili bavljenje njome na pozitivan način nipošto ne znači i nužni otklon prema umjetnosti. Oduvijek pa sve do ovoga modernog doba, njegovala se sinteza, ili sinkrazija, političkog, naučnog i umjetničkog. Tokom čitavoga klasičnog doba – riječ *klasika* koristim u vremenskom i naročito u vrijednosnom značenju – naučna djela pozlaćivana su stihovima kao krunskim, kao estetskim argumentima, a znameniti političari su, najčešće, i sami bili umjetnici ili velike mecene. Katkad su bili i jedno i drugo, a danas najčešće nisu ni jedno ni drugo. Na eventualni prigovor kako je ana-

* Knjiga poezije "Sarječja" uskoro izlazi u izdanju *IK Tugra* iz Sarajeva.

hrono pozivati se na vrijednosti klasike u tzv. moderno doba – iz koga nepovratno cure pozitivni sadržaji – uzvraćam riječima da postoje neprolazne, zaista univerzalne vrijednosti. Progon poezije, općenito institucija i djela umjetnosti i kulture vrhunski je argument o nezrelosti društva, ili pojedinaca koji imaju iluziju da ga ispravno vode. Politika je odveć posvećena trenutačnosti, a poezija je zavjetovana vječnosti i usmjerena je k njoj. Pouzdani način da politika nadraste samu sebe i da stekne barem naklonost vječnosti jest da na brojne moguće načine stupa u savez s naukom i sa umjetnošću.

Cjelokupno moje prethodno izlaganje odnosi se, zapravo, na Silajdžićevu poeziju koju smještam u kontekst suvremenog svijeta, odnosno onog njegovog aspekta u kome nastoje uzajamno se isključiti politika i poezija – *kao moć i kao vrijednost*. Siljadžić je čovjek sinteze i sinkrazije, obrazovan je u različitim oblastima i učen je o različitim kulturama, sposoban da se uvjerljivo izrazi u različitim diskursima – od političkog, preko kulturalnog i teološkog do književnog. Ta kompleksnost, koja je u njegovom subjektivitetu optimalno usklađena, nije dopustila da u njemu prevlada bilo kakva vrsta isključivosti, kao u mnogim drugim subjektima i subjektivitetima, ali – upravo zbog toga – mora računati na relativno nerazumijevanje upravo onih – a oni su vjerovatno u većini – koji nemaju tu dragocjenu puninu i dostatnu usklađenost s vlastitim bićem. Harisa znam veoma dugo, i znam da je oduvijek sklon (i) umjetnosti, a činjenica da, evo, objavljuje zbirku pjesama u relativno poznom dobu života svjedoči o očuvanosti njegova duha i vitalnosti duše: u njegovom životnom dobu liriku, mogu pisati samo takvi ljudi, makar ona bila, prirodno, refleksivna mnogo više nego ljubavna ili erotska. Pisanje poezije jest neodgodiv *nalog duše*. Sticajem okolnosti, poznato mi je da on svaku pjesmu vrlo dugo nosi u sebi, da je naprosto živi – sve do njene intuicijske prezrelosti i spasonosnog uvođenja u (tekstni) zapis. (...) ■

Prof. dr. Esad Duraković,
odlomak iz recenzije pod naslovom
"Ogled o poeziji i politici:
Silajdžićevo pjesništvo"

Haris Silajdžić

Sarječja

Alhambra

Na zidu Alhambre
I danas stojiš sama –
I čekaš.
Dolinom ispod tebe tišina luta
Ni topota kopita
Ni ptice prhuta.

Šapćeš mi
Kako ti zora zatiče
Mjesec u oku,
Kako ti svila više
Ne drži kosu,
Lahor ti skida plamen s lica
Od krvi vrela
Steže te ogrlica.
Pa korakom sve mekšim
Povijaš se
Kao klas pred žetvu,
Kad na hladan kamen staješ
Prvo okom
Onda nogom
I čelom tražiš ruku odmora
Od besanja.

Ali mene ni danas nema,
Daleko sam
Godina sedam stotina.
Ne žuri zato
Zastani kod šadrvana,
Zastani i pusti
Da ti voda dotiče lice,
Sunce Andalusa
Nosi te k meni kroz kapljice.
Samo ne kazuj pjesmu
Što ti na usni zrije
Poput smokve,
Ne kazuj je ptici,
Vodi je reci –
Jer tajnu ne odaju
Vodoskoci.

I sve dok voda teče
Ti ćeš mirno sniti,
Pjesmu ću tvoju
S vodom piti.

Desetog konja već pojim
I još ću četiri
Jer stoljeća sedam kasnim.
Ali dolazim –
U dvorima od čekanja
Naša su tajna viđanja
Od vatre i mača čuvana
Zlatnom paučinom nadanja
Tvojom dušom vezena
Na đerđefu od vremena,
U dvorima Alhambre branjena
Rikom kamenih lavova.

Rikom kamenih lavova
I tvojom sjenom na kulama
Što osluškuje pjesmu vjetra
U grivama
I topot kopita konja moga
S pjenom na uzdama,
Konja moga što pamti
Trinaest očeva
Na sapima sedam vjekova
U srcima snena Andaluzija.

Vidovita Gitana

Visoko uzdignutom rukom
Posu iz lijevoga dlana
Preko cijelog nebeskog svoda
Svu sreću toga dana:
– U vašem dlanu, senjor,
Stoji
Da život vas voli.

– Zašto?

– Živi ste, gospodine!
Zar to nije ljubav?

– A sutra?

– Sutra će samo doći.
Novi dan za stari dlan.

U pogledu sjajnom od nemarne slobode
Nije skrivala podsmijeh
Dok je u desnoj ruci držala dijete
I darovanog zmaja od papira
Koji se otimao u nebo
Iznad trga u Kordobi
Odmah do Velike džamije,
Vidovita Gitana.

Tako pamte masline

Na zlatnoj travi Andaluzije
Dugo sam gledao crnoga bika,
Mirisao zrelo ljeto u hladu maslina,
Slušao kako jecaj gitare
Uspravlja klonule zidove El-Medine.
Toga dana, tamo kod Kordobe
Rekao sam: Vratit ću se!
Neka noć skriva sunce
Pod nogama crnoga bika,
Neka masline pamte za mene.
Vratit ću se
Na trepetu žice,
Iznad pupka ga nosim
Da mi ga jutro ne ukrade.
Onda vjetar slutnje dojaha
I masline digoše grane.
Šta li je to na nozdrvi mladoga bika?
Kiša ili ženka?

To miris je mača iskovanog
Što bljesnut će
Na suncu krvlju poprskanom
Oštren vriskom gomile.
Oštar mač to mora biti
Jer arena je milosti puna
I kada milošću ubija.
(Kako je strasna,
Kako je uzaludna
Molitva besmrtnosti.)
Eno ih kliču zastavi stida na oštrici,
Eno ih kleče zatečeni dostojanstvom smrti.

Šta bijaše na nozdrvi crnoga bika,
Znaju li?
Krv ili žeđ na jeziku u pijesku,
Pitaju li?
Krvava žeđ to je,
Krvavo ruganje.

Zalud Lorca otvara prozor
Na pijesku zaleđeno leži
Pablovo jednooko nebo.

Mlijeko i snovi

Dok pridržavaš šerpu da ne pokipi mlijeko
A najmanja curica plače ti na uho
Ne zaboravljaš račun za struju,
Pitaš se kako je toliko došlo
Kad grijalicu pališ samo kad moraš.

Doći će prijateljica da gledate seriju
O velikoj nesretnoj ljubavi
I plakat ćete s djevojkom na ekranu,
Malo zbog nje
A malo zbog sebe.

Onda ćete pričati o skupoći,
Dosta platiš, na prstu doneseš.
A tebe brine račun za struju,
Za hranu ćeš nekako do prvog,
Ali za struju moraš uzajmiti.
Samo da su djeca dobro i zdravo,
Kaže prijateljica dok polazi kući.

Kad ostaneš sama
Odškrinut ćeš vrata
Da svjetlo padne na zaspalu djecu,
Onu najmanju dugo ćeš gledati –
Nju otac nije stigao ni vidjeti.

I ne znaš kada si zaspala
Ali znaš da si ga sanjala.
Pa ćeš opet, kako si navikla
Sjediti sama za kuhinjskim stolom
Prizivati zorom otete snove
I paziti da ne pokipi mlijeko.

Kada zid opada?

Zašto je opalo lišće,
Gdje je otišlo cvijeće,
Zašto se masline
Ne vide više,
Zašto u bašči zid raste? –
Pitala je Muna.

Ujesen opada lišće,
Cvijeće će cvjetati ljepše –
Rekla je mama.
Ali nije znala
Zašto u bašči zid raste.

Ne brini, mama –
Rekla je Muna.
U snu sam vidjela pticu,
Jedno oko će mi dati,
Skupa ćemo
Masline gledati
I čekati jesen
Da opadne zid.

Dječak u Palestini

(Vidjevši palestinskog dječaka koji gleda
u zid i magarca s previjenom nogom
na CNN-u u ranim jutarnjim satima
u Sarajevu augusta 2014. godine)

Zid je ispred tebe
Zid je iza tebe,
Zid je sve
Što ovaj svijet
Ima za tebe.

Ali u srcu
Ne daj da ti raste,
Dječače iz Palestine,
Ne okreći leđa svijetu
Koji ih tebi okreće,
Dopusti ovome svijetu
Da se stidi
U oči te gledajući,
Oči dječaka bez djetinjstva.

Pitaj
Čija je ruka

Ne mareći za smrt,
Čija je to mirna ruka
Previla nogu
Tvoga ranjenog magarca.
Pitaj
Jer ti vidiš dalje
Okrenut ka zidu
Koja će ruka
Voditi svijet,
Ona koja je povukla obarač
Ili ona koja je
Liječila ranjenoga magarca.

Okreni se,
Pokaži lice dječaka
Koji to nije bio,
Pomozi ovome svijetu
Koji tebi nije pomogao.

Zbog
Hrabrih ljudi izdaleka
Koji s tobom dijele
Smrt i Čast,
U ime djece u Nigeriji,
Siriji, Meksiku, Iraku,
Otete djece u Australiji,
Mrtve djece
Na dnu Mediterana,
Djece još žive
U rudnicima i radionicama,
Djece
Na granicama i žicama

Koja čekaju
Kap kiše u pustinjama,
Djece na Filipinima,
U Somaliji, Palestini, Bosni,
Djece u slamovima
Bez kreveta i snova...

Zbog svih onih
Koji se ne boje
Tvojih sjećanja
Na izvore čiste vode,
Na neposječene masline
Posljednji put viđene
U očima tvoga djeda
Kada je pričao o domu,
Sjećanja
Kojima nisu naškodili
Ni meci ni bodljikave žice.

Zbog djece u Izraelu
Koja nemaju grijeha.

Okreni se
Dječače u Palestini,
Spasi ovaj svijet.

Pomozi mu
Da se stidi.

Oni umiru dolazeći k tebi

Davno nekad
Princeza po imenu Erob
Dođe iz daleke Fenikije
Da ti ime daruje.
Ona Erob
Koja u Zeusovom mitu još živi
Razapeta je sada
U tvome mitu
Na zidu kojim dočekuješ
One koji dolaze.

A oni umiru dolazeći k tebi
Tjerani pješčanim olujama
Sušnim godinama
Diktatorima…

Učili su te da postoji
Jedna strana svijeta –
Ona glavna
I druge pomoćne.

Ti si tome učio druge,
I sada svi idu
K jednoj strani svijeta.

Dolaze mladi i stari
Žene s djecom
Žene s nerođenom djecom
Iz napuštenih sela
S umornih periferija…
Ostaju na električnim ogradama
U prihvatnim centrima
U nabujalim rijekama,
Besplatnim grobnicama
Na dnu mora,
Na zidovima koje si podigao…

Nezvani gosti
U uzvratnoj posjeti.

Dolaze s juga,
Zaboravljene strane svijeta,
Dolaze sa istoka,
Gdje sunce izlazi
Da bi obasjalo zapad.

Dolaze potomci Asteka i Maja,
Afrikanaca, Azijata…
Potomci svih
Kojima si podario
Bijelu civilizirajuću misiju,
Ime,
Možda i vjeru,
Ali srce
Rijetko kada.
Dolaze u miru,
Umiru dolazeći.

Na časovima historije
Gledao si ih
U crno-bijeloj tehnici
Posjećivao u muzejima
Gledao u filmovima
Oplakivao na ceremonijama,
Neki put iskreno.

Sada
Kao u čudo,
Kao da izlaze
Uskrsli
Iz muzeja voštanih figura,
Gledaš povorke
Živih crnih očiju
S vlastitim dušama
Na dlanovima,
I pitaš se
S malo grižnje savjesti
Kako su preživjeli.

Onda si začuo glas spasa,
Spočetka tiho
Zatim sve glasnije:
U ime života na Zemlji
Broj ljudi treba smanjiti,

Ljudska piramida
Postala je nepodnošljivo velika,
Vrh može ostati,
Problem je u bazi.

A Bog?
Ako misliš
Da si to ti,
Ostalo je da uklešeš
Svoje ime
U kamenu ploču
Odmah iznad Njegovih zapovijedi.

Pisac i historija

(Poznato je da je jedan ruski pisac boravio na agresorskim položajima iznad Sarajeva te da je snajperom gađao opkoljene građane. Viđen je i u Vukovaru.)

Kao i svaki drugi,
S malo hljeba i sna
Bio bi i taj dan
Da nije stigao
Gost izdaleka.

Toga dana
U snajpersko oko
Pisca gosta
Kao lutke
Padaju ljudi
Bez glasa
Bez hropca.

Padaju
Ne vidjevši
Ne čuvši
Padaju zauvijek,
Ne razumjevši
Ništa.

S mrakom započinje vatromet
U brdima iznad grada
Dvobožni Olimp
U mitskom zanosu
Daleko od krika i metka.

Bljesak granata
Obrednom vatrom
Obasjava
Ushićena, ganuta lica
Domaćina i gosta.

Iz svečane lože
Lete buketi vrelog olova,
Topovska paljba
Diže jata ptica
U čast pisca gosta
Hodočasnika, sudionika.

Sarajevu
Žednom
Gladnom
Krvavom Sarajevu
Nikada dosta.

Na vatri se tope
Maske velikoga svijeta,
Na Sarajevo
Oprano od zabluda,
Na to gubilište i čistilište
Pada historija
Kakvu je Evropa zaboravila.

Prava historija –
Jednobojna
Bez ogledala
Bez Drugoga
Nezagađena čovjekoljubljem
Nepomućena mirotvorstvom
Osvajačka
Sa štitom ili bez njega
Uvijek pobjednička
Sudbinska
Nebeska historija.

Ta Evropa
Bez škrguta zuba
Bez sokova
Prošarana, crvotočna
U kojoj heretik
Ne cvrči na lomači,
Komore smrti
Gdje se ne dime,
Bez pogroma, zbjegova
Logora
Pobjednika i gubitnika.

Toj Evropi
Vitezovi s Balkana
Čuvari vatre s predziđa
Vratit će sjećanje –
Na dim miriše historija.

Dobru vijest zato
Cijelom svijetu kliče
Pisac, svjedok, sudionik:
Gore kolijevke!
Gori sjećanje!
Gori krivovjerje!

Uliježu se krovovi
Pod knjigama u pepelu,
Razliježe se tišina
Školskim dvorištima.
Zemlja starih heretika
Pod nogama
Smrtonosnih pravednika.

Kliču vitezovi s predziđa:
Kad krv hladi
Vrelo olovo,
Pa nijedno
Uho ne ostane,
Kad se pamćenje
Iznova začinje,
U snop jedan
Kad se klasje veže,
Kada laži
Osvanu istine
Radi časnog
I velikog cilja –
Tad se rađa
Čista historija.

*

Otkud olovo na jeziku
Gorkog i Majakovskog,
Zašto ne treperi
Brezje Jesenjinovo,
Pisac se nije pitao.

Nije mu smetao
Ni duh bijelih kapuljača
S prorezima za oči
Iznad zamašćene trpeze,
Nisu ga smele
Zanijemjele muze –
Ostvareni snovi

Mogu bez pjesama.
Dolje u dolini
Prorezi na crnim kapama
Dugo će tražiti
Skrivene zvijezde
U očima ubijene djece
Mladi mjesec da ih ne zaroji.

U treće oko nisu gledali
Treće oko nisu ni slutili.
Pisac hodočasnik
Svjedok i sudionik
U tom oku
Mora se ogledati
Na mjestima hodočašća
U dušama Vukovara
U dušama Sarajeva.

U snajpersko oko pisca
Gosta izdaleka
Padaju ljudi
Bez glasa
Bez hropca.
Duše domaćina i gosta
Nektarom smrti
Poje se
Od duga posta.

Čuo sam Palestinca

Čuo sam Palestinca
Kako kaže:
Donio sam malo
Zemlje iz svoga kraja.
Jedem tu zemlju.
Kad umrem,
Moja zemlja
Bit će u meni.

Čujem sebe kako se hvalim:
Moja zemlja je toliko velika
Da je ne mogu
U rukama ponijeti,
Toliko široka
Da na njoj
Mogu biti
I da mene
Kada dođe vrijeme
Može cijeloga prekriti.

Kome je dugo ležati

Ti koji reče da dugo ti je ležati
Evo ispod biliga ti stojim
Ruku na kamen polažem
Dobru vijest da ti kažem
I hvalu ako hoćeš čuti.
Pokude i potvore bî previše
Preko stoljeća preseže,
Moćnom i okrutnom
Kad ustreba
Povod da bude.

Dođoh da ti kažem:
Sada kad te nema
Svi te slave i štuju
Svojim nazivaju
Korijen zalijevaju,
Heres više nisi, ni kazna Božija
Zabludjela ovca – kažu – njihova si.

I veseli me što ti za života
Iz tuđine glas zaslužen stiže
Kako dobrijem te zovu
Da plemenita te znaju.

A ti sam reče:
Za života ne zgriješih
Ne utcinih nažao
Ni ljudma ni stoci.

Još rekoše da tvrde si riječi i ponosa
Da mač dobar kuješ
A nerad ga nosiš,
Da žuljem hljeb stječeš
A rad ga dijeliš,
Da svakomu gostu
Sve što imaš nudiš,
I kamen nad glavom
Zadnjim dahom daješ.
I ovi moj kâm ko ističe
I kutji svojoj vratja i projzore spravi
Dobro tce utciniti
I mojim kostjima i mom srdcu
Bitce malo toplije.

Tako ti reče
I ništa ti ne pomože
Jer si *prave vjere bosanske* bio
I po svome Boga si slavio,
Hram si u sebi zidao,
Dok nas silni ne natjeraše na drugo.

Osim što svoj zakon uzdrža
Ne pitaj me, jer ne znam
Čime zasluži oganj i mač
Siročadi plač
Tužbu na te Bogu i svijetu
Porugu u narodu
Babun pogani, heres trikleta
I đavo sam da si.

To ne znam – rekoh –
Ali znam kao i ti,
Pravda i Istina
Da su svijetom vladale,
Ne bi se životima plaćale.

A za nas ako pitaš,
Oluja bî strašna i pogibelj,
Na Bosnu sa svih strana vojske udariše
Velike grane manje lomiše
A stablo uspravno ostade.

Silni narod u tuđinu izbježe
Tamo gdir je
In sonce drugatcije
I vjetar drugtciji
I Bog i voda i vazduh
I ljudi tudji
I duši mojoj strani.

Hrabri ratnici Bosnu braniše
Mnogi pod zemljom ostadoše.
I opet dođe vrijeme
Da se kamen reže,
Kad va ime Boga Dobroga,
Dobri Bostjani ovaj kam digoše
Svoijem plemenitim ratnicim.

Kako tad – tako i sad.

Jedino ne znam šta te navede da kažeš
A iz plašta njihove slave
Svake godine
Sve više kopiladi izlazi.
To si sa sobom odnio.

Kako god bilo,
Na zemlji po starome –

Veliko mnoštvo, a ljudi malo.

Ne reče li ti
Legoh grk kad je Bosnom
Vladala glad za posjedom.

Kako tad – tako i sad.

Dugo se spremah
Da ti hvalu kažem:
Hvala ti što volje ovu zemlju
Gdje posnu, gdje rosnu,
Gdje bez mlada zaraslu,
I godinu kad gladnu i plačnu,
Pokad mrsnu i poskočnu...

Hvala ti što znoj proli na žezi,
A na studi sukno reza sebi
Da ja bez slova ostao ne bih...

Što u mraku loj žeže
Jer znade da je riječ 'tica,
Učas pobježe...

Što zorom mrzle prste
Na punu vimenu mlači...

Za prst na čelu ti hvala
Bolan od drači...

Što nedužna ne ubi
Sve da čiju krv ne htje –
Tvoju krv proli...

Hvala ti što ne bî ko oni
Koji bi stablo bili
A grane lomili...

Što mi prenese mudrosti iz starine
Pa sada znam
da *človek*
Mozje vidjet ono tsto nije vidio
Tcuti ono tsto nije tcuo
Okusiti ono tsto nije okusio
Bit tami gdi nie bio
Al uvik i svugdi
Samo sebe moze najti il ne najti.

Kako tad – tako i sad.

Evo skoro će hiljadu ljeta
Kako ti leže i reče
I da ostavih kosti u tujini,
I tad bih samo Bosnu sanjo,
Pa se ponekad pitam
Sanjaju li Geda, Borna i Dostava
Što ih u roblje prodaše,
Sanjaju li u neznanim grobovima
Lipu Bosnu, njine gore i rike,
Je li im neko poželio
Mirno more
Od Raguse do Barcelone,
Ili zvuk lanca na sidru
Bi sve što čuše
Kad im se pogledi
Mutni od tuge
Još jednom prema gorju podigoše?

Od tada se mnoge kiše proliše
Mnoge pjesme utihnuše
Stoljeća nekud odoše,
Ali u knjigama u Barceloni
Još uvijek ovaj zapis ima:
PATARENA DE BOSSINA, ROBINJA,
TRIDESET TALIRA.
Od njih ostade toliko,
A od onoga ko ih proda
I onoga ko ih kupi –
Ni toliko.

Nešto mislim –
Među ljudima,
Bez smrti,
Je li bilo,
Može li
Pravde biti?

Vidjeh, na kamenu piše:
Sad hotju da budijem na svojoj
Na plemenitoj baštini
Sa sobom malo sam.
I zato – neću više.

Samo ću još na odlasku reći:
Hvala ti što kod sve muke i posta
I kad *grk leže*
Nijem ne osta,
Pa poslije tebe
I kad ne govore,
Stećci ne šute.

Sad suton pada jesenji tih
A meni je zemljom još hoditi,
Kada ću leći – ne znam,
Kako ne znah kad ću se roditi.

Od tebe odoh vedra duha
Slovo kameno nek me doziva
Dok na baštini tvojoj i mojoj
Na vjetru, kiši i suncu
Rastu i ruža i kopriva.

TREĆI DERS
u tekiji Nadmlini (18.12.1988.)

Hadži hafiz Halid ef. Hadžimulić

Časopis Behar će, nakon uspješnog tematskog broja 116 o Mesneviji i mesnevihanima u Sarajevu, nastaviti kontinuirano objavljivati dersove i prijevode Mesnevije iz bogate rukopisne ostavštine Hadži hafiz Halid ef. Hadžimulića. Zahvaljujemo "Udruženju Hadži Mujaga" iz Sarajeva što nam je ustupilo ovo nepresušno duhovno blago Hazreti Mevlane Dželaluddina Rumija.

(bejtovi 2357-2388)

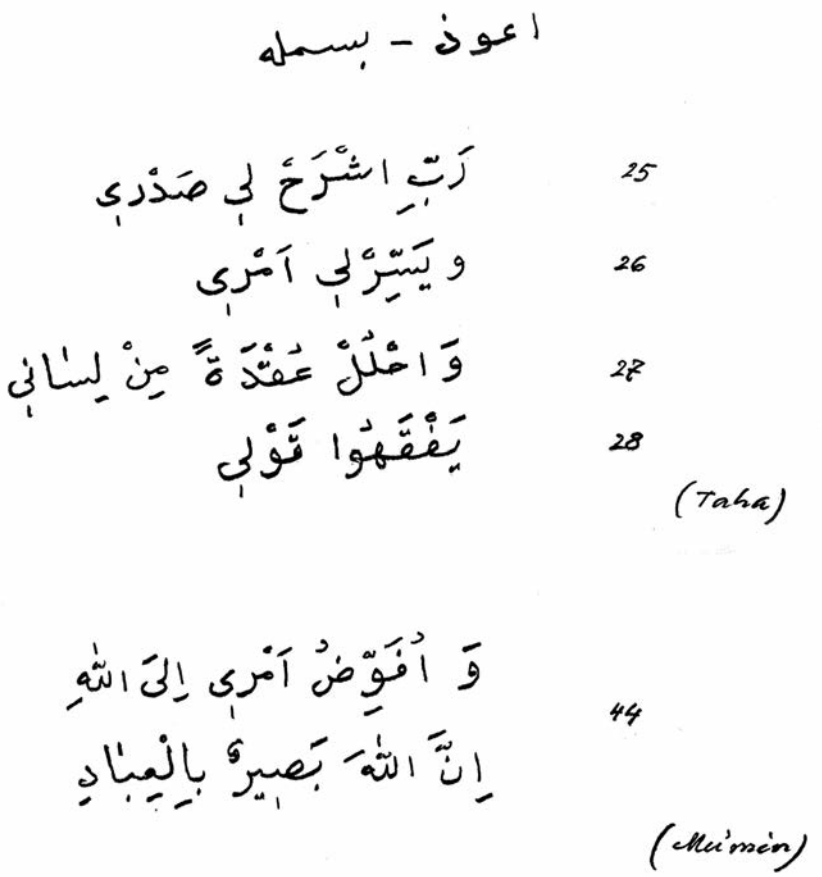

Gospodaru moj, reče Musa, učini prostranim prsa moja (tj. podaj mi snage da izvršim poslaničku misiju),
I olakšaj mi zadatak moj;
Odriješi uzao sa jezika moga,
Da bi (ljudi) razumjeli govor moj!
A ja Allahu predajem ovaj svoj posao (da ga On blagoslovi i primi),
Allah, uistinu, vidi robove svoje! (Mu'minun, 44)

U prošlom dersu započeo nam je hazreti Mevlana govoriti o *terddudu*, o sumnji i kolebanju, ali je, nakon dva-tri bejta, naglo prekinuto izlaganje, izvinjavajući nam se, i obećavajući, da će tu temu nastaviti jednom drugom prilikom.

Evo kako je to on sam rekao u posljednjem bejtu iz prošlog dersa:

Da vam to pitanje objasnim,
To će biti moj dug!

Pa nam onda kaže:

Ako vam se žuri, proučite suru Elem-nešrah-leke!
I mi smo to sure proučili, preveli i prostudirali.
Time smo završili prošli ders.
Dalje, kaže hazreti Mevlana, u slijedećem bejtu:

2357/III bejt:

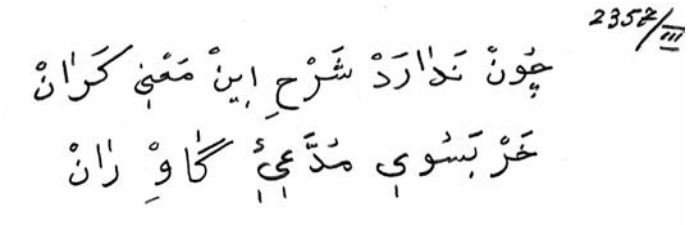

Pošto nema kraja ovom izlaganju (o slabostima ljudi, o njihovoj nesigurnosti, sumnji i kolebanju),

Ti sad potjeraj magarca na onu stranu, gdje vode spor bogataš i siromah oko jednog vola!

Bogataš traži svoga vola, a siromah tvrdi da je sad vo njegov! I sad, oba parničara, idu na sud, pred sudiju, Davud-pejgambera. Ali putem, idući na sud, ovaj siromah, neprestano dovu čini i obraća se Allahu dž.š.:

2358/III bejt:

Kaže ovaj siromah u dovi:

Ja Rabbi! Ovaj čovjek, nazvao me je ćoravim! A to je uvreda! (ja nisam ćorav!)

To uspoređenje je šejtanski posao! (tj. Iblis njega potiče da mene vrijeđa!)

2359/III bejt:

Gdje bih ja, u ćoravo, dovu činio! (Poput ćoravih, koji ne vide i ne znaju šta rade.)

Gdje bih ja, nekome drugom, osim Allahu ruku pružio! (I od nekog drugog pomoć tražio!)

2360/III bejt:

Ćorav čovjek (slijepac), *iz svoga neznanja, hlepi za imetkom drugih* (i traži sadaku od svijeta, od prolaznika).

A ja, ja Rabbi od Tebe tražim, jer Ti možeš, svaku teškoću olakšati!

KOMENTAR:

Tako i ovi dunjalučki ljudi, pohlepni za materijom, oblijeću oko bogataša i vlastodržaca, očekujući od njih mrvice! Umjesto da se obrate Allahu, dž.š., koji sve može i koji prima i uslišava iskrenu dovu.

2361/III bejt:

Onaj ćoravac duše (misli na bivšeg vlasnika vola, svoga tužitelja), *mene je smatrao ćoravim!*

On nije vidio moje iskrenosti u dovi i moje skrušenosti (on je, poput Iblisa, vidio samo moj lik i moju vanjštinu, a nije vidio moju dušu)!

2362/III bejt:

Ova moja ćoravost (ovo moje slijepilo), - kaže fakir u dovi, *to dolazi od ljubavi prema Tebi, ja Rabbi* (to je slijepilo ljubavi)!

Jer, ljubav čini čovjeka slijepim i gluhim, moj Hasane (moj sine Husamuddine)!

KOMENTAR:

Ove riječi: *moj Hasane!*, kaže hz. Mevlana svome učeniku Čelebi Husamuddinu, kome diktira ove bejtove.

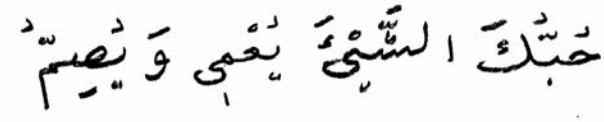

Ovaj bejt aludira na hadis. Kaže hazreti Pejgamber:

Tvoja ljubav prema nečemu čini te slijepim i gluhim!

Zašto je čovjek slijep i ćorav u žudnji i ljubavi za nečim? I za čim bi trebalo da žudi?

To nam kaže hazreti Mevlana u slijedećem bejtu, na usta ovoga fakira:

2363/III bejt:

Ja sam ćorav za ono, što je mimo Allaha (to meni ne treba), *vidim samo Njega!* – kaže ovaj fakir.

Pa onda dodaje kao zaključak:

Eto, to od nas traži ljubav (prava, iskrena ljubav)!

Pa reci! Zar nije tako? (Postavlja pitanje nama, hazreti Mevlana.)

2364/III bejt:

Ja Rabbi! Ti sve vidiš! Ti nemoj mene svrstati u društvo onih ćoravih (koji ne vide)!

(Ne vide Tebe, ne vide stvarnost! Ja Rabbi, Ti mene odstrani od njih!)

Ja Rabbi, ja se krećem oko Tvoje dobrote (i želim da budem u krugu Tvojih dobrih i Tebi odanih robova)!

Dalje ovaj fakir, kaže u dovi, u ovom munadžatu, u razgovoru sa Allahom dž.š.

2365/III bejt:

Ja Rabbi, kao što si Jusufi-Siddiku (pravednom, iskrenom, čistom i nevinom Jusufu), *pokazao na snu buduće događaje* (koji će mu se u životu desiti), *pa se on oslanjao i pouzdavao u taj san.*

2366/III bejt:

tako si Ti, ja Rabbi, i meni, na snu, pokazao Svoju dobrotu.

Ona moja dova, koju sam Ti, otvoreno, iskreno, sa svega srca, uputio, (bila je uslišana)!

(Ti si je primio i mene nagradio!

2367/III bejt:
Ja Rabbi, ovi ljudi ne poznaju moje tajne;
i zato misle da su moje riječi – prazne fraze!

2368/III bejt:
Ovi ljudi, oko mene, imaju pravo da tako govore,
i da mene vrijeđaju, jer ne vide daleko.
Ali ko zna šta se krije iza zastora?
Tajne zna samo Onaj, koji sve zna, i koji pokriva ljudske mane!
(Sve to na glas govori ovaj siromah, i svijet ga čuje. A njegov tužitelj, koji ga prati i tjera na sud, ljuti se i negoduje, pa mu kaže:

2369/III bejt:
Suparnik, i njegov tužitelj, kori ga pa mu kaže:
Meni svoje lice okreni, istinu govori!
Zašto lice okrećeš nebu?

2370/III bejt:
Kao da si poludio, (kad tako govoriš)**;**
Pogrešno radiš i postupaš!
Izigravaš ljubav prema Allahu dž.š. (bliskost) *i približenje Njemu, pa bulazniš!* (U bunilu, svašta govoriš.)

2371/III bejt:
S kakvim obrazom ti svoje lice okrećeš prema Nebu, kad ti je srce zamrlo (kad si duhovno mrtav)**?**
Kakva je to smjelost!
Tako ruži i grdi onaj vlasnik vola ovog siromaha, vukući ga na sud.

2372/III bejt:
Nasta graja među svijetom, po gradu se pronese glas o ovom događaju.
A onaj fakir, spusti lice na zemlju (pade na sedždu), *obraćajući se Allahu dž.š., govoreći:*

2373/III bejt:
Ja Rabbi, Ti mene, ovog svog odanog roba, nemoj osramotiti! (Nemoj me rezil učiniti!)
Premda sam ja loš i hrđav čovjek, Ti moju tajnu nemoj otkrivati!

2374/III bejt:
Ti znaš, ja Rabbi, da sam ja, u dugim noćima, Tebe prizivao, i dovu činio, sa stotinu nijaza! (Sa stotinu izraza pokornosti i odanosti.)

2375/III bejt:
Premda kod svijeta, ova moja dova, nema vrijednosti,
Kod Tebe je ona, ja Rabbi, kao jedan svijetleći čirak! (Kao jedan luster, koji osvjetljava i ukrašava jednu prostoriju.)
Tako kaže, na koncu, u svojoj dovi ovaj fakir.

Ovo je kraj jednog duljeg poglavlja koje ima 61 bejt. Mi smo ga , eto, u ova tri dersa, čuli i razumjeli. Sad će Davud, a.s., saslušati obojicu parničara i donijeti presudu. A mi ćemo to – ako Bog da – ostaviti za slijedeći ders!

DRUGI DIO TREĆEG DERSA (13 bejtova)

Mesnevija, Svezak 3., poglavlje 106, bejtovi: 2376-2388

U toku je hikaja o bogatašu i siromahu. Bogataš tuži siromaha, da mu je prisvojio vola. I vuče siromaha na sud, pred tadašnjeg sudiju i cara, Davud, a.s., ali putem, idući na sud, ovaj siromah stalno dovu čini pa kaže:

2373/III bejt:
Ja Rabbi, Ti ovog svog roba (tj. mene)**,** *nemoj osramotit ni rezil učiniti!*
Premda sam ja loš i hrđav čovjek Ti moju tajnu nemoj otkrivati!

2374/III bejt:
Ti znaš, ja Rabbi, da sam ja, u dugim noćima,
Tebe prizivao i dovu Ti činio, sa stotinu nijaza!
(Sa stotinu izraza pokornosti i odanosti.)

2375/III bejt:
Premda kod svijeta, ova moja dova, nema vrijednosti,
kod Tebe je ona, ja Rabbi, kao jedan svijetleći čirak
(kao lampa ili luster), - kaže na koncu, u svojoj dovi ovaj siromah.

Time je završeno jedno poglavlje od preko 60 bejtova, koje smo mi, eto u ova prošla tri dersa, preveli i kazali.

PRIMJEDBA:
Na zahtjev slušača, i ovo, 106. poglavlje (od 13 bejtova), ušlo je u treći ders. (18. nov. 1988.)
Sad nam dolazi novo poglavlje i novi naslov

CVI/3

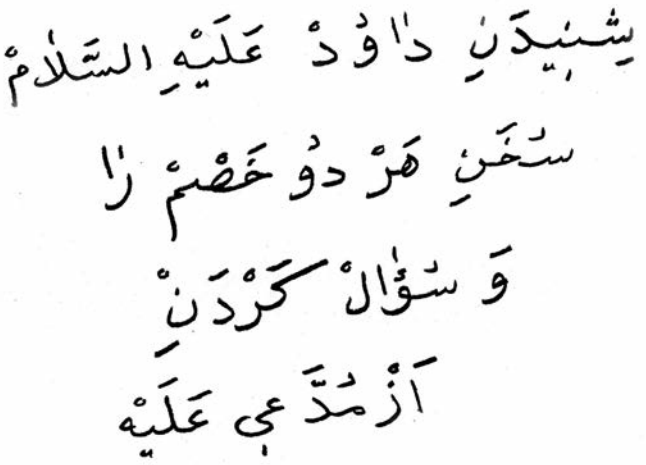

DAVUD, A.S., JE SASLUŠAO RIJEČI OBOJICE PANIČARA, A ONDA JE POSTAVLJAO PITANJE TUŽITELJU

Pa kaže hazreti Mevlana u prvom bejtu ovog kraćeg poglavlja:

2376/III bejt:
Kad izađe Davud, a.s., iz svoje sobe i pojavi se pred njima, upita ih:
Eh, braćo, šta je to s vama, šta vam se desili?

2377/III bejt:
Tužilac reče:
O Allahov Pejgambere, pravdu hoću od tebe!
Moj vo, uletio u kuću ovoga, (ahmaka)!
Tako bogataš, na sudu, pred sudijom, odmah ponižava ovog siromaha, siguran i uvjeren, da je on u pravu, i da je pravda na njegovoj strani.
Pa kaže dalje, sudiji:

2378/III bejt:
On je zaklao moga vola! Pitaj ga, zašto!
Zašto je ubio moga vola, neka objasni, šta je bilo i kako se to desilo!

2379/III bejt:
Davud, a.s., okreće se onom siromahu pa mu kaže:
Reci mi, dobri čovječe, zašto si ti prisvojio i
upropastio imovinu ovog uglednog i uvaženog čovjeka?
I sudija već naginje bogatašu!
A onda upozorava siromah, pa mu kaže:

2380/III bejt:
Ali pazi, ne govori svašta, nego dokaz donesi;
Tako, da se ova rasprava razbistri i privede kraju!

2381/III bejt:
Ovaj siromah (optuženi i poniženi), *reče:*
O ti , Davud – pejgambere!
Ja sam, evo već sedam godina, dan-noć dovu činio i Allaha molio (da mi olakša nafaku).

2382/III bejt:
Ovo sam tražio od Allaha dž.š.:
Ja Rabbi, ja od tebe hoću, da mi dadneš halal nafaku,
ali bez moga truda i rada!

2383/III bejt:
Vas svijet, i muško i žensko, zna za moj plač, i za ovu moju dovu!
Čak i djeca, govore i pričaju o ovom događaju!

2384/III bejt:
Pitaj za mene, koga god hoćeš; svak zna,
i svak će ti reći, bez uvijanja, o meni i mom halu – ahvalu:
(Koliko sam godina dovu činio, plakao i molio Allah, dž.š., da mi da nafaku bez muke, bez truda).

2385/III bejt:
Pitaj ljude, i otvoreno i potajno (krišom):
Šta to govori onaj siromah poderane odjeće?

2386/III bejt:
Poslije svih tih dova, plača i jadikovki,
kad najedamput, vidim jednog vola – zaletio se, provali u moju kuću!

2387/III bejt:
Bio sam iznenađen i zapanjen,
ali sam se i obradovao, ne toliko dobrom zalogaju,
koliko tome, što je moja dova bila kabul (uslišana i primljena)!

2388/III bejt:
I, ne gubeći ni časa odmah sam uzeo nož i zaklao vola,
iskazujući time zahvalnost Onome, koji je moju dovu uslišao,
i koji poznaje sve tajne!

Tako govori ovaj siromah, na sudu, kao optužen, pred sudijom Davud pejgamberom: slobodno, bez straha ili osjećanja krivice, nadajući se i očekujući da će ga bar pravedni sudija, - a to je u ovom slučaju Pejgamber, lično – shvatiti i razumjeti, i njegov postupak odobriti.
Ali, sad nastaju komplikacije! K'o na sudu, vazda je zapetljano!
Pa ćemo nastaviti, ako Bog da, idući put!

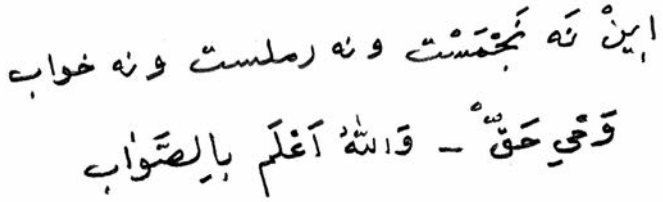

In-ne nedž mes / tu ne rem le / tu ne hab
Vah ji Hak val / la hu a'lem / bis sa vab

Virtuozni jezični maksum i mudroslovni svjedok prozreta života

Tahir Mujičić: *Maksum*, KDBH "Preporod", Zagreb, 2014., 143 str.

Piše: **Sead Begović**

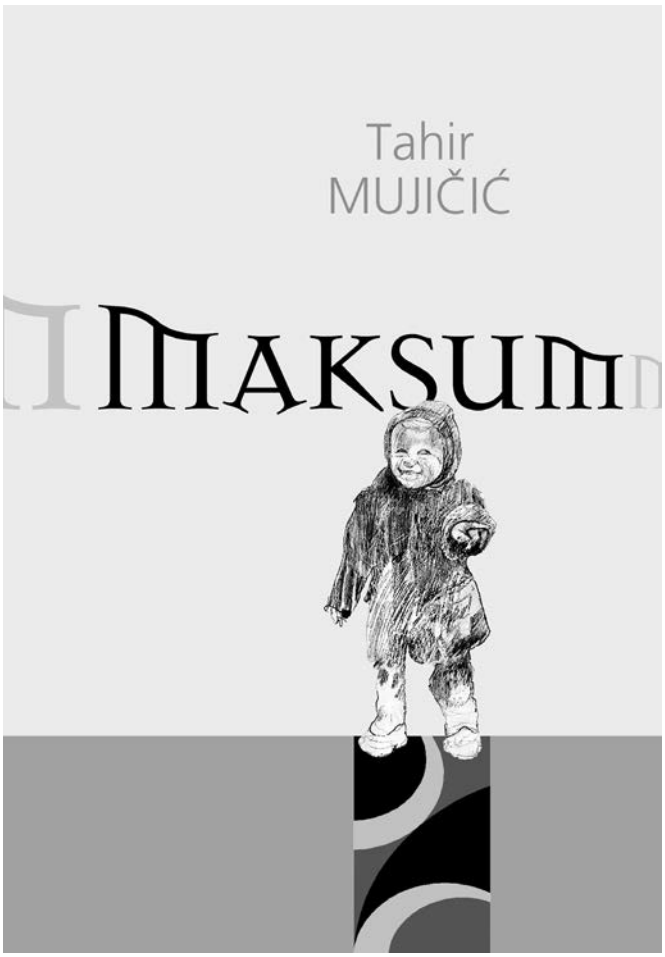

Pisati višestruko i u niz prigoda o nekom pjesniku nezahvalan je posao koji podliježe vlastitoj citatnosti. No, to je ujedno i dokaz pjesnikove postojanosti, prepoznatljivosti (autonomnosti) te zamjetne, narastajuće, poetikološke kvalitativnosti. Takvo kritičko "plagiranje" sebe napokon postaje radost i čitanja i pisanja te će svaki književni povijesnik i kritik poželjeti analitički normirati Tahira Mujičića - pjesnika i polivalentnog umjetnika.

U ovoj se knjizi Tahir nedvosmisleno kreće dvosmjerno na relaciji Hrvatska (Zagreb) – Bosna što otčitavamo u domicilnoj jednoti na sadržajnom planu, a drugi put u jezičnoj operacionalizaciji (sintaksici i leksičkoj normi). Poigravajući se poetskom teksturom bez interpunkcijskih znakova pomislit ćemo da je pred nama ekspresionistički istrzana forma. No, ona se Mujičiću jednostavno nameće kao jedino moguća izvedbena paradigma koja slijedi čin govora s pozicije djeteta (maksuma) te možemo tu metodu nazvati (s obzirom na višak narativnosti, a ne recimo sonetne sapetosti – jer autor se već dokazao i kao začudni ritmizirani sonetist) tzv. hrvatskom sintaksom koju krasi smirenost i opojnost poetske priče. U spoju s humorom dobit ćemo leguru koju možemo nazvati komika mimike ili mimika komike. Personificirajući djetinjstvo pjesnik ovaj put, čini se, nakratko napušta sebi svojstven ludizam, ali mu je etimološka potka još uvijek prepoznatljivo tahirovska, bez jezičnih stereotipa. Pjesnik kao da osluškuje (u oblandi povratnog djetinjstva) čavrljanja i "žlabranja" s ulice i s raznih domjenaka i sijela te ih performira, ali nipošto ne destruira u doslov-

nom smislu. Dodaje im samo, kao hiperaktivno pametno dijete, svoju odraslost i to u vlastitoj *meštriji* "tzv. zamjenskih igara". I takvom vrstom komunikacije on nas još jednom oplemenjuje.

Obitelj je epicentar maksumova svijeta, ali i babini (očevi) ahbabi svake vjere i *fele*, majka, nezaobilazno bdijuće i lucidne nene (Hama i Zilfiđa), daidže, amidže, djed Salko i njegovi (autorovi) vlastiti prijatelji. Reanimirajući ih sjećanjem, kako rekosmo, on ustupa mjesto jezične bravuroznosti semiološko-semantičkoj strani govorenja (pjevanja). Logično, jer ipak je riječ o aporijama djeteta koje još nije sposobno burleskno karnevalizirati svijet pa pošto je Tahir u ranijim knjigama, da potcrtamo, humorno oživljavao jezik stvarajući uvijek nove i nove inovativne, samo njemu svojstvene derivate (počesto bilingvalno), sada je po srijedi "kultura smijeha" ispunjena emotivnim zračenjem i personalnom dirljivošću. Ako se je prije u čitavom spektru idioma i dijalekata te stranih jezika vješto igrao tuđim leksemskim blagom, stvarajući nešto poput poetskog kabareta, sada odbacuje žestoku grotesknu igru sa svijetom i razumije se – onu erotsko spolnu gdje se autor nalazi u ulozi "goniča ljubavi". U ovoj knjizi on prepoznaje što je to ljubav i zadobiva je, a ponekad je djetinjom lukavošću čak i iskamči.

Pršteća magija svakodnevice (uvijek u koliziji s prošlošću) ispunjena je i žargonskim frazama upravo na dvosmjernoj cesti Zagreb-Bosna, pa i čestom uporabom germanizama i anglizama, onih koji su na toj "dvosmjernoj" cesti postali ili su nekad bili (pa ih je sad pjesnik na neki način sačuvao od propadanja) kao dio svakodnevne zagrebačke "šprehe" (agramerske komunikacije), kao i bosanskog "eglena". Te jezične barijere Tahir kreativno "premošćuje" te one nisu nikada "barikade" (špancirštok, tancmajstor od "nene" zvan ajngemahtec, špilhozne, gutenmorgen, aufwiedersehen itd., kao i primjerice "wild street to now here" itd.). Isto se dešava s vokabularom bosanskog, arapskog i turskog porijekla koji je također postao norma jezične komunikacije svih muslimana s područja ex-Jugoslavije. Te jezične inkrustracije pjesnik umeće, čini se, baš tamo gdje treba. Nadalje, dijete jest autorov "operativac" (govornik"), međutim, Tahir je uvijek iznad (intervenira obrazovanošću i intelektualnošću, pa i interkulturalno). Kada je riječ o Danilu Kišu on će se "tipično" poigrati: "što vičeš kiša kad je već prestala padati".

Začudo, nikad profan i bizaran, dapače sačuvao je prije svega "gospodstvo" stila i jezičnog artizma, a s ovom knjigom promiče i etičku razinu spram ispolitiziranog – "onodobnog" društva i svijeta. Kroz kaleidoskop djeteta (vizuru) zapravo štiti djetinjstvo od predrasuda te ono što je nekad bilo pedagoški prekršaj on izrijekom uspješno brani - argumentirano i šaljivo, primjereno psihizmu djeteta, te opravdava bez identitarnih prijepora. Elhamdulillah, poantirat će on na jednom mjestu. Tahir će s velikom odriješitošću ocrtati duh vremena i prepisati mu svoj recept, ne da ga izliječi već da mu dodijeli novo zdravlje. Njegova poetsko jezična receptura odnosi se podjednako na bosansko-muslimansko kulturni *kod* kao i na hrvatski urbani "štimung". Pritom u svojoj retrospekciji i introspekciji dosiže antologijske domete kao i u knjizi "Vlaška 99" iz 2009. godine glede rečenog *oživljavanja* dviju mentalitetnih sredina (s kojima vodi intimni dijalog), a sad stopljene u jednu – autoironično ali i sarkastično kada je u pitanju političnost. Ali, sada, u takvom radnom procesu i s takve pozicije "tobože" naivnomalenih, on nema više potrebe posezati za neobarokizmom, manirizmom i za kršenjem gramatoloških pravila. Ipak, knjiga "Maksum" ne pati od monotonije jer je upravo maksum hiperaktivno maštovit. Primjerice za potrebe ove knjige Tahir je zadržao sočnu gastroenergiju, a odmaknuo se od enoloenergije. Ukratko na sceni je i dalje privlačna "tahirovitost" koja daje svojevrsnu anamnezu svijeta, ma kakve god kakvoće on bio.

Ne treba zaboraviti da je Tahir Mujičić pisac četrdesetak igranih predstava u kazalištima i s dvadesetak objavljenih knjiga. Spomenimo ovom zgodom i s respektom samo one pjesnički najuspjelije: "Primopredaja ili Divljim tahiristanom", "Kokot u vinu", "Kokoš in the Rye", "Irski Iranec i Iranski Irec", "Zvonjelice fur Cvite",i "Causa Portugesa". U tim je knjigama polazio od jedne vrlo interesantne premise da je govornost hrvatskog književnog jezika neuvjerljiva u prenošenju emotivnih slojeva teksta te da dijalekti imaju prirodno podešen glazbeni sustav za prijenos osjećaja. To nas podsjeća na Eliotov "objektivni korelativ" (nakupine osjećaja koji tvore jednu specifičnu, zajedničku misao). Možda i na Derridainu postavku da je jezik neizbrisivo obilježen nestalnošću i neodređenošću značenja. Iz tog proizlazi i jezična invencija pa i "iščašena" dosjetljivost ovog pjesnika (tahirova jezična *gimnastika,* paradoksi, kalamburi i parafraze. Stoga je ova zadnja knjiga na svome početku i kraju ukrašena motom, odnosno pjesmom "Blagodat manjine", suvremenog hrvatskog pjesnika Ivana Slamniga, Tahiru ne nadređenom već kongenijalnom pjesniku, također bravuroznom ludistu. Cijela knjiga je posvećena – doslovce: "Mome babi, Muhamedu Selimovom Mujičiću iz Tešnja, koji je znao kako dobrotom sačuvati cijelu Vlašku 99 (osim mene)".

I ovom knjigom "Maksum" pjesnik traži novu slobodu za sebe. Ona se ne može komercijalizirati ili verzirati u nečasne ideologeme već je kao civilizacijsko kulturološka stečevina, jednog istinskog Europejca, prispodobiva jedino s uzburkanim, ali privlačnim južnoslavenskim prostorom pa i mnogo šire. Tahir taj prostor iz knjige u knjigu urnebesno *razvlači* kao *jufku* bez ikakvih inhibicija i afektivnih kočenja te je njegov lirski "ja" osvještena partitura jednog izuzetnog pjesnika. ■

Slovo je stil

Enes Kišević: *Svjetlo i sol*; Vlastita naklada Đuretić, Zagreb, 2014.

Piše: **Boris Nazansky**

Pišući jednom o trostisima skupine hrvatskih haiđina Enes Kišević zapisao je sljedeću uvodnu rečenicu: "Svaki je istinski haiku manje ili više uspješan prijevod prirode u nadahnutom trenutku onoga koji ga zapisuje."

Ova istina ne uključuje samo Enesovo iskustvo čitanja (dobrih) haikua - što u pomna čitača može biti dostatno za put do spoznaje koja upravo ovako uobličuje znalčevu misao - već i njegovo iskustvo pisanja, zapisivanja haikua, koje nikako nije usputno ili sporadično već je trajno i predano te u svojoj predanosti do kraja haiđinsko*. Stoga je ovdje posve nevažno to što je Kišević i (sjajan) glumac i (veliki) pjesnik, ali jest jako važno da je usredotočeni promatrač i zapisivač koji zapisuje jer mu je svim bićem stalo do svakoga pogledom proživljenoga trenutka.

Takva, duboka i iskrena proživljenost temelj je (svakoga dobrog) haikua, a pjesnički je instrumentarij - u Enesa bogat, snažan i kultiviran - taj koji na čvrstu temelju neimari haiku pletući strukturu trostiha i usvemirujući doživljaj kraj kojeg su ili kraj kakvog su mnogi prolazili i prošli zapazivši ga okom, uhom, dodirom ... ili čak svim osjetilima zajedno, ali ga nisu proživjeli kao što ga proživljava haiđin. On je tu, naime, da im ga vrati haikuom, da ih upozori na propušteno, zanemareno, naoko usputno i nevažno, da u njima aktivira prirođenu, ali uspavanu, zapretanu tankoćutnost za zamahe leptirovih krila koji pokreću cunamije.

Zbirka *Svjetlo i sol*, koja uz niz novih haikua sadrži i probranu sekvenciju iz zbirke *Zelene piramide* (2008.), svjedoči vrlo čvrsto o nečemu što u haiku-pjesništvu Enesa Kišević dosad nije prepoznavano kao trajna i sustavna odlika. Tu posebnost, koje ima i u mnogih drugih pjesnika haikua, ali se u njih najčešće prepoznaje vrlo sporadično, nazvao bih skrivenom ili prikrivenom jukstapozicijom. Kišević je istinski majstor skrivene jukstapozicije. Naime, dok je parataktično slaganje trostiha (5-7 5 ili 5 7-5) gotovo jedan od kanona klasičnoga haikua ("Premda se uobličuje u tri retka, struktura haikua sastoji se od dva dijela, sa stankom između njih. Njegova snaga kao poezije potječe iz jukstapozicije dviju slika i osjećaja iznenađenja ili otkrivenja do kojega dovodi druga slika." piše američki teoretičar haikua i pjesnik David G. Lanoue), pjesnik *Svjetla i soli* kao da za to nimalo ne mari. Njegovi haikui su rečenice koje teku, koje klize, koje se kotrljaju bez zastajkivanja. A ipak, u svakoj je moguće - a to je već umijeće čitanja haikua - vrlo čvrsto osjetiti zastanak, a ponekad čak i premještati ga, u mislima ili u intonaciji pri kazivanju naglas, na različita mjesta u jednom istom haikuu. Savršenstvo takve klizeće strukture Kišićevih haikua na hrvatskom jeziku postignuto je u haikuu nagrađenom prestižnom nagradom na japanskome natječaju *Genkissu! Spirits Up! World Wide Hekinan Haiku Contest* 2007. godine. Nagrađena je, dakako, engleska inačica:

In the same shirt
boy and the wind take a walk
by a rough sea.

Ali na hrvatskom ovaj haiku (ispisat ću ga ovdje namjerno bez interpunkcijskih znakova) jednako je efektan u svih šest mogućih permutacija svojih stihova:

u istoj košulji
dječak i vjetar
šeću uz more

dječak i vjetar
šeću uz more
u istoj košulji

u istoj košulji
šeću uz more
dječak i vjetar

u istoj košulji
dječak i vjetar
šeću uz more

dječak i vjetar
u istoj košulji
šeću uz more

šeću uz more
dječak i vjetar
u istoj košulji

Svih stosedamdesetak haikua zbirke *Svjetlo i sol* zorno nam predočuju točnost tvrdnje iznijete u naslovu ovoga teksta: Slovo je stil. Tim više prihvatimo li nedoslovna značenja, pa *slovo* tumačimo kao riječ ili govor. Ovo slovo svakako je Enesov stil i to sudbinskije jest saznanje da je izričaj "slovo je stil" remetaljka (anagram) naslova " svjetlost je slovo". I još kakav anagram, anagram s potpuno istom slovnom "ljušturom": slovo S na početku i slovo L na kraju. Shvatite ovu igru riječi i slova kako god hoćete, ali njezina je priča istinita od početka do kraja, od prve do posljednje stranice *Svjetla i soli*. ■

* Značenje riječi haiđin (*haijin*) u hrvatskome haikuovskom kolokvijalitetu podrazumijeva pjesnika haikua koji nije samo zapisivač trostiha, već je haikuu posvećen cijelim svojim bićem što znači da - u najkraćoj i najjasnijoj definiciji - "živi haiku".

Selman Selmanagić - bosanskohercegovački arhitekt s Bauhausa

Aida Abadžić Hodžić: *Selman Selmanagić i Bauhaus*, Bošnjački institut - Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo 2014., 325 str.

Piše: **Karin Šerman**

U Zagrebu je u subotu 6. prosinca 2014. godine, u Muzeju suvremene umjetnosti, održana promocija knjige dr. sc. Aide Abadžić Hodžić "Selman Selmanagić i Bauhaus", u izdanju Bošnjačkog instituta Fondacija Adila Zulfikarpašića u Sarajevu. Nakon sarajevske i srebreničke promocije, knjiga je tako doživjela i svoje zagrebačko predstavljanje, upravo na dan obilježavanja velike obljetnice MSU-a – 60. godišnjice osnutka i rada. Uz pozdrave i obraćanje ravnateljice muzeja, mr. sc. Snježane Pintarić, te voditeljice Bošnjačkog instituta Fondacije Adila Zulfikarpašića, mr. sc. Amine Rizvanbegović Džuvić, knjigu su promovirali prof. dr. sc. Karin Šerman s Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu te prof. dr. sc. Hilmo Neimarlija s Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu. Promociju je moderirala kustosica Muzeja suvremene umjetnosti i voditeljica Zbirke Richter, Vesna Meštrić, a posebni ton i ljepotu promociji dala je i glumica Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu Alma Prica, nadahnuto čitajući odabrane dijelove knjige.

Ova lijepa i uistinu važna knjiga značajna je iz više preklopljenih razloga. Prvo, ona je jedan od zasad rijetkih cjelokupnih, zaokruženih, istraživački dovršenih monografskih prikaza nekoga od Bauhausovih studenata iz tadašnje Kraljevine Jugoslavije. Već i sama činjenica da progovara o dosad nepoznatim segmentima Bauhausa – tog postojano intrigantnog eksperimentalnog europskog učilišta koje je promijenilo i zadužilo čitav moderni i suvremeni umjetnički, dizajnerski i arhitektonski svijet – čini je dostatno atraktivnom i relevantnom. A pogotovo kad nas usto još i suvereno uvodi u donedavno poprilično nepoznati svijet one male grupe studenata iz Kraljevine Jugoslavije koji su svoju studijsku formaciju odlučili potražiti upravo na toj po svemu radikalnoj progresivnoj školi. Ta mala grupa odvažnih mladih ljudi, koji se upuštaju u eksperiment svojih života, već godinama ne prestaje privlačiti istraživački interes i s vremenom je zadobila već pomalo i mitski status: August Černigoj, Otti Berger, Ivana Tomljenović, Marija Baranyai, Gustav Bohutinsky – figure su o kojima postojano želimo doznati više i čiji se opusi s uzbuđenjem kontinuirano otkrivaju, proučavaju i interpretiraju. Među njima je – nama u ovoj sredini donedavno posve nepoznat – bio i bosanskohercegovački arhitekt Selman Selmanagić. Osim imena na popisu Bauhausovih studenata i par oskudnih biografskih podataka, o njemu nismo znali baš mnogo. To je nepoznato poglavlje sada majstorski ispunila ova sveobuhvatna, krajnje precizna i znanstveno čvrsto fundirana knjiga.

Selman Selmanagić od ove je male grupe jugoslavenskih studenata na Bauhausu pritom još i posebno značajan. Naime, Selmanagić – osim što je jedini Bauhausovac iz Bosne i Hercegovine – ujedno i jedini jugoslavenski student arhitekture koji je u potpunosti dovršio arhitektonski studij na Bauhausu i stekao njegovu diplomu, na osnovu koje je mogao ovlašteno prakticirati ovu disciplinu. Time je Selmanagić – uz Otti Berger, koje je također završila kompletni program studija i stekla diplomu Bauhausa, ali u području dizajna tekstila – jedini od grupe jugoslavenskih studenata s diplomom Bauhausa uopće. To ih ujedno čini raritetnima i značajnima i u svjetskim okvirima, jer od ukupno 1256 studenata koji su studirali na toj utjecajnoj internacionalnoj školi u njezinih sveukupnih 14 godina djelovanja, od 1919. do 1933., od Weimara, preko Dessaua do

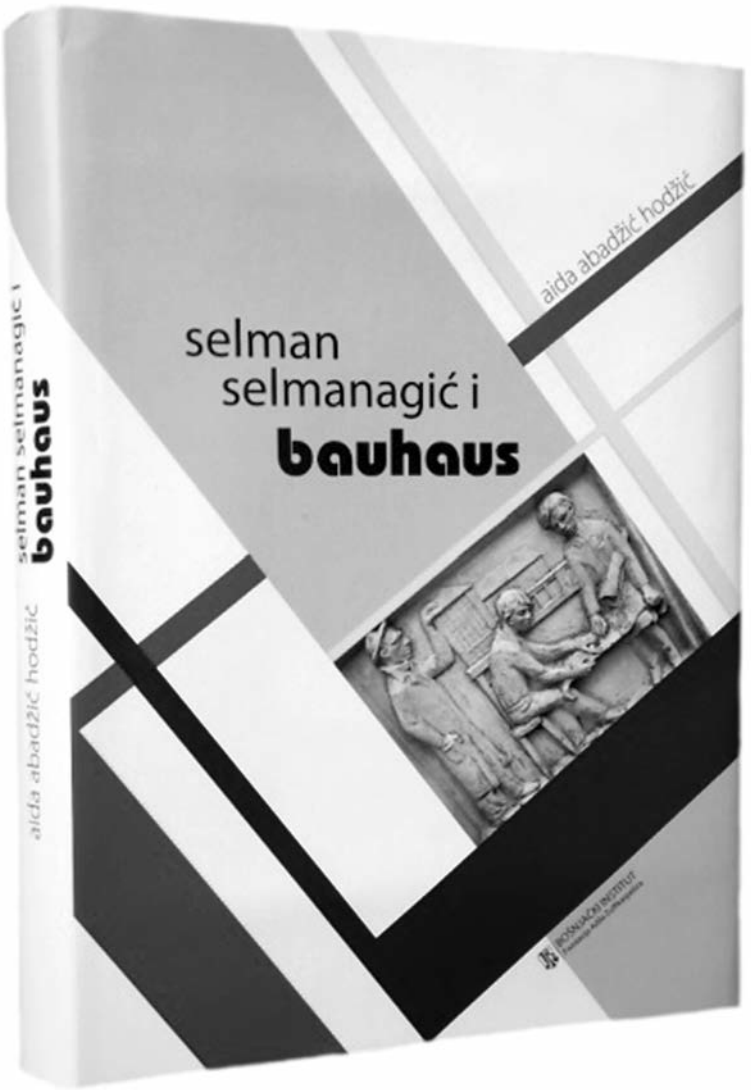

Berlina, tek njih 133 uistinu i diplomiralo. Dakle, Otti Berger i Selman Selmanagić spadaju u onih rijetkih desetak posto završenih studenata Bauhausa. Što naravno nikako ne umanjuje bauhausovski profil i formaciju onih studenata koji su se na toj školi zadržavali i kraće – tek po semestar ili dva. Njih je dapače bilo kudikamo više, i gotovo da su oni predstavljali uobičajeni princip i pravilo. No ta je škola bila toliko intenzivna i snažna da je već i kraći studijski boravak jamčio potpuno usvajanje nove poetike i naprednog kreativnog mišljenja. Ali to istodobno u svakom slučaju daje posebnu važnost onim rijetkima koji su se na Bauhausu zadržali najduže i do kraja upili njegovu lekciju i formaciju te postali diplomirani Bauhausovci. Upravo toj maloj i ekskluzivnoj skupini pripadao je i Selman Selmanagić. Time je njegova pozicija automatski posebno značajna te provocira pojačani interes za njegov opus i djelovanje. A kada se tome pridoda i cjelokupni luk njegova gotovo nevjerojatnog životnoga puta, u kojem je spajao tolike nevjerojatne razlike, udaljene svjetove i kulture – različite tradicije, jezike, običaje, estetike, pa potom i različite političke sisteme, okvire i ideologije – Selman Selmanagić opravdano postaje jedinstveni istraživački fokus i izazov.

Tome se izazovu posvetila dr. sc. Aida Abadžić Hodžić u svom istraživanju, iz kojeg je proizašla ova knjiga. Knjiga sustavno i krajnje minuciozno prati život arhitekta Selmana Selmanagića, sve od njegovih najranijih godina i djetinjstva u Srebrenici, preko školovanja na Bauhausu, potom stručno formativnih godina, studijskih putovanja i ranih profesionalnih angažmana u zemljama Bliskoga Istoka s njihovim intenzivno različitim društveno-kulturnim prilikama, pa sve do povratka u predratnu Njemačku i prolaska kroz sve njezine turbulentne ratne i poratne faze, te konačno, plodne i zapažene dugogodišnje stručne i pedagoške karijere u Berlinu i Istočnoj Njemačkoj. No da bi se ovako raznorodan i bogat životni i stručni put mogao istinski razumjeti i informirano pratiti, bilo je potrebno sve te pojedine stvaralačke etape pomno kontekstualizirati i smjestiti u odgovarajući širi kulturološki okvir. Upravo to se ističe kao posebna vrijednost ove knjige, koja nadahnuto i precizno ocrtava sve različite okolnosti u kojima se razvija Selmanagićeva plodna karijera, što tek tada daje prave oslonce za njegovu utemeljenu i integralnu valorizaciju. I tek se na ovakav način može iščitati i ona njegova postojana stvaralačka misao, svojevrsna bauhausovska konstanta, koja je ovog arhitekta snažnoga duha, istaknutog osobnog integriteta i nevjerojatne životne energije i snage pouzdano vodila kroz sve nemirne društveno-političke prilike i jamčila koherentnost njegova izraza i djelovanja.

S posebnom se nježnošću autorica posvećuje najranijoj etapi Selmanagićeva života – djetinjstvu u Srebrenici, u okrilju plemenite drevne kulture, pri čemu ispituje njegovo ugledno porijeklo, poticajne obiteljske prilike i okolnosti života na obiteljskom imanju. Pritom se i vješto predstavljaju kulturne prilike u Bosni na razmeđu stoljeća, te opisuje plodno preklapanje dvaju jakih i bogatih svjetova – tradicionalne orijentalne kulture i zapadnih utjecaja modernizacije.

Potom slijedi dolazak na taj sam odsudni pedagoški poligon Bauhausa. Nakon savladanog stolarskog zanata u Sarajevu i majstorskog ispita u Ljubljani te Selmanagićeve odluke za odlaskom u Njemačku u potrazi za daljnjim razvojem i usavršavanjem, slijedi onaj neplanirani, gotovo impulzivni okret prema Bauhausu, odluke donijete na temelju slučajnog, usputnog razgovora u vlaku. I tako se Selmanagić odjednom nalazi na fronti najavangardnije

umjetničke radionice, bez ikakve prethodne pripreme pa čak i bez poznavanja njemačkog jezika, ali s najdubljim intuitivnim uvjerenjem da je upravo to mjesto kojemu pripada. Uslijedila je očekivana procedura – priprema, pa znameniti *Vorkurs* 1929. godine – strogi "pripremni tečaj" koji je radikalno filtrirao buduće studente, potom sustavno napredovanje kroz radionice, sve do samog Odjela za arhitekturu. U knjizi se pomno sagledava Selmanagićev rad s pojedinim profesorima – Hannesom Meyerom, Ludwigom Hilberseimerom i samim Miesom van der Roheom, te prezentiraju Selmanagićevi studentski radovi, sve do same diplome 1933. godine.

Knjiga potom prati Selmanagićev daljnji uzbudljivi put, kad on od 1933. do 1939. poduzima niz studijskih putovanja Mediteranom i Bliskim Istokom – boravi u Turskoj i Palestini: putuje u Siriju i Egipat; projektira u Istanbulu, Tel Avivu, Haifi, Gazi, Jeruzalemu, te se eksponira utjecajima novih snažnih lokalnih kultura i tradicija, koje dovodi u produktivni sraz s otprije usvojenim internacionalnim tendencijama moderne arhitekture.

I onda povratak u predratnu Njemačku 1939. i raznorodne aktivnosti u tim nemirnim i neizvjesnim godinama. Tu se iščitavaju Selmanagićeva čvrsta lijeva politička i društvena uvjerenja, njegov snažni angažman u sklopu antifašističkog otpora te specifično preklapanje političkoga i stručnog rada. Knjiga otvara i veliku i značajnu temu poslijeratne obnove Berlina, te Selmanagićeve uloge u tim presudnim, kaotičnim no također i potentnim prilikama. Diskusija uvodi i u hladnoratovski kontekst te sagledava pitanje recepcije Bauhausa i njegova naslijeđa u radikalno promijenjenim društveno-političkim prilikama ranog DDR-a. Autorica vješto pozicionira Selmanagićeve stavove u užarenim prijeporima vezano uz pitanja formalizma i uloge umjetnosti kao tek "odraza" dominantnih partijskih vrijednosti, te s tim u vezi provodi i vrlo instruktivnu komparaciju sa situacijom u tadašnjoj socijalističkoj Jugoslaviji. Selmanagićevu ulogu u obnovi i zaštiti kulturne baštine Berlina pritom plastično prikazuje kroz njegov važni i najveći realizirani projekt – berlinski Stadion svjetske omladine Walter Ulbricht.

Knjiga ne propušta pratiti i Selmanagićevu trajnu ljubav za drvo, stolariju te bavljenje dizajnom namještaja i interijera. Predstavlja njegovu suradnju s Njemačkim radionicama i najvažnije radove, od kojih neki postaju i pravi klasici DDR dizajna. Obrađuje i njegove antologijske interijere školskih zgrada i akademija, kojima pristupa kao adekvatnom okviru novoga društva.

A s posebnom se pažnjom posvećuje i izuzetno važnom vidu Selmanagićeva djelovanja – zapaženom pedagoškom radu, kao karizmatičnog profesora Visoke umjetničke škole Weißensee u (Istočnom) Berlinu. Autorica analizira njegov rad sa studentima i prati naslijeđe pristupa i metoda Bauhausova pedagoškog modela. Posebno se tu ističe njegov timski, kolektivni rad sa studentima na nizu konkretnih natječajnih radova, između ostalog i projektu proširenja same škole. Rasprava o ovom neobično inspirativnom arhitektu zaokružuje se izlaganjem Selmanagićevih aktivnosti i razmišljanja u posljednjim decenijama njegova života, kada se dosljedno zatvara koherentni i napeti luk njegove izrazito plodne i svestrane karijere.

Knjiga dr. sc. Aide Abadžić Hodžić, kao prva velika i cjelovita monografija o životu i stručnom opusu arhitekta Selmana Selmanagića, tako ispunjava uistinu ključno mjesto koje je dosad bilo nepravedno neispunjeno, te ovog velikog arhitekta suvereno predstavlja našoj sredini, u kojoj je dosad bio u velikoj mjeri nepravedno nepoznat. Posebna vrijednost knjige je i to da, osim detaljno iznesenih uvida u jedan impresivni opus, zapravo omogućuje učenje na više razina: kroz izlaganje o Selmanagiću knjiga ujedno nenametljivo instruira o svim onim važnim slojevima europskog kulturno-umjetničkog i društveno-političkog konteksta unutar kojih se odvijala i njegova životna priča.

Značenje knjige tim je veće kad se promotri u svjetlu recentno pojačanog interesa za proučavanje Bauhausa, pogotovo u aspektu njegova značenja i naslijeđa u zemljama nekadašnjega Istočnog bloka, odnosno proučavanja delikatne pozicije bauhausovske idejne sinteze u složenim političkim prilikama Istočne Njemačke. Pošto takva istraživanja donedavno nisu mogla biti adekvatno i sveobuhvatno provođena, ova knjiga dobiva još i dodatnu težinu i važnost.

S ovom smo knjigom dakle dobili jedan neprocjenjivo dragocjeni dar, čije slojeve ćemo još dugo s užitkom otkrivati, upoznavajući ovo važno poglavlje bosanskohercegovačke ali apsolutno i šire europske arhitektonske kulture i povijesti. Kao više nego značajni doprinos znanosti u području arhitekture i urbanizma, ova će nam knjiga pritom pouzdano služiti kao sigurno polazište i za naša daljnja istraživanja europskog arhitektonskog modernizma.

Na ovom iznimnom radu stoga valja čestitati autorici, dr. sc. Aidi Abadžić Hodžić, uredniku dr. sc. Fahrudinu Rizvanbegoviću, grafičkoj dizajnerici Selmi Kukavici i svim drugim suradnicima, a napose izdavaču – Bošnjačkom institutu Fondacija Adila Zulfikarpašića i gospođi mr. sc. Amini Rizvanbegović Džuvić – na besprijekorno pripremljenoj knjizi, bogato grafički opremljenoj i vrhunski oblikovanoj, koja nam je na krajnje znanstveno precizni no pritom i duboko proživljeni i topli način omogućila upoznati jednu doista fascinantu figuru – arhitekta koji svojim talentom, predanjem, ustrajnošću i neiscrpnim angažmanom može svima nama biti trajni i motivirajući poticaj i uzor. ■

Kako zaustaviti nostalgiju za onim što je otišlo u nepovrat?

Adnan Repeša, *Kratke priče za dugo umiranje*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2013., 85 str.

Piše: **Irma Marić**

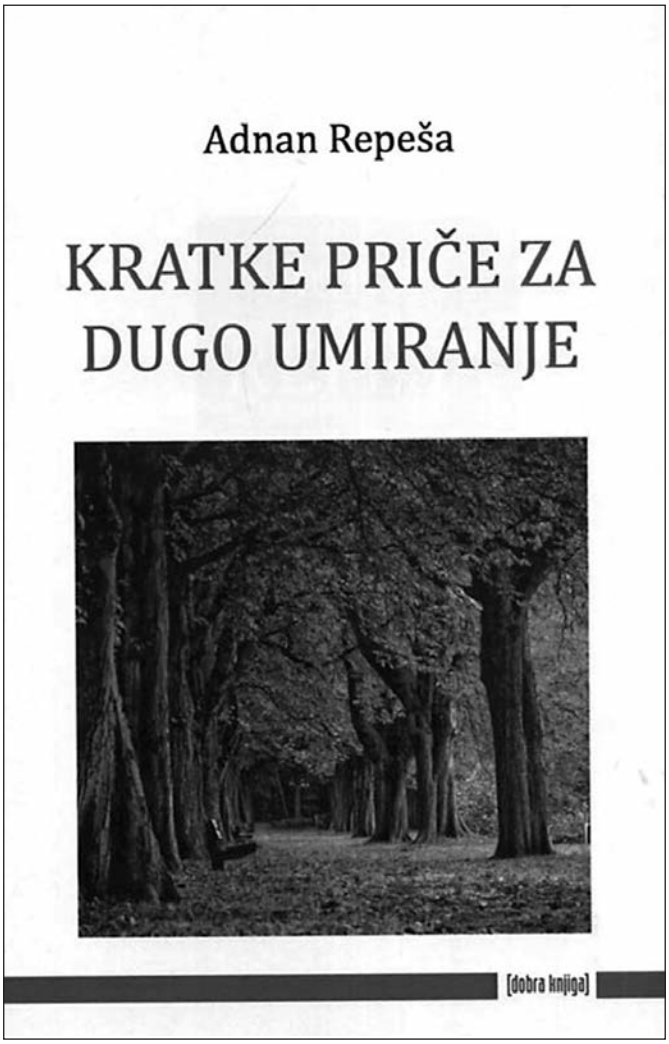

Adnan Repeša pripada generaciji za koju književnik Elvedin Nezirović u svom blog-tekstu kaže: "Kao i svaki rat, i onaj koji smo mi preživjeli, odnio je mnoge živote i promijenio mnoge sudbine. Mnogi, koje sam znao, izgubili su sve osim golog života. Mnogi, opet, nisu uspjeli sačuvati ni to. Ja sam izgubio mladost. Nakon svega, jedino to još računam."

Ratno i poratno životarenje Repešine i Nezirovićeve generacije, u duhu "snažne slabosti" otvara prostor nedjelovanja, distanciranja od života kao jedini mogući prostor preživljavanja. Dijana Hadžizukić, također, u svojoj recenziji za zbirku priča *Kratke priče za dugo umiranje* primjećuje: "Repeša pripada onoj generaciji mostarskih umjetnika koji su umjesto zvuka klikera slušali zvuk granata i, nažalost - a na sreću umjetnosti - veoma rano upoznali životne nevolje, usamljenost, otuđenje, gubitke i stekli sposobnost gledanja, slušanja i razumijevanja drugoga."

Repešine *Kratke priče za dugo umiranje* su tematski, ali i idejno jako potresne. Osam priča je uokvireno umiranjem kao fatalnom spoznajom i svojevrsnom sintezom iskustva čitanja i iskustva života koje su kazane kroz zreliji pripovjedački postupak u odnosu na zbirku priča *S obje strane srca* objavljenu 2009. godine. Repeša pričama *Suze Ines Marlot*, *Bezdan*, *Snijeg*, *Ruke*, *Neki datumi u maju*, *Djeca*, *Zavjese* i *Uhode* stvara složen pripovjedački svijet unutar kojeg detektira individualnu perspektivu naspram kolektivne, život naspram smrti. U tom pogledu njegove priče su priče unutrašnje napetosti, ali i iskustva kao suštinske ideje jer je pripovjedač, kako je to primjetila i Hadžizukićeva "odvojen od vlastitih doživljaja". U pričama Adnana Repeše, a u sklopu svijeta trivijalne svakodnevice rađaju se akteri koji svim silama bježe iz međa nametnutog identiteta, pronalazeći puteve izrasle iz Lukačevog "konstantnog upućivanja na izbavljenje". Čitajući priče iz zbirke konstantno nas prati osjećaj da Repeša ima potrebu da ispriča svoju, ali i tuđu priču koju kao da "mora" podijeliti s nekim. S čitaocem. S čovjekom. Repeša kao da "odvaja sebe od sebe" i uvlači čitaoca u taj vakum

kao saučesnika koji prati i Ines Marlot, i Teodora Gakisa, i snijeg. To "stanje" u književnoj radionici mladog pisca avangardno prkosi stvarnosti jer tražeći svoj identitet, tražeći sebe, pisac se suočava s brojnim pitanjima. U svijetu takvih "junaka" nema puno opcija koje svjedoče u korist života. Prolaženje kroz život nije nužno pronalaženje života što čitamo u priči *Suze Ines Marlot*. Bespovratno se gube poveznice sa sobom i svijetom koji poput usuda ukazuje i primorava na život, na življenje, iako "nesklad između unutrašnjosti i svijeta" tjeskobno odzvanja u priči, u Ines. Likovi poput Ines Marlot pokušavaju shvatiti pravila igre, ali senzibilitet takvih aktera radi protiv njih, još više ih ukopava i oduzima im preostalu šansu za izbavljenjem:

Katkad dok je još bila djevojčica, Ines je znala skoknuti do tržnice. Grozila se i same pomisli da će ga usput negdje sresti, a on se uvijek pojavljivao tu, katkad bi provirio iz zelenare, ponekad bi u hipu izjurio iz Boćarskog doma i dugo stajao na ulici. Gubila bi dan zureći u ručice njegovih kćerki obješenih o snažna muška zapešća, čeznula za poljupcem utisnutim u rumenilo svojih obraza, maštala, sve dok je iz snatrenja ne bi prenula galama.

Zašto psuješ na dijete kad ti ništa ne ište?", slušala bi kako se na tog čovjeka, odjevenog u besprijekorno sivo odijelo, iz kojeg je virio jezičak uredno složenog rupca, kosnuo trafikant ili kakav zgroženi prolaznik, a on bi, zanemarivši plejboja u sebi, dozvolio da mu se s usana prospe prezriv osmijeh: " Ne ište sad, ali pitanje je dana kad će zaiskati. Kurva je odgaja, u kurvu će izrasti."

… ali nikad nije raširila dlan. Nikad nije "zaiskala".

Ines Marlot, poput somnambula, luta i nemilosrdno salijeva sve čaše i tekućine koje je demonski vuku naprijed ne dajući joj mogućnost sabranja do "žene koja ima male šanse". Kako sam autor kazuje – izbori Ines Marlot su suženi i uzaludno je. Bježeći od sebe same, opet bježi u sebe, ali to nije ništa novo u usudnoj karti ljudskog života. Orhan je prešao bulevar, Ines postaje fatalna alkoholičarka koju u smrt ispraća njen otac doktor Ajdič (koji joj je uputio blagoslov "u kurvu će uzrasti") kojeg na sahrani pridržavaju dvije žene "da bi drhtavim prstima gurnuo cvikere na nos."

Abdela Keskina smo upoznali u priči *Snijeg* kroz ključno pitanje vezano za unutarnji sukob koji se vrlo precizno obilježava na graničnom putu između njegove stvarne jave i stvarnog sna, a koji porađaju dva zasebna, raspolućena svijeta unutar kojih glavni protagonista, vrlo često, upada u neku vrstu intimnog asketizma, te je ova priča, kako primjećuje i Dijana Hadžizukić, "povijest jednog usamljenika", koju pripovjedač ponovo distancira riječima: "Danas smo u smrznutu raku položili Abdelovo tijelo." Priča o Abdelu Keskinu je dramatična priča o jednoj sudbini koliko izvjesnoj – toliko i misterijoznoj, ali, sasvim izvjesno, duhovno i emocionalno, pa i refleksivno, vrlo slojevitoj:

Gajio je iluziju da će jednom, kad tome dođe vrijeme, preseliti u Rovinj i u tiha predvečerja ispraćati slapove sunčevih zraka koji se gase na zvoniku crkve sv. Eufemije.

Mjesto gdje bi u konačnici bio sretan nikad nije pronašao. Nikad nije dočekao da dođe njegovo vrijeme. Da kao biljka uspije makar na jednom mjestu. Čak ni rat nije uspio razbuditi sanjara u njemu. Naprotiv, postao je melanholik. Nevješti vojnik koji je imao nesreću jednom odlutati iza linija. Rovinj nikad nije vidio. U poraću se dogodilo da mu se svijet okrene naopačke, da Sanja nije mogla razumjeti ono što su psihijatri složili u skraćenicu PTSP, jednog jutra sa stola je podigao ceduljicu: "mala je sa mnom. Ne traži nas." Skoro pa neprimjetno, u njegov pogled uselila se tuga.

Tematsko-idejni pokretač *Kratkih priča za dugo umiranje* Adnana Repeše, nesumnjivo je motiv smrti kojem je život "kost u grlu" potpuno ogoljenog čovjeka, čovjeka poslije rata, ili kako to Repeša kažu u "poraću" gdje se na razini životnog apsurda dolazi do spoznajne tačke da su pitanja nužna, a da se bez odgovora ne može dalje. Ili, može dalje, ali kako se snaći u svijetu mogućih nemogućnosti u koji smo ubačeni, kako zaustaviti nostalgiju za onim što je otišlo u nepovrat i kako amortizirati egzistencijalne nevolje i našu stvarnost. Junaci tih priča su osuđeni na jednu jedinu fokusiranu, ujedno i fatalno-tragičnu tačku početka i kraja. Nemajući sebe, raspolažu sviješću o sebi. Emocionalno su kolebljivi, pa se i zbog toga često povlače iz života. Osjećajući, žive prazninu. U toj refleksiji, koja je potpomognuta ratom kao iskustvenom i duboko proživljenom traumom, možda se nalazi i povod za umjetnički postupak Adnana Repeše. Autor decidno kazuje: *jeziva sablasan smrti*..te, *povijest koja se piše krvavim slovima*…a *otuda su prošle godine i progutale cijelo jedno odrastanje* o kojem imamo prilike čitati u pričama *Zavjesa*, *Djeca*, *Ruke*…

Adnan Repeša je ovim književnim ostvarenjem tek, zaključujemo, načeo potragu za "dugim umiranjem", tj. otvorio je međuprostor usvajanja i odbacivanja svega oko sebe, pokušavajući uspostaviti vezu sa sobom – za onim sobom bez kojeg je davno ostao i za onim sobom koji je sad. Kratke priče mladog autora čitam kao "sunovraćanja u prošlost" i kao: "Sreća traje koliko i dužina jedne pjesme. Nisi pošteno ni udahnuo, a već joj se nazire kraj."

Na kraju izdvajamo jednu misao koja, na neki način, zaokružuje ovo što smo istakli u kratkom osvrtu na čitanje *Kratkih priča za dugo umiranje*, a to je kratki odlomak iz priče *Uhode*:

Možda bi na ovom mjestu trebalo napustiti priču. Pobjeći iz nje kao iz na sprud nasukane lađe i pustiti svakome na volju da je dovede do kraja. Možda bismo trebali pobjeći ili tek biti sanjari. Isti onakvi kakav Daut Begler nikad nije uspio biti, pa zbog toga uvijek kad se Mjesec pretvori u gorostasa, niti može usnuti niti dovu potegnuti. Nego lista hejbet godina stare novine i pita se kako, pobogu, više duraju.

Ko zna… Možda bi uspio, a možda i ne bi. To zna samo Onaj gore što noćas po nebeskom svodu kotura džinovsku loptu i koga Daut u svom strahu nije kadar zazvati. ■

Spiralno uspinjanje na planinu spoznaje

Esma Bandić: *Misterija*, roman, *Presing*, Mladenovac, 2014., 210 str.

Piše: **Filip Mursel Begović**

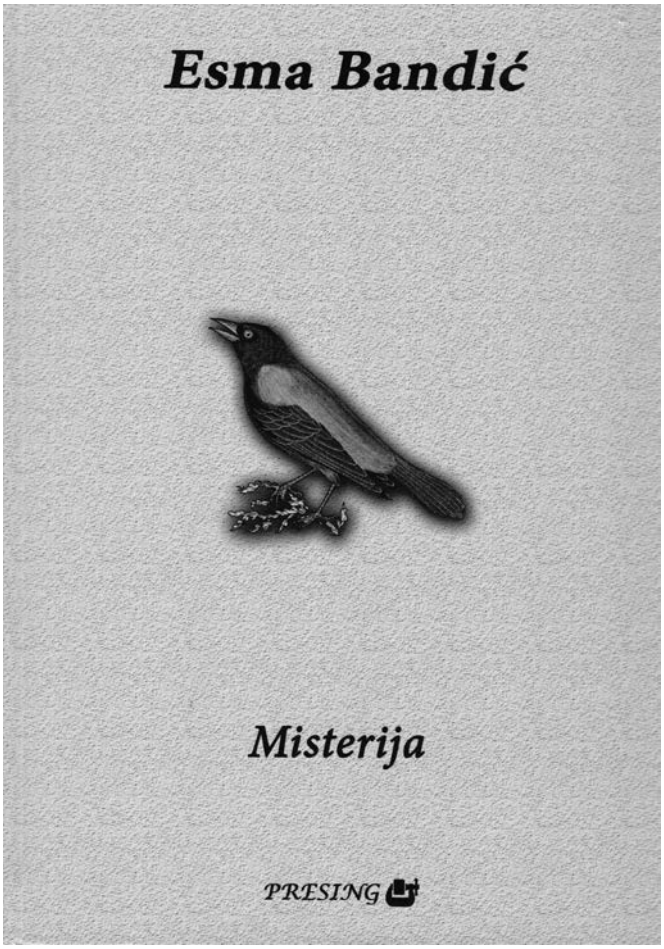

Ovaj čitalačko zahtjevan roman već svojim naslovom "Misterija" upućuje, barem što se tiče svoje fikcionalnosti, na roman o otkrivanju nekog vela tajne. Roman je podijeljen na deset poglavlja, jedino –"Misterija!" – sadrži tri manje cjeline. Dakle, roman je to intrigantne kompozicije koji govori o tradicionalnim tematsko motivskim preokupacijama (ne iziskuje u smislu *chick lita* iliti *'kokinog smeća'*, borbu za slobodu ženskog tijela i feminističkog duhovnog identiteta. Stoga ovaj roman ne želi žanrovski i tržišno iskoristiti već stečene ženske slobode i sve one sablasti koje lutaju intelektualnim svijetom modernog čovjeka. Također je podvučena granica pristupu kolokvijalizmu i svim devijacijama ponašanja. No roman se ipak suprotstavlja tradiciji i to figurativnim jezikom i zaista zamršenom strukturom, bogatom motivikom (gotovo u svakom retku) i u tom smislu neočekivanom sižejnošću.

Esma Bandić teži već na početku romana integraciji vlastitih duhovnih strujanja. Roman će po mnogo ćemu biti zanimljiv i nemuslimanima jer autorica, prije svega, ne ispada sa svojom kur'anskom citatnošću iz okvira autentičnog islama. I tek kad pomislimo, čitajući prva poglavlja, da autorica kreće ka sufijsko-sinkretističkom svjetonazoru (tesavvufu) i takvoj fleksibilnosti, u svojim stavovima prema moralnim zakonima, dakle, ka iracionalnoj biti islamske ezoterije, ona u istrzanoj fabuli mijenja fokalizaciju (ugao gledanja u romanu) te je pred nama odjednom roman polifone strukture te se jezik romana kreće u filozofsko-teološkom pravcu preko lirskih pasaža i esejizacije tj. na relativno malom prostoru donosi se maksimum estetskih informacija, bez naglašene ideološke i svjetonazorske podjele, uglavnom, polemički sukobljenih strana.

U prvom dijelu romana, kao i u njegovom finalnom sažimanju, traga se za "biti" i "izvorom", odnosno, traži se "Gospodar kuće", a ne "Božja kuća" zbog žarke želje za unutrašnjim pročišćenjem. Autorica autoterapeutskom vještinom pisanja mudrice ispisuje vlastita pravila ne bi li si olakšala put ka Bogu. Individualni tarik (put) služi joj kao pripomoć u tome: na neki način ona ovim romanom svjedoči svoju vjeru, spontano, bez neke recepture u sjedinjenju duše s Bogom. Roman započinje s dvostrukim glasom u Ich i Er – formi – ja (autorica) i po svemu sudeći njen unutarnji glas, odnosno "misterija".

Autorica je naumila uspeti se na planinu spoznaje jer ona i njeni sugovornici ne žele biti zagledani u "abez" (u nepoznato, u provaliju – ne žele osjećati strah). Susret s imaginarnim i misterioznim strancem (sugovornikom) upućuje na mistično iskustvo prvo ljepote, a onda i vjere, čiju spoznaju priječi samo provalija. Disanje uz neznanca, uz nepoznato, jest izazov oživljen snom. Stoga imamo mnoštvo metaforičnih inačica abeza – "na dnu abeza", "jeka abeza", "usta abeza ili privlačna snaga abeza između sitosti i gladi – autorica želi prikazati vlastitu ljestvicu samouzdizanja te je u početku romaneskne priče to ipak mistično iskustvo.

Da nije sve tako bila bi to obična konstrukcija i detekcija krimića (jer i na te elemente nailazimo) ili nove zbiljnosti s neograničenim prostorom mašte, tematizacije okultnog, halucinatornog i na kraju

čudesno bizarnog. Stoga se pokušava, bez hipokrizije, njeno "vjerovanje" preliti preko granice romanesknog teksta pa nailazimo na odlično ritmički i smisleno sročenu pjesmu u dvostisima "Osnovica trougla" – inkrustracije koje neobično, po vokaciji – ne toliko po erosu - podsjećaju na "Pjesmu nad pjesmama". Čovjek, dakle, nije sveden samo na tijelo i blasfemični govor tijela. Žele se potvrditi vlastite granice individualne i estetske slobode. Njen ispovjedni subjekt je glasnogovornik svih vjerovjesnika koji skupljaju ljepotu svijeta i pripomažu našim deziluzijama. Originalnom zgusnutom sintaksom (možda stoga i žanrovska zamršenost) ona ponovo otkriva svoje potencijale vjere. Barem se tako čini u početku romana. Napokon, osjećamo autentičnu muku samouzdizanja.

Kada se uvodi treće lice s empirističkim imenom Nauka – jasno nam je da se autorica kreće prema empiriosimbolizmu te će i nadalje tekst biti problemski koncipiran. Glas naratora ujedno je i autoričin glas (glas glavnog lika), no, je li baš tako, saznajemo u nastavku. Odnos lika žene (nosioca i naratora ovog u početku Ja-romana) i stranca produhovljen je i misteriozan. Dakle, on je sve ono što ne oduzima i što bi moglo oduzeti vjeru: "Misliš li da bi ptice mogle letjeti bez vjere?" pita se naratorica. Ako to promotrimo aluzivno na sceni je čovjekovo razlaganje i novo građenje svijesti koju tek treba doseći. Pritom se polazi od pretpostavke da bi čovjek propao bez pomoći Božje.

Nadalje: "Svatko nosi svoj križ", reče na jednom mjestu spisateljica, o križu kao jasnoj slici raspeća. "Zar si sa mnom doživjela ono što si pogazila", odgovara joj Misterija – posvema indikativno i neeksplicitno autorica upućuje na osobnu katarzu. Zatim se u polaritetni odnos dovode dvije oživljene Nauke – jedna materijalna, druga transcendentalna te one koje se bave estetikom lijepog i koje djeluju iznutra prema vani. Sve je u službi vanprostornog i vanvremenskog uspinjanja. Roman vrvi nedostupnim otkrićima, čulima koje potiču unutarnje "ja" u rečenom uspinjanju ka novoj svijesti. Nailazimo i na inverzivne slike: "oživljavali su me, ali bih opet ubijena padala u smrt". Čini se da je prijelomni trenutak u romanu poziv "Vječne ljubavi" odozgo kao spontana objava autorici koja ne dopušta da joj bizarni vanjski svijet "isiše duh". A kad govorimo tipu i vrsti romana on također stvara atmosferu autorskog romana jer se osjeća bliskost pripovjedača i autora. Među njima, izmješani motivi (melek smrti, san i java, Pitagorina teorema, doktori sobari, psihoanalitičar, Carl Gustav Jung, ubojstvo, puž na pupku, različite mimeze likova itd.

Snoviđenja kao ukazanja uvjerljivo ekvilibriraju spram somnabulnog viđenja i poimanja – kao što će to pažljivi čitač primijetiti u jednoj sceni, u hotelu u koji je glavna junakinja donešena i čudom oživljena nakon traume ubojstva. Dakle, već možemo oprezno govoriti o fabularnoj strukturi romana kojoj moralnu podršku daju mjestimični kur'anski citati. U toj interakciji voljenja između Misterije (neznanca) i sebstva (autorice) pomalo se otkrivaju nove meditativne dimenzije i obzorja. Glavna je junakinja u početku naglašeno ushićena otkrićima produhovljenog, posebno nakon ubojstva i promjene identiteta. Misterija u jednom trenutku kaže glavnoj junakinji: "ne treba ti bolnica... tebi treba ljubav". Pa ako se percepcija vjere promatra s kršćanskog stajališta, kao ljubav prema Bogu, bližnjima i neprijatelju (židovstvo to percipira kao nadu i očekivanje), a islam kao religiju vjere i pravde onda Esma Bandić uvodi novu/staru konstelaciju okićenu ljubavlju u islamu. Uspostavlja mrežu preispitivanja na putu ljubavi za koju će se moliti.

Autorica piše: "izvlači nekakvu žicu iz abeza skrivenog u podsvijesti" (opisujući inspektora na policiji), a upravo su antički pitagorejci pokušali brojčano izraziti odnos dužine žice i visine tona, a ako uz to podrazumijevamo njihovo orfičko-mističko-moralno nadahnuće posve nam je jasno zašto imaju privlačnu snagu za autoricu. Takvi se dijalozi odvijaju u misaonom sfumatu – u magnovenju, a njeni kratki, dojmljivi motivi razgrću osobno intimne doživljaje koji korespondiraju s težnjama prema Silnom, Samilosnom i Milostivom. Fantastično je ovdje prilog mističnim iskustvima koji završavaju u ošamućenom krešendu, a ubojstvo u romanu treba biti shvaćeno kao duhovno ubojstvo.

Odjednom otkrivamo da je glavna junakinja pjesnikinja, a da je ubijen njen kolega pisac, iako će sve to biti jedna dramska predstava. Pomalo kaotično, rekli bismo ili pak fantazmagorično. Linija jednakostraničnog (pravokutnog trokuta) uspinje se do osmog sprata gdje se odvijalo ubojstvo. Po toj liniji kreću se kao utvare akteri romana te se uvijek odgađa ono što bi se trebalo dogoditi. Važno je reći da se otvara jedan labirint (a ne ambis) jedne dramske igre. Jedno se ipak ne može poreći, Esma Bandić nastoji oživiti duhovnu baštinu u suvremenim okvirima. Zatim, u poglavlju "Časovi pjevanja" sugeriraju se orfejska pjevanja i opet orfičko kao misterij. Metaforički rečeno otčitavat ćemo spiralu postojanja u koju je upala glavna junakinja ili, bolje rečeno, upao je Ja-roman.

Misterija se zapravo otkriva u istoimenom poglavlju u kojemu se podastire sukus ili anex (sažetak) romana. S pozicije trećeg (muškog) lica – čitača će zbuniti nametnuto pitanje: je li pred nama misterij duhovnog sazrijevanja ili drama ubojstva iz godine 1875. koje nikada nije razriješeno već je prebačeno u današnjicu. Što je od toga misterij? – mogli bismo se zapitati. Glavna junakinja transformira se u glumicu Dorinu. San prelazi u teatar pa sad gdje započinje teatar, a gdje sofisticirana zbilja i postoji li još zlatna žica koja spaja planinu i abez? Pa sad opet Ja-roman postaje roman u romanu. Ispada da je stvarni pisac doktor Jung, koji nakon ubojstva liječi osumnjičene, a romanom liječi sebe. Hm, zaista zamršeno, ali neka čitaoci prosude nakon čitanja – je li pred njima panteističko djelo s new age idejama ili monoteistički empirizam nadahnut mističnim lirizmom islamske provenijencije

Na kraju treba reći da se roman u nekom cikličkom krugu vraća svom početku, onom ishodišnom, samo sada napokon prepoznajemo likove, oni su raskrinkani, a glavna junakinja nalazi smiraj. Ipak, roman je shvaćen kao predstava te je autorica stepenasto (u obliku pravougaonog / pravokutnog trokuta od osam stepenica poredala glumce. Na samom vrhu je puž, pa doktor Jung, pa prijatelj i učitelj pjevanja, doktor sobar, Viši inspektor i policajci, pa redar, pa gledateljica u narančastoj haljini, režiser i ubistvenici, Žorž i Admiral.

Zadnje poglavlje "Svjedočenje" je još jedno otkriće. Roman je to o dramskoj predstavi – o ubistvu glumice Dore Jung iz 1875. Završni zaključak je fascinantan: netko mora biti ubijen da zadobije novi duh, mora biti raspet da bi mogao letjeti. Fascinantan je i podatak da je ovaj roman dio autoričinog petoknjižja pod naslovom "Ilham", što nam Esmu Bandić, među ostalim, zasigurno otkriva kao spisateljsku pojavu vrijednu pažnje. ■

Kako ljudskom emanetu udahnuti život?

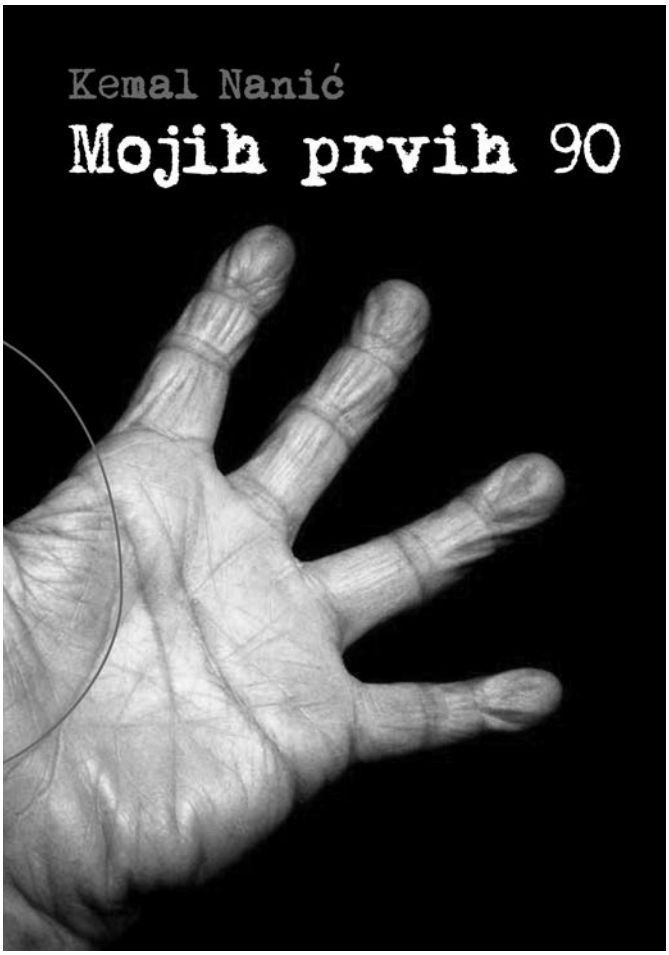

Kemal Nanić: *Mojih prvih devedeset*, KDBH Preporod, 2014., 204 str.

Piše: **Sead Begović**

Jedan od najistaknutijih i najstarijih članova te praktični i duhovni pokretač KDBH "Preporod" iz Zagreba, Kemal Nanić, napokon je objavio knjigu sjećanja ili autobiografiju, svojevrsnu kroniku jedne epohe prevažne za Bošnjake u Bosni i Hrvatskoj. Presjek je to nalik na životopis (vlastiti i tuđi) koji retroaktivno i izravno predstavlja i prikazuje javne, ugledne i "sporedne" osobe i događaje koje su odigrale ili su još na sceni, svoju političku, moralno-društvenu (ponekad "nazadnjačku") i religioznu ulogu te ostavili za sobom svoja osobna obilježja. Jednostavnom stilizacijom i strukturacijom događaja, posredstvom egzemplarne individualne životne priče, autor postupno formira građu koja već sad ulazi u historiografski pretinac, a bome (s obzirom na niz anegdotalnih umetaka) i u onaj književni. Antropocentričan, objektivan, human, vjerodostojan, bez imalo "zašećerenih" emocija on će podastrijeti realističku vivisekciju ideja mnogih portreta, karaktera, različitih ideologema i ostrašćenih životnih sudbina – onih koji su se užgali, a potom utrnuli.

Induktivnom metodom on će deskriptivno otkrivati i naše unutrašnje spoznaje, reprezentirajući, bez ikakvih transformacija jedno vrijeme – od davnina, onih obuhvaćenih ratovima i onih koji prethode našoj suvremenosti. Njegovo kontinuirano sjećanje otkriva višestruke i jednoznačne identitete – kao da mu ništa ne može promaći i kao što se je nemoguće oteti dojmu da je Nanić ipak vodio dnevnik (onaj pisani ili onaj registriran u pamćevini), pedantno i bez inhibicija (vitalni autor je zašao u devedesete) ne bi li se na taj način sačuvao obraz i "jednih i drugih", a da istina kao vrutak izbije na površinu. Stoga to svakako nije povijest koja se proizvodi u prepisivačkim radionicama – to je povijest pisana iz prve ruke koja ni jednom nije uzdrhtala i nije ustuknula pred najvećim izazovima vremena u kojima je autor živio i u kojem živi. Dakle nije riječ o fikcionalim memoarima (jer ipak je riječ o žanrovskoj izmješanosti, onoj dobro impostiranoj, bez zbrkanosti) već o građi koja je crpljena iz vlastita života te se svjedoči svojom golom kožom, bez mehanizma potiskivanja. Iznosi se ono što je vrijedno da ostane za vječnost bez obzira na pojavnu grandioznost, primjerice, nekih osoba ili pak, kako već rekosmo neznatnih, to jest onih koji su se za istu gradnju života nesebično žrtvovali.

Knjiga se sastoji od 24 poglavlja svrstanih u 6 dijelova koja u dijakronijskoj povezanosti ususstavljuju dosad nedostupne događaje iz riznice jednog časnog čovjeka. Takav sistematičan rad obogaćen je iscrpnim fusnotama koje su dodatna kvalitativna težina ove knjige i koje ponekad otkrivaju ono nerečeno. Otkrit ćemo, čitajući ovo napeto štivo, da je pisac nesmiljeni nosilac nacionalnog, socijalnog, kulturnog i jezičnog identiteta svoga bošnjačkog naroda, ali, uvijek s velikom obzirnošću spram "susjeda", ma tko oni bili te već sada možemo poantirati ili izreći nešto što bi bilo summa summarum ove knjige (citirajući autora) koji je pisao "da se sačuva nešto bosansko, nešto bošnjačko, muslimansko, a prije svega ljudsko". To je ujedno i osvrt na bljeskovitu prošlost jednog teškog i lijepog života – piše Kemal Nanić.

Knjiga se otvara poglavljem "U Muhamedaginoj mehkemi", dakle, kancelariji, koju zovu sudnicom jer njegova oca Muhamedagu zovu muftijom, u Sarajevu, u kojoj marginalne ili ambiciozne priče mudroslovnih, učenih i neukih postaju povijesni impulsi dostojni da se zabilježe. Sve to taložilo se u ušima tada još mlađahnog Kemala Nanića koji će mnogo godina kasnije odlučno iznijeti na vidjelo (upravo u ovoj knjizi) nešto poput kronološke biografije rečene epohe - spretno zaobilazeći pseudobiografije, one literarizirane i one asocijativno fikcionalne. Dakle, on se plastično sjeća gotovo svih osoba koje su dolazile u babinu kancelariju, npr., istaknuti političari, učenici medrese, vjerski dostojanstvenici, rječju, domaći i strani uglednici (spomenimo samo albanskog kralja Ahmeda Zogua). Mehkema je bila mali epicentar ili zaliha pojedinačnih iskustava u kojoj se razobličavao život i s pozicije pojedinca pokušavao se prebaciti u univerzalno stanje. Jednostavno rečeno: pojedinačno pametovanje. U svakom slučaju babina mehkema bila je sjecište i protok onodobnih shvaćanja o svijetu, vjeri, politici i društvu u cjelini. Riječ je o jednoj matici koja je profilirala mudrosti tradicije i "novice" novoga doba.

Između dva svjetska rata ispričane su priče koje su doprle do Keminih ušiju ili se je u njih sam uvjerio. Na primjer atentat na "Acu", Aleksandra Karađorđevića u Marseju. No, treba reći da je Muhamedaga Nanić, autorov otac, vrlo cijenjen poslovan čovjek (u sarajevskoj čaršiji neformalno su ga zvali muftijom zbog zavidnog znanja o islamu) koji je nakon diobe s braćom osnovao vlastitu tvrtku "Muhamed Nanić i sinovi" i doživio zlehudu sudbinu. Godine 1945. tvrtka (pilane) mu je nacionalizirana, a on je 1948. osuđen, na montiranom procesu na dugogodišnju robiju s konfiskacijom cjelokupne imovine. Tu i započinje onaj nesalomljivi inat i prkos bošnjački.

Na kraju prvog poglavlja duhovita je priča o susretu popa Jokanovića i Muhamedage čiji je sin bio uzapćen, a Jokanovićev mu sin bio tužilac poslije rata. Posjetio, dakle, pop babu i pozdravivši ga kao muftiju predloži: "Hajmo mi to riješit. Kako? Pa eto, zadržat islamsku vjeru. Može. Ćirilicu nećemo, usvojit ćemo latinicu. A eto, da nam nacija bude srpska". U svakom slučaju indikativna priča koja govori o neprestanim velikosrpskim pretenzijama. No, autor se sjeća svih poduzetnih projekata njegova oca i mlađeg mu brata Avdage: "Babo proučio neku dovu i sagradili most po vlastitoj zamisli i inicijativi bez građevinskog poduzeća".

Ponekad u tekstu ima i "ukrasa", npr. kada se savija duhan (eškija), hrvatski rečeno "smotka", dakle, nešto što je posve zaboravljeno. To, dakle, nije rekla-kazala pismo, ono je otvoreno, a autocenzura je prisutna tek kada se (razumljivo) radi o najintimnijim doživljajima i iskustvima. Za autora je važnija ona egzistencijalna neizvjesnost vremena i politička nesigurnost te globalizacija nacionalnog identiteta. Dosljedno se prati metoda dosljednog zapisivanja s fingiranjem uglavnog prošlog vremena koje, za pravo čudo, koincidira s današnjim.

Ne zaobilazi se i ono anegdotalno: "U mangali ćumur, a ti trošiš šibicu i pripaljuješ. Kad neznaš čuvat svoje, kako ćeš bolan čuvat moje?". Autor ističe da Nanići nisu toliko zaradili koliko su štedili za razliku od drugih BiH "malopilanara" i trgovaca. Zatim, neminovno slijedi osvrt na korektan i dobar muslimansko židovski suživot (spominje se znamenita obitelj Baruh), ali i vezanost uz Carevu džamiju gdje je svakog ramazana Nanić odslušao mukabelu, ikindijsku, slušao učenje hafiza pa se čak sjeća gdje je (iza mihraba) sjedio rahmetli Mehmed Handžić. Složene obiteljske veze uključivale su bliskost s hafizima i imamima, ali i s ustanovama, npr. s Gazi Husrev begovom medresom, pretečom (po riječima M. Krleže) Sarajevskog univerziteta i uopće visokog školstva. Tu je prisutan i prvi predsjednik nezavisne BiH, Alija Izetbegović, Nanićev prijatelj iz školskih dana. Za čitaoce će biti posebno interesantan momenat s rahmetli Alijom iz 1994. u Sarajevu, nakon Ustavotvorne Skupštine Federacije BiH.

Nanić povremeno umjereno (kao što je u svemu umjeren) *egleniše*, ali ne kao pilanar ili građevinac već kao subjekt koji se ne raspršuje u zbilji te se oslanja na svoje i tuđe osvjedočeno iskustvo ("Fiskalne blagajne nije bilo. Nije bilo Linića"). Na taj način on artikulira fenomenologiju vremena. Naime, Nanić želi doći do suštine najrazličitijih pojava (fenomena) u ovosvjetskim korelacijama pa i kad su u epicentru i spoznajni akti duhovnosti. U iznenadne korelacije dovest će i reisu-l-ulemu Mustafu Cerića i Salima Šabića (jednog od najuglednijih Bošnjaka u Hrvatskoj). Nadalje, pisac se prisjeća Šerijatske gimnazije u Sarajevu te razlike između te gimnazije koja je imala program kao klasična gimnazija i završene medrese. Nanić je maturirao za vrijeme NDH i još se sjeća omiljelog profesora književnosti Salima Ćatića. I nakon 80 godina još može recitirati jednu Bašagićevu nevino erotsko ljubavnu pjesmu.

U poglavlju "Prvi krah nove financijske kulture" saznat ćemo opet nešto o vođenju poslova (banaka, štedionica, pilana, te o hipotekama i ulaganjima). Slijedi "Bosanski islam-

ski reformizam" koji započinje kada je Nanić bio u šerijatskoj gimnaziji i kada reis Čaušević prevodi Kur'an. Interesantno je poglavlje "Sarajevski likovi s obje strane razuma". Riječ je o upečatljivim osobama koji su ordinirali oko Careve džamije i čaršije: Baščaršije, Sarača, Kovača i Čurčiluka, dakle, ulicama koje su se zvale po zanatima u njima. Riječ je o onima koji su akšamluke ganjali i bizarno se ponašali. Tu je pak sastajalište bila berbernica (Handžića ili Skake) koji su i sunetili.

"Rat u ratu" iznosi sjećanje na muhadžira Brankovića (prezime zvuči malo kršćanski pa podsjeća na posljedice "kosovskog boja"). Na tom mjestu autor (dramatski rečeno) umeće didaskaliju - kada je Krležin biograf Čengić, pred skupinom prosrpskih generala izjavio pred Titom: Kako to da u Višegradu više nema ni jedne džamije? Nadalje, poglavlje "Prvi protest savjesti" započinje s osnivanjem NDH i stravičnim četničkim i ustaškim zločinima u Bosni i Hercegovini. Rezoluciju za prekid progona potpisao je i Nanićev babo, a na vrhu prijedloga rezolucije, potpisao se i tadašnji reis Fehim Spaho. Započinju se rasplitati muke (enigme) muslimana BiH između NDH, SKOJ-a, komiteta, Valterovih ogranaka i luburićevskog zloglasnog sarajevskog vješanja i ubijanja s mučenjem. Primjećujemo distinkciju između Pavelićeve i kasnije Titove ulice. Nanić je, pritom, lucidni pripovijedač i kazivač, on ne voli poluistine. Ovo poglavlje kulminira i s pričom o opkoljenom Sarajevu u zadnjem ratu. Potom slijedi ulazak partizana u Sarajevo – misli o tome namjerno su iskrižane, ali služe svrsi da se prepozna kontinuitet i diskontinuitet epohe.

Velika riznica spoznaja je i doticaj s mnogim akterima iz Drugog svjetskog rata, primjerice s Džafer begom Kulenovićem, no, važno je reći da Nanić nije nikada bio arbitar već je postrance sudjelovao i ocjenjivao strukture moći bilo koje strane, osuđujući nejednakost, zloćudnu ljudsku prirodu i njenu narav na koju smo izgleda osuđeni. On prepoznaje i kontradiktornu socijalnu stvarnost patrijarhalnosti, suštinu kapitalizma i farse socijalizma. Njegovi stavovi (gledišta, ugao promatranja) nisu nacionalni, ni rasni, ni klasni. Nanić kao da prati biološki determinizam i esencijalizam s kojim se borimo i u naše doba te nas ova knjiga potiče da prijeđemo put od pasivnosti do djelovanja, odnosno, od stanja pod kontrolom do kontroliranja. Uz, naravno, promatračko sudionički stav u povijesnim zbivanjima, Nanić je zadržao i svoje misli u "ljudskom obliku" pa stoga element stilske kreativnosti nije toliko važan koliko prkos kanonima prošle i netom odigrane povijesti o kojima dugovječno svjedoči.

On zaista prepoznaje *viruse* prošlosti i sadašnjosti iznoseći ogoljenu istinu i *pravicu*. Mogli bismo reći kako on svojim sjećanjima evakuira naše uništenje – da ne bi opet radili iste greške. Nanić, kao i Nanići (brojni rođaci) često su pružali otpor jer jednostavno nisu imali izbora uz one koji su htjeli dominirati i koji su stalno bili u kretanju prema neljudskom.

Iako nas obasipa s bezbroj korisnih informacija, ne možemo se oteti dojmu da ih on vješto reducira, ali samo zato da kontrolira suvišne emocije svojstvene manipulativnoj perfidnoj vlasti i slabašnim pojedincima. Ova knjiga je stoga u funkciji novovjekog "prosvjetiteljstva", kulta razuma i stabilne "vjere" – bilo koje provenijencije. Takav način pisanja, na neki je način naš spasitelj, jer Nanić prepoznaje tzv. "velike pripovijesti" od monarhizma, kapitalizma, marksizma i liberalne demokracije. Riječju, otkriva nam golemo područje društvenog postojanja, a da pritom ništa ne nadomješta, ne premješta i ne vrši (to svakako ne) kozmetiku odigrane povijesti. Nadalje, nikada nije melodramatičan već je u kazivanju dostojanstven, no, ne i ravnodušan. Na različite načine saznat ćemo kome je spasio život, tko je koga oženio (kao da je upućen u mnoga genealoška stabla), pomoći će nam da pojmimo povijest Bosne pa i relaciju Sarajevo-Zagreb – "bijeli" svijet.

U poglavlju "Od židova u emanet" on dramatski pamti aktualije i "poteze" i židova i katolika i pravoslavaca i muslimana u svim rečenim razdobljima. Počesto, vraćajući se pritom uljuđenosti svoga babe koji je znao "ljudskim potezima poljubiti život". Dotiče se i "partizanije" i njegova odnosa spram "nje". Već ova ironijska imenica otkriva neke svoje predikate koji su "tifusno" (pjegavo i trbušno) "izbockali" svijet. Knjiga u tom smislu vrvi takozvanim revolucijama, poniženjima strahovanjima, osiromašenjima, suđenjima, amnestijama, presudama, konfiskacijama itd. Promjenu vlasti Nanić prati od kraljevine Jugoslavije, pa zatim dolazi NDH, pa FNRJ. To je ujedno poglavlje koje nadilazi puki govornički čin i prelazi u pripovijedni. Nanić odlazi studirati u Zagreb i to građevinu. Zašto u Zagreb? On odgovara: pa zato što sam uvijek bio orijentiran zapadno. Posebno je simpatičan čin upoznavanja sa suprugom, naime, u svojoj zreloj dobi (jer rano je bome sazrio) Nanić dijeli sudbinu sa suprugom Višnjom te joj kao šerijatlija prenosi znanje i ona prima islam.

Bio je na fakultetu kada je doživio Rezoluciju Informbiroa i kada je isključen s fakulteta kao reakcionar. Tu sad dolaze na vidjelo kojekakvi sekretari i partijski funkcionari. No, spašavaju ga dobronamjernici koje Nanić također ne zaboravlja. Sjećanje doseže sve do Libije gdje je bio stručnjak Tehničke pomoći. Ali u Zagrebu, za vrijeme studentskih dana klanjao je na tzv. trgu "N". Mnogo godina kasnije provodi se sakupljanje priloga za novu zagrebačku džamiju.

Postavši inženjer radio je u Hidrometeorološkom zavodu, Hidroprojektu, INGRI (inozemni odjel), Hidroelektri i Vijaduktu. Slijede opisi različitih projekata koje je u timu izvođača, ili kao predvodnik, Nanić odradio. Ali, sudbina, kismet, piše, bila je presudna što se otisnuo u bijeli svijet. Na sceni su sada podzemne vode i bušotine (stvarne, ne metaforične). Nanić prvo odlazi u Libiju "gdje će mu djeca čuti ezan". Tamo stječe i brojna prijateljstva, opet na ljudskoj osnovici. Nije mogao zaobići ni Gadafijev egzodus i na koncu njegovu

sramnu smrt. On smatra da to nije bilo pravično bez obzira na njegove propuste.

Kako se može graditi most između dženneta i džehennema u Iraku saznat ćemo u 21. poglavlju. Tu opet nailazimo na jednu šaljivu Nanićevu zgodu: "Tamo, u dženetu nema ni jednog inženjera".

Vidio je on i snjegove Kilimandžara, i Alpa i Atlasa, a to sve ocrtava radijus kretanja jednog bogatog života – sve do mirovine. Visok stupanj opažanja i dojmova obasipat će nas u poglavlju "Pluralizam Bošnjaka". Piscu ovih redaka omiljelo je ovo poglavlje jer se spominje Ibro Omerhodžić, prijatelj moga babe, te se sad ja sjećam zajedničkih obiteljskih ručkova, večera i izleta, a sa sinom mu Zlatkom Omerhodžićem drugujem i danas. To spominjem samo stoga da se uvidi ta mogućnost srodnosti (identifikacije teksta i čitaoca, posebno Bošnjaka).

U ovom je poglavlju, nadalje, riječ o gradnji i dovršetku džamije u Zagrebu. Zatim slijedi ono najvažnije – kada Nanić odbija ponudu da bude predsjednik stranke SDA Hrvatske – jer, naradio se po svijetu, u penziji je, ali, spreman je ući u odbor stranke jer zna što bi trebalo uradit al' nema više snage biti predsjednik. Angažirao se potom u "Preporodu" (u Glavnom odboru), dakle, u kulturi – bilo mu je dosta politike. Aktivirati i angažirati ljude na tom planu – to je htio, sve do trenutka kada se povukao iz Glavnog odbora te je odbio kandidirati se za predsjednika Društva. Eto, neka se zna kolika je skromnost i "mlađahna" misao o boljoj budućnosti bila vodilja ovog izuzetnog čovjeka.

U knjizi pred nama defiliraju mnoga imena, znana i neznana, koja su sada ukoričena i sačuvana od propadanja (zaborava), a bome, poneka su i spašena od nepravedne krivice i kazne. Veći stupanj objektivnosti od autora nismo mogli očekivati u njegovoj retrospektivnoj pripovjednoj selekciji. Važno je zaključno istaći da Nanić ipak hijerarhijski svrstava događaje prema načelu njihove specifičnosti i univerzalnosti, namjeravajući proizvesti dojam kontinuiteta i koherenciju spoznaje onog što je on spoznao u dosluhu s određenim vremenom. ■

Diwan je postao jedan od najznačajnijih bošnjačkih časopisa

Luksemburški Bošnjaci – tradicija i integracija, *Diwan* magazin 2011-2014, Islamski kulturni centar Sjever, Luksemburg, 2014.

Piše: **Alen Zečević**

Prije tačno tri godine u Luksemburgu je uobličena ideja o pokretanju časopisa bošnjačke nacionalne manjine, koji će se svojim sunarodnjacima u Bosni i Hercegovini, Sandžaku i drugim mjestima gdje žive, obraćati s namjerom da kod njih probudi uspavanu svijest o vlastitim vrijednostima. Osim toga, časopis je rezultat saznanja da se u tom smislu nešto mora poduzeti, jer se Bošnjaci u zemljama gdje su se našli silom različitih prilika kao muslimanska populacija suočavaju sa prijetnjom potpunog gubitka narodne, vjerske i kulturne svijesti.

Ova publikacija, kojom se oglasila bošnjačka inteligencija u dijaspori, na čiji se poziv i suradnju odazvao značajan broj bošnjačkih intelektualaca iz Bosne i Hercegovine, je po ciljevima, sadržaju i vremenu u kojem izlazi jedinstvena bošnjačka novina. Inicijator ideje o pokretanju časopisa bio je njegov prvi i aktuelni urednik, Almir Mehonić, mladi i agilni bošnjački publicista i novinar porijeklom iz Sandžaka, pod čijim uredništvom Diwan ulazi u četvrtu godinu svoga postojanja. Postanak časopisa Diwan ne bi bio moguć bez finansijske podrške Vlade

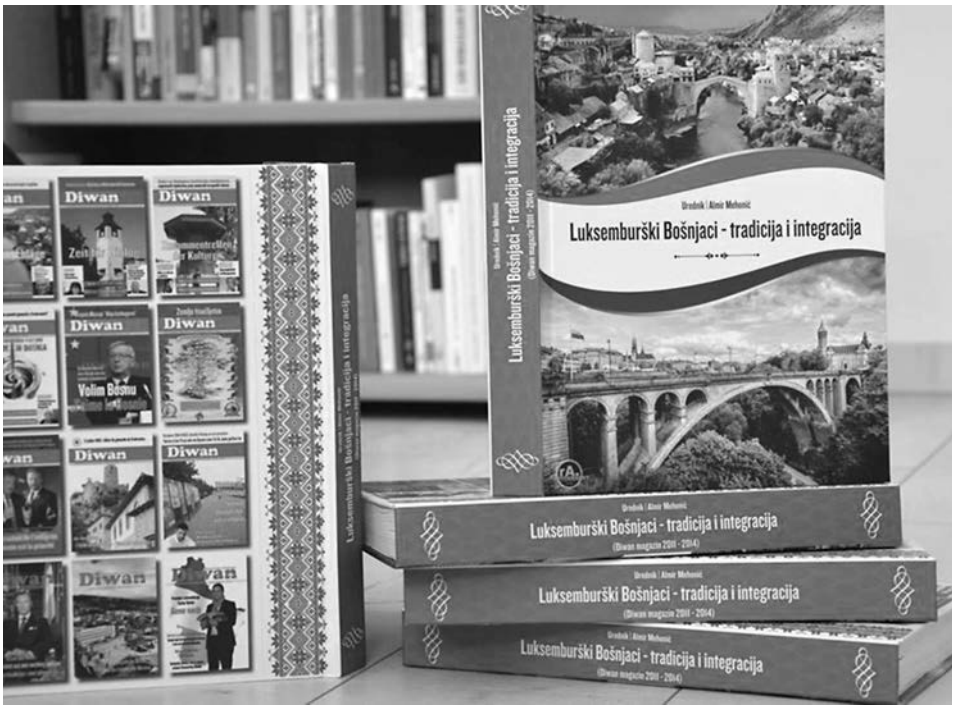

Luksemburga i fondova Evropske Unije, koji su do danas ostali dosljedni u pomaganju njegovog rada i afirmacije u evropskom okruženju.

Diwanovo stajalište od početka je bilo ustanovljeno na temelju okupljanja Bošnjaka i njihovih intelektualnih snaga, bez obzira da li one dolazile iz Bosne i Hercegovine ili zemalja izvan južnoslavenskog područja, a ljudi koji su tokom protekle tri godine djelovali surađujući u Diwanu bili su neumorni u upornom nastojanju da među Bošnjacima razvijaju spoznaju o samobitnosti vlastitog etničkog, kulturnog i političkog bića. Među saradnicima se susreću različita imena, od akademika Muhameda Filipovića, akademika Ferida Muhića, dr. Ibrahima Kajana, dr. Džemaludina Latića, a svi su redom iskazali bezrezervnu podršku Diwanu ulazeći u njegov redakcijski kolegij. Otvorenost, koja je karakteristika ovog časopisa, kao i njegovanje kulturnih međuvjerskih i međunarodnih odnosa, istovremeno je značila privlačenje pozornosti ljudi iz političkog života Luksemburga. Već poslije prvih brojeva, kada se jasno profilirao kao list za politička i kulturna pitanja Bošnjaka i Bosne u dijaspornom okruženju, Diwan je prihvaćen i sa zanimanjem čitan kao iskreno demokratski koncipiran časopis. To je razlog zbog kojeg se za vrlo kratko vrijeme našao na policama biblioteka i instituta, kako onih u Bosni i Hercegovini tako i zemalja Evropske Unije, što je potvrda njegovog uspješnog rada u cilju integracije Bošnjaka u savremeno evropsko društvo.

S obzirom da se Bosna i Hercegovina, kao međunarodno priznata i nezavisna država, skoro dvije decenije od okončanja agresije na njen povijesni i teritorijalni integritet i danas suočava sa osporavanjima različitih oblika, od iznimno velikog značaja bilo je informiranje evropske javnosti o tome. Objavljivanjem znanstvenih radova, intervjua, kritika, prikaza i drugih tekstova na njemačkom i francuskom jeziku Diwan je u tom smislu napravio značajan iskorak. Na strane jezike prevođeni su tekstovi koji tretiraju povijest Bošnjaka, njihovog jezika, kulture i religije, zatim radovi na temu genocida počinjenog nad Bošnjacima, kao i analize i ogledi o političkim i društvenim kretanjima u bosansko-hercegovačkom društvu.

Sa stranica Diwana slane su pozitivne priče o Bošnjacima i njihovom doprinosu za povijest Evrope, ali istovremeno i podsjećanja na sve što su pretrpjeli tokom svoje povijesti. Na taj način Diwan je pokazao izuzetnu osjetljivost prema onim pitanjima i problemima koji su Bošnjake, a samim time i Bosnu i Hercegovinu, učinili objektom stigmatizirajućih i isključivošću navođenih percepcija savremenog evropskog društva. U nedostatku volje da se tim problemima s istom osjetljivošću pristupa u Bosni i Hercegovini, Diwan je nastojao aktualizirati sva pitanja čije se rješavanje odlagalo ili se uopće nije razmatralo.

Pogledom na radove i istraživanja objavljena u dosadašnjem izdavaštvu časopisa Diwan, čiji su rezultati vidljivi i prepoznati ne samo u Bosni i Hercegovini nego i evropskoj javnosti, vidjećemo da je koncept i uređivačka politika koju su vodili ljudi okupljeni još od samog početka, s izvjesnim promjenama i uključivanjem mladih autora iz različitih oblasti djelovanja i struke, svojim fleksibilnim pristupom problemima društvene i političke realnosti Bošnjaka za kratko vrijeme uspio da se po prioritetima i ciljevima, a to je prije svega aktualiziranje i racionaliziranje pitanja političkog, kulturnog i duhovnog stanja Bošnjaka, značajno izdigne iznad dnevnopolitičke riječi i vlastitom narodu približi vrijednosti njegovog povijesnog, kulturnog i duhovnog identiteta.

Trogodišnje izdavaštvo Diwana (od 2011. do 2014. godine), u toku kojeg je iz štampe izašlo dvanaest brojeva, nagrađeno je i štampanjem prvog Diwanovog zbornika. Ovo ukoričeno izdanje cjelokupne dosadašnje Diwanove pisane riječi naslovljeno kao *Luksemburški Bošnjaci – tradicija i integracija*, bogato radovima koji tretiraju povijest, politiku, kulturu, književnost i religiju Bošnjaka, opravdano je zahtjevima vremena i potrebama bošnjačkog naroda. Naučno gradivo, koje je štampanjem ovog zbornika trajno dato na raspolaganje znanstvenim i kulturnim djelatnicima, za sve čitaoce znači dobit, jer se njime proširuje kulturni, duhovni i politički vidokrug bošnjačkog naroda.

Ova rekapitulacija trogodišnjeg izdavaštva Diwana, osim namjere autora da čitaocima približi razvojni put od pokretanja časopisa do njegovog stasavanja u jedno od najznačajnijih glasila bošnjačke dijaspore, motivirana je željom da Diwan svoje postojanje u budućnosti osigura kontinuiranim i jednako uspješnim radom kakvim se odlikovao tokom prethodnih godina. ■

HHO: Prevažno je naglasiti osobni angažman muftije Aziza ef. Hasanovića u doprinosu međureligijskom dijalogu

Hrvatski helsinški odbor je Nagradu Sulejman Mašović - Luka Vincetić - Jovan Nikolić, za doprinos u međureligijskom dijalogu, ekumenizmu i vjerskoj toleranciji u Hrvatskoj za 2014. godinu, dodijelio Mešihatu Islamske zajednice u Hrvatskoj i njenom predsjedniku gospodinu prof. dr. sc. Azizu ef. Hasanoviću.

U obrazloženju nagrade, koju je u ime Odbora HHO potpisao predsjednik Ivan Zvonimir Čičak, stoji:

"Islamska zajednica u Hrvatskoj kao javna, jedinstvena i samostalna vjerska organizacija građana, koji slobodno ispovijedaju svoju vjeru, djeluje kontinuirano od 27. travnja 1916. godine, temeljeći svoju autonomnost na Zakonu o priznavanju islamske vjeroispovijesti u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Mešihat Islamske zajednice u Hrvatskoj je najviši vjerski i administrativni organ islamske vjerske zajednice na čijem se čelu nalazi predsjednik Mešihata, koji je ujedno i muftija Islamske zajednice u Hrvatskoj. U ovom mandatnom razdoblju (2012.-2019.) predsjednik Mešihata islamske vjerske zajednice je muftija, prof.dr.sc. Aziz efendija Hasanović.

Nažalost, Islamska vjerska zajednica u Hrvatskoj i njeni članovi ponaosob, kojih je danas u Hrvatskoj oko 60.000, nije uvijek mogla djelovati u punoj slobodi i poštivanju prava svih njenih članova. Baštineći naslijeđene stereotipe, hrvatski su muslimani često bili stigmatizirani i progonjeni, ne samo od različitih vlasti, nego i od dijela hrvatskog društva, sve do gubitka slobode, pa i života zbog svojih vjerskih uvjerenja. Ne samo ratovi i diktature, nego i autoritarni i demokratski modeli vlasti u Hrvatskoj, pokazivali su, najblaže rečeno, podozrenje prema muslimanima u Hrvatskoj.

Nećemo govoriti o Drugom svjetskom ratu, komunizmu, agresiji na Bosnu i Hercegovinu i reflektiranju tog rata na Hrvatsku. Možemo samo upozoriti da i danas muslimani, bilo kroz medije, bilo u svakodnevnoj komunikaciji, nerijetko bivaju tretirani gotovo zadanim stereotipom - musliman = fundamentalist, ili, u krajnjem slučaju, džihadist.

No, hrvatski muslimani, bez obzira jesu li podrijetlom iz BiH, Srbije, Makedonije, Kosova ili Crne Gore, ili su već generacijama uronjeni u hrvatsko nacionalno biće, svojim svakodnevnim angažmanom daju veliki doprinos suprotstavljanju i ovim stereotipima.

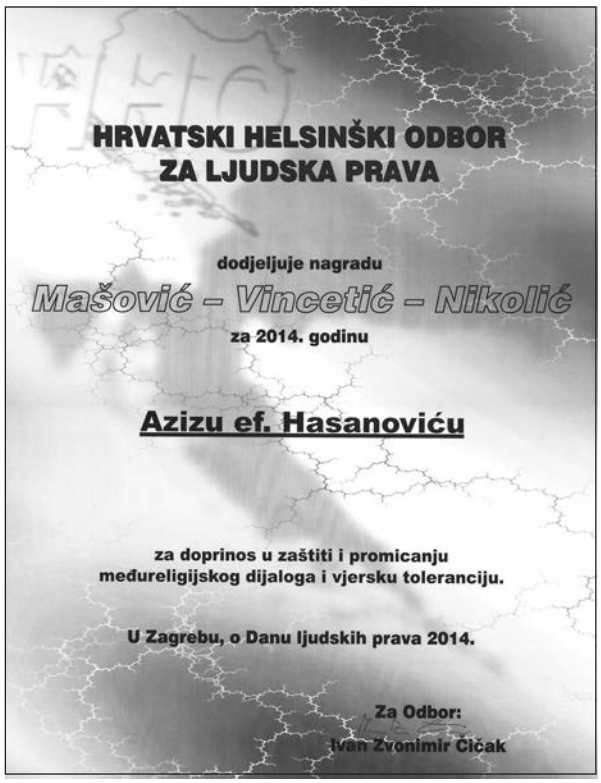

Posebno ističemo činjenicu da uloga hrvatskih muslimana u Domovinskom ratu nije bila nezamjetna. Mnogi su se članovi islamske vjerske zajednice aktivno uključili u obranu svoje Domovine, a nije mali broj onih koji su tom prilikom položili svoje živote kao hrvatski branitelji.

Istovremeno, upravo iz usta čelnih ljudi Mešihata, pogotovo dugogodišnjeg muftije gospodina Šefka efendije Omerbašića, a zatim i Vas efendijo Hasanoviću, dolazile su riječi pohvale slobodi koju uživaju muslimani u Hrvatskoj. Jednako tako i efendija Omerbašić, a danas i Vi efendijo Hasanoviću, stalno ste isticali činjenicu da je islamsko pitanje u Hrvatskoj riješeno na način koji može biti uzor i drugim europskim državama.

Osobito je bitno istaknuti da Vaši hrabri i argumentirani stavovi prema bezumnom, krajnje radikalnom islamizmu u Siriji i Iraku, Vaša osuda radikalnog islama kao nečeg protivnog stvarnim vrijednostima Vaše vjere, u ovim trenucima, ne samo u hrvatskim, nego i u svjetskim okvirima, predstavljaju istinski glas razuma i civilizacijske tolerancije.

U tom kontekstu prevažno je naglasiti Vaš osobni angažman na njegovanju dobrih odnosa s kršćanima, pogotovo katolicima u Hrvatskoj, što Vas je u očima radikalnog islama prokazalo kao izdajnika i neprijatelja. No, to Vam svakako može biti kompliment jer te klevete ne govore ništa o Vama već samo o njima.

Vaša aktivnost na njegovanju dobrih odnosa s katolicima vidljiva je i iz Vašeg osobnog angažmana na sudjelovanju u nastavi kao profesora na katoličkim visokoškolskim ustanovama u Republici Hrvatskoj.

Želja nam je da hrvatski muslimani uživaju u svakodnevnoj blagodati demokratskog hrvatskog društva i u punoj slobodi svakodnevnog življenja svojih vjerskih uvjerenja." ■

Mak Dizdar

Molitva da dobijem nagradu

O Bože, daj mi da zakoračim snažno
u visoke sfere poezije i moći;
da, obasjan mesečinom sreće, važno
uđem u tajne stiha negde u samoći.

Podari mi, veliki, Bože, snagu reči,
osećajnost mere, veličinu duha!
Od neskromnih želja neka me izleči
Tvoj pogled blagi, miris Tvog ruha.

Beskrajni Bože, pomozi poniznom slugi
da može sva svoja osećanja tajna
poverit Tebi, vetru, ptici i dugi,
svoje čežnje stopit u pevanja sjajna!

U tišini skromni srca zanos
na beli papir najsrećnije sliti,
pa ga posle, kao blagorodan nanos,
s čovekom i crvom ko blagoslov piti!

Tugu seljaka, sluškinje i roba,
bol putnika, druga, vrabca na krovu,
uteši i uništi zauvek, do groba,
radosti i slasti neka bude môba!

A na kraju se, preblagi, udostoji,
da i ja, ljubimac poezije i Tvoj,
dobijem nagradu skromnu, kako i pristoji,
za radost, za mladost, za mir svoj.

Kalendar *Gajreta*, 1939.

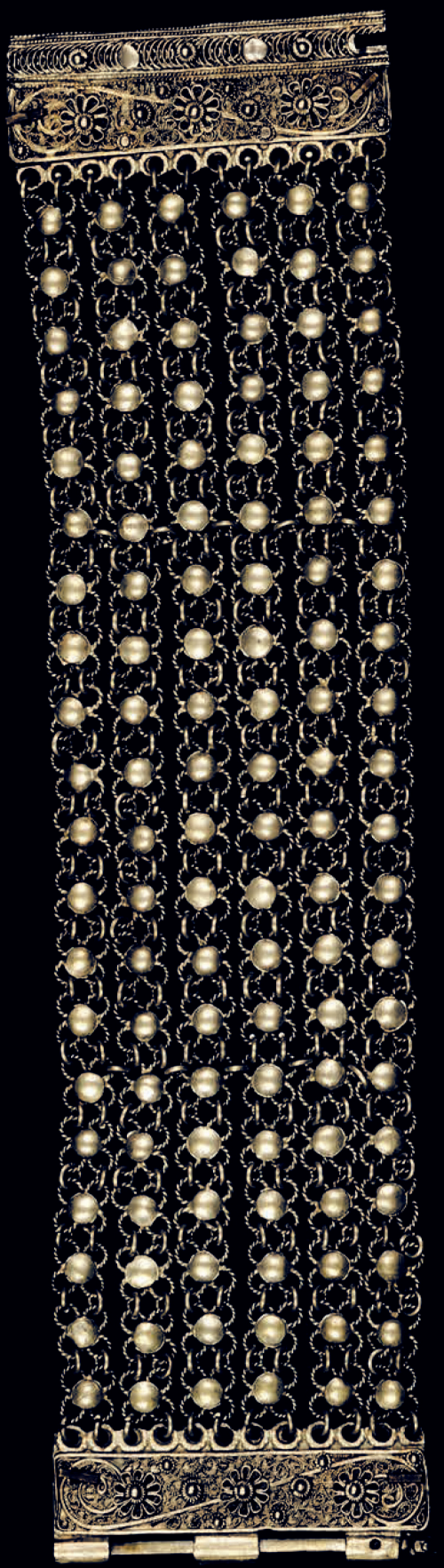

CIJENA: 40 KN / 10 KM / 5 EUR
ISSN 1330-5182
9 771330 518008